

Hajnrih Eduard Jakob

**ŠEST HILJADA
GODINA HLEBA**

PREDGOVOR

U veoma bogaoj literaturi o hlebu ova knjiga poznatog nemačkog pisca Hajnriha Eduarda Jakobija ima svakako posebno mesto. Iako je prvi sintetički rad o istorijatu naše danas najznačajnije prehrambene namirnice, ona do danas nije izgubila na značaju. Osvetljavajući šest milenijuma dugu istoriju hleba, autor ukazuje na važnost njegovog početka vezanog prvenstveno za egipatsku kulturu. Iako su žitarice i znatno ranije korišćene za spravljanje kaša i lepinja, tek je u Egiptu počeo da se peče hleb od kvasnog testa čime je uspostavljen njegov proizvodni standard i započela kultura hleba. Tokom istorije hleb je spravljan od različitih žitarica, dobijao je različite forme i bio predmet estetskog oblikovanja. Izražavajući specifičnost svake kulture, hleb je od početka imao ne samo neposredno upotrebn značaj već i jedno više duhovno značenje vezano za spoznaju tajne održavanja i produžavanja života. Autor sagledava ovu dimenziju hleba od egipatskih verovanja preko eleuzinskih misterija do hrišćanstva i utvrđuje da su najveći religijski kultovi, oličeni u odgovarajuće mitove, vezani za bogove hleba. Drugi važan aspekt u istoriji hleba je socijalno-politički, a vreme velikih gladi pokazuje koliko je hleb svojevrsna metafora ljudskog života.

Knjiga *Šest hiljada godina hleba* Hajnriha Eduarda Jakobija nesumnjivo se ubraja u kapitalna dela kulturne baštine i predstavlja važan izvor za razumevanje istorije i kulture naše osnovne životne namirnice. Njeno objavljivanje na srpskom jeziku nesumnjivo će predstavljati i svojevrsan kulturni događaj.

Dr Bojan Jovanović

Naučni savetnik Balkanološkog instituta SANU

SEĆAM SE KAO DA JE BILO DANAS

Bilo mi je četiri ili pet godina, a živio sam u velikom gradu – onom istom u kojem sam se rodio.

Sedeo sam u poslovnici moga ujaka, na nekom visokom stolu, sasvim sam. Moj ujak bio je trgovac žitom. Ali, ja nisam znao šta je to.

Mislim da su moji roditelji pošli da nešto kupe, a mene ostavili, da me kasnije povedu sa sobom. Sedeo sam sam i spuznuo sa stola, jer sam hteo da dohvatim nešto žuto, što je ležalo svuda na tlu. Sav je pod bio prekriven tim nečim suvim i šuštavim.

Nije bilo ugodno držati to u ruci! Vlati, još čas pre glatke kao svila, bile su odjednom na dodir bodljikave i hrapave. Ujedale su u dlan suvoćom i oštro su mirisale. Imale su dugu, meku kosu, koja je zrakasto izbijala iz tvrdih glavicica.

Ali, zar nisam to već više puta video na ulici? Zar to nije bilo ono isto, što se propisalo iz konjskih zobnica, kad su oni jeli? Ali konja sam se bojao – i počeo sam da plačem.

Moj ujak se vratio u poslovnicu, držeći u ruci neku kutiju. On se čudio.

“A zašto plačeš, budalo mala? Zar zaista ne znaš šta je to?”

On mi to privi uz obraz. Greblo je. Izmakao sam glavu.

“To je trava!” rekoh jogunasto.

“To su žitni uzorci!” odgovori ujak. “Zbog toga se ne plače.”

“A šta su žitni uzorci”, upitah.

Ujak se nasmešio: “Kad dođeš kući, ležaće to na stolu za večeru. Pogledaj dobro! I ti ćeš se radovati...”

Kada sam umoran stigao kući, nije na stolu ležalo ništa žuto. Moj otac, visok, vitak čovek, nagnuo se i rezao hleb. Hlebna kora bila je smeđa kao očevi zalisci, a iznutra je hleb bio beo kao njegovo lice. U zracima svetiljke postade hleb još krotkiji. Iz belog hleba i iz ruku moga oca izbijala je velika sigurnost, mir, koji donose san i lepota.

Zaboravio sam šta sam hteo da pitam. Bila mi je besmislena i pomisao da je ta tuđa, žuta stvar u nekoj vezi s domaćim hlebom na stolu. Štaviše, to mi se nije učinilo ni besmislenim. Na ono drugo sam potpuno zaboravio: tako mi se hleb učinio nešto samo po sebi razumljivo.

Kad sam kasnije, 1920, pričao taj doživljaj iz mladosti čuvenom botaničaru Georgu Švajnfurtu, on se kratko nasmejao.

“Vi ste bili pametniji od svog ujaka i imali ste triput pravo!”

Još ga i sada vidim pred sobom, toga, u ono vreme, devedesetogodišnjeg čoveka, savremenika Livingstonovog. Putovanja iz njegove zrelosti osvetlila su Crni kontinent. Iz srca Afrike doneo je uzbuđljivu vest o novim patuljastim narodima i stare, dugo tražene biljke. Imao je sedu kosu, ali mu je vrat još uvek bio napet.

“Čovek se može bojati žitne vlati. Čak i onda, ako njena istorija nije poznata, zna se da je ona, sa svojom perjanicom, zapravo junak, čudo od statike, sa svojim oklopom od kamena, od okamenjene žute kremaste kiseline... Stoga žito tako i praska, kad vetar po njemu prebire prstima ... Divlji Germani i Sloveni su se uplašili kad su stigli u Rimsko carstvo i prvi put čuli taj zvuk!”

“Čudno je to!” rekoh.

Učinio je rukom pokret, koji je rečeno opet odbacio. (To je imalo da znači: “Nije to još ništa!”)

“A pre svega bili ste u pravu, kad niste mogli zamisliti da su žito i hleb jedno te isto! A kako da to čovek i zamisli? Bilo mu je potrebno deset hiljada godina dok je naučio da iz žitnih sorti, koje je pržio ili jeo kao kašu, pripremi današnji hleb.”

“Ko je otkrio hleb?”

“To ne znamo. Ali sigurno neki čovek onog jedinstvenog naroda, koji je povezao seljačku strpljivost s radoznalošću hemičara. Bio je to zasigurno neki Egipćanin.”

“Vrlo čudno!” primetih. “I hleb je sve tamo od Egipćana neprestano ležao na našem stolu?”

“Ne, nažalost, vrlo reko!” reče on suvo. “Često seljak nije mogao da gaji žito, jer su mu oteli alat ili ga satrli porezima. Žalosna je to priča. Ali o hlebu ima i lepih priča. Najčudnija je možda ona koja kaže da taj, hiljadama godina stari, hleb još uvek nije do kraja ispečen. Odgajivač, seljak, mlinar i pekar još uvek na njemu rade. Istorija hleba se nastavlja, socijalno i tehnički, religijski, politički i prirodonoaučno.”

“I religijski”, začudih se ja.

“Svakako. Veliki deo istorije religije bavi se hlebom. Sve kulturne religije trude se da postanu religije hleba i bore se da to i ostanu...”

“Oh, vi znate tako mnogo!” rekoh. “Zašto to ne napišete. Istoriju hleba unazad deset hiljada godina!”

Njegovo lice postade mudro i vrlo staro. Bio je odjednom učtiv kao neki veliki naučnik ili državnik, koji podnosi ostavku: “Da li biste vi pokušali to da napišete? Treba samo dobro zaviriti u sve, što vam padne u šake iz istorije čovečanstva, od hemije ratarstva do nauke o religiji, od botanike do tehnike, od folklora do medicine, od povesti ekonomije do politike i pravosuđa, i onda to napisati. Kad već jednom budete dvadeset godina pravili svoje beleške, moći ćete započeti s pisanjem!”

Još mi je pred očima njegov smešak. Bio je dobroćudan – a ipak ne bez ironije.

“Zašto”, pomislih, “da ja uzmem na sebe takav teret? Ko da izađe nakraj s takvim sabiranjem?” A onda uzeh taj teret na svoja leđa. I sabirah – a da nisam dopro do kraja.

I sada, usred toga sabiranja, pričam.

PRVA KNJIGA

Hleb i preistorijski čovek

Istorija slavi bojna polja, na kojima nas zateče smrt, ali ona ne govori o žitnim pljima, od kojih živimo; ona poznaje imena nezakonite kraljevske dece, ali nije kadra da nam priča o poreklu pšenice. – Kakvog li puta ljudske gluposti!

HENRI FABRE

MRAVLJA ZAGONETKA

1

Godine 1861, 14. aprila, ustao je u Londonu pred Lineovim društvom veliki Čarls Darwin. Imao je tada pedeset dve godine, i brada mu je bila još smeđa.

Držao je u ruci dva pisma. Niko ga još nikad nije video uzbuđenog, a nije bio uznemiren ni toga dana kad je članovima društva rekao: “Dva pisma iz Amerike. U njima izjavljuje dr Gideon Lincecum, lekar iz Teksasa, da je otkrio *tajnu početka obrađivanja zemlje*. Orađivanje zemlje, rekao je, nije ljudski pronalazak. Ono se ubraja, kao i mnogo šta drugo, u predljudske pronalazke. Prvi sejači i žeteoci žita bili su mravi.”

Dve godine pre toga objavio je Darwin “Postanak vrsta”. Kao što je Line bio “otac biljaka”, tako je sada Darwin bio “otac životinja”. Otkad je bog, po rečima Geneze, doveo pred Adama životinje, da ih ovaj upozna po imenu, nije živeo čovek, koji bi bio nalik na Darvina.

Darvin je čitao prvo pismo o teksaškim mravima:

“Okolo-naokolo oko nasute zemljane humke čisti mrav tlo od svih prepreka i poravnava površinu do otprilike četiri stope od svoje gradske kapije. To izgleda kao utabana zemlja; i nije da to samo tako izgleda. Ni jedna jedina zelena stvar ne sme da raste na toj zaravni, izuzevši jednu specijalnu: jednu vrstu trave semenjače. Nakon što je insekt tu specijalnu vrstu okolo-naokolo oko zemljane humke zasejao, on neguje biljku trajnom brižnošću, zatirući sve ostale trave, koje su se među onu ušunjale. Ta mravlja trava bujno raste i daje obilnu žetvu sitnih, belih, kamenotvrdih plodova. Insekt bdi nad njenim zrenjem; zatim je ubira i nosi žetvu kući; nakon žetve beskorisna slama se izbacuje. Ta “mravlji pirinač” klija prvih dana novembra. Ne postoji ni najmanja sumnja da ta specijalna vrsta trave nije bila posejana s očiglednom namerom.”

“Da saznam još više”, rekao je Darwin, “ja sam piscu pisma izjavio svoje oprezne sumnje”. A tada je od Lincecuma stiglo ovo drugo pismo. Teksasani nimalo ne sumnja: “Ja sam kroz sva godišnja doba – i to za vreme ovih poslednjih dvanaest godina! – posmatrao uvek iste mravlje gradove.” Mravi su sejali svoje žito svesno i kao jedinu kulturu:

“Ne trpi se nijedna sitna zelena vlat osim te jedne jedine plodonosne trave: Aristida strictae ... Oni ubiru i plodove od drugih trava ili semenje neke druge biljke – ali

ih nikad ne seju. Specijalna, jedina koju gaje, jeste dvogodišnja biljka. Nju seju velikom tačnošću, da bi je oplodile jesenje kiše. Oko 1. novembra niče tada prekrasno iz zemlje prvi red širok otprilike 12 centimetara: krug s opsegom od gotovo 4 metra. U susedstvu tog kružnog useva ne trpe nijedan jedini dan ni najsitniju vlat kakve druge trave. Mravlji pirinač ostaje netaknut, sve dok iduće godine ne dozri: tada žanju zrele semenke i nose ih u svoja skladišta...”

Ti Lincecumovi podaci, ovako potanki, uzбудili su skupštinare. Svi su ustali i raspričali se unakrst. Zar je tu zaista rešena jedna od velikih zagonetki kulture i čovečanstva? U istraživačima prirode odjednom su se javile uspomene iz školskog vremena, teološke i klasične. Da ti mravi Juga, naročito oni iz sredozemnog sveta, žive od prikupljenih zaliha, i to od semena divljih trava, bilo je poznato već hiljadama godina. U Bibliji učila nas je Solomonova mudrost: “Pođi ka mravima, lenjivče!” A Horacije, rimski pesnik, hvalio je predviđanje mrava, koje je “*haud ignota ac non incauta futuri*” (koje uzima u svoj račun *budućnost*). I Vergilije je, reče jedan od gospode, čini se, negde u Enejidi govorio o mravima. To je mesto u četvrtoj knjizi. Potražiše u biblioteci i zaista nađoše Dridenov prevod:

*“... u pukovima sad se mravi roje,
zime se boje, bede kuće svoje.
U žito idu, da ga puste plenu,
pa žuto-belim plenom kući krenu.”*

“Nikako!” viknuše neki drugi. “To je nešto sasvim drugo! U svim tim svedočanstvima piše samo da mravi zrna „pohranjuju, da bi ga trošili u nevolji. Ali pre Lincecuma nije niko utvrdio da ga oni *seju!*”

“Zaista”, umeša se Darwin”, od sabiranja do sejanja otprilike je isto tako daleko kao od Edinburga do Pekinga. Razmislite malo”!

I oni razmisliše. Kad bi se mravi razumeli u sejanje, bio bi to prodor u područje kauzalnog mišljenja, tako dalek, tako dubok, kao nijedan od mnogobrojnih ciljnih postupaka, koje je ikad preduzela ili pokazala neka životinja. Nijedan? Kako? Ovi prirodnjaci, članovi “Linnean society”, imali su, svakako, vrlo visoko mišljenje o životinji. Pronalasci iz vremena pre čoveka, koje je izvršio životinjski svet, bili su mnogobrojni. Otkrića matematičke, arhitektonske i fizikalne vrste. Kakve li genijalne ideje kod pčele da izgradi šestougao, bez ikakvog uglomera – taj geometrijski najčistiji lik! Pronalazak laste o građenju pomoću maltera, koje je čovek morao samo posmatrati, pa da gradi doksate i balkone. Ili delovanje dabrova, koji savladaju i preoblikuju zemlju, delovanje tih najsnažnijih glodara koji su gradili miljama dugačke nasipe da bi regulisali neku reku. Kod dabrova se kao najveća zagonetka pridružio element vremena: građenje takvog nasipa moglo je trajati dve stotine godina. Za koga su ga, dakle, oni gradili?

I sada da je mrav otkrio obrađivanje zemlje! A čovek da je, pre stotinu hiljada godina, iz prikrajka posmatrao kako on to radi... nešto, što je zahtevalo najveće razumevanje i poznavanje veze između uzroka i učinka. A pri tom je istraživanje primitivnih naroda govorilo da oni uopšte i nemaju razuma, ili da im je razum *drukčiji*. Niko nije mogao uveriti stanovnike ostrva Marquesas da je rađanje dece povezano sa polnim aktom, koji

su devet meseci pre toga imali muškarac i žena. Njima se čak činilo nelogičnim što tako neznatan čin ima tako velike i dalekosežne posledice. A sada da mravima pripisujemo da su oni sejali, da bi zatim žnjeli? Da su oni, kao neki čovek-seljak, čekali osam meseci na dozrevanje? A u to vreme da su u tačine pomno s polja plevili korov? To je ipak previše! To je bilo odviše ljudski, "antropomorfno". Ne, to se zaista činilo nemogućim – i, nakon uzbuđenog navlačenja tamo-amo, upitao se poneki učesnik skupa, nije li Lincecum možda neki šaljivac. Nisu li Darwin i Society naseli nekoj šali.

ČETRDESET GODINA nije više niko ni mislio na tu mučnu istoriju o mravima, koji obraduju njivu, na tu ideju a la Mark Tven, sve dok je nije neki drugi Amerikanac iskopao i protiv nje poveo polemiku. "Lincecum je", pisao je W. M. Wheeler, "odgovoran za mit da postoji neki mravlji pirinač, koju vrsta Pogonomyrmex svesno seje i žanje. Ta tvrdnja, kojoj se danas smeje svaki školarac u Teksasu, proširila se tako daleko svetom zato što joj je čak i Darwin naseo".

Wheelerova polemika je ipak bila žestoka. U međuvremenu se pojavila sasvim nova nauka, "nauka o mravima" ili "myrmekologija". Osnovali su je veliki istraživači, kao što su Švajcarac lekar Forel, Englezi Lubbock i Romanes i pater jezuita Wasmann. Svi se ti naučnici nisu u početku prepirali o predmetu posmatranja, koji je kuljao iz mikroskopa, već naprotiv o tome kakvo da mu daju značenje. O motivima životinja, o sili koja je stajala iza njih. Većina je pronašla da su mravi na psihičkoj lestvici najbliži ljudima, bliži od ljudi-majmuna; drugi istraživači nalazili su da je to strašno. Pobožni Vajsman nije hteo da veruje da "moć, kojom čovek izvodi jednu pouku iz druge, pomoću koje on napreduje od premisa do zaključaka", da razum može biti svojstven takvim životinjama, pa je sve to čudo prebacio na instinkt. Bethe je, naprotiv, mislio da kod mrava nema ni razuma ni instinkta, da su svi beskičmenjaci čiste refleksne mašine. Te rasprave nisu sprečavale da se u carstvu mravâ otvori beskrajn vidik koji bi poznavali bolje od predistorije čovečanstva.

Biološki i socijalno bilo je to carstvo vrlo značajno. Njegovi su građani, mravi, proizvodili neki "odeur de contact" – miris raspoznavanja – po kome su se jedni od drugih razlikovali. Imali su svoj posebni jezik, koji se sastojao iz mahanja pipcima, i u njemu su razvili veliku moć sporazumevanja. Oni su se, za volju svojih radova, odrekli seksualnosti: t.j. oni su puštali da njihovi mužjaci, odmah nakon svadbe, kao beskorisni uginu od gladi, a dobrobit roda poverili su bespolnom radništvu. Vodili su sa susednim narodima ratove, koje bi odjednom prekinuli da s neprijateljima, s kojima su se borili na život i smrt, naprečac sklope mir: mir, koga su se i držali! Francuski istraživači su zapazili njihovu veštinu u građenju puteva, Englezi njihove tunele i mostove. Amerikanac Mac Cook pažljivo je posmatrao njihov san, njihovo buđenje, praćeno zevanjem, njihovu negu tela, pranje, gimnastiku, zajedničke igre rvačkog sporta. Prečasni V. Faren Vajt dokazivao je postojanje njihovog pogrebnog rituala, njihovu spremnost da pomažu bolesnicima, a sam Darwin opisao je njihov lov na robove.

Darvinu je već ranije palo u oči da su svi ti mravlji narodi živeli pod različitim uslovima i da zato imaju različite osobine. U Engleskoj su se mravi ponašali drukčije, nego mravlji narodi u Švajcarskoj. Mnogi su poznavali privredni oblik uzgoja stoke: hranili su insekte, koje su gnječili, da im piju mleko. Njima nisu bili nepoznati čak i počeci tehnike vrenja. Sekli su lišće i žvakali ga u zrnastu masu: delovanjem nekog enzima

pljuvačke (sličnog našem vlastitom) pretvarao se skrob u šećer. Tako pripremljenu glijivičnu smesu ostavljali su neko vreme da leži, pre nego što su je zajednički pojeli. Nisu li to bila čuda kulture? Nordijska mitologija kaže da je prevrelo pivo nastalo od Kvazirove sline; od pljuvačke i žitnog zrnavlja, koje je taj junak pomešao u kaci.

Šta su mravi znali o Kvaziru? O tom tajanstvenom mravljem narodu rekao je entomolog Mek Kuk, da je jedno od njegovih gnezda u Pensilvaniji, ako se ono uporedi sa svojim graditeljima, osamdeset i četiri puta veće od Keopsove piramide: zar taj narod nije mogao otkriti *obrađivanje zemlje* baš tako kao i početak vrenja? Ali su Lincecumova “obrađena polja” nestala. Niko nije znao gde su se ona nalazila – i, čini se, da ni tekšaški ni bilo kakvi drugi mravi nisu gajili žito.

Naprotiv! Što se više istraživalo, to se sigurnije razabiralo da mravi nisu nikakvi prijatelji, već naprotiv *zakleti neprijatelji obrađivanja polja*. Bilo je to sasvim prirodno! Oni su preduzimali sve što se može zamisliti da zrnavlje, od koga su živeli, *ne prokljia*. Oni su ga posipali mravljom kiselinom ili su mu odgrizali klice, pre nego ga sprema u skladišta, ili su ga izlagali sunčevom svetlu, samo da ostane potpuno suvo i da izgubi klijavost.

Prema tome, Lincecum je lagao ili sasvim pogrešno zapažao? – Na kraju je, 1937, pronašao ključ tajne Ferdinand Goetsch. Da; Lincecumovi mravi su živeli – ali su oni, kao što misli Goetsch, “zapravo sejali iz nepažnje”. Po njemu, koji je vršio dugotrajna istraživanja u Evropi i Južnoj Americi, većina mravljih naroda posedovala je dva suprotna nagona, a to su: nagon sabiranja i nagon građenja. Onaj prvi ih tera da zrnavlje, drvo i druge materije unose u gnezdo; drugi, da iz gnezda sve opet iznose i upotrebe za građenje: između ostalog, i semenke i žitno zrnavlje. Suša izaziva nagon za sabiranje, vlaga, naprotiv, nagon za građenje. Goetsch misli da su Lincecumova polja nastala od takvog zrnavlja, koja su, suprotno njegovoj svrsi (umesto da se mravlji narod njime hrani), pri gradnji opet izvlačili napolje. Tako je ono nenamerno dospelo u vlažnu zemlju i prokljalo... To nije bila svesna setva. Ali, ako se ta “nepažnja” ponovila u narodu nekoliko miliona puta i tako se urezala u “pamćenje” skupine – zar nije to na kraju ipak moglo da urodi postankom setvenog instinkta? Možda ga je razvio Lincecumov narod. Možda taj lekar nije bio nikakav osobenjak.

Jedno je sigurno: čovek kamenog doba, koji je otkrio obrađivanje zemlje. otkrio ga je *takođe* bez delovanja volje. On je, da bi imao zalihu lepog travnog semena – kojim je ublažavao oštar ukus životinjskih butova, to jest svoje hrane – potražio neko suvo mestašce u svojoj pećini. Ali se tu zemlja navlažila, i seme je počelo klijati. Ono mu nije prijalo za jelo; kleo je zbog toga i zatim ga konačno bacio, gorko oplakujući svoju sudbinu, što mora živeti na toj nesretnoj zemlji. Neopisivo je bilo njegovo čuđenje, kad je, osam meseci kasnije, zrnavlje opet izašlo na videlo.

LEGENDA O PRONALASKU PLUGA

2

Pračovek nije imao mikroskop.

On, koji je tako rado oponašao – “kultura nastaje oponašanjem”, učio je Gustave Tarde – nije mogao oponašati mrave, jer su mu bili odviše sitni. “Duši mrava i njevoj vrednoći, njenom smislu za arhitekturu, red, vernost i njenoj srčanosti” – mogao se 1886. diviti E. Dubois-Reymond zahvaljujući svom mikroskopu; pračovek to nije mogao.

Lepa ptica... dakako... to bi bilo nešto drugo! Let ptica, njeni plesovi, njena mimika, njen govor: tako je nešto čovek mogao da oponaša i (kao što su to kasnije činili Indijanci) smatrati možda za samoga boga ili za svoga praroditelja. Ali, baš te divne ptice nisu mogle ni sejati ni žeti.

To čovek nije mogao da vidi i usvoji, posmatrajući iz prikrajka neku životinju. To je već morao sam da otkrije. Dakako, ne on – nego njegova žena.

Da muškarac nije imao ženu, obrađivanje zemlje nikad ne bi bilo otkriveno. A kako se to dogodilo, može se pretpostaviti s velikom verovatnoćom.

Međutim, o tome se može govoriti samo u formi legende.

Nalazi najranijih oblika rala u močvarama i sojeničkim naseljima uče nas, doduše, kako je izgledala stvarnost, ali se stvarnost, koja se odvijala u vremenskim razdobljima, što ih um više ne može sagledati, ne može zabeležiti kao prikaz činjeničnog stanja. Ni legenda ništa ne pronalazi, ona sabija. I legenda znači *uputstvo za čitanje*:

U pradávno vreme čovek bejaše lovac.

Ako mu je lovačka sreća bila naklonjena, on je jeo. Ako se, naprotiv, idućeg dana pred njegovom kamenom udaraljkom nije pojavila divljač, morao je da gladuje. Ali je uskoro naučio da ne mora gladovati, ako ostatak mesa spremi i pronese kroz plamen. Što bi plamen očistio, to se nije kvarilo. To se moglo jesti više dana.

Pronalaskom prženja i pečenja, problem zaliha bio je rešen. (Kuvanje je pronađeno mnogo kasnije, jer čovek još nije imao posuđe koje bi odolelo dodiru vatre.) Ali je posle nekoliko dana glad opet vrebajući obletala lovce. Tada reče lovčev sin svom ocu: “Podignimo ogradu da životinje ne ubijamo, već da ih hvatamo. Da mužjaka polegnemo pokraj ženke, pa će im se roditi deca. A mi ćemo jesti i nećemo umreti.”

Tako sin lovčev postade pastir. I on vide da sve životinje, koje je timario, ne jedu meso, već da se mnoge hrane travom ili da otkidaju plodove s drveća. To, što su one radile, bilo je verovatno mudro. Pastir je video da su se, i on sam i njegovi, razbolevali od zagonetnih bolesti. Zubno meso trunulo im je u ustima, patili su od glavobolje i teškog disanja. I pastir je uzeo travno semenje i bacio ga na prženo meso, a jeo je i plodove s drveća. I njegove bolesti prestadoše.

Zatim je porodica između sebe podelila rad. Kad je lovac ostario, on je umesto sina postao pastir. A krepki sin lovio je umesto njega, ubijao životinje ili je najlepše i najbolje donosio u obor. Žena je čupala travu i plodove, o kojima tada niko nije znao, kako su zapravo nastali, ali kako je ona bila često sama imala je vremena da o mnogo čemu razmisli. Nije sve što raste bilo jednako. Bilo je isto onako raznoliko kao i ono što je rađalo.

I žena postade moćnija od muškarca, jer je poznavala vrste biljaka.

U biljkama su prebivale snage koje su mogle izmeniti mišljenje mudraca. Takvih, koje su donosile san ili sreću. Muškarci su, naime, naginjali srdžbi ili seti, ako su im životinje zadavale brigu. Muškarci su se uvek bojali i čudnih pojava na nebu. Što Mesec, na primer, nije ostajao jednak, što se menjao od koluta pa sve do govedeg roga ili je na neko vreme nestajao. Stoga su uzimali bela goveda, čija se koža sijala poput Mesečevog srebra i koja su imala savijene rogove, a katkad su ih i žrtvovali Mesecu koji je tada opet bivao puniji. Sve se to zbivalo u plaču i strahu. Ali je žena posedovala sredstvo kojim će mužu odagnati strah. Primitila je kako su jednom kukci i leptiri visili na prevrelom šećeru, koji je, izmamljen sunčevim žarom, izbio iz kore drveća. Tako je naučila da sprema opojne napitke.

Muževi su se digli, pošto su prospavali mamurluk, i opet veseli pošli stadima. Žene su ostajale mozgajući pri svojim biljkama, koje su muškarcu za njegovo dobro raspoloženje bile potrebne, ali koje su oni ipak prezirali, jer nije bila nužna nikakva snaga mišića da sputa njihovu volju. Kad se muškarac jednog dana vratio s paše, žena je bila osnovala baštu. I ona mu je ispričala da zemlja nosi isto onako kao i njeno krilo, devet punih meseci, od časa kad primi seme. On se smejaio i nije hteo da veruje. Ali je kasnije ipak poverovao. Žena je imala i oruđe, s kojim je zemlji pomagala pri začecu – kopačicu. Ona je u zemlji izbušila rupe i u rupe stavila seme “oca prosa”. Decu prosa je volela više od bilo kog biljnog semena, jer su ona hranila njenu decu da postanu snažni muškarci. Ali joj jednog dana bejaše teško da kopačicom kopa rupe. Zamolila je muža da žilavom travom u pravom uglu poveže dva komada, tako da su čvrsto ležali jedan na drugome. S tim je udarala odozgo prema dole; težina njenog tela prenosila se na udarac. Tada se zemljino krilo lakše otvaralo, i motika je bila otkrivena. Žena je mnogo hiljada godina obrađivala baštu motikom i gajila svoje žbunje i povrće.

Ali jednoga dana dođe muž sa svojim prijateljem veseo kući, a s njim bejahu i njegova goveda. Bog Sunca je napolju prekrrio pašnjake bujnom, sočnom travom, i krave su bile odebljale. Hteli su da bogu u čast upriliče svečanost i pili su prevrele napitke. Sedeli su pod drvećem bašte. Iz obesti uze jedan od muškaraca motiku i zabije je tako duboko u bašteno tlo da je niko više nije mogao iščupati, pa čak ni onda kad su je mnogi u isti čas zajedno vukli. Tada, dok su se svi smejali i vikali, uze domaćin bika i priveže ga neraskidivim vlatima za upola iščezlu motiku. Bik upre i stade vući i potezati. Ali, nije potezao odozdo prema gore. Vukao je motiku vodoravno preko tla bašte i izrovao brazdu. I odjednom je zabacio glavu prema Suncu i riknuo da su od rike zadrhtali krajevi neba. Ljudi su posmatrali kako se zemlja para kao neka haljina. I počеше se bojati, i bika i motike, koja je zemlju sekla sve dalje; otreznili su se i smatrali to za greh, pa su odrešili bika od motike.

Idućeg dana htedoše brazdu ponovo zasuti kao da se nije ništa dogodilo. Ali ih je žena u tome sprečila govoreći: “Dopustite da jednom polegnemo muško pokraj ženskog, muško seme mnogih trava u krilo majke zemlje.” I muškarci učiniše, što su žene već odavno činile. Ali im pri tom nije bilo lako u duši. Molili su zemlju da im oprosti što su je rasekli, i darivali je kojekakvim darovima. Bojali su se da će se zemlja rastvoriti i sve ih proždreti. Ali se dogodilo drukčije. Zemlja je blagosloвила one koji su pomogli njenoj moći rađanja: sve je poraslo više, zelenije i bogatije. I oni su joj otad uvek pomagali. A samu su izvučenu motiku celivali i posvetili je.

Tako je čovek otkrio plug. Od tog vremena nije otkrio ništa što bi se moglo uporediti s plugom. Pronalazak elektriciteta, željeznica ili letenja nije bio takvog eksplozivnog učinka i nije nikad silom, koja menja, pokrio tako mnogo zemljine površine kao oranje. Oranje, o kojem nećemo nikad znati gde je prvi put otkriveno, seže od Irske do Severne Afrike i od Zapadne Evrope do Indije i Kine. Tamo, gde nikad nije prodro neki drugi tehnički preobražaj zemlje, prodro je plug: dalje od svega!

Plug je svakako otkriven u nekoj dolini reke, jer se samo uz dobro navodnjavanje moglo orati, sejati i žeti. Najstarija prava kultura uvek je oazna kultura. Je li možda zemlja pronalaska oranja bila Mesopotamija, porečje između Eufrata i Tigra? To je ujedno bila i zemlja u kojoj se najviše obožavao bik, simbol Sunca. Ili je plug možda nastao na Nilu? Mi to ne znamo. U Indiji, pokraj vodom obilnog Ganga? Onda u Kini, na plodnom prapornom tlu Žute reke? Onda nikako! Kineski plug je tako savršen da bi prema njemu plugovi zapada, plugovi Asiraca i Egipćana, značili nazadovanje. Kinezi su shvatili da je vučena lopata bolja od vučene motike. Neki pronalazak može doduše propasti; ali kako se njegova temeljna misao nikad ne izvrće od boljega na lošije, ne može se poreklo ljudskog oranja tražiti u Istočnoj Aziji.

Ali, ma gde plug prodirao, prema zapadu ili prema istoku Zemlje, taj je alat snažno raspaljivao polnu fantaziju. Zar nije on sličan alatu kojim muškarac nanosi ženi silu poput pluga koji prevrće brazdu? “Ranjavanje je princip ljubavi”, rekao je kasnije Grk Plutarh – a i tu se zbivao akt ljubavi. Zemlja je sasvim sigurno bila žena. Ona se, po svojim vrlinama i manama, po svojim ćudima, koje darivaju i uskraćuju, ponašala kao žena. Ona je bila žena Neba – i Grci su kasnije s pravom verovali da je Zemlja jedna od Zevsovih žena. Zevs je, dakako, imao mnogo žena; i grčka se Zemlja osvetila, uzevši za ljubavnika prvog orača, Jasiona. Zevs se razgnevio i ubio ga munjom.

Ali potomci Jasionovi nisu prestajali da na svoj način ljube Zemlju i da je obljubljuju “*aratronom*”, plugom. Pri tom se pokazalo da je svaki seljak svake godine parao jedan određeni komad zemlje – a ne jedne godine ovaj, a druge onaj komad. On ga je voleo sve dotle dok mu je davao prinos – a to je bio sasvim nov osećaj: jer, dok se još kao pastir kretao za stokom bio je prema zemlji ravnodušan. Tek je s oranjem nastalo vlasništvo i slast posedovanja zemlje. Ako je iz nje kasnije niklo i koješta loše, u početku je ta slast posedovanja bila nešto divno, osećaj, bez kojega čovek nikad ne bi orao. On je prvi put bio gospodar zemlje. U biljnom čestaru bio je samo gost, ali nikad i gospodar. Oranje je *preobrazilo* komad zemlje i zemlja je tada postala vlasništvo orača i sejača.

Čovek je davao zemlji određeno i odabrano seme. Novo je na tom rađanju bilo što uzorana njiva nije više bila ostavljena vetrovima na volju. Na tom komadu zemlje prestalo je divlje mešanje polova: onde, gde bi pao čovečji plug, tu je njiva postajala monogamna. Ona se rastvarala samo pred jednom *jedinom* voljom – i svuda, po svojoj Zemlji, postadoše stoga bogovi njiva u isti mah i bogovi braka. Kao šta su vetrovi postali bogovi preljuba i ratova, jer oni provaljuju i bez odgovornosti prave nered i razdor u onome što je čoveku najdraže.

Ali, pravi orač postupa kao muž sa svojom ženom. Stoga se rimski monogamni brak i sklappao na plugu. Zato bi kod Grka – kao što je zahtevao Hesiod – morao seljak orač

da gazi nag za plugom tako da nikakva odeća ne bude smetnja između njega i zemlje. A kad letina bude požnjevena i zemlja opet od blagoslova ogoljena, tada neka on, sa svojom družicom, legne na голу grudu zemlje u svetu postelju. Jer, zemlju treba podsetiti da mora ponovo da rađa!

Tako je ratarstvo već u najranijim počecima čovečanstva prožeto i opkoljeno religioznim zapovestima. Jer da je čoveku to veliko čudo, što sa zemljom sme da rađa, podarila najviša kosmička milost, niko nije sumnjao. To su čoveku govorili i sveštenici svakog dana.

Odakle su došli ti sveštenici? Iskonski je svaki pošten čovek bio svoj vlastiti sveštenik, koji je sve što je radio činio po nekom duhovnom redu. Ali, sveštenici se po zakonu o podeli rada odvojiše od lovaca, pastira i ratara čiji je dan bio potpuno ispunjen. I uskoro utvrdiše ti sveštenici da svi veliki pronalasci, koji su preobrazili ljudski život, potiču od njih: najpe vatra, zatim plug, ili kola, koja se kreću na točkovima, ili kastracija bika, kroćenje konja, tkanje i kovanje. Sve su to, rekoše, oni doneli po zapovesti određenih bogova. Stoga su i zahtevali da ih ljudi iz njihove okoline hrane.

Ali tu oni nisu govorili istinu. Jedva da je ikad izvršen neki pronalazak u čast bogova. Religija nikad nije bila stvaralačka u tehnici, a takvo joj častoljublje nije ni moglo biti svojstveno. Bilo je baš obrnuto: religija je došla tek nakon pronalazača i naknadno prisvojila njegove pronalaskе. Vera u boga je na svakoj tehničkoj novotariji odmah izgradila svoju tvrđavu. A zašto? Za ljudski razvitak bilo je vrlo blagotvorno što se tako dogodilo. Jer, nerazboritost ranog čoveka, njegov slab dar pamćenja, neshvatljiva lakomnost, njegovo trajno pijanstvo, učinili bi da izvršena otkrića odmah propadnu. On bi ih onog časa zaboravio da mu ih nisu stavljale pred dušu sveštениčke zapovesti i neprestana bogoslužna činodejstvija.

Svaki pronalazak rodio se iz želje za tehničkim poboljšanjem života. Tek je kasnije došla religija i branila ih od zaborava tako što je oruđa proglasila svetima. Kad se pokazalo praktičnim da ralo više ne vuče jogunasti bik ili krava muzara, tada je čovek otkrio vola, bespolnog radnika, tada je čovek bika uškopio. Kad se novo biće pokazalo prikladnim, bilo je religijom zaštićeno. Kod nekih azijskih naroda nije ubijanje vola bio pred bogom zločin, možda stoga što je vo bio sveta životinja već je, naprotiv, vo bio sveta životinja jer ga niko nije mogao pred plugom zameniti. I, drugo, vo je poprimio izgled svetosti: bik je velikom kulturnom delu oranja žrtvovao svoja muda... On, kome su oteli mušku snagu, postade predmet smernog zazora, nekako onako kao i sam sveštenik koji se iz ljubavi prema duhovnim činima nije ženio ni imao decu.

Ali suverena tehnika nije nikad bila poslušna religiji. Ona se samo poslužila religijom (kao što se i religija poslužila tehnikom), da zaštiti svoje pronalaskе. Čovek gotovo pada u iskušenje da kaže: kao što se pronalasci danas zaštite zakonima o patentima, tako su ih u rano doba čovečanstva, pa još i za vreme kasnije antike, štitili zakonima religije.

BORBA ŽITNIH SORTI ZA PREVLAST

4

U tome što je čoveku data moć da oploduje zemlju, da svojim delovanjem *umnožava* vilinsko carstvo, bio je sasvim nov osećaj slasti, neprikosnoven zanos zbog moći. Mnogi primitivni narodi još su i danas pod tom čarolijom. Oni ne mogu da zamisle da nešto nastaje drukčije, nego pomoću “sađenja”: kad je putnik Karl von den **Steinen** pokazao nekom brazilskom poglavici kutijicu šibica da mu saopšti veliki napredak civilizacije, viknuo je poglavica kličući od radosti: “Tako bismo nešto morali kod nas da sadimo!”

A koju su travu ljudi najpre sejali? O tome se vodi prepirka već mnogo vekova; to se neće nikad rešiti.

“Borba žitnih sorti za prevlast” jedno je od najobuhvatnijih poglavlja istorije ljudske kulture. To poglavlje nije još niko počeo da piše. Vršila su se, doduše, pojedinačna istraživanja i sastavljale statistike koje pokazuju kako je u 19. ili 20. veku tekla granica između kukuruza i pšenice, i kako je za to odgovorna vrsta tla i trgovina žitom. Obe činjenice su imale jak uticaj – ali time prava tajna gajenja (zbog čega su ljudi iz divljeg oblika razvili te vrste žitarica, a druge trave zanemarili) nije još otkrivena.

Sve su žitarice nekada bile trave. Kad neki dečak držeći u ustima vlat trave u cvatu i sišući trči livadom, dok vlat ne izgubi semenke, on ne čini ništa drugo, nego muškarac koji mlati žito. Sve su žitarice nekada bile trave, čije je seme prijalo ranom čoveku. Ali je čovek imao osim insekata još jednog mnogo goreg suparnika, koji ga je zakidao za žetvu trave: tvorca travnog pokrivača, *vetar*. Vetar je imao osobinu (za dalji opstanak divljih trava bilo je to od najveće važnosti) da češka glavice cvetnih trava; tako su one već pri lakom dodiru odbacivale seme. Ali, tako postade nemoguće da se požanje dozrelo zrnevlje – bio je, dakle, prvi cilj čoveka da barem svoju omiljenu travu odvikne od te osobine. Njemu je to pošlo za rukom hiljadugodišnjim gajenjem primeraka, koji su posebno dugo zadržavali zrnevlje u klasu, i tako je od divljih trava nastala naša kulturna pšenica, kulturna raž i svi oni drugi šlemom pokriveni junaci našeg prehrambenog epa. Kod svih tih žitnih sorti drže se plodovi tako čvrsto za cvetnu stabljiku, da ih samo gajenjem, stresanjem i udaranjem – upravo onim što nazivamo mlaćenje – možemo oljuštiti. Gumno: to je bojište na kome se bije bitka između otpornosti stabljike i čovečje gladi za brašnom.

Kako je predistorijskim ljudima pošlo za rukom takvo čudo odgajanja, to je zagonetka. Taj preobražaj, to zahvatanje u sam izvor života moguće je današnjoj botanici samo zato što je pronašla zakone nasleđivanja Gregora Mendela. Kako su ipak mogli ljudi pradavnog doba da nagomilaju toliko blago znanja? Kako su mogli – važno je da se o tome porazmisli! – da ga proglase tajnom naukom? Možda je odgovor u tome što je i Gregor Mendel bio sveštenik. U pradavno doba sveštenici koji, dabome, nisu morali da rade, bili su dobri posmatrači svega što raste. Kao što je nemoguće da bi neki sveštenik mogao da pronade branu, plug ili kakvo drugo kovano oruđe, koje je izmenilo ljudski život, isto je tako verovatno da je njegova ruka izmenila život biljaka.

Žitni epos traje, eto, uporedo s rukama ljudskim već gotovo petnaest hiljada godina. Čovek je od divljeg žita načinio *domaću životinju* u pravom smislu te reči. Ono ga ne

sledi svuda samo zato što mu je potrebno đubre ljudsko-životinjskog porekla, fosfati i azot – žito bi izumrlo, kad bi sutra izumro čovek. Ono je o dobroti svoga gospodara zavisnije od psa. Zato što ga vetar ne može dalje razmnožavati, jer mu seme tako čvrsto stoji, da ga ono samo ne može rasuti, njegovo je rasplodivanje moguće samo još pomoću veštačke setve, i nikako drukčije.

To je zapravo misao od velike važnosti. Žito, od kojeg čovek živi, i sâmo živi jedino od čoveka! Ko to zamisli do kraja, ne može shvatiti zašto je seljak bio u poslednjih nekoliko hiljada godina tako često pastorče istorije čovečanstva.

5

Sve su ljudske sorte žita braća, od kojih je poneka sorta neograničeno vladala kroz hiljade godina. Katkad su vladale udvoje. Ako ostavimo po strani pirinač – čija se istorija potpuno odvaja od istorije te braće – bilo je šest sorti žita, koje su od praiskona ponajviše hranile čoveka: *proso*, *zob*, *ječam*, *pšenica*, zatim u kasnije Staro doba *raž* i, od Kolumbovog otkrića Amerike, indijanski *kukuruz*. Od to šestoro braće svet živi već gotovo deset hiljada godina.

Biće da je najstariji brat bio “*čiča proso*”, koji je davno pre pronalaska pluga hranio ljude i njihove bogove. Učtivi starac kašasta lica koji, istina, nije voleo hladnoću, ali je bio izdržljiv i strpljiv, i pratio je narode koji su ga voleli. Narodi, s kojima je živio “*čiča proso*” nisu nikad bili ni bogati ni ratnički narodi.

Mongolski i kirgiski nomadi centralne Azije još su i danas ljubitelji prosa. U Kini smo naišli na gajenje prosa oko 2800. p. n. e. U Indiju, gde se u pradavno doba jelo možda najviše proso, dođe jednoga dana arijska gospodstvena rasa i objavi zakon: ono što jedu podjarmljeni, ne može biti dobro. Arijci doneše svoje vlastito žito: *djavas*, to jest *ječam*. Tako dođe do rata ukusa, u kojem je za vojnike i snažne ljude pobednik bio ječam.

Na egipatskom jeziku ječam se naziva *djot* – a to je jedna te ista reč. Onda gde između orijentalnih carstava Egipta i Indije nisu prenosili vesti ni jahač ni lađa, činilo je to jedno seme zrna i jedno ime. Ta su dva carstva ležala na *jednoj* te istoj kugli zemaljskoj – a ječam je to dokazivao.

Ali ječam nije zbacilo s njegovog pastirskog prestola samo proso: ono je suzilo i carstvo *zobi*. Zob je bez sumnje imala svojstvo koje se čoveku rano moralo učiniti sumnjivim. Ona je bila nalik na loše pripitomljenog psa, koji lako sledi tuđe pozive. Putovala je zajedno sa svojom rođakom, divljom zobi, i puštala da joj seme napolju raznosi vetar umesto ljudske ruke. Dobila je opet jače ose, raspadljivo vreteno i sitnije zrno, s kojim se jedva išta moglo započeti. Ako se na nju nije pazilo, ponašala se kao pravi korov.

Ali, to možda i ne bi smanjilo čovečju ljubav prema zobi da nije u isti mah davala i izvrsno stočno krmivo. U primitivno doba čovek je voleo životinje i divio im se. Kasnije ih prezire, kao sluge. Ko je taj koji bi hteo da se sa stola stvaralaštva hrani zajedno s nekom životinjom? Homerov Grk, koji je ječmeno zrnevlje pržio i sipao na volovsko meso, gledao je s visine na Skićanina koji se hranio zobi kao i njegovi konji. Isto takvo gađenje

osećao je Rimljanin prema Germanima koji su jeli zob. Mudriji lekari carskog doba, koji su znali šta je hranljivost, uzalud su pokušavali da učine nešto u prilog zobi. Jedan između njih plašljivo pita, ne bi li možda zob bila dobra za bolesnike? Zakon o maksimalnim cenama cara Dioklecijana (301. po. n. e.) spominje je među sredstvima za krmu, a Cato je već i pre preporučio da se istrebi, govoreći: “Zob je korov”. “*Avena, bruta pascuntur animalia*” (zoblju se hrane samo glupe životinje), rekao je sveti Jeronim.

Iz Rimskog carstva prezir prema zobi prešao je u Srednji vek: nijedan francuski ili engleski vitez ne bi ni dirnuo ono što je jeo i njegov konj. Samo su Irci i Škoti, koji više nisu živeli na tlu Rimskog carstva, imali drukčiji odnos prema zobi. U 18. veku dao je “Engleski rečnik” dr Džonsona ovu definiciju: Zob je u Škotskoj na glasu kao hrana za muževe, u Engleskoj za konje. Na to je Škot odgovorio da je Engleska doduše poznata po izuzetnosti svojih konja, ali je zato Škotska poznata po vrsnosti svojih muževa. Zobenu kašu jeli su škotski junaci – na primer, postojani i stoički Gordon, kad ga je 1884. u Kartumu opsedao Mahdi.

Jugoistočni prostor sredozemnog sveta, pa Vavilon i Indija, nisu poznavali zob. Tu se dizala, smeđežuta i snažna, žitarica vojnika i seljaka – ječam. Kad je čovek imao na jeziku to žitno zrno – koje obiljem oštrih konsonanata nazivaju Grci “krithe”, Latini “hordeum” – znao je šta mu je na jeziku. Već prema tome koji je bio vek, ječam je pokazivao raznoliku uniformnost. U području švajcarskih sojenica mogao se videti šestoredi ječam. U Egiptu (dakle kasnije) našao je Švajnfurt, u grobnoj komori Sakkare četvororedi. Tek u trećem veku pr. n. e. iskrnuo je u Grčkoj i u Italiji dvoredi ječam: ali je rastao samo preko leta a ne i ozimi.

Ječam u rečnim dolinama nikad nije sam vladao. Najpre samo na boljim položajima, ali na kraju svuda, pojavila se pšenica. Tako je, na primer, bilo i u Egiptu. A možda bi takvo naporedno susedstvo ostalo za sva vremena, da jednog dana nije izvršen najvažniji eksperiment u istoriji žitarica. *U Egiptu je pronađen hleb*. Ali za taj pronalazak nije bio najprikladniji ječam: on se loše pekao. Bio je izvanredno dobar samo za onaj period, koji je čovečanstvo poznavalo pre hleba, za doba kad su se pekle lepinje. I tek što je pronađen hleb, već se poznati snobizam (bolje je neprijatelj dobroga) okomio na ječam. Već i Biblija ponekad govori o njemu kao o nečem drugorazrednom.

S druge strane, baš je ječam važio kao simbol narodne snage u Izraelu. I ječam se nigde drugde – pa ni kod Homera – nije pojavio tako posvedočen: u svom svojem antičkom dostojanstvu kao u biblijskoj “*Knjizi o sudijama*”: tu se narodu Medijanita usnilo kako se golemi disk od ječmenog brašna valja ispred vojske Gedeonove u dolinu, na neprijatelje Izrailove, i tamani sve što je živo.

Kraljica među žitaricama postade pšenica – a to je ona još i danas. Pšenica nije bila oborena s prestola nikad, otkad se pojavila na svetu. Mi ne znamo kada se to zbililo; a znamo tek odnedavno s velikom verovatnoćom iz koga se kraja prvobitno pojavila: to jest, gde se nalazila prapostojbina tada još divlje pšenice, pre nego što je otkazala poslušnost vetru i sklopila savez s čovečjom rukom. Schweinfurth i Legrain nađoše je u grobovima-čučavcima Mlađeg kamenog doba, između 6. i 5. milenijuma. Austrijanac Unger nađe klasno vreteno i zrna pšenice u opekama dašurske piramide, sagrađene oko 3000. godine. Kod Kineza je ona već oko godine 2700. uživala negu i božansko poštovanje. Asirci i Vavilonci spominju pšenicu oko 3000. godine pr. n. e. na kamenju

razvalina Tella. Ko je doneo pšenicu tim narodima? Ko je iz njenog divljeg oblika odnegovao pitomi? Jesu li postojala područja u kojima se njeno seme trampilo – kao što je, na primer, važna Sirija, zemlja trgovaca, mnogo šta trampila između Egipta i Vavilona? Na egipatskom jeziku pšenica se nazivala *botet*, na vavilonskom *bututu*: to je jedna te ista reč. Ali, ko će ikad moći objasniti njen pohod u Kinu? Kako se pšenica mogla preverati preko samotnih brdskih pustinja zapadne kineske granice? Je li tamo stigla u ono sumračno doba kad je još između Prednje i Istočne Azije postojao neki most vegetacije? Je li stigla tamo u utrobi ptica selica? To je niz nedoumica.

6

Ko istražuje predistoriju, naći će uvek i nešto još starije. Ali ga pri tom nešto pomete kao Ibzenovog Per Ginta:

*Koliko bezbrojno je koža!
Zar neće još ta jezgra svetlu?
Prokletstvo neka! Sve do dna nutrinje
prepuno sve je ko luk olupina,
svaka je tanja, tanja – šaljivo,
ta puna šale ta je priroda!*

Jednu jedinu stvar znamo danas prilično sigurno, to jest, gde je živela najstarija pšenica. Na veliko naše čuđenje – u *Abisiniji*. I to ne možda u vrućoj dolini Nila, već kao biljka na visoravnima, odakle se tek kasnije spustila u niziju. Naoko nerešivo pitanje rešio je poslednjih godina na genijalan način ruski naučnik Vavilov. On je pošao od ispravnog gledišta, da svaka stvar ima svoj “centar gena”. To znači: svaka je stvar nastala onde gde je razvila najviše svojih podvrsta. Uzmimo da danas padne s neba neko biće i da svuda naokolo na Zemlji traži, gde je poreklo engleskog jezika, koji se ipak svuda govori jednako, on bi s pravom tražio to poreklo u južnoj i srednjoj Engleskoj, jer tu raste *na najtešnjem prostoru najviše dijalekata*. To pravilo, koje uslovno važi za jezike i životinje, važi još više za biljke jer su one manje pokretne. Taj temelj Vavilov je povezao s nizom eksperimenata iz područja nasledovanja, koje je otkrio Gregor Mendel, pa je tako pronašao kolevku polubožanstva pšenice.

Ali pšenica, koja je rasla u Egiptu, nije u svemu bila ona pšenica koja danas pokriva Ameriku, Kanadu i Rusiju. Bila je tu njena rana forma, *emerska pšenica*. Tek su Rimljani iz te pšenice odgajili druge vrste pšenice (emerska pšenica je gotovo izumrla) i sejali ih u Egiptu. Rimljani su, čak i više nego Egipćani, učinili tu modernu pšenicu samodržcem u Sredozemlju. Od tog vremena na njenim stabljikama počiva svetlo istorije kao letnje sunce, i mi danas poznajemo svu njenu istoriju.

Jednom je (mi to još znamo gotovo u dan tačno) buknuo onaj čudni ustanak robova, u kome se rodila *raž*. U Pontu, na obali Crnog mora, u kraju gde je vrlo dobro uspevala pšenica, trebalo je natovariti lađe žitaricama, da se otisnu u južnu Rusiju. Nekoliko primeraka korova, koje niko nije uzimao ozbiljno, pomešalo se u pošiljku.

I gle! Kad je došlo vreme setve, bila je zemlja za pšenicu prespora – a korov je živahno uspevao i ponudio se za odgajivanje u obliku raži. Mudrošću čoveka, koji je shvatio priliku, dospeo je taj korov tokom nekoliko stotina godina u mnoga tla, koja su se, čini se, zamorila pšenicom, i rodio obilnim žetvama. Raž je u naglom pohodu, uz pomoć taštine zbog svoje čilosti i snage svog mladog semena, osvojila tada i Francusku i Englesku, sve dok kasnije te dve zemlje ne postadoše opet zemlje pšenice.

Na starom području Rimskog carstva, od Engleske do Egipta na jugu, a zatim opet gore na sever, kroz Ukrajinu pa sve do Dunava i Rajne, raž nije imala bogzna kakvo značenje. Tek istočno od tog područja započinje velika germansko-ruska ravan raži, koja se prostire sve do Sibira. Ali sibirski seljak je mudar. On poznaje staro neprijateljstvo između semena raži i pšenice. Sibirac ne veruje da je raž nešto drugo, i naziva je “crnom pšenicom”. Kad dođe vreme setve, meša seljak crnu i belu u semenju vreći (mešavina, koju nazivaju sveza) i baca je u zemlju. Ako je godina opora i hladna, sav se usev pretvara u raž, a ako je tlo meko i toplo biva pšenica. “Budale!” kaže na to seljak. “Ja sam ipak pametniji od njih obe!” Ono što nazivamo “hleb”, ne može se pripremiti od prosa, zobi i ječma. Stoga istorija hleba počiva gotovo jedino na pšenici i raži. I to više na pšenici, nego na raži... Hleb, u tehničkom smislu te reči, hemijski je pronalazak. Veliki pronalazak, koji je izvršio čovek – pa kad albanska poslovice kaže “Hleb je stariji od čoveka”, ona ne govori istinu. Hleb je u peći ispečeni proizvod, pripremljen od testa, koje je nadošlo od kvasca ili nekog drugog sredstva. Zarobljeni gasovi hoće da umaknu, ali mehurići testa, koji ih čvrsto drže, postaju od žara sve tvrdi. U toj borbi nastaje kora, koja sa svih strana okružuje mekotu... Samo testo od pšenice i raži ima sposobnost da zadrži gasove; to zavisi od specifičnih osobina njihovih proteina.

Taj hleb, pečen s kvascem – pobednik u svim pokušajima da se žitna kaša ili lepinja pradavnih vremena stavi na njegovo mesto – obeležava 6.000 godina stari krug zapadne civilizacije. Hleb je, i kao materija i kao duh, ovladao antičkim svetom više nego ijedan drugi predmet i pre i kasnije. Od Egipćana, koji su ga pronašli i na tom pronalasku izgradili sav svoj upravni sistem, pa sve do Jevreja koji su hleb učinili vrelom svoga religioznog i socijalnog zakonodavstva. Tada dođoše Grci i stvoriše najdublje i najsvečanije legende za svoju eleuzijsku crkvu hleba. A Rimljani učiniše od hleba politiku: oni su pomoću njega vladali; zbog njega su osvojili svet i opet ga zbog njega izgubili. Dok jednoga dana, skupivši sve u jedno, što se o hlebu mislilo, osećalo i činilo, ne iskrnsu Isus Hristos i ne reče: “Jedite! Ja sam hleb...” On je izazvao pojavu Srednjeg veka.

DRUGA KNJIGA

Hleb u antičkom svetu

Pandaro: *Onaj, koji želi kolač od pšenice, mora pričekati na mlevenje.*

Trojilo: *Zar nisam čekao?*

Pandaro: *Da, na mlevenje; ali vi morate pričekati i na prosejavanje.*

Trojilo: *Pa i na to sam čekao?*

Pandaro: *Da, na prosejavanje. Ali vi morate pričekati na ukisnuće.*

Trojilo: *I na to sam takođe čekao.*

Pandaro: *Da, na ukisnuće. Ali zatim još treba mesiti, dati kolaču oblik, paložiti peč i ispeći. Da, vi morate još pričekati da se ohladi ili da ispalite usnice.*

ŠEKSPIR: "TROJILU I KRESIDA"

EGIPAT: OTKRICE PEČENJA

7

Pradavni ljudi svih kultura uvek su se molili rekama. Velike reke, podložne samo svojoj vlastitoj volji, tekle su tokovima, koji su zaista nadmašili sve što je ljudsko. Čovek ih je svakako hteo povremeno da nadmudri građenjem nasipa, kako je to nekad naučio od pionira životinjskog carstva, od vodi vičnih dabrova. Pa ipak su reke ostale velike; gutale su ljude, kolibe i domaće životinje. Bilo je dobro rekama prinositi žrtve, umirivati ih darovima.

Tako se čovečanstvo uvek molilo i Rajni, Roni i Eufratu. Ali nijednoj drugoj s većim pravom, nego Nilu. Jer za ljude, koji su živeli pokraj Nila, nije taj bog bio neko strašno biće, već naprotiv dobri otac. Nil u Egiptu bio je zdrav razum kućedomaćina, koji hrani i oblači decu.

Na svom velikom toku iz Etiopije, dugom do Sredozemnog mora 2.000 kilometara, Nil ne prima nikakvu pritoku. Ali toj reci, koja teče prema severu, ne uskraćuje družice samo zemlja – uskraćuje ih i nebo. U Egiptu nema kiše. Sva je voda u toj zemlji nilska voda. Iz toga sledi da zemlja egipatska živi samo s obe strane nilskih obala: oaza, široka samo nekoliko kilometara.

Nigde na kugli zemaljskoj nije bilo takvih odnosa: jedna reka, i duž te reke, u gustom lancu bez zaleđa, ljudi, sela, bašte i gradovi. A sve to protegnuto samo u dužinu. Za političko shvatanje Egipćanina postojale su samo dve strane sveta: sever i jug. Na zapadu i istoku odsekla ga je, već nakon kratkog jahanja na kamili, od spoljnog sveta pustinja. Ono što je ležalo iza obe pustinje postade za njega metafizički pojam; na istoku je izlazilo Sunce, a na zapadu prebivahu mrtvi. A Nil je za žive Egipćane tekao s juga na sever. S njim je dolazio hleb, s njim je dolazio život!

Bog Nil bio je razborito biće. Svake godine, još od pradavnih vremena, puštao je da u junu bujaju njegove vode, najpre polako, a zatim, u drugoj polovini jula, jače. U

avgustu prelivao se preko svojih obala i u septembru stvarao jezera, koja su u oktobru stajala, da se u prvim danima novembra počnu povlačiti istim korakom. Već u januaru ležao je sav bog Nil u svom starom koritu, ali je i u tom stanju njegov vodostaj opadao sve do juna, da zatim opet počne da raste. Tako je bog Nil radio za Egipćane kroz svu godinu takvom preciznošću, kakvu ljudi nisu nikad poznavali.

Ali, bog nije u godišnjim menama visokog i niskog vodostaja donosio samo vodu. On je pre svega sobom nosio zemlju, mulj abisinske visoravni, izlokani granit i škriljac, barijev karbonat, i vrlo mnogo železnog oksida. Svake godine je bog i desno i levo od svojih obala taložio tu “crnu zemlju”. Što je Nil više rastao, to se više od njegovog mulja širila površina, na kojoj se moglo sejati i žeti. Narod, koji je kroz hiljadu godina doživljavao dobro te reke, nije mogao da sumnja da Nil sve to ne čini svesnom razboritošću. Drukčije je bilo sa skeptičnim ocima, s Grcima. Hekataios Miletski, Teopomp, Herodot i Tales bavili su se pitanjem, *odakle dolazi ta poplava Nila*. Herodot je naslutio istinu: da su uzroci poplava ekvatorijalne kiše, koje uvek u isto vreme pljušte u Abisini-niji, u blizini izvora Nila, između marta i septembra. Egipćani bi bili zaprepašćeni kad bi morali za nešto natprirodno da prihvate neko prirodno objašnjenje. Ima li Nil uopšte neki izvor? Njima bi se učinilo nepriličnim da tragaju za tim izvorom, za kolevkom jednog boga... Bog je davao porast Nila. Noć, u kojoj je počinjala nilska poplava, slavi se još posle dvadeset vekova kao “noć kapi”. Još i danas, baš kao i tada, najavljuje vodomer Nila kod Elephantine, na ostrvu blizu prve katarakte, radosnu vest: “On raste!”

Tom sretnom trenutku u antičkom Egiptu polazili su u susret muževi i žene pevajući:

*Obožavam Te, o Nile!
Tebe, o Prikriveni, jer unosiš tamu u svetlost!
Tebe, koji polja, stvorena od boga Sunca,
prevlačiš vodom!
Hranitelju svih životinja i ljudi,
Tvoj put je onaj, što posvud natapa zemlju:
Glasniče Nebeski, pri dolasku Tvome
obožavam Te!*

Egipćani su sami sebe nazivali “Chemet”, sinovima “Chemi”, crne zemlje. Postanak svoga vlastitog naroda i imena izvodili su, dakle, od božanskog trenutka, koji im je donosio masnu setvenu zemlju. I tako oni postadoše sa žitom najprisnije povezani narod.

Oni su se oborili na tu zemlju istom onom proračunatom promišljenošću, kojom je bog tu zemlju razastro pred njihovim nogama, s namerom da je iskoriste tako revnosno da nijedna stopa ne ostane neplodna. Mreža kanalskih građevina brinula se da i u slučaju nižih nilskih poplava bude natopljeno upravo toliko zemlje, koliko i kod visokih. Egipćani postadoše pokraj dabrova najbolji graditelji nasipa. Nilskim kanalima u Donjem Egiptu odgovala su pregrađena branom jezera u Gornjem Egiptu, kojima je bila svrha da štede i raspodeljuju vodu. Što se nije moglo natopiti pomoću bazena i nilskih kanala, to su oplodivali crpni uređaji seljaka. Najrasprostranjeniji bio je, a još je i sada, “šaduf”. On je nalik na đeram, a sastoji se od motke koja se pokreće između dva nepo-

kretna stupa. Jedan kraj nosi sud za crpenje, a na drugoj strani, kao protivteg, deluje pozamašni grumen ilovače. Uz pomoć tog skromnog oruđa može se još i danas dragocena nilska voda dići za tri metra i raspodeliti na strmije njive.

Već je Gay-Lussacu palo u oči da nilski mulj ne sadrži fosfate, naše glavno gnojivo. Ali delovanje nilske vode nije samo u organskim supstancama, već i u hemijskim i fizičkim procesima koji dolaze posle poplave. Pod delovanjem sunca puca vlažno tlo od ilovače: sunce već i samo deluje kao plug – u raspucanu zemlju prodire vazduh. Kad se zatim ponovo vrati poplava, ona nailazi, do u dubinu, na tako prijemčivu zemlju, kao što je inače samo preorano tlo.

Na egipatskim slikama, koje prikazuju obrađivanje zemlje, uvek nam pada u oči crta lakoće. Čini se kao da tu prevladava priroda i plodnost, a rad ljudskih ruku deluje kao pratilački motiv. Ali to je varka kojoj je uzrok čisto estetski. Naprezanje prikazati kao naprezanje, bilo je u egipatskoj umetnosti *zabranjeno*. Umetnost treba da je “savladavanje”. Stvarnost je bila drukčija: kad je poplava prošla, i kad su na površinu izronila polja, oranje u muljevitom tlu nije bilo lako.

Egipatski plug svih vremena sastojao se od dugačkog drvenog raonika, u koji su otpozadi usađene dve lako savijene ručice; dugačko rudo nosi spreda poprečnu gredu, koja počiva ispred rogova bikova orača. Tu su oni potezali. Jer snaga bika prebiva u mišićima glave i vrata.

Plug su morala opsluživati dva muškarca. Jedan je pri koračanju svom težinom nalegao na pluzne ručice, drugi je gonio volove. Oni su se nakon svake brazde menjali u svom poslu. Grude su bile masne i zapekle bi se jedna u drugu. Stoga je bilo potrebno da se motikom još dobro usitne.

Zatim je došlo vreme setve. Žitni pisar koji je, kao i svi pisari u birokratskoj državi, gde je valjalo sve zapisati, bio važan čovek, pazio je na usev i o njemu vodio popis. Tada su preko oranja gonili ovce, ovnove pa i svinje, koje su snagom svojih papaka morale utabati bačeno zrnevlje. Kad je zatim žito proklasalo, klasovi su kratkim srpom požnjeveni visoko iznad tla. Egipćani su, za razliku od nas, odsecali zapravo samo “žitne plodove”, a ne čitavu biljku. Nije bilo logično što su tako činili, jer su sve vrste žitarica jednogodišnje rastinje. Ako se uprkos tome želi žito onako kako se bere grožđe, time su, možda po osećaju, pokazali svoju želju da od biljke ne uzmu više nego što im treba za mlevenje i pečenje. Ili su se možda hteli da zaštite od slame, koja je otežavala mlaćenje?

Veliki snopovi, kakve mi danas vežemo, nisu, dakle, bili poznati. Snopovi, koje su nosili na gumno, bili su mali i ljupki. Isti oni magarci, koji su ih donosili, morali su da ih i razgaze. Mlatilo – taj spoj sila poluga – nije bilo poznato. Zatim su zrnevlje i plevu, sve zajedno, velikim drvenim vilama zgrtali na visoku hrpu. Potom su žene daščicama čistile zrnevlje od pleve. Za čišćenje je bilo upotrebljavano i veliko četvorouglo rešetno.

Duhu polja, koji je štitio kraj, posvećivala se mala mera žita, druga se merica prinosi gospodi kao prvina, a u čast Mina, boga njiva, priređivala se mala svečanost, za koju je vlastelinstvo darivalo pivo. Ambarski pisar i merač žita imali su još posla, dok se žetva nije spremila u ambar. To kupasto zdanje od ilovače bilo je visoko otprilike pet metara, a imalo je dva otvora – jedan gore, kroz koji su radnici, stojeći na lestvama, praznili vreće; drugi dole, kroz koji se moglo uzimati žito. Zbog miševa i pacova bio je donji prozor uvek zatvoren.

Tako je izgledala seljakova godina. Njemu je od svega pripadalo malo, i često se čulo, kako jadikuje:

*Zar nikad nećemo imati mira
pri nošenju žita i bele pleve?
Ambari su toliko već puni,
gomile žita odozgo se prelivaju
i toliko već brodovi uranjaju
da popucat će i potomiti...*

8

Ko je bio vrhovni gospodar žita? On, kome je pripadao najveći deo zemlje, i u čijoj je osobi bila utelovljena država. Po običaju Stare države, kakvu je oko 3000. pr. n. e. izgradio kralj Mena, sav narod je, od najvišeg činovnika pa do poslednjeg seljaka, faraonu iskazivao bezuslovnu poslušnost.

Reč “oporezivanje” nije bila poznata; umesto toga uvek se reklo “brojanje”, jer je poreznu osnovu činila količina žetvenog prinosa – “broj snopova”. Visina tog žetvenog prinosa utvrđivala se na temelju poplave; po “nilskim vodomerima”, koji su bili razmešteni duž čitave zemlje. Bila je dakle oporezovana “ostvarena žetva”, a ne zemljišni posed – a drukčije se nije moglo, jer je veći deo zemlje ionako pripadao faraonu.

Žito se uplaćivalo u faraonovu riznicu, otuda su tekle činovničke plate i sredstva za održavanje dvora.

Budući da je svekolika zemlja egipatska bila faraonov posed, i budući da je faraon putem “posedovanja kanala” osiguravao i navodnjavanje, mogao je organizovati službu gozbi izuzetno strogo. Stari Egipat nam je pred očima kao poljoprivredni velepogon, kao najveće “plemičko dobro povesti”: narod kao celina punio je ambar jednog velikog privatnog imanja, a isti se taj ambar opet praznio u korist svekolikog naroda. Svakako, s najvećim razlikama: kod “pritanja žita” davali su najsiromašniji, sluge-orači, najveći deo zlatnog blagoslova; za “oticanje žita” zapao je znatan deo kod “veličine zemlje”, kod namesnika provincija i ostalih prijatelja faraonovih.

Tako je svaki Egipćanin živeo od kralja, koji je zapravo svakome tek “dopuštao da živi”. *Lična sloboda nije još bila otkrivena*. Posebno je ropstvo svakog pojedinca oslobađalo od prehrambenih briga.

Tako su se i egipatski bogataši mogli u najboljem slučaju nazivati “upravicima”. Da bi se ti upravnici držali u stezi, da bi neprestano osećali da je država “kuća faraonova”, bili su faraonu potrebni činovnici. Činovnički stalež u starom Egiptu bio je po broju i moći nesrazmerno veliki. Sva birokratija, koju je svet od toga vremena video, seže zapravo unazad do egipatske birokratije. Taj činovnički aparat mogao je postati i opasan: veliki upravni okruzi pretvarali su se u samostalne vladarske kuće, dok na kraju nije Sesostris III Veliki (1860. pr. n. e.), uklonivši nasledne okružne uprave, opet uspostavio državnu moć i namestio *nove* činovnike. U Novoj državi zemljišni posedi, do poslednjeg kopita i vlati, prešli su u ruke krune. Egipat je tada u svemu pružao sliku

koja je pisca Geneze, 47. poglavlja, tako začudila, da je ovaj mislio da je biblijski Josip *stvorio* ovo agrarno uređenje: faraonu pripada sva zemlja, izuzev oranica hramova. Zemlja se daje seljacima u zakup; seljaci moraju petinu prinosa predavati kruni; ostatak mogu upotrebiti za hranu i seme.

U toj Novoj državi, koju su upoznali *biblijski* Jevreji, sijala je kruna novim sjajem, a zavisno od krune, kao planeti od Sunca, sinulo je i činovništvo. "Pisar" je sve više dolazio do izražaja. "On jedini upravlja svetom, on vodi rad svih ljudi": za dokaz svoje nezamenjivosti bio je oslobođen i od poreza.

Čovek bi pomislio da će agrarna država (a Egipat nije bio ništa drugo) svim častima, koje je dodeljivala, obasuti svoje seljake. Umesto njih bili su činovnici oni koji su primali odlikovanja i znakove časti. Kad je "Veliki nadzornik oranica" u jednoj svečanoj audijenciji predavao Amenhotepu "žetvenu listinu Juga i Severa" i kad ga je smerno mogao izvestiti: "Nil je bio veći, nego ikad u poslednjih trideset godina", zapovedio je faraon da se službeni donosilac listine pred njegovim očima pomaže uljem i ukrasi ogrlicama.

Sve se zasnivalo na seljačkoj godini. Na radu seljaka stvoren je i kalendar. Dvanaest egipatskih meseci bilo je podeljeno u tri godišnja doba po 120 dana; nije postojalo proleće, leto, jesen i zima, već "poplava", "klijanje useva" i "žetva žita". Početak poplave, prava Nova godina poklapala se s danom kad se jul pojavio na jutarnjem nebu.

Nil, međutim, nije svojim sinovima pomogao samo u tome da stvore kalendar, već ih je naučio i veštini merenja zemlje. "Egipatske provincije", piše Strabon, koji je 25. g. pr. n. e. putovao Afrikom, "bile su podeljene u okruge, a ova opet u mesne okruge; najmanje deonice tih delova bile su njive. Tu je bila potrebna tačna, do sitnica provedena podela: jer, reka Nil svake godine odnosi i poplavljuje zemlju; neprestano menja tlo, a briše i sve znakove po kojima se raspoznaje koje je čije vlasništvo. Otuda treba u Egiptu uvek iznova vršiti merenja. Od toga je, kažu, nastala veština merenja zemlje, i to nikako drukčije, nego kako je zbog trgovine nastala nauka o brojevima kod Feničana.

Tako je Nil upravljao ljudima. Egipat je bio "poklon Nila". Nil je dao tlo, od kojega je nastalo sve; iz kojega su se rodile veštine i umetnosti. Tako je Nil jednoga dana dao ljudima i *veštinu pečenja hleba*, koja je već vrlo rano izdizala Egipćane iznad naroda kaše i lepinja.

9

Na koji je način čovek švajcarskih sojenica trošio svoje žito posle ledenog doba? Tako što je zrnevlje pržio na vrućem kamenju i pomoću vode pravio od njega kašu. Kad mu se prohtelo, pošao je i dalje. On je tu kašu istresao u pepeo ognjišta ili je valjao na vrućem kamenju, dok nije postala žilava i tvrda kao staklo. Tada je doduše bila zaštićena od truljenja, ali mu zato kaša nije više bila ukusna.

Na kaši i lepinji nije se zadržao samo praistorijski čovek. Pri njoj su, začudo, dugo ostali čak i kulturni narodi Staroga sveta; oni bez egipatskog primera ne bi *nikad upoznali* pravi hleb.

"*Pulte, non pane*", stoji kod Plinija, "*vixisse longo tempore Romanos manifestum*". (Poznato je da su Rimljani dugo živeli od kaše, a ne od hleba.) Grci su, kako pokazuju

slike na vazama 6. veka, jeli svoj hleb (koji i nije bio hleb) u obliku lepinja, koje su pekli nad vatrom od drvenog ugljena i, smotane kao trake, stavljali u ostavu. Germani, u vreme kad su se sukobili s Rimljanima, nisu poznavali ništa drugo do zobene prekrupe, Sloveni još mnogo kasnije samo svoju “kašu”. Pa čak su i Asirci, crnobradi savremenici starih Egipćana, jeli svoj doručak u obliku sirupa od urmi, i uz to vruće ječmene lepinje – a još nikako pravi hleb.

Ali narod, o kome Herodot priča da “čini sve drukčije od ostalih smrtnika”, stekao je velike zasluge time što je sa svojim brašnom postupao drukčije. Dok su inače svi ljudi osećali strah od truljenja jela, Egipćani su pripremali baš svoje testo tako da je *moralo* truliti, i oni su sa zadovoljstvom posmatrali proces koji se odvijao. Bio je to, kratko rečeno, proces vrenja.

Tek je novija hemija utvrdila šta je to vrenje. Vazduh sadrži nebrojeno mnogo klica, koje samo čekaju na neko hranljivo tlo... Bile su to spore, kvašćeve gljivice, koje se obaraju na ostatke šećera, a sadrži ih mešavina nilske vode i brašna: one su ih rastvarale u ugljenična kiselinu i alkohol. Iz žilave mase nisu mogli da umaknu mehurići kiseline, od njih je testo nadolazilo. Kod pečenja su nestajali ugljenična kiselina i alkohol: ovaj poslednji, tako važan za pripremanje piva, sasvim je nestao – ugljenična kiselina je kao trag za sobom ostavila poroznost hleba.

Tada se još nisu poznavale hemijske pojedinosti. To i nije niko mogao, dok još Levenhuk u 17. veku u Holandiji nije video kvašćeve gljivice kroz svoj mikroskop. Egipćani su videli samo posledice; to jest da se, kad se takvo neko ukiseljeno testo peklo, pojavila neka materija, potpuno različita od one koju su oni poznavali već hiljadama godina. Uostalom, tako se nešto *nije moglo ispeći u pepelu ognjišta*. Za to su pronašli peći od opeka nilskog mulja, cilindrične građevine, koje su se na vrhu sužavale u tupi konus. Unutra se prostor jednom pločom delio nadvoje. Donji deo dobio je rupu za paljenje vatre, a gornji jedan veći otvor za hlebove, koje treba ispeći, i za odvođenje gasova nastalih od sagorevanja.

Kad su, dakle, Egipćani pekli hleb, uzeli su iz činije kvasno testo, posolili ga i još ga jednom dobro premesili. Najpre su posuli mekinje, da izoluju tanjir od hlebnog testa, zatim su testo u vrenju raskomadali pekarskorn mistrijom, gurnuli sve u peć i opet je zatvorili.

Porodica i prijatelji stajali su naokolo čudeći se. Tu je raslo nešto u čemu su učestvovali svojim radom, ali su to zatim ipak poverili nekoj “višoj sili”: time se nije više moglo da upravlja po volji. Stoga je domaćin i posednik peći i opominjao da se hlebna peć ne otvara. Niko za to nije mario, neprestano su otvarali čudotvornu peć i zavirivali da vide da li je hleb već pečen. Dolazili su prijatelji sa savetima. Jedan je branio misao da se kvasac više ne čeka iz vazduha. Treba sačuvati jedan komad jučerašnjeg kvasnog testa, da se “usadi” u današnji. Tako će testo postati kvasno brže i temeljitije. Taj je čovek imao pravo – i od tog dana u egipatskim kućama “kvasno testo”, koje raste, čuvalo se tako brižno kao kod drugih naroda vatra. Dragocena pramaterija za pečenje, ona koja je “dizala” hleb, nije smela da im ponestane.

Šta su još sve povrh toga pronašli – ko da to kaže, ko da to nabroji? Mogli su, na primer, u testo umesiti mak, susam i kamfor, i uskoro je bilo pedeset različitih vrsta peciva. Ali su mogli da budu ponosni i na samo jednu jedinu. To što su vadili iz peći, nije nima-

lo podsećalo na ono što su u nju stavili. Dogodila se neka “promena materije”. Brašno, voda, so i kvasac bili su nakon kola, uz koje je zaigrala vatra, skroz-naskroz pomešani. Kad se kolo zaustavilo, konačni oblik, hleb, nije bio nalik ni na koju od tih materija. Šta je u narasloj, nabubreloj mekoti ili tamnoj, mirišljavoj kori bilo zajedničko s vodom ili brašnom?... Tu su delovale ruke duhova; prava magija kakvu su Egipćani voleli.

“Mudri sveštenici Egipćana”, piše Plutarh u svom spisu o Izidi i Ozirisu, “nazivaju crnu zemlju „chemia”. Baš kao što su se u crnoj zemlji, koju je doneo Nil, mešale nepoznate materije i prouzrokovale najveću plodnost, tako se u hlebnoj peći poznato udruživalo po nekom nepoznatom zakonu. Hlebna peć je postala prva “probna hemijska peć” na svetu – za Egipćane je ona u isti mah bila i prva čarobna peć. Čudno: dok je ostalim narodima čaranje bilo od bogova zabranjeno kao “grešno kršenje zakona kauzalnosti”, Egipćanima je ono bilo dopušteno. Thot, njihov bog majmunске glave, i sam je napisao knjigu čaranja, koja je bila u šest kovčega pohranjena na nekom zabačenom ostrvu, za kojim su neprestano tragali. Ali, oni su imali dovoljno recepata.

Svet je kroz mnogo hiljada godina drhtao od čarobnjačkih iskustava Egipćana. Još je u 10. veku n. e. pričao vizantijski leksikograf Suidas da je car Dioklecijan godine 296, posle jednog ugušenog ustanka, kaznio Egipćane tako što je zapovedio da im se oduzmu i spale hemijske knjige. Time ih je, čini se, najosetljivije pogodio i razorio im vrelo moći! U istom, 10. veku, napisao je arapski pisac Aln-Eddin, da su “piramide bile hemijske laboratorije, a hijeroglifi alhemijski tekstovi” – dok njegov zemljak Kvalkvašandi strepi još u 15. veku pred egipatskim veštinama mešenja!

Sve je to proizašlo iz bezazlene hlebne peći – a ova, budući da je izgledala upravo kao bremenito telo majke, možda i nije bila baš tako bezazlena. Iz nje je izašao hleb: nju već hiljadama godina upoređuju s čovekom. “Pećnica će uskoro splasnuti!” kaže narod o ženi koja je tik pred porodom. “Taj bi se morao dati prepeći!” govori narod o bogalju. – Ne, hlebna peć nije bila bezazlena. I nju i hleb je pronašao narod koji, takođe, nije bio bezazlen, u kojem su mudri povazdan mešali, sipali, računali, varili, i čiji su sveštenici oduvek bili hemičari.

10

Kako to da smo mi o egipatskoj svakidašnjici tako dobro obavešteni? O tehnologiji pečenja na kasnijim engleskim kraljevskim dvorovima znamo mnogo manje. A dnevni život na Nilu pred nama u hiljadu pojedinosti!

Za to znanje možemo zahvaliti isključivo egipatskim grobovima i njihovim zidnim slikama. Istoričar Deodor priča da su Egipćani, budući da im se život činio kratak, a smrt duga, gradili kuće ljudima kao lake letnje gostionice, a grobove kao trajna prebivališta.

Dok današnji čovek brine za svoje pokojne rođake samo na dan zadušnica, Egipćanin je brinuo o mrtvima svakoga dana; jer nisu samo živi imali svoj svakidašnji život, već i mrtvi. Gde su oni i kako provodili taj život, o tome su u narodnom verovanju postojale protivrečne predstave. Verovatno se mrtvi preselio među slabo svetleće zvezde s onu stranu kumovske slame; a možda je, dok su se prinobile žrtve, sedeo u liku bezazle-

ne ptice na grobu i posmatrao taj čin. Nije se moglo znati da li se, poput zmije, zavukao u neku rupu u zemlji ili je možda uz boga Sunca zauzeo mesto njegovog sina i vlada nekom zajedno s njim.

Ali, sve je to bilo samo prelazno stanje. Mrtvome je svakako bio cilj da opet bude živ: stoga je trebalo njegove posmrtno ostatke sačuvati od raspadanja. Preparirali su ga stoga smešom natrona, katranom i drvenom smolom, obmotali njegove udove platnom; na njegovo lice stavljali su gipsanu masku da bi mu sačuvali izraz. Zatim su tu “mumi-ju” plegli na levi bok – kao da su hteli da zaštite srce – i zatvorili je u kovčeg, na kojem su morala biti naslikana vrata! To je bio smisao balsamovanja: kad Ka, princip života, koji je pokojnika napustio, zaželi da se vrati morao je zateći telo u takvom stanju, prikladno za prebivanje. Egipćanin, pun pijeteta, morao je dakle da neguje dva bića: telo pokojnika i njegov Ka. Iz toga sledi da se duhu života (da ne kažemo duši), ako ne želimo da usahne, mora zapravo da posveti ista nega, kao i živom čoveku. Kau je, pre svega, potrebna hrana: njemu je trebalo pružiti veliki novi pronalazak, hleb; ako su ljudi bili imućni – i vino i meso.

Egipćani su živeli u večnom strahu da će im mrtvi “izgladneti”. Jedno od tamnih ostrva neba nazivali su “poljem hrane” i zamišljali da na njemu ima vodotoka, koji se za vreme poplave otvaraju kao nilski kanali. Tu raste “žito mrtvih” koje se, kao i pšenica živih, žanje, mlati, melje... Taj strah da se nešto ne propusti, živima nije dopuštao da odahnu – i upravo tom strahu zahvaljujemo za poznavanje najneverovatnijih stvari.

Čini se da su prizori o radu zanatlija, koje su slikali na zidovima grobova, u početku svakako služili mrtvima za razonodu. Oni su bili slikovnica Kaa i kratili mu vreme. Ali, većina onoga što rade ljudi ima polulogične razloge. Oko jedne jedine prave radnje stiču se mnogi uzroci. Da se nesumnjivo znalo gde se nalazi kraljevstvo mrtvih i kako mrtvi provode dane, bio bi kult mrtvih lakši... Ali to se nije znalo – pa se o mrtvima brinulo na polulogičan način. Veština slikanja na svodovima grobova služila je, istina, i za razonodu – ali je ona možda još više služila kao čini za otklanjanje opasnosti. Moglo se, nažalost, dogoditi da mrtvi (koji je svakoga dana polazio na daleka putovanja) padne pod vlast zlih duhova, da bude zapleten u zemaljske ratove, opsade, zarobljeništva, da bude raskomadano. Od posledica takvih stanja treba da ga zaštiti “pasoš” – isprava o tome ko je on bio. A taj su mu pasoš, zaista čudno, pružali grobni crteži, jer su mu krepili pamćenje. “Ja sam užar taj i taj. Ja znam vrlo dobro kako se prave užad, mogu o tim i takvim pojedinostima dati podatke. Ja bih mogao pričati bajke o tome kako su se moje kalfe mlatile poslednjeg dana u mesecu... Mogu zahtevati da se sa mnom pokraj groba postupa kao s užarom.”

Egipatski grobni crteži su prema tome (uz mnogo šta drugo) bili i delotvorne čini, koje su same sobom svedočile o identitetu pokojnika. Crteži u kraljevskom grobu bili su u isti mah i svedočanstvo o najvećem kapitalizmu, jer su nabrajali šta je kralj posedovao, sa čim je u kraljevstvu mrtvih mogao računati i od čega ga ono prolazno stanje – ono u grobu provedeno vreme – nije moglo trajno odeliti. Stoga su mu, na primer, slikali na grobne zidove *dvorsku pekaru*.

Najpre vidimo kako dvojica vrednih ljudi uz pomoć motki gaze testo. Čini se kao da igraju; verovatno su radili u ritmu, a motke su upotrebljavali, u jednu ruku, za to da se na testu ne okliznu, a u drugu da bi bolje mogli skakati. (Mnogo vekova kasnije slat-

ko se smejao Grk Herodot narodu “koji testo mesi nogama, a ilovaču rukama”). Zatim donose vodonoše amfore ka stolu, na kojem neki drugi pomoćnik počinje rukama da valja testo. Jedan se pleh (tiganj) greje odozdo, i na njega se pomoću velikih klešta stavlja pogača. Lopatastim alatom poravna se pogača ili je okrenu. U blizini trpaju u veliku peć novo gorivo. Ona služi za sitnije pecivo, sa kojim se ne mora postupati tako brižno kao s velikim komadima. Sitno pecivo prave, kako pokazuje sledeća slika, odjednom u velikim količinama, tako da ono bude lepo smeđe ispečeno.

Tako mi zahvaljujemo jednom mrtvom kralju što imamo podatke o tome kako je izgledao život onih najmanjih. Ako je umrli bio otmen, morao je i na putovanjima da vodi otmen život: dvorska pekara je putovala zajedno s njim. Hleb koji je faraon dobijao (možda i hiljadu hlebova dnevno, kao što pokazuje jedna vradžbina u brojkama), vezivao ga je s najsiromašnijima iz puka, kojima su davali hleb, vodu i žrtveni ječam. Ali, kod Egipćana, koji su prinosili žrtve, nije prestajao strah da bi hranu mrtvih mogli ukrasti ili čaranjem uništiti duhovi. A šta ako, na primer, hleb, čim ga dirnu usta pokojnika, počne zbog nečije pakosti da gori? Za taj slučaj bilo je dobro da se mrtvome daju u grob čarobni stihovi. Ili, ako im neki neprijatelj pokuša da ospori pravo na hleb, mora on (kako nam govori jedna izreka čuvene “knjige mrtvih”) da odgovori:

*Čovek sam, čiji je hleb u Heliopolu,
hleb moj je na nebu, kod boga Sunca,
hleb moj je na zemlji, kod Keba.
Večernje i jutarnje barke
donose mi hleb za jelo
iz kuće boga Sunca.*

Ako se želi da se mrtvi tako ponaša, treba mu staviti u grob i hleb.

Egipćane su u staro doba nazivali “hlebožderima”. Tu nam reč prvi saopštava Herodotus Miletski oko 500. p. n. e. U takvom nazivu meša se i čuđenje i šala. On svakako sadrži karakteristiku *sneživljanja*: jer hleb, kao što nam priča Ludvig Borhard, nije bio neko sporedno već, naprotiv, glavno jelo svih Egipćana. Priprosti egipatski slojevi živeli su zapravo samo od njega. Još i danas vidimo njihove potomke kako nožem razrezuju okrugli hleb i kako u šupljinu trpaju zakusku – varivo, meso ili ribu – da jelo pojedu kao neku vrstu punjene paštete.

Ali, hleb nije bio samo glavno jelo svih, već i neka jedinica kulture, jedinica mere, pomoću koje se brojalo. “Broj hlebova” značio je bogatstvo, a hlebne peći svuda su u zemlji bile takoreći kovnice novca. Brašno ispečeno u obliku hleba zauzelo je na kraju mesto platežnog sredstva. Kroz mnoge vekove nadnica se odbrojavala isključivo u hlebovima: seljak je naime najčešće primao po tri hleba i po dva vrča piva dnevno. Samo junak bajke Dedi prima 500 hlebova i 100 vrčeva piva na dan. “Ne jedi hleb, ako neko stoji pokraj tebe, a da ne pružiš ruku da i njemu ponudiš komadić!” kaže pravilo pri-

stojnosti za školsku decu. Prosjaku uskratiti hleb, važiolo je kao najveći greh. “Ja sam u svoje vreme svakome davala hleba!” rekla je duša u kraljevstvu mrtvih, kad je njeno srce bilo stavljeno na vagu.

Ali, budući da je hleb tada igrao ulogu novca, svakako već tada otkrivena je netačnost u plaćanju hlebovima. Priličan broj sačuvanih pisama optužuje veliku gospodu ili čak i sveštenstvo da su oni (“premda nam je bilo rečeno da ćemo primiti hleb”) davali hleb kasno ili ga uopšte nisu dali. Jedan događaj, u kome je veselu ulogu odigrala netačna isplata nadnica i štrajk, saopštavaju nam iz vremena Ramzesa IX. Jedna na selo poslata grupa radnika, koja je primila maslo i pivo, nije primila hleb. Na to počеше radnici da “leže u kućama”, to jest oni su prestali da rade. Kad mesec dana kasnije opet nije bilo hleba, “legoše oni ponovo” i poslaše delegaciju s pritužbama u Tebu. Štrajkači su u glavnom gradu pokrajine uspeli: namesnik im dade hleb, koji im je privatni preduzetnik oba puta uskratilo. Predvodnik “radničke delegacije” uneo je u platnu knjigu grupe karakterističnu belešku: “Danas nam konačno dadoše hleb; ali smo od toga dve pune kutije morali dati nosiocu mahaljke.” Nosilac je bio verovatno podređeni namesnikov činovnik koji je tražio mito.

O platama sveštenika obavešteni smo vrlo tačno. Jedan službenik hrama primao je na godinu dana 360 vrčeva piva, 900 finih pšeničnih hlebova i konačno 36.000 u pepelu prženih lepinja. Što se hlebova tiče, kleo je zbog odviše male količine. Za vreme Ramzesa III, koji je kao faraon vladao trideset godina, otpremljeno je s kraljeve strane hramovima oko šest miliona vreća žita i sedam miliona hlebova. Ovo davanje nadmašuje sva druga, premda je i količina isporučenih gusaka, riba, volova i sočiva bila takođe velika.

I tako se nama sav taj Egipat čini kao jedna dugačka pekara, kojoj je bio zadatak da i žive i mrtve snabdeva hranom. (A pivara je bila odmah tu u blizini: jer kvasac je – kaže poslovice – babica piva i hleba.) “Hleb je velikodušni dar prirode, hrana koja se ne može nikakvom drugom hranom zameniti. Kad smo bolesni, gubimo želju za hlebom tek nakon što smo je izgubili za svim ostalim; kad nam se opet ta želja vrati, to je već znak ozdravljenja. Hleb pristaje uz svako doba dana, uz svako doba života i uz svaku vrstu variva: on poboljšava drugu hranu, on je otac i lošeg i dobrog varenja. Kad se jede s mesom ili s drugom hranom, ne gubi ništa od svoje slasti. On je tako prislan čovečjoj naravi da mu mi, tek što smo se rodili, poklanjamo svu svoju ljubav, i da ga se do smrtnog časa ne možemo zasititi.” Te divne reči čine se kao da su prepisane iz nekog lekarskog papirusa staroga Egipta. Ali, nije tako; one su istekle iz pera Francuza Parmentjea, u Parizu 1772. Da hleb nisu oko 4000. p. n. e. pronašli Egipćani, sigurno bi to u novije vreme učinili Francuzi. Ta dva naroda su u svom obožavanju hleba tako slična kao i u svojoj darovitosti za eksperimentalnu kuhinjsku hemiju. Uostalom, baš Francuzi iz Napoleonove pratnje bili su oni koji su Egipat ponovo otkrili. Englezi su došli tek nešto kasnije.

Već su Egipćani, isto kao i Francuzi, hteli da im hleb bude i hrana za oči. Oni nisu na grobnim zidovima s oduševljenjem slikali samo tehnologiju pečenja već i oblike svojih hlebova. Čovek kao da oseća miris, koji odiše toplotom i snagom. Po kojem su zakonu, ili po kojoj čudi, izrasli ti oblici? Mi vidimo okrugli hleb nalik na kutiju; hlebove, koji su slični malim kovčezima; visoke čunaste hlebove, koji izgledaju kao pleteni

slamni šeširi meksikanskih seljaka; hlebove nalik na ženske uvojke od kose; hlebove ptičjeg i ribljeg oblika i hlebove u obliku piramida, koji kao da još jednom ponavljaju tajne kraljevskih grobova.

Ali, možda tu i nije bilo tajne? Možda Egipćani s tim oblicima hlebova nisu povezivali toliko nečega mračnog, koliko ljudi – uplašeni dubinom metafizičkih pretpostavki – gledanjem unose u sve što je egipatsko. A šta, ako je zapravo samo težnja za igrom ono zbog čega su hlebovima davali tako raznolike oblike? Kao što su egipatskom detetu, oponašajući oblike zgrada i životinja, dočaravali gospodstvo nad svetom, tako su u mnogim oblicima jeli temelj sveta, hleb. Kao što su Kinezi u ukrašavanju i gorkom kamenu oponašali ono što su videli – a da pri tom nisu sproveli simboliku – tako su možda i stari Egipćani izvodili arhitekturu u pečenju hleba.

Ovakva bi detinjarija odgovarala stilu rokokoja i težnji za kićenjem, kakva se kod mnogih nacija bujno razvija pod uticajem kulture dugotrajnog mirnog razdoblja. Pa ako i među oblicima peciva, na stolu za mešenje hleba, ugledamo lik plodonosne nebeske krave boginje Hator, to možda neće značiti ništa drugo, nego ono kad draguljar u Parizu stavi u izlog maketu Ajfelovog tornja.

Zamislimo slučaj da naša kultura izumre kao šta je izumrla egipatska, i da se jednog dana nađu ostaci oblika ili slike koje prikazuju proizvode naših pekara, na primer zemičke u obliku puževe kućice. Kako bi to tajanstveno delovalo! Krivulje puževe kućice neshvatljive su i u samoj prirodi! Čemu pužu zapravo i služi tako nasumice ishitrena krivulja, kakva je Arhimedova spirala? U brodogradnji i u gibanju ima ta spirala svoj smisao, jer ona kao nekim lopatama savladava otpor. Ali, zašto najsporija životinja, puž, poseduje zavojnice, to je neobjašnjivo. Zar su u naše vreme čak i pecivo pekli u obliku puža? Šta smo mi time hteli simbolički da prikažemo? Našu sklonost prema sporosti? Našu ljubav prema brzini? Da li je spirala bila naš bog? Mi nismo hteli ništa da simbolizujemo. Mi smo samo postajali deca, čim bismo počeli da jedemo.

“Mi moramo”, rekao mi je jednom neki pekar, “vrlo pažljivo računati s našom decom. Deca nam dovode roditelje. Deca uvek nanjuše kad pravimo nešto novo. Pa bila to i samo dva zrna groždica koja, kao neke oči, utiskujemo u lice zemičke”...

IZRAEL: U ZNOJU LICA SVOGA

Ostajem pri tome da su Jevreji dali doprinos civilizaciji više, nego bilo koji drugi narod.

DŽON ADAMS,
PRESEDNİK SJEDINJENIH AMERIČKIH DRŽAVA
(1797-1801)

12

Izraelski narod je upoznao moderni – egipatski – hleb u saobraćaju s Egipćanima. Poverujemo li Bibliji, jedan deo jevrejskog naroda dugo je živeo usred egipatske države (Biblija kaže 450 godina), bilo pak, ako mislimo – zbog nedostatka ikakvih drugih vesti – samo na njihov kulturni dodir izvan Egipta.

Kako je bilo kad su oni prvi put stali jedan prema drugome, ti pastiri i ratari, Jevreji i Egipćani: to je Biblija sačuvala na jednom mestu od najveće uverljivosti: Jevrejin Josip, veliki vezir egipatskog faraona, poziva svoju nomadsku porodicu i daje joj uputstva kako da se ponaša. Ako ih faraon bude pitao čime se zapravo hrane, neka oprezno odgovore da su pastiri i trgovci blagom – ali da su to već od mladosti i da gotovo ništa drugo i nisu naučili. Jer pastir je, kako dalje objašnjava Josip, za Egipćane *prava strahota*.

Josip se možda bojavao da bi srodstvo s pastirima moglo baciti senku i na njega: Zaraturstrinim Persijancima još dugo posle toga svaki nomad bio je kradljivac. A Josip se bez sumnje brinuo i za to da mu otac ili braća ne dođu u pretesni dodir s hlebojedima Egipćanima: naselio ih je u Gesenu – pokrajini s mnogo pašnjaka.

Kako su se samo morali snebivati Jevreji, “prigodni ratari”, kad su videli narod koji povozdan brine o pripremanju hleba. Hleb, koji su tada i sami naučili peći, nije bio njihov pronalazak. Oni ga ne bi ni preuzeli da su ostali pastiri. S hlebom je povezan stalni boravak na jednom mestu i velika strpljivost. Abraham i njegova čeljad imali su doduše brašna – jer se s neprestanom seobom može podneti i neznatno ratarstvo – ali nisu imali hlebne peći. Kod Egipćana hlebna peć bila je od ilovače i pripadala je stalnoj kući. Bilo je, istina, i drugih hlebnih peći, prenosivih, koje nisu bile u kuću ugrađene (Jevreji su ih nazivali *tannurim*, a Grci kasnije *klibanoi*), ali su i one bile neobično teške; bili su to tri stope visoki lonci od kamena ili parče od metala. Ne može se zamisliti da bi pastirski narod, koji je živeo u šatorima i lakim kolibama, takve peći prenosio zemljom. Jevreji nisu pekli hleb sve dok nisu počeli živeti na svojoj grudi.

Kako su oni pre toga trošili svoje žito, može se još danas videti kod pustinjskih Beduina. Oni su pržili svoje zrnevlje bilo kao žeteoci u Knjizi o Ruti, ili su između slojeva kamilje balege, koja polako gori, pekli lepinje, kao što priča Knjiga Ezdrina. Kad su imali kakvo ognjište, pekli su svoju kašu u pepelu ognjišta, a i tako nastaje lepinja, a ne hleb. I “*panis subcinerarius*”, pod pepelom pečeni hleb rimskih legija na maršu, nije bio hleb. Vojska prilikom brzog kretanja nije imala vremena da čeka da se testo ukiseli.

Tako su se vladali i Jevreji, dok su još bili pastiri. Kasnije su lako stigli do modernog pečenja. Njihov najbolji hleb bio je pripremljen od pšenice, od koje je naročito prosejano brašno (“*kemahsoleth*”) služilo za žrtvu Jehovi, ali i kao hleb bogatih. Ječam su, naprotiv, upotrebljavali samo siromašniji, a služio je i kao konjska hrana. Prema ječmu su se Jevreji ponašali ponekad isto tako ponosno, kao i Rimljani prema zobi: Rimljani nisu mogli razumeti da Germani jedu nešto od čega zapravo žive konji. Da bi ječmeno brašno postalo ukusno, moralo mu se dodati samleveno sočivo, pasulj i proso.

U ranijoj prošlosti naroda, oko peći se bavila žena sama, kako priča Geneza, ili joj je u tome pomagala jedna od kćeri. Ali već “Knjiga o sudijama” zna da su velika domaćinstva zapošljavala i služavke. Međutim, uvek su žene bile one koje su rukovodile pekarskim poslom. Svaka porodica u Izraelu posedovala je vlastitu hlebnu peć, samo su u vreme gladi po dve porodice pekle u jednoj peći. Što su više Jevreji postajali stanovnici gradova, to su posao pečenja sve više preuzimali muškarci. Na temelju prirodne podele rada nastalo je novo zvanje – pekari. Već su im tada gledali kroz prste: barem je prorok Ozej u parabolama grdio one pekare “koji ležu da prospavaju celu noć”, koji puštaju da hleb u peći zagori i tako varaju svet. Za vreme Isusa Hrista bilo je pekarsko zvanje dosta rasprostranjeno. Kao što priča Flavije, svaki grad u Palestini imao je svoje pekare. Danas se nama čini Isusovo poznavanje tehnologije pečenja začudo veliko, ali u stvari nije tako, jer su se na Orijentu svi zanati obavljali uz sam put, a on je – baš kao i Sokrat – rado posmatrao zanatlije i učio se njihovoj tačnosti. Velegrad Jerusalim posedovao je, što mali pokrajinski gradovi nisu imali, posebnu pekarsku ulicu, gde su bili na okupu svi majstori tog zanata jedne četvrti grada. Međutim, ti majstori bili su na tom mestu više kao prodavci nego kao fabrikanti, jer prorok Nehemija priča o nekoj “kuli pekarskih peći”. U Jerusalimu je, dakle, morala postojati “fabrika hleba”, veliki pogon, u koji su majstori pekari slali svoje brašno da se tu preradi a kasnije rasproda.

Hlebovi su im bili okrugli; izgledali su kao pljosnati kamenovi, koji su se prema sredini izdizali, ali su bili jedva kao prst debeli. Budući da su hlebovi bili tako mali, to su jednom čoveku za ručak bila potrebna najmanje tri hleba. Za gozbu kojom je Abigail ugostila Davida i njegovu porodicu, spominje se uz dva vrča vina uvek po dve stotine hlebova. To dokazuje da su hlebovi bili mali. Hleb Jevreja nalikovao je po veličini više nekoj zemički. Po tome razumemo zašto Jevreji nisu svoj hleb rezali, već *lomili*. To što oni hlebu nisu prilazili s oštricom noža, imalo je samo tehničko značenje, a ne religiozno. Jevreji su bili daleko od toga da hleb smatraju za neko organsko, neko živo ili nadzemaljsko biće. U tome je tek hrišćansko misaono blago izvelo istorijsku promenu. Hleb je Jevrejima bio više omiljena hrana. A da se pokatkad mora preživeti i bez hleba, to im je utuvala “legenda o mani”. Bog u snabdevanju svoga naroda nije bio zavisn o setvi i žetvi; kad mu se prohtelo, hranio je narod u pustinji četrdeset godina hranom koja nije bila ni nalik hlebu. Ali su Jevreji tada toliko čeznuli za hlebom da su se ponovo hteli da vrate u “kuću ropstva”, u Egipat. To dokazuje kako im je hleb već bio neophodan.

Ali tada u Kanaanu nije hleb bio samo njihova vlastita hrana, već je on – i to jedna određena vrsta hleba! – bio i hrana njihovog boga Jehove. I tu, svakako, počinje niz vrlo, vrlo čudnih pojava.

Kao što priča biblijska povest, izlazak dece Izraelove iz Egipta bi izveden takvom žurbom, da ona nisu imala vremena da svoj hleb – na egipatsku hlebnu peć već pristavljen – do kraja pripreme:

I narod uze testo svoje, još neukislo, umotavši ga u haljine svoje, na ramena svoja.

I tako se najvećom žurbom udaljiše iz zemlje.

I od testa koje izneše iz Egipta ispekoše pogače presne, jer ono ne beše uskislo, kako ih poteraše Egipćani, te ne mogaše oklevati i ne spremiše sebi za put brašnjenike.

Tada Mojsije reče narodu:

Setite se ovoga dana, u koji izađoste iz Egipta, iz kuće ropstva, da vas rukom krepkom Gospod izvede odande; neka se dakle ne jede ništa s kvascem.

Taj dan treba slaviti svake godine u nedelji Pashe:

Sedam dana jedi hleb beskvasni, a sedmi dan neka je praznik Gospodnji.

Hleb beskvasni jedi stoga sedam dana, i da se u tebi ne vidi ništa kvasno, niti da se u tebi nađe ikakav kvasac u svemu kraju tvom.

I reći ćeš sinu svome na taj dan: Ovo je za ono šta mi učini Gospod, kad sam izlazio iz Egipta.

I neka ti bude kao znak na ruci tvojoj i kao spomen pred očima tvojima, da zakon Gospodnji uvek bude u ustima tvojim; jer te rukom krepkom izvede Gospod iz Egipta.

Zato vrši naredbu ovu od godine do godine u vreme određeno.

Zabrana da se jede kvasni hleb nije, čini se, ništa drugo nego “poluga sećanja”. Svake godine moraju se upriličiti okolnosti, koje nalikuju na noć izlaska iz Egipta. Čini se, kao da je to sasvim jasno – a ipak je krivo. Krivo je s obzirom na tu isključivost.

“Pojam čina podsećanja”, kaže filozof religije Oskar Goldberg, “potpuno je tuđ Pentateuhu”. Ali je, pre svega, običaj da se jede *mazzoth* bio stariji od Mojsija: kad su anđeli posetili Lota, ponudi im ovaj – a on je stanovao u kući i imao je vremena da do kraja ispeče svoj hleb – *nekvasni hleb*, koji je bio samo propržen u pepelu ognjišta. Zašto je on to učinio? Ta Lot je živio mnogo vekova pre izlaska, pa ga stoga nije mogao da slavi.

To sedmodnevno uživanje *mazzoth* – jela, koje su Jevrejima zapovedili bog i Mojsije, nije, dakle, moglo biti neko sećanje na beg iz Egipta. Ono je bilo samo “naslanjanje” (*asimahta*) na njega. A na šta bi ono inače podsećalo? Postupak Lotov prvi je ključ: obični hleb, ispečen sa dodatkom kvasca u hleбноj peći Egipćana, mogao se, dabome, jesti celu godinu i u svim prilikama – ali u prisustvu božjem ili u prisustvu od njega poslatog glasnika morao se jesti sakralni hleb, lepinja, koja *nije* bila pripremljena od kvasnog testa.

Sam bog nije jeo neki drugi hleb! Kad je Jehova u zavetnom šatoru primao žrtvu svojih, smeli su na oltaru (na “*misbeahu*”) biti postavljeni samo beskvasni hlebovi. Ta zabrana se neprestano ponavljala. S mnogo poruge izvikuje prorok Amos: ako narod teži prekršajima, neka samo prinese na žrtvenik kvasno testo. A zašto se bog toga držao? Zar je i on hteo da se nečega seti?

Možda se rešenje može nazreti u tome što su Jehovu, boga jevrejskog, slavili u šatoru. Što za taj šator nije bilo odmorišta. Što baš stoga bog pastirskog i putujućeg naroda nije jeo hleb sedelačkih seljaka, pečen po ceo dan već, naprotiv, kao što i pristaje, na brzu ruku u pepelu propržene lepinje Beduina i ratnika. Bog nije bio navikao na život

u nekoj čvrstoj kući, u hramu izgrađenom od kedrova. Kad mu David htjede da izgradi takvu kuću, pozva Gospod proroka Natana i po njemu posla kralju poruku:

Ovako govori Gospod: Ti hoćeš da mi gradiš kuću, da u njoj stanujem? A ja nisam stanovao u kući od onoga dana kad izvedoh sinove Izraelove iz Egipta, sve do današnjeg dana, već sam putovao zajedno s njima u šatoru zavetnom.

Jesam li, dok sam sa svom decom Izraelovom naokolo putovao, ikada razgovarao s kojim od mudraca i plemena i rekao: Zašto mi ne gradite kuću od kedrova?

Tek će jednom mnogo kasnije, rekao je bog, kad on bude narod izraelski “ustalio na jednome mestu”, hteti za sebe hram, čvrstu kuću, da u njoj stanuje. Zanimljivo je, dakle, što državni i gradski bog Jevreja hoće da pomoću žrtve beskvasnog hleba zauvek utvrdi da je on bog siromašnih pastira. Onako, kao što se bogat čovek s ponosom seća svog neznatnog porekla.

Ali i to je pogrešno! Uporedna nauka o veri uči nas, naime, da je i u Rimu bilo zabranjeno *flamen dialisu*, Jupiterovom vrhovnom svešteniku, da dotakne *farinam fermento imbutam* (kvasnim testom umešeno brašno)! Šta to znači? Rimljani nisu bili pastiri litalice; naprotiv, uvek stanovnici gradova i građani na grudi. Njihov vrhovni bog nije imao razloga da u hrani, koja se njemu prinosila, sačuva nomadske običaje. Ode-ljivanje boga od kvasnog testa moralo je, dakle, kako kod Jevreja, tako i kod Rimljana, imati neke druge razloge.

14

Zabrana da se u božju blizinu donosi kvasno testo jeste takozvana *tabu-zabrana* iz sećanja kruga primitivnih naroda. Ono što je “tabu”, ne sme se dirnuti – inače će se dogoditi nesreća. I ona se događa automatski. “Osobe ili stvari koje su tabu”, piše antropolog Northcote W. Thomas u Enciklopediji Britanici, “mogu se uporediti s električno nabijenim predmetima; one su sedište strahovite sile, koja se ispoljava na dodir i koja se oslobađa uz kobne učinke, ako je organizam, koji izazove pražnjenje, preslab da joj odolji”. Takvo pražnjenje izazivao je čovek koji je u blizinu boga doneo kvasno testo. Bog se naime gnušao kvasnog testa! On ga je odbacivao od sebe kao i neke određene životinje ili njihove delove u žrtvenom ritualu. Kada znamo da Jehova traži za one Jevreje koji u sedmici Pashe jedu hleb ili spremaju kvasno testo čak i *smrtnu kaznu*, onda sigurno nećemo pomisliti da bi tu moglo biti govora “o čuvanju jednog običaja” ili o “čuvanju neke uspomene”. Istrebljenje pojedinca zbog kršenja nekog običaja bilo bi strašno. Uživanjem kvasnog hleba u neposrednoj blizini božjoj (prostorno u zavetnom šatoru, a vremenski u sedmici Pashe) nije bio možda “izneveren neki običaj”, već povređen princip, koji još uvek traje, jedan verski prirodni zakon, čiji je prekršaj nanosio štetu svekolikom narodu.

Ali, zar to nije bila neka obmana? I. G. Frazer, koji je u svom delu “Tabu i opasnosti za dušu” pratio te stvari sve do korena, daje na to pitanje klasični odgovor: “Opasnost ne postaje manje ozbiljna stoga što je ona *umišljena*. Umišljanje ne deluje na čoveka slabije nego sila teže; ono bi ga moglo ubiti isto tako sigurno kao neka određena količina cijanidove kiseline.” Na području verovanja i postoji samo delotvornost i nedelotvornost; vera je kadra da proizvede promene u fizičkom svetu.

Zakonima vere svojstvena je velika sličnost sa zakonima fizike. Kao što ne poznajemo uzroke sile teže ili elektriciteta, ali poznajemo njihove posledice (i s njima moramo računati, jer ćemo inače slomiti vrat ili će nas ubiti struja), tako više ne poznajemo racionalni razlog mnogih tabua. Ali, oni ipak deluju na ljude, koji u njih veruju.

U hemiji je zagonetno zašto dve materije beže jedna od druge. Mi vidimo i čujemo eksploziju, ali ne možemo dokučiti uzroke raspršivanja i međusobnog odbijanja. Tako mnogi tabui ostaju zagonetke. Ali okolnost da Jevrejin, čim se približava svome bogu sklanja s puta kvasno testo, koje nekažnjeno jede kroz čitavu godinu – taj tabu možemo objasniti.

Služba prinošenja žrtve služila je hranjenju boga. Za meso, koje se donosilo bogu, važno je da je prikladno za uživanje samo dva dana; trećega dana moralo se spaliti. Taj se zakon protezao i na biljke. Ali kvas i truljenje bilo je jedno te isto! Kako se moglo bogu ponuditi nešto što je bilo u stanju truljenja, vrenja, hemijskog rastvaranja? Da je poistovećivanje truljenja mesa i vrenja testa bilo hemijski neispravno, na to Jevrejin nije pazio. Promena usled delovanja bakterija (ako je znao šta je to) nije mu se mogla učiniti nečim lepim, a pre svega nije mu se nikad mogla pričiniti “životom”. Egipćanin je bio drukčiji; on je obožavao “beskrajnu promenu”, metamorfozu svih stvari. Prema tome i promenu kvasnog testa. Jevrejskom smislu za čistotu protivilo se “da svom bogu ponudi nešto što trune”. Stoga mu Jevrejin, kao što priča Robertson Smit, i nije nikad prinosisio mleko, koje su drugi semitski narodi, kao Kartaginjani i Arapi, bez oklevanja žrtvovali svojim bogovima. Alah je voleo kvasni bacil, jer on (moderniji od Jehove) nije u njemu gledao nekog uništitelja života, već njegovog stvaratelja: Muhamedanci na Kavkazu diče se što im je Muhamed stavio u mleko kefirovo zrnevlje i što tako, već više od hiljadu godina, osigurava vrenje njihovom glavnom napitku. A Hebrejin je izbegavao kiselinu, tajanstvenu pratilju i vidni princip rastvaranja. Umesto nje poštovao je *so*, princip koji podržava život. Sve su se žrtve posipale solju, jer je ona lečila i čistila. Čak su tada i novorođenu decu trljali solju.

U svemu tome bilo je čudno što je Jevrejin kroz čitavu godinu jeo bez ikakve štete onaj hleb, koji nije hteo ponuditi bogu, što se s najvećom lakoćom kretao na dvema ravinama. Postojao je *sakralni* i *obični hleb*. Opstajanje jednoga pokraj drugoga izazivalo je različita mišljenja.

Jevrejin je, naprotiv, o hlebu, koji je sam jeo, sudio sasvim trezno. On se setio boga kad ga je video, i svakog dana, kad ga je lomio, izgovarao je nad njim “*barahu*”, blagoslov hlebu: “Blagosloven da si, o bože Gospode naš, koji daješ da hleb raste iz zemlje...” Protestantski teolog Fridrih Hiler, povesninar molitve, primećuje da je baš ta molitva-zahvalnica znatno izdizala narod izraelski iznad ostalih kultura, “u kojima je čovek zaista verovao da je žrtvenim činima prisilio boga da mu ispuni želje, i da stoga i nije potrebno da mu i nadalje bude zahvalan”.

Jevrejin je, istina, zahvaljivao za hleb ali su mu bila tuđa osećanja hrišćanskih naroda Srednjeg veka, koji su uvek govorili o “dragom hlebu” ili čak o “svetom hlebu”. Isto

tako nije iz jevrejskih knjiga do nas doprla ni jedna jedina reč, koja bi se odnosila na “obožavanje hlebne peći” Egipćana. Njemu je tuđa izreka “hlebna peć je majka”, koja je s Orijenta stigla u Vizantiju, a iz Vizantije do Rusa, koji je još i danas marljivo upotrebljavaju. Njemu se moralo činiti smešnim što su čak i Rimljani imali boginju hlebne peći, *Fornax*, koja je pripadala krugu “*deae matres*”, “božanskih majki”. On je omalovažavao i tvrdnju Grka da su ljudi pre pronalaska obrađivanja zemlje živeli kao divlje životinje. Kako su se daleko od toga udaljili, pokazali su jasno Grci, dopuštajući da se pri svečanosti u čast boginje Demetre pojavljuju bića u životinjskim kožama, koja su se međusobno nabacivala kamenjem.

I Jevrej in je, razume se, imao svoje žetvene svečanosti zahvalnice. A čemu takvo poštovanje poljskih plodova? Jevrej in, koji je težio istini, mogao se samo osmehnuti kad je video kako narodi koji oko njega žive precenjaju ratarstvo. Nije li on zbilja bio u to bolje upućen? I u knjizi Mojsijevoj jasno piše da je ratarstvo bilo *prokletstvo*! Kako su divno živeli Adam i Eva u svom raj, kako su samo širili ruke u igri i primali hranu od darežljivog drveća. (Stoga je još i danas čoveku milo u duši kad vidi drveće; ono ga podseća na njegov raj.) Ali je tada čovek zgrešio – i on je proklet da se bavi obrađivanjem zemlje!

Nijedna druga mitologija nije tako realistična. Nijedna se nije odvažila reći da je prisila rada prokletstvo. Svaka druga religija se toga čuvala, jer je posledica toga moralo biti najveće socijalno očajanje.

Zar oranje i sejanje kazna? Zaratustra-Serdušt, koji je Persijancima dao veru, učio je sasvim suprotno. On priča o Mojsiju, prvom čoveku:

Stvoritelj ga je učio sejati žito govoreći: To je tvoje, o Mojsije: vo je tvoj, tvoj je usev, tvoja su ostala oruđa. Treba da ih ubuduće poštuješ! I o zapovedi prvom čoveku da hrani anđela Hadiša, koji će ga ubuduće štiti.

Bog Persijanaca, Ahuramazda; prećutao je, dakle, svom prvom čoveku muku, koja je spavala u njivi. Samo je jevrejska vera bila toliko smela – verujući u ljudsku hrabrost, izdržljivost i duboku razboritost – da kroz usta Jehove kaže Adamu:

“Neka je prokleta njiva zbog tebe, s mukom se na njoj hrani za svoga života. Neka ti na njoj raste trnje i bodljike, i ješćeš travu na polju.

U znoju lica svoga ješćeš hleb svoj, dok se opet ne pretvoriš u zemlju, od koje si potekao. Jer si prah i u prah ćeš se pretvoriti.”

Nije li to zaista bilo nešto što poražava? Zar nije ta spoznaja morala odvojiti ruku svakog čoveka od pluga? A postojala je i vera; koja je o sudbini čovečijoj mislila još pesimističnije: bila je to budistička vera. U tome, što hleb koji jedemo treba i stvoriti, videla je vrhunac patnje.

Kineski životopis Bude “Fo-Sho-Hing-Tsan-King” od Darmaršea (oko 420 pr. n. e.) uči nas:

Kad izađe iz grada, napolje u bašte, stiže na jedan ugodan put; drveće bejaše široko, u cvatu i s divnim plodovima: kraljevićevo je srce bilo puno radosti.

Ali gle, usput vide orače kako rade u brazdi i među crvima zemlje: tada mu ponovo samilost obuze srce, a jad potrese njegovu dušu.

Videti te radnike pri njihovom radu, koji bejaše pun bola, njihova mukotržno povijena tela, raspuštenu kosu, znojem obliveno lice, tela njihova kako trunu poput vruće gline.

I volove, koji oru, pognute pod jarmom, natekle jezike, razjapljene gubice: dušu je kraljevićevu, koja ljubi u patnji, ispunio nepodnošljiv bol.

On prostenja glasno od teške muke. Napusti ugažen put, sede na голу zemlju i stade, jadikujući nad stazama života i smrti, posmatrati prizor patnje.

“Ah! plakao je. “Jadna li sveta! Kako je mračan i neuk! Kako je lišen svakog razumevanja!” Zatim zamoli učenike svoje da otpočinu. Gde god je koji upravo stajao, tu neka sedne i osluškuje.

A zatim sam potraži senku drveta i utonu u najdublju potragu za spoznajom. Rođenje i smrt bejahu putokazi. A ono što ležашe među njima, bejaše razaranja, raspadanje i nepostojanost!

Kad bi ovo čovek pričao do kraja, tada bi, svakako, prestala svaka kultura – kultura u smislu one reči, koja ne znači ništa drugo nego “*graditi*”. Ako je obrađivanje zemlje vodilo do takvih patnji, moralo bi ljudstvo da ga *napusti*, ono bi opet moralo postati pustinjak i hraniti se s ono malo jagoda koje se mogu ubrati bez muke. Eto, upravo to je učio budizam.

Jevrejstvo se naprotiv vladalo drukčije. Ono nije izneverilo kulturu. Ono je preuzelo patnju zbog kulture, nije pobeglo i hrabro se s patnjom pomirilo.

Ali, ona se nije mogla ukloniti ćutanjem! Šta su morali da misle Jevreji, kad su na egipatskim slikama videli orače i žeteoce, kako promiču u plesnom koraku? Zar je bog ljubio ratare? Kad su mu sinovi Adamovi prinostili žrtvu – Avelj je uze iz svojih stada, a Kain naprotiv od plodova zemlje – tada Gospod milostivo uze prvinu od Aveljovih životinja, a prezre žrtvu Kainovu. Zašto? Mi to ne znamo. Čini se da jevrejski bog tada nije ljubio ratare. On im se smilovao tek kasnije, kad je nakon opšteg potopa s Nojem i potomcima njegovim sklopio savez:

“Nikada više neću prokleti zemlju radi ljudi. Iako je mišljenje srca čovečjeg zlo od njegove mladosti, neću ipak više nikad uništiti sva živa bića, kao što učinih.

Dok bude zemlje, neće više prestajati setva i žetva, studen i vrućina, leto i zima i dan i noć.”

Ali se, uprkos tom svečanom zavetu, u ljudsko srce useklo što je čovek “proklet na obrađivanje zemlje”. Rad je gorak. Znoj s lica kapao je na hleb kad ga je čovek oraо, sejao, žeo, mlatio, mleо i jeo. Neka je čovek od svoga boga odmicao: sam je on znojem kiselio svoj hleb.

Ali, kad je već bilo tako, izgradio je Jevrejin veliki nasip protiv “teškog rada”, od koga veći čovek nije nikad izmislio. Bili su to “Mojsijevi zakoni o obrađivanju zemlje”. Ako je već rad na zemlji bio takvo božje prokletstvo, onda neka – to je smisao zakona – rad ne bude još i ljudsko prokletstvo. Bila je to zabrana zelenašenja sa zemljom, koju je 900 godina pre Solona i 1300 godina pre Tiberija i Gaja Graha izrekao vođa jevrejski.

Mojsije, veliki lik priča, bio je odgojen na egipatskom dvoru. On je poznavao duboku moralnu slabost faraonskog zemljišnog reda. Zemlja nije pripadala narodu, već jednom jedinom čoveku, a trećinu je zemlje držala crkva. Posledica toga bilo je večno rop-

stvo. Egipćani su mogli biti zadovoljni tim ropstvom, koje je jamčilo za rad i hleb. Ali, nisu bili zadovoljni Jevreji. Oni su bili narod pastira, koji je manje voleo obrađivanje zemlje od svoje slobode kretanja. Ako se već ovoga poslednjeg odreknu, oni ne žele da svoju njivu obrađuju kao kraljeve sluge ili sluge sveštenstva, već kao vlasnici zemlje.

Ali, to nije bilo jednostavno. Kad se Mojsije ogledao po svetu, dobro je video kako je to teško. Kao obrazovan čovek, on je zacemento poznao poredak orijentalnih velikih država svuda naokolo. Da li je taj poredak po bilo čemu bio bolji od onoga u Egiptu? Kako je, na primer, bilo u Vavilonu, u kome je već od 1914. pr. n. e. vladao Hamurabijev zakon? Zemlja je pripadala kralju, crkvi ili vrlo bogatim privatnim bankarima, čija je novčana politika težila tome da seljaku ne priušti mir: zatvor zbog duga bio je nešto sasvim obično! Istina, Hamurabijev kodeks je proglašen zato “da jaki ne nanose štetu slabima i da udovice i siročad nađu utehu” – ali to je stajalo samo u uvodu: na onom određenom kamenu, koji je Morgan pre pedeset godina otkrio i u Luvru odgonetnuo. Taj zakon je u stvari bio okrutan prema slabima: od 280 odlomaka njih 60 govori o pravu zemljoposjednika.

Tako nešto nije bio nikakav uzor za osnivanje države i prava Jevreja. Mojsijevsko uređenje bilo je mudrije. Da je ono svakome Jevrejinu u Kanaanu prepustilo po jednaki komad zemlje na slobodno raspolaganje (s pravom kupovanja i prodaje), kapitalizam bogatih posednika stoke vrlo brzo bi uzeo u svoje ruke zemlju siromašnijih. Stoga je Mojsijev zakon odredio: “Vi ne možete zemlju trajno otuđiti – jer je njen vlasnik bog Gospod. Vi ste samo *zakupci*, a možete zemlju i uzimati i davati u podzakup. Jer, vi ste Jehovini vazali.”

Nije dakle postojalo vlasništvo nad zemljom; ni vlasništvo nekolicine, ni vlasništvo mnoštva. Samo onaj koji je zemlju mogao obrađivati – sveštenici nisu smeli posedovati zemlju – dobijao je po komad zemlje u “božji zakup”. Sve su njive bile jednake. Među njima su bili postavljeni kameni međaši. Onoga, ko bi ih pomicao na svoju korist, pogađao je božji gnev svom svojom težinom: “Neka bude proklet ko pomakne kamen međaš svoga suseda – a narod neka kaže: „Amin!”

“Ne pomiči prдавnu među”, opominju izreke Solomonove (23, 10) “i ne zahvataj u njive siročadi. Jer njihov otkupitelj je moćan – on će njihovu stvar voditi protiv tebe.” To zvuči kao jedanaesta zapovest.

Socijalne odredbe mojsijevskog zakona vrede isto onoliko, koliko i religiozne. U korist socijalne religije dižu svoj glas naslednici Mojsijevi, proroci: “Jao onima, koji gomilaju kuću do kuće, polje do polja, tako da pokraj njih ne bude više slobodnog prostora: oni će biti sami usred zemlje!”

O lihvi sa zemljom govori i Horacije (bila je to omiljena tema u rimskoj književnosti), kad se u svojim odama podruguje: kakvog ima smisla gomilati polje do polja, koja moramo – ah! – tako skoro napustiti. Ali ta tužna spoznaja govori samo o prirodnoj smrti i o besmislu življenja zbog naslednika. Jevrejski pravni osećaj ide mnogo dalje. Lihva sa zemljom nije glupost, već najteži socijalni greh. A kletva proroka Amosa:

Zato što nogama gazite siromaha i podižete od njega daće žita, možete graditi kuće od tesanog kamena, ali nećete nikada stanovati u njima; možete sebi saditi krasne vino-grade, ali nećete nikada piti vina iz njih!

Sasvim je drugačija nego što su reči Horacijeve.

Najveličanstveniji dokaz da je zemlja zaista pripadala bogu pružala je zakonska odredba: U pedesetoj godini prestaju svi dugovi koji terete zemlju! Ta jubilara godi-

na (početak te godine najavljivao je svojim zvukovima ovnujski rog) oslobađala je sve podzakupce i dužnike njihovih obaveza:

I pedeseta godina neka vam je sveta i da objavite godinu oproštenja svima u zemlji, koji u njoj stanuju; jer to je vaša jubilarna godina; tada neka svaki opet dođe do svoje imovine i do svoje porodice.

Ali već i pre pedesete godine pristajalo je dužniku pravo povratka kupovine:

Ako brat tvoj osiromaši i proda svoju imovinu, a njegov najbliži rođak dođe da je iskupi, neka iskupi ono što je njegov brat prodao. Ali ako neko nema iskupitelja, a svojom rukom stekne toliko da može otkupiti, neka računa od one godine, kada je prodao, i vrati kupcu što pretiče, i neka tako opet dođe do svoje imovine.

Ako mu ruka ne može steći toliko, da mu vrati, neka ono što je prodao ostane u rukama kupčevim sve do jubilarne godine; u njoj neka to postane slobodno i on neka opet stekne svoju imovinu.

“I tako”, rekao je Frederik Verinder; “Jevrejin nije posedovao zemlju. On je bio samo korisnik zemlje i ako je bilo šta prodavao, mogao je prodati samo to pravo korišćenja. Ali pravo korišćenja svojih potomaka nije mogao prodati. Jer ta je zemlja kanaanska bila ono što je bila: porodicama Izraela u *zakup data zemlja*.”

Tom odredbom bila je isključena spekulacija s ratarskom zemljom. Svaka prodaja zemlje bila je samo prividna: ona je u svojoj biti bila samo prodaja žetvenog prinosa do iduće jubilarne godine. Visina cene ravnala se prema udaljenosti od te godine. “Ako bude više godina, više ćeš platiti, a ako bude manje godina, platićeš prema tome manje” stoji u 3. knjizi Mojsijevoj (25, 16, 15). “Nego prema broju godina neka ti on prodaje.” Ako je dakle do jubilarne godine bilo još četrdeset godina, bila je cena za komad zemlje četiri puta viša nego što bi bila, kad bi do tog roka nedostajalo još samo deset godina. Svaka je prodaja bila samo zakup, pri čemu je zakupnina odjednom bila namirena u kupovnoj ceni – objašnjavaju zemljišni reformatori škole Henrija Georga. Agrar-socijalisti 19. veka složili su se s Mojsijevim zakonom.

Ali jesu li to činili sami Jevreji? Cilj mojsijevskih zemljišnih zakona bio je da sve pripadnike jevrejskog naroda zaštite od bede za sva vremena. Svakom građaninu naroda i njegovim potomcima trebalo je osigurati neotuđivi udeo u korišćenju zemlje. Niko nije smeo svome susedu “umnožiti znoj lica”, puštajući ga da ore za nekoga drugoga, a ne u svoju korist, ili tako što mu je čak oduzeo zemlju i oterao ga u glad. Ali su bogati uvek novim lukavstvima sprečavali odredbe o jubilarnoj godini. Oni nisu oslobađali svoje robove dužnike, puštali su da im zemlja donosi novac – kao da ona nije pripadala Gospodu! – i zaposeli je po miloj volji njivama, pašnjacima i zgradama.

Pa ipak: to što je taj zakon *postojao i važio* (premda je život Jevreja bio niz kršenja njegovih odredaba), bio je moćan pokretač savesti. To je zakon, na koji su se, sve do Hrista, mogli pozivati svi proroci. Ali ono što u Rimu nije nikad postalo zakon, a što je državu raskidalo u stoletnim borbama između plebejaca i aristokrata, to je narod izrael-ski ipak posedovao: *zakon o jednakim zemljišnim udelima*.

Mrzeli su ga i sabotirali. Ali je to ipak bio zakon. I budući da nikad nije bio ukinut, on je morao važiti. On je isto tako večan kao i četvorougla slova: “U znoju lica svoga ...”

HELADA: PATNJE SEMENOG ZRNA

*Čovek će deliti surove udarce stvari, koja mu
daje da živi: – Čovek će žito mlatiti!*

LEONARDO DA VINČI: *PROROČANSTVA*

17

Kad bi se moglo poverovati pesnicima i istoričarima helenskim, onda ne bi bilo naroda koji bi za obrađivanje zemlje bio darovitiji od Grka. Tako, međutim, nije nipošto bilo; suvoparne brojke državnih dobara govore su sasvim drugo. Grad Atina, na primer, koji se nazivao “*metropolis ton karpon*”, “majčinski grad poljskih plodova”, morao je u vreme svog procvata, za svojih pola miliona stanovnika da uvozi godišnje iz stranih zemalja milion medimna žita. Trećinu svoje ukupne potrebe.

Kako to? Oni nisu bili Egipćani, jer njihova zemlja nije bila Egipat. Koliko god je grčka sredozemna klima bila povoljna za obrađivanje zemlje, toliko je bilo loše grčko tlo. Krečnjak, koji je bio pokriven sasvim tankim slojem gline oskudnog humusa. Odviše tanak da zadrži atmosfersku vodu, tako da se u ugovorima o zakupu stavljala opaska da se od te “dragocene zemlje” ne sme ništa odvesti. Na njemu je žito raslo samo retko. Bio je to uglavnom ječam, oporiji i s malim zadovoljni usev; vrlo retko pšenica, koju su morali dobavljati ponajviše preko mora, iz Sicilije. Svakako, bilo je u majci zemlji boljeg i lošijeg tla: ono peloponesko, na primer, bilo je bolje od atinskog, a oko Korinta raslo je više, nego u Sparti. Najlošija su bila stenovita ostrva arhipelaga. Proizvodila su hleba jedva nešto više od norveških ostrvaca.

Gradovi s većim brojem stanovnika bili su, dakle, upućeni na uvoz žita iz stranih zemalja. Žito se moglo uvek kupiti u Egiptu. A što se nije moglo dovesti iz Sicilije, dovozilo se s obala Istoka; pa i sa severne obale Crnog mora. Kad Rusi budu otkopali grčke gradove istočno od Krima, znaćemo ono što samo naslućujemo: Priča o pohodu Argonauta bila je poput romana iskićena žitna ekspedicija Grka. Jazon i njegovi junaci bili su žitni trgovci, koji htedoše gladujućoj majci zemlji doneti “zlatno runo”. “Zlatno runo”: pšenični simbol blistavim žitom ustalasane ravnice – a Jazon, koji je “imao samo jednu cipelu” (stari simbol iz priča za ljude koji nisu smeli prekinuti vezu s golom zemljom), nije mogao biti niko drugi nego ljubavnik majke Zemlje, Jasion, koga poznajemo kao *prvog orača*.

A jesu li se Grci trudili da poboljšaju svoje tlo? Platon, istina, govori u svojim “Zakonima” o kanalisanju tla i o pravilnoj raspodeli kišnice i rečne vode. Ali su Grci, koji nisu posedovali ni teoretski um Egipćana ni praktični Rimljana, jedva bili narod koji bi bio kadar da izradi i sprovede velike osnove. Imali su znamenite pronalazače, ali su njihovi pronalasci ponajviše ostali zabačeni u radionicama i oni se nisu pretvarali u nešto vidljivo, u civilizacijsko delo. U agrarnoj tehnici Grci nisu stvorili gotovo ništa; oni su *ulepšali* oruđa, ali ih nisu poboljšali. Ralo su predali dalje onakvo kakvo su primili od drugih – železni raonik, koji su Jevreji poznavali već u jedanaestom veku, u vreme Saulovo, Grci nisu posedovali još ni u sedmom veku, kad je njihov pesnik Hesiod pisao svoju knjigu “Dela i dani” i u njoj govorio o ralu.

Uostalom, Grci nisu obrađivali zemlju racionalno jer nisu ništa znali o prednosti plodoreda. Svako se tlo umara, ako se na njemu seje uvek isti usev. Da bi suzbili umor, uspavanost sila koje rađaju, morali bi, da su bili razboriti, zemlji prineti neko drugo seme: umesto toga ostavljali su tlo svake druge godine na ugaru. Time su sebe unapred zakinuli za polovinu svih prinosa. A i to da se plodnost zemlje može gnojivom poboljšati, saznali su kasno. Homer, doduše, već poznaje običaj gnojenja; pokraj kapije dvorišnog zida, koji vodi do Odisejeve palate, leži nagomilano đubrivo od goveda i mula. Ali su već grčki ratari posthomerovskog doba tako zaboravili gnojenje, da ih zbog toga Ksenofont prekoreva. Danas znamo da sorte žita trče za čovekom jer ih je on snabde-
vao životinjskim izmetom sa svoga imanja – Rimljani Kato i Kolumela, genijalni posmatrači, slutili su to – ali su Grci o tome znali tako malo da su kao remek-delo svoga poluboga Herakla slavili to što je on kroz staje kralja Augije proveo reku. Oni se naimenisu setili da bi se goveđa balega mogla upotrebiti za nešto bolje, a ne da je unište otplavlivanjem.

Kad su Grci oko godine 2000. naselili svoju zemlju, bili su pastiri i ratnici. Pa i onda, kad su već odavno napustili nomadski način života, još uvek su ostali verni pojmovima vrednosti i časti nomada. Kad Homer peva o bogatstvu kraljeva, on nema nameru da govori o veličini njihove zemlje pod pšenicom i ječmom. Ne, njemu su merilo stada i lepo blago. Odisej je najveći odgajivač svinja Staroga sveta, Nestor klasični odgajivač konja. Svi ti junaci i njihovi gosti jeli su i hleb – gotovo uvek lepinje – nikad se ne zaboravlja da se hleb spomene kao pratilac uživanja u mesu. Junaci jesu doduše posednici zemlje, ali ih Homer nije nikada zamišljao kao seljake koji je obrađuju.

Tome se pridružilo prijateljstvo već i najstarijih Grka prema moru. Voda, prema Pindaru “najbolja od svih stvari”, nije dopuštala da ljudi-primorci ikada zaista gladuju. Ona u ljudska srca baca odraz onog nemira koji je neprijatelj ratarstva. More koje mami na otimačinu i rat, a kasnije na trgovačko delovanje, zahtevalo je drukčiji duhovni stav, nego što je to zahtevalo sporo i sumornije obrađivanje zemlje.

Da su se Homeru nautičke sprave činile primamljivijima, odaje on na jednom mestu, gde priča o neukim ljudima koji su bili tako okoreli “suvozemci” da su u veslu videli oruđe za rad!

Kakav je politički i društveni preokret bio potreban da ljude, kakvi su Grci, pretvori u pravi ratarski narod! Taj preokret je započeo u 7. veku, a dosegao je svoj vrhunac u zakonodavstvu Atinjanina Solona (639-559 pr. n. e.). Taj Grk, koji je prvi socijalno osećao, koji je posedovao sjaj govornišva i smelost misli pesnika, nepoštedno je plemićkim veleposednicima zamerao njihove grehe. Oni su svoje posede najpre davali u zakup malim ljudima, a kasnije su svoje seljake, kad ovi više nisu mogli plaćati zakupninu, jednostavno prodavali u ropstvo. Kad je Solon stupio na čelo države, proveo je neku vrstu “jubilarne godine”, *seisahteju*, oslobođenje od dugova. Ne samo da seljak nije više morao plaćati hipotekarne dugove, nego su čak i oni, koji su zbog svojih dugova već bili prodani u ropstvo, bili opet iskupljeni novcem svojih protivnika! Ali je

zakon, pre svega, zabranio dalji rast zemljišnih poseda pojedinaca i razvlastio sve što je nadilazilo određenu granicu poseda. Tako je Solon kao oslobodilac atinskih seljaka stvorio novu stranku "sitnih zemljoposjednika", kojima je tada pala u deo politička moć u državi. Pasivno izborno pravo za najviše službe bilo je vezano uz određenu meru zemljišne proizvodnje. Sada više nisu bili najbrojnija stranka i nisu više vladali Atinom pređašnji veleposednici, koji su svoju zemlju većim delom izgubili (oni su je uglavnom iskorišćavali kao pašnjake), već srednji seljaci, koji su "proizvodili najmanje 500 medimna ječma".

Možda bi se Solonov ustav, koji je Atinu pretvorio u seljačku državu, održao i čitavo stoleće, da taj ustav nije podbacio u pogledu jednog staleža, koji je zaista predstavljao genij grčkoga naroda. Neprijateljstvo plemstva moglo bi se podneti, ali se nije moglo podneti neprijateljstvo *trgovaca*. Zanatstvo, od vajarstva do lončarstva, koje nije moglo da isporučuje agrarne proizvode, i koje je zato bilo isključeno iz vladavine – bunilo se i iznudilo izmenu ustava. Pošto su kroz neko razdoblje upravljali državom isključivo seljaci, posle Solona izabrana su ponovo petorica veleposednika, trojica seljaka i dvojica trgovaca.

To se dogodilo u Atini! Pa ipak je Solonov preokret urodio za svu Grčku velikom promenom u oceni vrednosti seljačkoga rada. Uprkos samome tlu, geografskoj razuđenosti, pa čak i nasuprot njegovim idealima, budi se na prelazu iz 6. u 5. vek kulturni instinkt grčkoga naroda. Bez pomoći nekog Nila i bez zapovesti nekog faraona postadoše sada Grci ratari. Iz saznanja nužnosti, koju su mudro zaodenuli ogrtačem religije. To, što je Grk postao nešto što on iskonski nije hteo da bude, što se latio rada, koji je u slobodi rođeni mrzeo, jer je bio vezan uz miris znoja i zemlje – to je delo Demetrinog kulta, koji je pod svoje okrilje uzeo čitavo ratarstvo od oranja do meljave i pečenja. Svaki Grk, koji je imao posla sa setvom i hlebom, obavljao je neku vrstu svešteničke službe. On je bio "religiozni pomoćnik matere Zemlje". To ga je izdiglo u plemstvo unutar kulturne zajednice, u kojoj je kroz mnoge vekove važio kao sramota svaki "pogureni i znojavi rad".

19

Da je ratarska religija bila ona čije su blagodeti garantovale pobedu nad spoljnim neprijateljima, dokazuju dve legende iz vremena persijskih ratova. A kako su ono, prema istoriografima, bile dobijene bitke kod Maratona (490 pr. n. e.) i kod Salamine (480 pr. n. e.)?

Bitka kod Maratona, priča pisac Pauzanija, bila bi izgubljena da se odjednom, usred bitke, nije pojavio neki nenaoružani čovek u bednom haljetku, seljak po izgledu. On je s ralom u rukama, razmahujući se i poskakujući kao kosač, nasrnuo na moćne Persijance i odmah posle bitke nestao. Kad su Grci upitali delfijsko proročište ko je bio taj čovek, odgovoreno im je da "iskažu čast polubogu Ehetliosu, izaslaniku boginje Demetre".

Još je lepše opevao taj potresni događaj veliki engleski pesnik, koji je živeo dve hiljade godina kasnije: Robert Brovning. Evo njegovih stihova, koji kose i poigravaju:

*Vas mi pozdravlja srce, neuvelu ubraste granu!
Vas, o Grci, koji Persijancima oteste plen!
Varvare rasteraste. I delo neće vam proći.*

*Oružje: malena šuma; skoro je sruši oluja.
Koliko svako se drvo branilo udar na udar.
Muževnost je blistala tako! A dan se Maraton zvao!*

*Golema bejaše premoć. I, kao što ispred pasa
Morskih dršću delfini, beda bejaše u Grka.
I mrtav vrh svojih mrtvacu je ležao vođa Kalimah.*

*Falanga beše sve ređa. Crveno se blistao pesak.
A jedan tamo beše, što stajao nije u boju,
Koračao orući dalje, a plug mu vodila ruka.*

*Bez šlema je bio, bez štita; u kožu kozju obučen
I digao pogled sa grude, trgnuo plug je iz zemlje,
Zavitlo gvožđem vrh glave, pa pobio niz neprijatelja.*

*Zatim, bitka se svrši, bes minu stranoga kralja,
Onde, gde ležali mrtvi, u svojoj smireni krvi:
Pogledaj! Spasilac gde je? Zar livada, timor i more*

*Ne ječe njegovim glasom? Zar nije pogledu visok
Orač taj i borac, što razbi persijsku raskoš?
Onaj, što vlačio brazde s rukama tamnim u diva?*

*Ničega! Ali proroštvo javlja: “Nigde ne traži
Bezimena orača – vaše što raskida ropstvo
Ničim do raonikom! Otkloni vama sramotu.*

*Šta vrede kipovi, slike? – O jao, Miltijade, Tebi!
I smrti Tvojoj u Paru! I jao, Temistokle, Tebi!
I jao imenu, časti... Pomogao je seljak.*

Nisu civilizaciju spasili od poplave varvara u čelik okovani junaci sa svojim lepršavim perjanicama na šlemovima, već “duh nepoznatog orača”. A upravo je tako bilo i deset godina kasnije, kad se druga kotrljajuća bujica Persijanaca morala zaustaviti kod Salamine. Tada je opasnost bila još i veća, srce sveta Atina, zauzeta, svi stanovnici izbegli. Jedva da je neki Grk još mogao verovati u pobedu. Flota Helena skupila se prestrašena kod Salamine. Tu stajahu, uoči bitke, dvojica muževa grčkih u persijskom taboru i gledahu niz dolinu. Jedan beše Demaratos, negdašnji kralj Spartanaca, koji je zbog političkih razmirica bio proganjan iz svoje otadžbine, a sad je služio persijskim gospoda-

rima sveta. Drugi je bio Dikaios, Atinjanin, prognan zbog sličnih razloga. Jednom, kad su tmurnog raspoloženja uporno gledali u polje, obasjano večernjim suncem, videli su kako se sa strane Eleusine približava oblak prašine, silan tmast oblak; vrtlog prašine bio je tako golem kao da ga nogama uzvitlava trideset hiljada ljudi. Iz sredine oblaka odjekivala je "*iakhos mystikos*", mistična vika. Tad čovek Atinjanin stade drhtati i progovori Spartancu: "O Demaratos, strašna će nesreća zadesiti vojsku moćnoga kralja! Jer, danas je 20. septembar, a toga su dana inače Grci sakupljeni u Eleusini da slave boginju žetve. Kad se u pustoј zemlji pojavi takav urnebesni oblak, to znači da boginja želi svoju slavu i da će se strašno osvetiti onima koji su je pokvarili!" Tada prebledi i Demaratos i prihvati ruku Atinjanina: "Čuti, Dikaios, ne reci to nikome – da nam persijski kralj ne skine s ramena glavu!" Dok su još tako govorili, surva se vrtlog golemog oblaka na salaminski zaliv. I kod tog ostrva potopi se dva dana kasnije persijska pomorska sila za vek vekova!

Tako piše Herodot.

20

A ko je bila svemoćna boginja, koja nije bila boginja rata, ta Demetra, koja je Helene spasila od najstrašnijih nevolja? Uprkos svome grčkom imenu (jer Demeter znači demometer, "majka, koja daje da narod raste", ili takođe gemeter, "mati Zemlje"), ona nije bila Grkinja, već *tuđinka*, strankinja koja se pojavila u pradavno doba. Ona je najpre došla iz Azije, rođaka s Istoka, tetka egipatske Izide i feničke Kybele. Njen je kult bio blag, ali tuđ. Ona nije zahtevala da vidi krv.

Već se poneki bog pojavio s Istoka. Ali je obožavanje Demetre imalo više tudi ukus negoli obožavanje mnogih drugih bogova-tuđinaca. Već to što je ona bila žena, a ne muškarac, koji će poučavati u obrađivanju zemlje, bilo je nešto neobično. Jer u grčkoj je kulturi nesumnjivo zapovedao muškarac. Ali ta boginja nije bila gospodarica samo nad plodovima tla, već i nad svim oruđima i nad svom delatnošću, koja se ticala tih plodova. Ona je imala svitu pomoćnika i nevidljivih junaka, koje je slala na sve strane kao misionare: "Trojakog orača" Triptolema, koga je slala da u zmijskim kolima leti iznad Zemlje, da sve ljude sveta uči umeću obrađivanja zemlje... Ako je Zemlja, kao što je sasvim prirodno, i bila ženskog roda i roditeljka svih plodova, bilo je ipak nešto sasvim novo što se ženi pripisuje takva kraljevska vlast nad teškim telesnim radom muževa. U tome je bila orijentalna crta. Ali, Demetra je došla i iz nekog starijeg, negrčkog sloja, iz epohe "mudroga mira", gde nije o narodnoj povesti odlučivao ratnički muškarac, već majka-roditeljka. Bila je to ona epoha "matrijarhata" koja, međutim, nije sasvim mitska: njeni istorijski ostaci su pronađeni na Kritu, u Maloj Aziji, u Etruriji. Ma koliko se Grcima činilo smešno, da bi u državnim poslovima mogle vladati žene nad muškarcima, oni su, kad se radilo o religiji, razumeli zašto je Demetra, boginja obrađivanja zemlje, bila žena.

Gde god je Demetra sišla na zemlju, svuda je osvajala ljudska srca. Bio je to težak kulturni proces, kome je Šiler dao oblik lakih stihova:

*I uze koplja blesak
iz lovca ljute ruke,
s kopljem ubojne struke
laki zaore pesak.*

*I s vrha venca svoga
jezgru, prepunu snage,
spusti u zaseke blage
rastu klijanja toga.*

*S vlaču se zelenom kiti
odmah zemljina gruda
i s ohom gdegod ćeš biti
šuma je zlatna svuda.*

Zaista, težak kulturni proces! Što jedno zrno semena rađa deset drugih, kao što čovek ima desetero dece, još bi se moglo shvatiti. Ali taj skok u brojkama, koji leži u *biti plodnosti*: stotinu klasova iz jedne vlati i deset hiljada vlati iz stotinu klasova – od tog je čuda progresije grčku dušu hvatala jeza. A bilo je još i nešto drugo, pred čim se duša snebivala: promena lica Zemlje, koja je nastupila ljudskim prelazom u sedelački način života. Pre Demetrinog dolaska ljudi su bili, tako su verovali Grci, lutajući lovci i nomadi, koji timare stoku. Tek se po njoj učvrstio do tada nestabilni pojam porodice i nepokretnog vlasništva. Gde bejahu njive, tu se, umesto šatora, koji vijore na vetru, pojavio čvrsti ljudski gradovi, a od gradova nastadoše države. Platon na jednom mestu divno upoređuje rast gradskih bedema iz tla s rastom žita. Tako se boginja hleba i žita pretvorila u “Thesmophore”, zakonodavku i vladarku-zaštitnicu sedelačkog života.

Svuda na kopnu i na grčkim ostrvima niknuše sada Demetrina svetišta. Ona je kao gradska boginja mnogobrojnih gradova imala bezbroj naziva i imena. U Beotiji je nazivahu “Megalartios”, gospodaricom velikih hlebova, i “Megalomazos”, prsatom: nije to retko ime, ako se pročita, kako je još 2000 godina kasnije belgijski pesnik Verhaeren majčinsko, meko hlebno testo upoređivao sa ženskim grudima. U Sirakuzi Demetra je bila obožavana kao “Himalis” (pekarica). Ciceron kaže, kako je otkrio “da uopšte sva Sicilija pripada boginji Demetri”. Ona je, kao što smo videli, štitila svoj seljački narod u odbrambenom ratu – ali atmosfera biblijske reči da će se mačevi prekovati u raonike, treperila je i svuda onde gde god se čulo Demetrino ime.

Setva i zetva bio je muški posao. Vršenje, gaženje, obavljali su papci volova. Ali kad je trebalo da se zrnevlje pretvori u brašno, prešlo je ono u delokrug žene, u sferu ženskog kućnog posla. Mlinara najpre nije bilo u grčkoj antici, bilo je samo mlinarka. Tako su na ostrvima Egejskog mora, u svetloj, nizinskoj Siciliji, u duboko usečenim

zalivima Peloponeza, u gradovima Male Azije – svuda gde se govorilo grčki – sedele i okretale ručni mlin devojke.

Bio je to težak posao! U drevno doba mlin se sastojao od jednog čvrsto usađenog kamenog bloka, koji je odozgo bio malo izdubljen: na njemu je počivao drugi kamen, koji je čovek u radu gurao napred i natrag. Kasnije su bar gornji kamen izbrusili i pomoću ručica okretali u krug. Telesna snaga, koja se u to pretakala, bila je velika. Taj je alat bio jogunast – a koliko je bio jogunast, čujemo još i iz one mlinarske pesmice, koju nam je ostavio Plutarh:

*Alei, myla, alei,
kai gar Plttakos alei,
megalas Mytilanas basileuon*

*Melji, mline, melji!
Nekad je mleo i Pitak,
Mitilene velike vladar.*

Naglasak ovih stihova miče se tamo-amo, zapinje i škripi, dok radna ruka ne savlada zapreku.

Još s većom jasnoćom znamo iz Homera da je gnječenje hlebnog zrnevlja bio neomiljeni posao. To je ono mesto Odiseje, gde kralj-junak dolazi svojoj kući presvučen u prosjaka i s najtežim osećanjima posmatra rad prosjaka. Umoran je i sumnja hoće li svoju nameru moći da sprovede u delo. On moli boginju da njegovoj sve slabijoj hrabrosti pošalje znamenje. I tada – nešto pre zore – zagrmi Zevs Odiseju i odmah zatim učini da Odisej čuje reči ropkinje meljarice, koja u blizini njegovog prosjačkog ležaja radi:

*... gde su žrvnji pastira narodnog bili;
Oko žrvanja tih se okretalo dvanaest žena
Pšenično, ječmeno brašno pripremajuć okrepu ljudsku;
Samlevši pšenicu druge već spavahu žene, a ona
Slabija od svih njih još nije prestala radit,
I kad ustavi žrvanj progovori (znamenje kralju):
“Oče, o Zevse, vladaru ti nad božijim ljudima,
Al’ si zagrmeo glasno sa zvezdanog svojega neba!
Nigde oblaka nema, pokazuješ znamenje nekom;
Daj izvrši i meni sirotaj, što ću ti reći:
Zadnjom i poslednjom danas u domu Odiseja divnog
Ljubljenu gozbu nek prosjaci imaju, koji su meni
Pobili kolena moja srdobolnom mukom i trudom,
Koliko meljem im brašno, al’ poslednjom ručali danas!”*

Ovi stihovi – koji, zajedno s još nekim drugim dokazima, sokole 1897. Semjuela Batlera na čudnu pomisao, kao da je Odiseju možda mogla napisati neka žena – od

ogromnog su značaja. Prema tome, socijalno saosećanje nije antici bilo tako tuđe, kao što se kasnije mislilo! Grčka kultura je, to je sigurno, smerala na trijumf. Da slavi pobjedu nacije ili individuuma, nekog boga ili praroditelja – takvoj je svrsi služila grčka umetnost. Pa ipak: ovi su svečari poznavali podzemna strujanja, iz kojih su odjekivali drukčiji glasovi. Čak je i u kulturi, za koju je ropstvo bilo privredna pretpostavka – u kojoj je samo lep i snažan čovek bio vredan naslova čoveka – bio moguć izraz nekog osećanja, koje je tako bilo nalik na hrišćansko milosrđe.

U suštini nema ni hrišćanske ni neke paganske varijante milosrđa – različito je samo mesto koje ono zauzima u vrednosnoj skali kultura. Da je Grku milosrđe smetalo u njegovom životnom osećanju, to je sigurno. Ali je isto tako sigurno da je ono pokatkad preplavilo sve nasipe – da je s tim bilo nekako drukčije, ne bi Aristotel (384 do 322 pr. n. e.) izričito imenovao tragediju regulatorom saosećanja. Ljudi idu u pozorište – kaže njegova estetika – “da srce očiste od saosećanja”. Aristotel je saosećanje i strah medicinski smatrao za “upale”, koje su *štetne* prirodnom karakteru, grčkoj ravnodušnosti. Pri tom je filozof poznao osećanja Grka. Njegova je veličina bila u tome što se mogao da uživi u sve. Čak i u patnje drugih bića.

Ne tako trajno i ne tako duboko kao budista, Jevrejin, hrišćanin. Budista, koji sa samim sobom upoređuje mrtvog slona u džungli (“*Tat tvan asi!*” = to si ti), ili učitelj Hillel i Hrist, koji “Ljubi blišnjega svoga kao samoga sebe” objavljuju kao dogmu – oni bi se Grku iz doba procvata sasvim sigurno učinili besmislenima. Ali je on ipak vrlo snažno osećao samo dostojanstvo života, nepovratnost bivstva. Budući da je u svoje zlatno doba bio umetnik više od svega ostaloga, on je verovao u sposobnost umetnosti, da “mrtvome” da život. Njemu je sve živelo: veslo, vrč, stenovita pećina, vršak stabla. A živelo je, jer je on i sam živio, jer njegova ruka, njegova mašta nije htela pokraj sebe da trpi ništa mrtvo. Ta radost i saosećanje, ponavljam, nema ništa zajedničko s moralnim preokretom, koji je Hrist kasnije ubacio u telo ostalog čovečanstva, kao zastupnik njegove patnje. U procesu grčkog saosećanja nema ništa žarko, ono odgovara krajnjoj objektivnosti. U njemu je nešto hladno i vedro – i “likovna stvaralačka snaga” Grka bila je i I. I. Vagneru neugodna, kad je 1806. počeo da istražuje vezu helenskih mitova s Orijentom.

Razlozi “duševnosti”, koju su Grci svemu pripisivali, bili su manje religiozni, nego umetnički. Ona je izrasla iz likovnog stvaralaštva tog naroda. Što Grci nisu nikad doprli do neke religiozne sistematičnosti kao Egipćani, Jevreji i hrišćani, dolazi otuda, što je baš u njihovo zlatno doba svaki umetnik imao pravo da mitove preoblikuje prema svojoj potrebi – samo ako je bio razborit čovek i poštovao meru i red. Istina nije bila sadržana u objavi božanskog nauka i u jasnom shvatanju sveta, bila je sadržana više u *formi* objave (koja je, prema tome, bila nešto drugo, nego što se u današnje naše besformno doba označuje kao “forma”). Forma je bila najviši izliv božanske milosti – i jedva da postoji reč antičkija od reči, koju dvadeset vekova kasnije izvikuje jedna drama Bernarda Šoa: “Cezare! Ono što ti kažeš, mora biti istinito – jer zvuči olimpijski!”

Ukratko, Grku je bilo istinito sve što je imalo olimpijski zvuk. Kad je on nešto objektivisao, rukama stvarao i pri tom slušao olimpijski zvuk, onda je to bilo “istinito”: onda je to živelo, patilo i radovalo se pred njim. To doduše nije bilo “on sam” – ali je ipak bilo život kao i on sam.

S tom čudnom sposobnošću, kakvu kasnije narodi nisu nikad postigli, bilo je povezano to što se Grk nije mogao preneti samo u dušu neke “robinje mlinarke”, koja je zapravo bila vrlo daleko od njegovog tipa pobede i lepote. Njegova objektivacija i njegovo vizuelno osećanje išlo je dalje. Grk je preneo svoje saosećanje za igru nekog prijatnog odnosa – čak i na seme zrna. On je video da ne pati samo robinja, koja radi na mlinu, nego da pati i žitno zrno.

22

Ono je bilo gnječeno, stavljano na mučilište! Zašto se to događalo! To pšenično zrno na kraju je ipak bilo “srž muškaraca”, bilo je prijatelj ljudskog roda. Pa ipak je bilo tako zlostavljano – ne drukčije, nego grozd, pre nego što je dao vino. Da, desila se čudna protivzakonitost: da je žitno zrno moglo postati čoveku hleb jedino onda ako ga je pre toga isti taj čovek stavio na muke i ubio. Mi sebi možemo prvog Grka jedva da predstavimo dovoljno hladnim i likovno stvaralačkim... Ali on je u isti čas, kad je to mislio, prodro na područje religije, u kome nije bilo ništa hladno, u kome je sve gorelo. Bilo je to područje “nečiste savesti”.

Čovek, da bi živeo, da bi održao život svekolike kulture, neprestano ubija. I onda, kad kao vegetarijanac, kao budista, šteti životinje, i onda on ipak neprestano ubija biljke. Uostalom, što čovek pre nastupa, to on manje pravi razliku između dvaju bića. Zar su drveće i trava manje svesni od teladi i goveda? Nijedan Grk ne bi razumeo takvo pitanje. Psihička profinjenost osećanja – ne religija! – pripisivala je svemu jednaku duševnost. Žito je patilo kad su ga mleli, lan je patio kad su ga trli, a grožđe je krvarilo kao neka životinja, kad je vino curilo iz presa. Ali, ljudima je trebalo hleba, odeće i vina. Čovek je morao da muči i ubija – ali se zatim morao da brine (i onda, ako je bio neznatno religiozan), da dušu stvari “udobrovolji”. Trebalo je poštovati živu dušu ubijenih bića. Iskazivali su joj čast u hvalospevima i kipovima.

Istoričar religije Robert Ejsler sastavio je, prošavši sve narode uzduž i popreko, oglede koji dokazuju, da “nečista savest” prati čoveka svuda, gde god on “ubija zbog hrane i odeće”. Nečista savest naroda stvara od njihovih ubijenih sustanovnika iz životinjskog ili vilinskog carstva bogove, polubogove ili heroje. To se zbiva već zavisno od njihove obdarenosti. Religiozno slabo obdareni narodi kao Grci ili stari Germani – koji su, međutim, bili genijalni umetnici – stvorili su mitove pokajanja, u kojima se motiv kajanja još jedva može nazreti, ali u kojima je čulni sjaj prikazivanja besmrtn. Kao što biva zdrobljen grozd, tako u besmrtnim stihovima biva razgažen i raskidan Bah, bog grožđa. Motiv molitve za oprostaj obilazi, i jak i slab, sav svet. “Oprosti nam, lane!” moli litvanska devojkica. “*Rugens Pine*” (Muka raži) motiv je iz bajke Skandinavaca:

*U jamu su me prvo bacili
i u vlat tada uzrastoh, postadoh klasom,
a onda me požnješe, samleše,
u peći pekoše
i jedoše zatim kao hleb*

Gotovo istim rečima govori sredovečni pesnik, Johan von Krolevic, o Hristu koji je „bio posejan, koji je niknuo, cvetao, rastao, bio pokošen, vezan kao snop, odvezen na gumno, mlaćen, metlom pometen, samleven, ubačen u peć, tri dana ostavljen u njoj i izvađen, i koga su na kraju ljudi jeli kao hleb“. *Patnje Hristove u obliku muke hleba!* Slutimo li kakvu je tajnu egipatski pronalazak pečenja predao dalje Srednjem veku?

I bez konačnog oblika “vatrene peći”, ratarska muka setvenog zrna bila je dovoljno mučenička. Ako je svaka stvar imala “dušu”, tada je i “naživo pokopavanje” setvenog zrna u zemlju zločin, za koji se morao moliti oprostaj. To su osećali čak i biblijski Jevreji – premda je njima njihov bog Jehova izrekom dopustio da se hrane životinjskom i biljnom hranom. Oni su osećali ubistvo, počinjeno na vegetaciji. Tako, na primer, u biblijskom Josipu naziremo crte na mukama napaćenog žitnog boga, kad ga zla braća bacaju u jamu, prodaju u Egipat i kad on zatim uskrsava u sjaju. Ime Josip znači “On umnožava”. Njegovom biću genija hleb pristaje da on, kako kaže Biblija, “nagomilava žito kao pesak pokraj mora u tako golema brda da se mora odustati od njegovog merenja”. I ojadiše toga hranitelja, njega koji je darovao radost ljudskome rodu! Kajanje i kazna stigoše braću.

Da, mora se ubijati da bi se živelo! Robert Burns – Škot, koji nije ništa znao o Grcima, a ipak je živio poput njih – napisao je “Patnje žitnog zrna”. Na rečnom dnu pesme *Hans Gerstenkorna* vidimo vrlo jasno svetlucanje mučila ratarstva i postanka hleba:

*Oruđe beše dugo i ljuto
kod kolena ga preseče;
a onda na kola ga svezaše kruto
k'o lopova, da ne uteče!*

*Na leđa su ga bacili oni,
pretukli do smrti,
obesili da vetar ga goni
i da se ukrug vrti.*

*Napunili crnu su lokvicu
do ruba – istina živa –
i u nju gurnuli Ivicu Pšenicu,
da potone ili da pliva.*

*I napolje ga bacili nanovo.
Zar nije još lešina mrtva?
Da živi, kada videše ponovo,
veća mu postade žrtva.*

*Pržiše ga na vatri polako
da u kost ga plamen je jeo,
a najgore ipak ga mlinar je tako
i među dva kamena mleo.*

Ali je bes neprijatelja uzaludan! Hansa Gerstenkorna nisu mogli ubiti. Pojeden, popijen, ostaje on besmrtn i pomaže ljudima da dalje žive.

Kanibalsko veselje i para viskija izbijaju iz te genijalne pesme. Ko zna da je čita, taj razume i Bahove svečanosti starih Helena, koje su zapravo započinjale oplakivanjem zgnječenog boga vina, da odmah zatim pređu u ciku u slavu njegovog uskrsnuća.

Nije bilo drukčije ni sa slavom darovateljke žita, Demetre, i njene izgubljene i opet pronađene kćeri: u toj se slavi isprepleće najdublja tuga s najvećim veseljem. U trenutku kad je Grk jadikovao što mora, ako hoće da žanje poljske plodove, živo pšenično zrno ugaziti u zemlju, u tom je trenutku pevala njegova duša mit o Persefoni, o semenu koje mora četiri meseca u godini da boravi u podzemnom svetu, oplakivano od svoje božanske majke. Čudno: uskoro se sva Grčka i sama pretvorila u tu majku.

HELADA: ELEUSINSKA CRKVA HLEBA

*Here is a story, shall stir you!
Stand up, Greeks, dead and gone.*

*Evo pripovesti, uzbudiće vas!
Ustajte, o Grci, mrtvi i nestali.*

ROBERT BROVNING

23

Jedna himna 7. veka priča Grcima kako se sve dogodilo:

Persefona, lepa kći, koju je Demetra začela sa Zevsom, bere cveće na letnjoj livadi. Odjednom iskoči iz svoje kočije neki strani bog i uhvati Persefonu. Ona doziva svog oca. Zevs, kome sve pripada, uputio se nekud daleko k nekoj žrtvi i ne priskače joj u pomoć. Persefona se izvija iz ruku otmičara. Dok bog još juri sa svojom žrtvom po gornjem svetu, viče ona, da od vike odjekuju brda i mora. Brani se noktima i zubima – ali je stranac na kraju odvuče u podzemni svet.

Demetra je čula krikove. Oblači žalobnu odeću, upali na Etni baklju i lutajući prolazi zemljama sveta. Boginja mraka, Hekata, koja je susreće, nije videla ni otmičara ni žrtvu. Ali onaj, koji sve vidi, bog Sunca, Helios, video je oboje... Od njega, koji uvek govori istinu, saznaje Demetra: Da, to je *bog mrtvih*, koji je ugrabio njeno dete. On je Persefonu oženio i s njom zajedno sedi na prestolu podzemnoga sveta. Taj je brak nerazrešiv. A Demetra (tako joj savetuje Helios) neka obuzda svoj gnev: jer “nikad neće dobiti zeta boljeg od besmrtnog vladara Hada...”

Te reči samo pojačavaju Demetrinu srdžbu. Ona se zaklinje da neće više koraknuti na Olimp, gde živi bezbrižno sukrivac Zevs. Prerušena u pogrbljenu staricu, putuje ona tugujući kroz zemlje sveta, dok blizu Elesisa ne stigne do nekog bunara i ne sedne. Kćeri kralja Keleosa nađuše umornu staricu, pa je pitaju koje su je snašle nevolje. Boginja odgovara oprezno izbegavajući istinu; ali se ponudi da u kući preuzme posao služavke. Metaneira, kraljica, pristade i poveri joj negovanje najmlađeg sinčića, Demofona-Triptolema. Ali, nema dostojanstvenost strankinje i nešto golemo što ponekad izbija iz neznatnog tela, pobuđuje kod kraljice sumnju i strah. Deo – tako sebe naziva služavka tuđinka – sedi povazan kraj ognjišta ništa ne govoreći i ništa ne jedući, dok je drska služavka, Jambe-Boubo, surovim šalama ne nagna u smeh... Kad joj pružaju vino, ona ga ne pije: prerušena zahteva i dobija neko piće, smešano od brašna i vode... Demofon-Triptolem, dete, dobro napreduje u rukama nove dadilje. Ona ga pomazuje ambrozijom, a čini se da je i vešta mnogim čarolijama. Jednom noću ustade Metaneira da uhvati šta radi dadilja: i vide, kako Deo drži malo dete nago u plamenu. Kad je majka kričeći pritrčala da spasi sina, odgovori joj tuđinka: “Činila sam to da ga učinim besmrtnim!” Svetloplavi sjaj okružuje joj glavu, staračke bore ustuknuše, lepota se vraća njenim ramenima. Ona pušta da je kuća prepoznata i nagoveštava kraljevskom rodu velike časti. Za sebe samu traži hram, sagrađen povrh bunara, gde je susretoše kćeri Keleosove.

Eleuzijski hram bi izgrađen. U njega se useli Demetra. Daleko od olimpijskih bogova, ali daleko i od života ostalih ljudi, zatvara se ona onde zajedno s kraljevskom porodicom kao u neku grobnicu i čini svoje strahovite osvetničke čini. Ona učini sve njive neplodnima i ne daje da iz zemlje više niče usev. Nastupa najveća opasnost za život ljudi i životinja, ali i za život bogova. Jer, kao što bez rasta bilja ne mogu živeti ljudi i životinje, tako ne mogu živeti ni bogovi bez prvine, koja se njima pruža od svega. Da otkloni smrt od uništenja svega živoga, šalje Zevs na zemlju božansku izaslanicu Iridu i zahteva da se Demetra vrati na Olimp: on hoće s njom da govori – ali uzalud. Na to se, predvođeni Heliosom, pojavljuju pred majkom svi nebesnici i nude joj najskupocenije darove. Ali, ni oni ne ublažuju njenu tugu i srdžbu. Ne, zaklinje se ona ponovo:

prin g'epibesesthai, prin gaies karpon enhesein,
prin idoi ophthalmosin heen euopida kouren

*ne poći nikad na Olimp i ne dići kletvu sa žita,
dok opet očima svojim ne ugleda kćerkino lice.*

Tada Zevs mora da ustukne pred pretnjom, ako neće da sve što je stvoreno ne uto-
ne u beživotni prah. I on šalje “pratioca dušâ” Hermesa kao glasnika u podzemni svet. Hermes sebi priveže pod tabane krilate sandale, poleti dole i moli boga carstva sjena, da opet oslobodi Persefonu, jer majka, reče, “pridrži seme u krilu zemlje”

– *sperm' hypo ges kryptousa, kataphthinythousi de timai athanaton*

– i bogovima ponestaju žrtve!” Suprotno svakom očekivanju, vladar podzemnog sveta pristaje na to. Smešeći se diže on strahovite obrve:

“Erheo, Persephone, para metera kyanopeplon
Pođi, Persefono, sad u crno odevenoj majci!”

Ta on joj je potajno dao da jede od “šipkovog ploda zaborava”, i ona mora da mu se vrati.

Kći se opet, u pratnji Hermesa, vraća na gornji svet. Demetra upravo izviruje iz svoga hrama. Kad prepozna pristiglu, krikne kao Menada u planinskoj šumi. Zanosne li radosti ponovnog viđenja! Usred plača i smeha obuze je novi strah: ona pita Persefonu da li je u podzemlju bilo šta jela... Devojka potvrđuje. Demetra se prepade. Zatim se sabere: ona dobro zna da onaj koji jede s Hadova stola, mora za trećinu godine natrag u podzemlje. Ali šta su četiri meseca? Godina ima dvanaest meseci – a osam meseci može spaseno seme da ostane kod majke i kod ljudi. Iznova naviru suze radosnice. Kad Zevs opet posla izaslanicu, da majku i kćer povede na Olimp, ona se pomirena odaziva dragom pozivu. Ali pre toga svečano skida *kletvu neplodnosti sa Zemlje* i poučava eleusinske kraljeve, kako će svake godine izvesti otmicu i povratak semenog zrna. Ona uči ljude presvetom ritualu:

Semna, ta t'oupos esti parexemenai oute pythesthai
Tajne načine, koje povredit, pitat se ne sme.

I blaženstvo – sretni nastavak života pokraj groba – bude obećano svima onima koji se ovde pobožno mole majci i kćeri.

Od koga potiče ta himna? Stari verovahu od Homera. Ona ne potiče od Homera. Ali zacelo od nekog Homerida, jednog od bezimenih pesnika, koji su preuzeli svet njegovih predstava: psihološki stav prema suparništvu među bogovima, prema njihovim povlasticama i prema borbama između njihovih rodova.

Delo tog bezimenog pesnika zadobilo je, eto, *kanonsku vlast* nad dušom naroda. Zbivanja demeterske himne počela su u verskom životu Grka da zauzimaju ono mesto koje su zauzele patnje Marije u životu hrišćana. Iako je za Grka verska dogmatika bila strašna – njemu ništa nije bilo postojano: njegovi su bogovi bili divno pokretno oblačno nebo, koje se neprestano menjalo – Persefonina kob činila je u tome značajan izuzetak, tako da je za Grčku postala centralna crkvena činjenica.

Karakteristično je što patnje Persefonine – ropstvo pšeničnog zrna – nisu nipošto bile glavni događaj, na koji se odnosilo saosećanje slušalaca. Mlada devojka, koja biva oteta i silovana, možda ipak nije učinila da pobuna grčke duše tako saosećajno zatreperi, kao što je to učinila žalost napaćene majke. Tek su patnje Demetrine, njeno stanje, koje se graniči s ludilom, i njeno oslobođenje od te patnje, stopili dušu Grka i dušu mita u jedno.

U tom mitu nije Demetra toliko boginja (ona to svakako u himni 7. veka više nije), koliko personifikacija neke snage, koja deluje i izbija iz zemlje. Demetra je boginja *raštenja*. “Ona se”, kaže Francuz Fukart u svojoj knjizi “Eleusinske misterije”, “uopšte jedva može i ubrajati među telurijska božanstva; njen stan nije bio u utrobi Zemlje, već na Olimpu; kao što je zemljin, tako je doduše i njen atribut plodnost, ali plodnost pravilna. Ona je snaga, koja daje da korisno seme klija, a nekorisno da se sasuši”.

Zemlja je slepa – to je Grcima bilo jasno. Ona bez odabira pušta da raste i vene. A boginja ratarstva *bira*. Ona donosi ljudima spas – ali ljudi moraju, i to u nekom gotovo starozavetnom smislu, u isti mah da nastupe i kao njeni *saveznici*. Njeno božanstvo ne može svoje darujuće delo nikako da izvrše bez pomoći svojih ljudi, koji oru, seju i pripremaju hleb.

Velika važnost, koju pesnik himne pripisuje gostoprimstvu, kada lutajuću boginju susreće kraljevski par, vrlo je opravdana. A taj kralj Keleos, čiji potomci kasnije nasledno drže čast vrhovnog sveštenika (koji prema tome u eleusinskoj crkvi zauzima istu onu ulogu, koju zauzima Petar u hrišćanskoj), stekao je tim pružanjem utočišta veliku zaslugu. Ona ima duboko religiozni koren. U tome, kako neku tuđu, staru ženu uzimaju sa ulice, da obavlja dužnosti dadilje, za koje se traži najveće poverenje, vidi se dubok religiozni koren. I Odiseja preporučuje da ljudi budu dobri prema prošnjacima, jer se među njima mogu kriti bogovi, koji ljude stavljaju na iskušenje – a sveti Pavle obuhvata sav taj antički moralni postulat u obaveznoj pouci: “Budite dobri prema strancima – jer bi oni mogli biti prerušeni anđeli!”

Demetrin zajednički život s kraljevskom porodicom ima, u suštini, religiozni smisao. To što ona, na primer, drži malog dečaka u vatri, da ga učini besmrtnim, objašnjava

se time što je Triptolem važio Grcima kao misionar rala, i što je železo raonika odista bilo u vatri nerazorivo. Potomci toga deteta Triptolema, vrhovni sveštenici Eleusine, postigli su u 7. veku nad politički razjedinjenim i međusobno podaleko nastanjenim Grcima takvu moć kakvu nije postiglo sveštenstvo nijednog drugog boga. Kult Demetrin i njene igre svojom aurom zasenile su obožavanje ostalih bogova – izuzev možda obožavanje Zeusa i Apolona. Kako je to bilo moguće? Samo tako, što je Demetra uz svoje svojstvo darivateljke hleba i boginje ratarstva, osnivateljke zakona, porodice i države, primila još i jedno treće – najvažnije svojstvo. Ona je imala moć nad carstvom mrtvih: u njenim je rukama bilo uskrснуće ili uništenje duša.

Da se njoj udeli ta moć, bila je zaista najgenijalnija zamisao eleusinskog sveštenstva. A emotivni proces bio je u tome tako jednostavan: zemlja, u koju se pri setvi spušta naoko mrtvo seme – zar nije to bila ista ona zemlja u koju se spuštaju tela mrtvih? Zar volja da seme opet poraste ili da se sasuši, nije ona ista sila koja oslobađa dušu iz podzemnog sveta ili je, naprotiv, udara prokletstvom da zauvek onde ostane? Za Grke je to bila jedna te ista moć. Već je u egipatskoj “knjizi mrtvih”, koja je eleusinskim sveštenicima bila poznata, oslobođena duša pokraj groba radosno klicala: “Bogovi žive kao i ja – a ja živim kao što žive bogovi. Ja živim kao seme zrna, ja rastem kao zrna semena. *Ja sam ječam...*”

“Ja jesam”, a ne možda “ja nalikujem na seme zrna”. Neobično je teško današnjim ljudima objasniti pojam sile tog verovanja. Jer će baš moderan čovek u tome osetiti u najboljem slučaju poređenje, takozvanu *analogiju*: da moć, koja vlada biljkama, nalikuje na moć koja vlada dušama. Antički čovek, nesposoban da zamisli “da nešto može na nešto nalikovati”, nije nigde video neka *poređenja*, već svuda *stvarnost*. Ili je neka stvar postojala, ili nije postojala. Identičnost onih dveju moći – moći uskrснуća semenog zrna i ljudske duše – za njega je postojala stvarno. Kad su mu sveštenici Demetrini pokazali da je učiteljica ratarstva, osnivač kulture i izbaviteljka iz carstva mrtvih jedno te isto božanstvo, onda on u tom trojstvu osobina nije video nikakav jaz. U tome je bilo nešto skroz shvatljivo i u najvišem smislu razborito. Nije bilo Grka koji nije u to verovao.

25

Ljudi su o Grcima dugo imali pogrešnu predstavu, da su se oni brinuli samo za zemaljski život. Još je nedavno utvrdio Farnel da grčki Stari vek, za razliku od hrišćanskog Srednjeg veka, nije poznavao *pakao*. Ali bezdan prokletstva, u koji su survavani grešnici, uopšte i nije hrišćanskog porekla. Pakao je bio otkriven mnogo pre: slikar Polignot u Delfima izradio je veliku zidnu sliku “Pakao i njegove kazne”. Mrtvima se u mrtvački sanduk stavljala pločica na kojoj se, takoreći, nalazila zemljopisna karta Podzemlja. Postojalo je uputstvo da se pri ulazu krene udesno, a ne ulevo, jer je raj desno. Platonovi dijalozi dokazuju koliko su se ljudi njegovog razdoblja zaista brinuli o nastavljanju života u blaženstvu, a orfijski tajni savez sastavio je za svoje pristalice čak i mali udžbenik, koji se nazivao “Katabasis eis Haidon” (Silazjenje u podzemni svet). Grci, naime, koji su se po dužnosti smejali Egipćanima, što imaju bogove s ptičjom glavom, bili su u pitanjima zagrobnog života njihovi nadasve pedantni učenici.

A šta je zapravo eleusinskim misterijama pribavljalo kroz hiljadu godina tu silnu privlačnu moć? Zar to, što je u njima bio na pozornici prikazivan silazak semena i njegov ponovni uspon na gornji svet? Ne, već to što je posvećenima (hrišćanstvo bi reklo: *krštenima*) bilo obećano ponovno uskrsnuće njihove vlastite duše! Jer o tome se i radi! I o tome su govorili grčki pesnici, o tom blaženstvu nakon smrti – tako je govorila “himna Demetri”, kad je završila rečima:

*Sretan, ko ugleda ovo od stanovnika zemaljskih!
Ko nije uz časove svete i onaj, ko ih se kloni,
maglenoj u dubini biti neće iste sudbine.*

To je, iako uvijeno, kletva: i biće proklet onaj ko *nije* posvećen! A još mnogo jasnije kaže Sofokle, veliki dramatičar Atinjana (496-406 pr. n. e.):

*O, neka triput su blaženi smrtnici
uz žrtve što behu, dok dole su silazili!
Život je za njih samo u Podzemlju,
a drugih tašta muka i beda.*

Veliki pesnik himni Pindar (522-448 pr. n. e.) tvrdi da samo onaj ko je posvećen u Eleusini “poznaje kraj života, a i od boga dati početak” – čime je opet posvedočena identičnost uvek nanovo u mrtvački kovčeg položenog i uvek iznova uskrslog žitnog zrna s ljudskom dušom. To verovanje eleusinske crkve – da je boginja dariteljka hleba ujedno i zagovornica u carstvu mrtvih – navuklo je kasnije strašnu mržnju hrišćanstva. Još pre nego što je ta religija postala u Rimu državna veroispovest, besneli su hrišćanski pisci kao: veliki Klement Aleksandrijski (oko 200 n. e.), Asterius i Julius Firmikus Maternus (oko 347 n. e.) u opisivanjima, punim mržnje, protiv “eleusinskih užasa”. Jer posrednik večnog blaženstva mogao je, naravno, biti samo Hrist! Od ostalih grčkih kultova, kao šta je Apolonov, Zevsov ili Afroditin, nije hrišćanstvu pretila nikakva opasnost. Samo od vere u Demetru: Ona je davala blaženstvo produženja života posle smrti jedino onima koji su posvećeni u Eleusini, i nikome drugome. Stoga je Demetrina crkva i bila jedini pravi takmac hrišćanstva.

26

Kad je pobožni Isaac Casaubon (1559-1614), najčuveniji ženevski predavač i najveći poznavalac vere svoga vremena, prvi put otkrio da postoji čudna sličnost između uskrsnuća Hristovog i povratka Demetrinog pšeničnog zrna, sav se okamenio. Zatim je digao ruku: “Bog je sigurno znao zašto je dopustio da ti pagani naslute našu najdublju tajnu!”

Oni su, to jest savremenici Casaubonovi, sebi mogli samo s teškoćom predstaviti, da su divlja radost vernika Ruske pravoslavne crkve i njihov uskršnji poklik “Hristos vaskrese!” imali isti sveti koren kao i Demetrina radost zbog ponovo nađenog deteta,

kao i to da su rimska crkva, njene pape, sveštenici i žrtveni rituali imali prethodnike u paganskom vremenu, u onoj eleusinskoj crkvi hleba!

Nikada nije neka sveta zajednica imala zanimljiviju sudbinu. Eleusinsko sveštentičko kraljevstvo pretvoriše unutrašnje borbe već rano u sveštentičku republiku, kojom je naizmenice vladalo šest plemićkih porodica. Iz njih su potekla četvorica doživotno biranih najviših činovnika. Glavni je bio hijerofant, koji je posvećenima pokazivao i tumačio svetinje; drugi dadulos, lučonoša. Treći i četvrti bejahu keryks i epibomios, glasnik i oltarski sveštenik; oni su pozivali na pobožnosti, glasno molili i ministrirali pri žrtvama. Oni su učestvovali i kao glumci u svetovnoj predstavi, u kojoj se simbolički prikazivala smrt i uskrsnuće semenog zrna. Ta četiri čoveka uživala su u celoj Grčkoj čast, kakva se danas iskazuje možda samo papi i kardinalima. Čak su i njihove sluge, koji su prali statue bogova, bile osobe koje zavređuju zavist, a u pozorištu su imali počasna mesta.

Samo po sebi je razumljivo da je bilo i Demetrinih i Persefoninih vrhovnih sveštenica, koje su se uzimale iz plemićkih porodica. Ali njihov krug delovanja bio je ograničen. Nije bilo u skladu s grčkim ukusom da žene deluju u javnosti. One su delovale više interno. Osim sveštentičke hijerarhije postojalo je u Eleusini i mnoštvo polusvetovnih činovnika: vrhovnih komornika, koji su upravljali hramskim područjem i konačištima za strance, a pre svega čuvara hramske riznice. Blago se sastojalo od žitnih ambara, koje je dobrovoljno punila cela Grčka; dalje, od novca, koji je pricao od prodatog žita; treće, od iznosa u misterije posvećenih i četvrto od dobrovoljnih, iz sveta poslatih dragocenih zlatnih i srebrnih poklona. Finansijski zbor od deset ljudi, sastavljen od iskusnih žitnih trgovaca, prodavao je poklonjeno žito u korist hramske riznice i podmirivao iz utroška izdatke za veliku svečanost. Na čelu svih tih duhovnih i svetovnih činovnika stolovao je trojni savezni direktorijum, koji je u svojim rukama držao policiju i pravosuđe u Eleusini i koji je mogao kažnjavati telesnim kaznama i smrću svakoga Grka, koji bi se svojim delovanjem ogrešio, koji bi remetio mir boginja.

Ta eleusinska sveštentička država bila je, dakle, politički potpuno samostalna. Na području ne većem od Bruklina (danas zamočvarena ravnica s bednim selima Albanaca) živelo je tada nekih 10.000 ljudi u sjajnom hramskom gradu, pod sveštentičkom upravom – i ta, politički tako mala tvorevina posedovala je moć, kakvu je do 1870. imala *Crkvena država*, u kojoj je bila spojena prava svetovna vlast s duhovnom.

Posle toga što su kroz vekove pokloni svekolike Grčke Demetri i njenim eleusinskim sveštenicima bili vrlo bogati, prihodi posle persijskih ratova postadoše slabiji. Tada sveštenstvo dođe na ideju da sudbinu misterija poveže sa sudbinom Atine. Ponudiše toj svetovnoj gradskoj državi vrhovni nadzor nad Eleusinom i jednim delom prihoda. Bliska je Atina neko vreme pokušavala da se s Eleusinom takmiči. Htedoše da tamošnju gradsku boginju Atinu učine boginjom ratarstva, a jednoga od njenih junaka, Ereteja, misionarom rala i seljačkim učiteljem – ali im to nije pošlo za rukom. Možda Atina, kao boginja “duhovnih i ručnih zanata”, nije bila žena koja se mogla dovesti u vezu s materinskom naravi zemlje i potmulim rastenjem. Premda je donela maslinovo drvo – ona ipak nije bila boginja plodnosti: tome se protivilo njeno devičanstvo. Demetra je bila jedna od Zevsovih žena, a osim njega imala je još nekoliko zemaljskih ljubavnika, kao na primer onog Jasiona, koga je Zevs usmrtio munjom, jer, kao što kaže jedan kritski mit, “ko s boginjama spava, mora umreti”.

Kad su se gradovi Atina i Eleusina politički ujedinili, prestale su sitne surevnjivosti između Atine i Demetre. Kult boginje hleba Demetre postade tada atinska državna religija – i atinska država je sada svoj veliki svetovni sjaj i propagandni aparat stavila u službu eleusinske svečanosti.

27

Velika svečanost započinjala je svake godine negde oko 20. septembra: dakle u vreme kada se žitno seme opet vraćalo u podzemni svet. Svečanost je trajala devet dana; upravo toliko koliko je Demetra lutala u svom traženju. U toj svečanosti mogao je, bez obzira na stalež, da učestvuje svaki čovek, koji je govorio grčki – dakle i robovi, žene i deca – svakako, samo u onim njenim delovima koji su bili javni i koji se nisu održavali samo za “posvećene” u unutrašnjosti hrama. Svečanost nije započinjala u Eleusini u duhovnom središtu, već u političkom, u Atini, gde bi prethodno doneli božanske kipove Demetre i njene kćeri. Već četiri nedelje pre početka svečanosti putovali su glasnici plemići u sve grčke gradove da objave svečanost za idući uštap i da proglase mir božji. Cela Grčka se odazivala njihovom pozivu; učesnici svečanog pohoda skupljali su se u atinskim gostionicama. Prvog dana proglasio je vrhovni službenik Atinjana da su iz svečane povorke isključeni svi ljudi okaljani krvavim zločinom. Nakon njega govorio je hijerofant eleusinski, koji je došao u Atinu, i završio čuvenim poklikom: “*Halade mystai* – Oni, koji su za posvećenje, na more!” Odmah su svi, koji su te godine primali posvećenje, potrčali i bacili se u slanu vodu koja čisti od greha. Drugoga dana obavljala se u Atini prva službena žrtva, koja se trećega dana još jednom ponavljala za one pripadnike grčkog sveta, koji su prekasno stigli. Sutradan je polazila procesija u Eleusinu. Na čelu hiljada i hiljada nosili su kipove natrag u sveštenečki grad. Narod je, pevajući himne, krenuo za njima. A uz majku i kćer bio je još jedan, treći kip, kip Baha-Jaha (“vinskog boga, koji glasno kliče”); jer su sveštenici ovoga poslednjeg u jesen, u vreme berbe grožđa, svoju službu božju stopili sa svečanošću ratarskih božanstava. To je bila izvrsna zamisao. I ne samo zato – a to znamo iz kasnije svete pričesti – što hleb ide uvek zajedno s vinom: bez prisutnosti boga vina jesenji pohod u Eleusinu nalikovao bi na žalosnu povorku. Zapčinjala su ona četiri meseca, kad je Persefona ponovo provodila dane u naručju boga mrtvih, Hada! Vinski bog je već od prvog trenutka razastirao nad povorkom atmosferu lakog pijanstva. Među prvima je, na primer, bio jedan muškarac, preobučen u žensko, koga su nazivali “Bahovom dadiljom”, i koji je na jastuku nosio igračke iz detinjstva vinskoga boga: kocku, loptu, bič i zvrk. Za njim je koračao “kistoforos” (nosilac sanduka), koji je nosio sveti sanduk Demetrin, u kojem su ležali predmeti njenog kulta, izrađeni u obliku peciva: od pšenice i meda ispečeno ralo i drugi lepi likovi od hlebnog testa. Zatim je sledio sveti nosač korita, noseći nešto što je nalikovalo na žitnu vejaču: u takvoj je vejači od pletiva za košare ležao Baho kao dete; taj predmet bio je nalik na jasje u hrišćanstvu. To je korito bilo prekriveno lišćem, i niko nije znao šta je u njemu; možda je ono otelovljavalo misao da se čovek u misterijama čisti od greha, kao što vejača odeljuje zrno od pleve. Kao četvrti išao je nosač košare, koji je u rukama držao “kalatos”, sabirnu košaru, u koju se simbolički preuzimala pr-

vina od poljskih plodova. Potom su išli eleusinski sveštenici, članovi atinske državne vlade u punom broju, pa oni “koji će primiti posvećenje”, i narod.

Povorku je pratila služba reda, a uz rubni kamen svečanog puta stajala je s obe strane svrstana muška mladež. Ali ta je zaštita bila suvišna: hiljadu godina nije niko napao povorku; nijedna razbojnička družina ne bi se odvažila na takav nečuveni zločin. Hodočasnici su bili skromno odeveni. Budući da su u povorci učestvovali i siromašni i robovi, običaj je zabranjivao da se pokazuje bilo kakva raskoš. Oni, koji bogovima nisu doneli neki poklon, nosili su barem rukovet klasja, kakvo oruđe ili goruću baklju. Svi su išli peške; pod pretnjom visokih novčanih kazni bilo je zabranjeno da se neko vozi – izuzev bolesnika – jer i Demetra je išla peške, kad je s gorućom bakljom tražila svoju kćer. Povorka od Atine do Eleusine bila je dugačka svega četiri sata, ali je hodočasnici za taj put trebalo devet sati, jer su svuda zastajali, da obave sitne običaje kulta. Na jednom mestu su, na primer, “posvećenici” vezali sebi oko ruke i noge grimiznu (crvenu) nit – kako su običavali činiti Jevreji pri molitvi – a na nekom drugom mestu, pri prelazu preko potoka, održao se veseli razgovor u čast služavke Jambe-Baubo, koja je nekad, za eleusinskim ognjištem, tugujućoj Demetri izmamila smešak. Nakon mnogih odmaranja, moljenja i vike stigoše konačno, zaprašeni i obliveni znojem, pri punoj mesečini i u svetlu baklji u Eleusinu, gde se uputiše na počinak u gostionicama hramskog atara.

Idući dan prolazio je u prinošenju žrtava. I nije se obilno žrtvovalo samo boginjama ratarstva, već, da se odvrati svaka zavist, i ostalim nebesnicima. Šestoga dana započinjala je Bahova igranka za narod, konjske trke, utakmice, sajam sa čatrnjama – a unutra, u svetilištu, bila je pred “onima, koji će primiti posvećenje”, izvedena pasionska igra o smrti i ponovnom rođenju semenog zrna. Ovaj je deo svečanosti bio tako mističan, da su jednom dvojica mladića iz pokrajine Akarnanije koji su, zbijajući šalu, tamo prodrli, bili uhvaćeni i smaknuti.

Šta se uistinu događalo u hramu, možemo zapravo samo naslućivati. Milioni ljudi, koji su se između 7. veka pr. n. e. i 4. veka n. e. posvetili u Eleusini, odista su ćutali kao zaliveni. Čak i književnik, kakav je bio Pauzanija, koji je tačno opisao svaki kamen u Grčkoj, kaže o najskrivenijem delu hrama i o misterijama, “da mora ćutati, jer ga je opomenuo jedan san da o tome ništa ne saopšti”. Samo bezumnoj mržnji, koju su prema kultu Demetre kao boginje hleba i besmrtnosti osećali stariji hrišćanski pisci, zahvaljujemo što su oni, koji su se možda posvetili zbog špijunaže, raskinuli tu tajnu i objavili niz pojedinosti.

Kako kod slobodnih zidara, tako su isto i u eleusinjama postojala tri stepena: “šegrt”, “kalfa” i “majstor”. Šegrti su bili pola godine pre eleusinske svečanosti pozvani u jedan atinski hram; tu su morali odložiti gornju odeću i cipele i skinuti svaki metalni ukras. Zatim im dadoše poveze i zastrše lica, da mogu bolje slušati. U takvom stanju su ih poučavali o sudbini Persefoninoj. Potom su im skinuli poveze, a sveštenik im je saopštio formulu prepoznavanja, po kojoj su do iduće svečanosti mogli jedan drugoga identifikovati. Mi danas poznajemo tu formulu “u misteriji uvedenih” (“mystes”), koja je bila stroga tajna. Ona glasi: “*Jesi li jeo hleba?*” Na to se moralo odgovoriti: “*Ja sam postio, pio iz vrča za mešanje pića, vodu i brašno; uzeo sam hleb iz sanduka, probao, stavio ga u košaru, a iz košare opet u sanduk.*” Teško razumljiva formula – koja se može razumeti samo onda ako se shvati kao telesno ponavljanje iz Demetrina života, kao postupak s dvora kralja Keleosa, koji je zabeležen tačnošću usporene kamere.

“Kandidati misterija” morali su dva puta da idu kao hodočasnici u Eleusinu. Oni su tek druge godine primali posvećenje. Kad su “u misteriju uvedeni” stupali u hramsko dvorište, prskali su se posvećenom vodom; pri ulazu u svetu kuću postajali su “epopti” (oni, koji vide). Najpre su im povezali oči, a onda se neki mehanizam zajedno s njima spustio u pećinaste podrumske prostorije. Dok su išli rukom o ruku sa sveštenicima, koji su ih navodno vodili preko bujica, pokraj divljih životinja, koje su škljocale zubima, preko urvina i kroz strašnu tutnjavu, proživela je mašta “novaka” sve strahote podzemnoga sveta. Ovdje je pretila prskava kaljuga vrućeg blata, onde Empuza, mljackava, ljudožderska avet: nakon tapkanja, koje je trajalo sate i sate, stizali su obliveni znojem straha do odmorišta na mističnim posteljama. Odjednom bi provalila silna svetlost. S očiju su im padali povezi. Jedna se vrata naglo otvoriše: obasjana sjajnim bakljama, ugledala je iznemogla gomila “novaka” jato starije “braće”, koja su im klicala u susret: “Dobro došao u svetište, vereniče!” Tada oni posedaše na stolice i behu ponuđeni mešavinom, kakvu je nekad kraljica Metaneira ponudila Demetri kao osvežavajući napitak nakon dugotrajnog lutanja. Svi su nosili belu odeću; a kad su pogledali, videli su kako na Demetrinom žrtveniku stoji mala, nasmešena devojčica: bilo je to dete, koje je obavljalo sveštenečke dužnosti! Iza njega stajao je hijerofant i vodio mu neveste ruke. Zatim je i to nestajalo, i otpočinjala bi predstava, o kojoj nama nije prenet nijedan prizor, nijedan redak. Znamo samo kako se ona završava: na kraju je pozornicu preplavilo svetlo, unutra bi provalilo jarko podnevno i žetveno sunce; jedna pomična dekoracija dočaravala je zelene livade, svuda se širio sladak miris. Nebeski mir je ulazio u duše onih “koji vide”. Znali su, bili su u “raju”. Demetra, koja je ishodila uskrснуće svoje kćeri, semenog zrna, iz Hada, spasila je i duše vernika od strahota večnog prokletstva.

28

Nama danas sve je razumljivo u kultu Eleusinske boginje hleba. Pobuđivanje uzvišenih osećanja nalik na šekspirovsko uokvirivanje tragedije lakrdijaškim šalama. Samo nam je jedno nerazumljivo: zašto je od najvažnijeg dela svečanosti učinjena tajna? Ako je Demetra bila boginja hleba, i ako je Triptolem, “trojaki orač”, bio u krilatim kolima izaslan u sve pokrajine, “da ljude uči ratarstvu” – zašto je taj nauk u isti mah bio tajna? S jedne se strane propagiralo Demetrino delo po svoj Zemlji – a s druge je strane svakoga Grka gotovo već pri spomenu njena imena obuzimao praznoverni strah kao od nekog verskog zločina. Zar nije to bilo sasvim nespojivo?

Tako ne oseća samo današnji čovek. Već je i u Starom veku bilo duhova, koji su s nekim negodovanjem gledali na Eleusinu i misterije. Epaminonda, veliki tebanski vojskovođa (418-362 pr. n. e.), ustručavao se da primi eleusinsko posvećenje. “Zašto da se posvetim?” pitao je filozof Demonaks. “Kako da odobrim ćutnju? Ako uzmem, da je ono što ću tamo naučiti korisno, onda ću smatrati za svoju dužnost da to razglasim – a ako bi se to meni učinilo štetnim, ja ću svakoga od toga odvrćati!” To je stav etičara. Ali je moć Eleusine bila tako velika da se malo ljudi odvažilo na takvu izjavu. Naprotiv: pošto je Grčka izgubila svoju samostalnost i srozala se na rimsku provinciju Aheju, značenje misterija još je i poraslo. Obrazovani su Rimljani, grčkom jeziku vešti činov-

nici, oficiri i filozofi svetskoga carstva, tek sada u velikom broju hrlili u Eleusinu, da se posvete u misterije. Oni su, delom iz prave pobožnosti, delom iz snobizima, revnosno bdeli nad odredbama tajnoga saveza. Svi su rimski carevi od Avgusta do Marka Aurelija bili “delioci tajne” boginje hleba. Premda u Rimskom carstvu eleusinski kult nije ni izdaleka bio državna religija kao u atinskoj republici, ipak su Rimljani poistovećivali domaću boginju poljoprivrede Cereru s grčkom Demetrom. Ali su pri tom svi smatrali za svoju matičnu crkvu svetište u Eleusini – i namera cara Klaudija (41-54 n. e.) da eleusinsku svečanost prenese u Rim, izazvala je svuda takvo zaprepašćenje, da bi se moglo uporediti samo sa zahtevom da papa, umesto u Rimu, prebiva u Njujorku. Jer Eleusina je bilo mesto, gde se lutajuća boginja prvi put pojavila u ljudskom liku! Car Klaudije je, svakako, morao odustati od svoje namere.

Ali su već i mnogo neznatnije stvari značile greh protiv boga. Jedne vesele noći, mladi Alkibijad, Sokratov obesni prijatelj, obukao je u nekoj privatnoj kući u Atini svešteničku odeću, neki talar belih rukava, i stavio na glavu vrpcama ukrašenu tijaru. Zatim je pred nasmejanim prijateljima vršio ritualne čini “kao eleusinski vrhovni sveštenik”. Kad se to proćulo, bili su uhapšeni svi slušaoci, a sam Alkibijad, koji se kao vojskovođa Atinjana borio u Siciliji, svrgnut s položaja zapovednika i na jednoj državnoj galiji poveden natrag u Atinu. Pošlo mu je za rukom da umakne putem. Postupak, koji je poveden protiv njega – u njegovoj odsutnosti – završio se tako da on nije osuđen možda na tamnicu, nego *na smrt*. Spasilo ga je samo to, što nije bio tu. Budući da su u parnicama zbog zločina protiv boga morali svi “neposvećeni” suci da napuste dvoranu, bila je parnica zapravo tajna, tako da je osuda okrivljenih bila gotovo sasvim sigurna.

U tome što religija, koja za sebe jedinu želi najveće rasprostranjenje, nastupa u isti mah kao tajna nauka, ima nešto zagonetno, što bismo mi možda mogli razumeti tek onda kad bismo ostavili religiju i bavili se naukom o društvu. Kakvu ulogu igra tajna u socijalnom životu već hiljadama godina?

Kad su Demetrini sveštenici stvorili “eleusinsku tajnu”, oni su vrlo dobro znali šta čine. Ljudska radoznalost je, pokraj gladi i ljubavi, možda najstrašnija društvena sila – oni su tu radoznalost upregli u svoja kola. Ljudsko društvo svojim članovima radije prepušta milione u zlatu, negoli posedovanje neke tajne. Društvo baš tako nerado trpi “praznine”, o kojima ništa ne zna, kao priroda “vakuum”. Strahovitom silom radoznalosti, koju ispoljava društvo, razara ono tajnu pojedinaca ili zajednica. To je neki pritisak sa svih strana – kao pritisak vode na ronilačku kuglu: društvo postupa bilo tako, da sebi iznudi pristup tajni; bilo da se osvećuje njenim nosiocima i zajedno s tajnom socijalno uništava one koji je drže. Jer – “nešto, što se od mene skriva, nečisto je” glasi reakcija, koja se javlja nakon isključenja od tajne.

Sveštenici su, dakle, znali, šta su učinili, kad su stvorili tajnu. Oni su iskoristili podjarenu radoznalost antičkog sveta, ali su se ujedno pobrinuli da od pritiska na tajnu, ne bude štetne navale na Eleusinu. Svako, ko je platio pristupnicu, mogao se ušunjati u tajnu. Svako, ko baš nije bio ubica ili nepismenjaka, mogao je postati punovažni član eleusinske crkve hleba i tako zajedno s drugima učestvovati u tajni, a u isti mah i u opravdanim nadama u nastavak života posle smrti.

Ali bi se prevario svako ko bi u držanju sveštenika hteo da razabere samo materijalni koren ljudske gramzljivosti. Kao u mnogim ljudskim stvarima, tako je i u navali

na tajnu pomešan najviši idealistički motiv sa sebičnim motivom. O moći tajne, koja se sama po sebi pojačava, reče jednoga dana Gete Ekermanu:

“Ako se čoveku bez oklevanja i stalno govori, u čemu je bit svake stvari, misliće da se iza toga ništa ne krije. Nekim tajnama, pa makar one bile i javne tajne, treba iskazivati poštovanje prikrivanjem i ćutnjom, jer to deluje na stid i dobre običaje ...”

A još je važnije ono šta Macoy u svojoj “Povesti slobodnog zidarstva”, a u poglavlju “Tajna”, želi da kaže:

“Moćno delovanje, koje zemlju odeva plodovima i cvećem, prekriveno je mrakom misterija. Grudi su prirode ogromna laboratorija, u kojoj se odvija tajanstveno delo promene materije. U svemiru nema nijedne tačke koja se ne graniči s noći i tajnom. I sam je bog okružen senom i mrakom. Oblaci stoje pred njegovim prestolom. Ali mi kroz njih osećamo njegovu dobrotu; kroz njih prodire duh njegove ljubavi.”

Ono što je sveto ima, dakle, pravo na svoju tajnu! Ali, iz toga ne sledi da je sve što je tajanstveno, već samo po sebi sveto. Naprotiv: čovečanstvo se osvetilo gotovo svim tajnama zato što su one htele da ostanu tajne. Mada su toliki milioni ljudi između 7. veka pr. n. e. i 4. veka n. e. bili u Eleusini “posvećeni” – broj miliona, koji to *nisu* bili, bio je veći. Iz njih je zračio afekt radoznalosti, koji se morao pretvoriti u mržnju. Nezadovoljena radoznalost mora preći u mržnju. Gde god su tajna društva (templari, Rozenkranci, slobodni zidari) htela sačuvati svoju tajnu, izbili su strahoviti progoni sa ciljem da unište njene nosioce.

Danas leži uništena i Eleusina. Mržnja i kleveta upravljale su rukama, koje su srušile njene zidove. Stariji hrišćanski pisci, kao Julius Firmicus Maternus nabrajali su o svečanostima misterija najstrašnije grozote. On je po načelu: “Šta se preda mnom skriva, to je svakako nečisto”, utvrdio da se na eleusinskoj pozornici gledaocima prikazivao blud između hijerofanta i sveštenice i prileg Demetre s dečakom Triptolemom... To u početku još nije bilo opasno. Ta je mržnja postala dinamična tek onda kad je događaj velike siline, podstaknut iz Carigrada, zadesio Istočno rimsko carstvo, to jest *provala Gota* (394. n. e.).

29

Goti, germansko pleme, zapravo i nisu došli kao neprijatelji. Bio je to rimski pomoćni narod u službi cara Arkadija koji je, međutim, nakon što je već jednom u Grčkoj stupio na tlo carstva, na svoju ruku otpočeo sa pljačkom. Pod izrekom da su njegove ljude napali severnogrčki brđani, upriličio je kralj Alarih osvetnički pohod na jug.

Taj varvarin je nosio odelo od crvenog krzna, ali, za razliku od kose njegovih dugokosih ratnika, njegova plava kosa bila je kratko ošišana. U njemu se mešalo gotsko s kasnijim rimskim. On nije dopuštao da ga nazivaju njegovim pravim imenom Alareiks, već je službeno tražio romanizovano ime “Alaricus”. Kao i mnogi rimski oficiri germanskog porekla, tako je i on govorio izvrsno latinski, a povrh toga je naučio i grčki i divio se filozofima.

Oni, kralj i vojska, podoše na jug. Pratila ih je sva sila kola. Ime njihovog vojskovođe ulivalo je više straha od požara, koji su obasjavali noć. Magistrat grada Atine na-

oružavao se za odbranu. Ali, kako da se brani? Tu nije bilo rimskih državnih vojnih jedinica. Građanstvo je uzdišući izvlačilo svoje anahroničko oružje, prastare šlemove i pažljivo odabrane nazuvke. Već bi i sam topot gotskih konja bio dovoljan da rasprši grupu naoružanih trgovaca, profesora i studenata... Tada stiže poruka Alarihova, koja nije mogla glasiti čudnije: ako plate otkupninu (koja i nije bila naročito velika), poštedeće grad – nijedan Got neće ući u grad, on će svu vojsku provesti pokraj Atine i utaboriti je blizu luke Pirej. S tim je povezao *samo jedan* uslov: da njemu kao privatnom licu dopuste da na svoj način provede jedan dan u Atini. Jer je, reče, neizmerno njegovo poštovanje prema toj kolevci umetnosti i čovečanstva.

Uzbuđeni Atinjani pristadoše. Na njihovo veliko čuđenje približavao se idućeg dana putem neki usamljeni, u belo odeveni čovek. Nosio je odeću nekog davnog doba, koje je uminulo pre gotovo hiljadu godina. Bilo je to Periklovo doba – a taj čovek bio je Alarih. On pozdravi zablenu ljude grčkim pozdravom “haire” (raduj se!), a oni su imali i zašto da se raduju. Stražari na bedemima, koji su držali svoje lukove napete, spustiše strele, a gradski načelnik uvede čudnog gosta u otvoren grad. Izvrsnim grčkim jezikom izrazi tada Alarih svoju radost, što Atina nije, kao mnogi drugi gradovi, godine 375. bila razorena potresom, što verovatno treba zahvaliti zaštiti boginje Atine – reči su jednog hrišćanina koje su čudno zvučale, ali su filozofski bile smišljene.

Bilo je lepo jesenje jutro. Najpre Alarih zatraži da ga povedu na Akropolj, gde je razgledao svetinje. Zatim se uputi na banket u Pritanej, gde su ga razveseljavali frulaši i pevači. Potom započne jedan čitač da recituje Platonov “Timaios”, a na kraju Alarih zatraži da mu u pozorištu izvedu Eshilove “Persijance”. Počela se spuštati noć. Obliven suzama slušao je besmrtnih stihove, koji su slavili pobjedu grčkog duha nad varvarstvom. Iz obrazina glumaca dopirali su do njega nadzemaljski glasovi, koji su pričali o večnosti antike i njenog sveta. Domaćini su se nadali da će stranca kralja zamoriti gluma. Ali se on nije zasitio; nakon završetka predstave zahtevao je da recitatori čitaju Homera, pesme iz Ilijade i Odiseje... Umorni članovi Magistrata, koji u te stvari već odavno nisu verovali, redom su zaspali. A on se u prvoj jutarnjoj svežini digao čio sa svog sedišta i pošao iz grada ka svojoj vojsci.

Vojska je dočekala putnika, koji se vratio u belom ogrtaču i ovenčana čela, tihom podrugljivošću, pa čak i sa glasnim smehom. On se razgnevio. Šta je učinio? Povukao se u svoj šator, i dobro je znao da u Grčkoj nije više bilo mnogo gradova koje će smeti da poštedi.

To je bila propast Eleusine. Omražena gotska horda se jedva odvojila od Pireja, a već je iza puta i šume ugledala blagom krcate hramove. Rimaska državna religija bila je već hrišćanska vera, nijedan se Grk ne bi više usudio da otvoreno prinese žrtvu Demetri, ali je ipak između novog i starog doba bila sklopljena neka vrsta kulturnog mira, tako da su Demetrine sveštenike ostavili u manastirskom miru, iako se već odavno nisu smele priređivati žrtve i igre.

Alarih je stao kao ukopan, kad je ugledao grad u večernjem ruhu. Ali su njegovi konjanici uz divlje krike projurili pokraj njega. Sjahali su, provalili kapiju i prodrli u tajne komore hrama. Zlatni zavetni pokloni Grka, srebrni kondiri i bronzani stolovi uskoro su ispunili kovčege razbojnika i konjske zobnice. Sve što se nije moglo poneti, razbijeno je, popločani podovi strašno ukaljani, a posvećeno posuđe oskrnavljeno. Usred tog ra-

zaranja izade im u susret poslednji vrhovni sveštenik. On već odavno nije vršio službu: bio je to prastari Nestorius, prefinjeni neoplatoničar. Ukorio ih je zbog pljačke ne kao sveštenik, već kao filozof. Pokušao je da urlajućoj gomili kaže ko je bila Demetra, zaštitnica ratarstva, prijateljica ljudi – ali uzalud. Iza Gota, koji su još oklevali, besno su nasrnuli hrišćanski fratri. Pobesnili na prizor polunagih kipova, podjarivali su varvare da sve smrskaju u sitne komade. Stari Nestorius klonuo je pod udarcima mačeva. Očima, koje su se gasile, video je kako gotski sveštenici prikupljaju svoje haljine i nadiru u unutrašnjost hrama. Čuo je njihove krike “Christus panis! Christus panis!” (Hrist je hleb!) – i umro je, znajući da je došao bog hleba, moćniji od matere Demetre.

RIM: HLEB U POLITICI

Cedes coemptis saltibus et domo
villaque, flavus quam Tiberis lavit.
Cedes – et exstructis in altum
divitis potietur heres.

*Kloničeš se kupljenih pašnjaka,
Domova, koje plavi zapljuskuje Tibar;
Kloniti – do neba gomilano
Bogatstvo imaće baštinik.*

HORACIJE

30

Kad je godine 79. n. e. grad Pompeji bio zasut oblakom vezuvskog pepela, ostadoše sveštenici Izidini duže od ostalih u njenom svetištu. Oni su boginji još prinosili žrtvu, a propast se već spuštala. Tek tada je jedan od sveštenika dohvatio sekiru da se probije napolje. Ali ga uguši pepeo.

Religija Izidina je, kao i ona Demetrina, bila u prisnoj vezi sa zemljom. Možda su sveštenici očekivali da će ih spasiti srodstvo boginje plodnosti s gnevnim podzemnim svetom, ali uzalud. Oblak užarenog kamenja postade još gušći i pokopa hramove, kuće i trgove. Ali ih je i konzervirao. Posle smrti od osamnaest vekova, lopata je sve iznela na videlo, baš kao da je tek juče usnulo.

Januar 1923. Šetao sam kroz Pompeje s belgijskim fabrikantima, mladim bračnim parom. Oni su iskoristili bračno putovanje kao pohod zabavnog učenja. Gospođa je možda bila razočarana. Ona je, verovatno, mislila da će u Pompejima biti baš kao u napuljskom muzeju. Prstenje, tanjiri i bočice, mali mozaik života, koji je u Pompejima nađen i odnesen u Napulj: njoj je to nedostajalo baš danas i baš ovde.

Muž je prošao bolje. Opipavao je temelje i zidove. Pohvalio je kućne kapije. Kupatila. Kanalizaciju. Činilo se kao da traži i mašine. Njega je zanimala industrija.

Zaustavili smo se ispred jednog napola razorenog dvorišta. Videla se velika peć. Sa strane, pokraj peći, videsmo nekoliko kamenih kula, dva metra visokih, u obliku peščanog sata. Odozgo i odozdo proširene, ali po sredini uske.

“To su mlinovi!” reče odmah Belgijanac.

“Otkud to znate?” I tada videh na svom planu: bila je to Casa di Salustio... i tu je zaista bila pekara.

“To su, dakle, bili mehanički mlinovi! U predrimsko doba dobijalo se brašno iz ručnih mlinova... Bio je to težak posao – a kako je tek moralo biti loše samleveno brašno u Grka! Veliki postotak kamenih krhotina!”

Obišao je velike kamene kule, koje sada više nisu nalikovale na pešćane satove, već na ženske lutke, s dugim ogrtačem povrh široke suknje. On im, najpre plašljivo, a zatim intimno, stavi ruku na bokove. Tu sam doživeo čitanje nevidljivog pisma jedne iščezle kulture.

“Bogami, elegantne mašine! Ovdje su morala raditi tri čoveka – a nadamo se da su mazge bile te koje su stavljale u pokret ove mlinove. I gledajte, kako je to genijalno zamišljeno: ova kamena kula s uskim strukom ne sastoji se od jednog, već od dva komada. Donji je komad stabilni mlinski kamen. Na ovaj je nasaden drugi, šuplji stožac, koji se može okretati... Vidite li ručke? Tu su životinje potezale motke. Čim su one pokrenule kamenu plašt oko donjeg postojanog kamena, drobilo se zrnevlje, koje su odozgo nasuli. Eto brašna; ono je odozdo svuda naokolo curilo ispod kamenog “haljetka”. Vidite li? To čak i nije moralo biti teško... To je pršina, vulkanski kamen, koji su životinje mogle okretati sasvim lako!”

Pridoh bliže: “Sasvim lako? Kako? – Ja se sećam da sam u grčkoj antologiji čitao “Jadikovku starog konja”:

*Ja vučem leški mlinski kamen
iz Nisira ukrug...*

On me pogleda, bi mu neugodno. “Ali, hleb se uvek traži za jelo, zar ne? Onda treba i mleti! – Što se mene tiču vaši konji? Mašine su bile dobre – a to je glavno!” On pokuca nešto nervozno kažiprstom po kamenu: “To, što je donji kamen tako tesno udešen uz gornji, i stalno okretanje, zar ne. To je davalo drukčije brašno, drukčiji fini rad, nego što je onaj diletantskih Grka... Rimljani!” kriknuo je odjednom. “Amerikanci Staroga veka!”

Sada je i gospođa tiho uzviknula. Opazila je hlebnu peć, lepu, modernu peć, koju su ljudi ovde vešto izgradili pre dve hiljade godina! Kakvom su brižnošću rimski majstori ogradili unutrašnjost presvođene peći četvorouglim pretprostorom, koji je zadržavao usijani vazduh! Odvod dima, posuda za pepeo, korito za vodu, iz kojega se mogla ovlaziti kora napola pečenog hleba da postane sjajnija. U blizini dve sobe za pekare s kamenim stolovima za oblikovanje testa... To joj se svidelo! A onda, odozgo, sa zida, gledao je lik boginje peći, Fornaks. Istina, nije to bila neka velika boginja, više poslušna božanska pomoćna sila. Pa ipak je ta Fornaks imala u Rimu svoju svečanost, fornakalije, za vreme kojih su se ispočetka nad vatrom pržili žitni klasovi. Tu svečanost utemeljio je pradačni kralj Numa Pompilije. A kad se kasnije pojavila egipatska hlebna peć, bila je to u isti mah i narodna i državna svečanost. Jer se i praktičnim, treznim Rimljanima – Amerikancima Staroga veka – činilo rasteње i nastajanje hleba u peći nečim mističnim, kao rasteње deteta u materinom telu.

Praktični Rimljani! Iz njihovih mlinova – okretali ih kažnjenici, životinje ili, pri tekućoj vodi, prirodni element – sipilo je nečujno brašno. Brašno, koje je bilo smesa života; koje je državu držalo na okupu, jer je zadovoljavalo i najbogatije i najsiromašnije; koje su rimski vojnici, kad su osvajali svet, nosili u vrećicama na svojim kopljima.

Rimljani po svojoj prirodi zapravo nisu bili sladokusci – i dugo je potrajalo, dok su naučili da je hleb bolji od prženog žitnog zrnevlja ili kaše. Ali su to onda naučili temeljito. Tamo, gde nas slike i statue ostavljaju na cedilu, ispunjavaju rupe pisci. Ateneus

priča da su neki pekari zahtevali od svojih pomoćnika da rade u rukavicama i s maskama od gaze, da ne bi znoj i nečist dah pokvario testo. Kad je testo dokraja bilo umešeno, sladokusci su imali mnogo želja: bilo je tu uz normalni hleb, koji je imao oblik bombe, još i *panis artopticus*, koji su okretali na ražnju. *Panis testuatius* pekao se u zemljanoj vazi. Poslastica je bio partski hleb; puštali su ga da dugo bubri u vodi, pa ga tek onda pekli. Morao je biti tako lagan, da je – za razliku od normalnog hleba – plivao na površini vode.

Oblici hlebova bili su još i umetničkiji i maštovitiji nego u Egiptu. Bogataši su želeli uvek nešto novo: kad bi ih posetio neki pesnik, naručivali bi hleb u obliku lire, a pri svadbenim gozbama bilo je hlebne plastike u obliku prstenova, koji se isprepleću. Osim pekara hleba imali su posla još poslastičari, pekari mlečnog peciva i pekari pašteta. Cato i Pollux mnogo nam pričaju čega je sve bilo u njihovim kolačima. Meda, koji je bio uvezen iz Grčke i Male Azije, ulja iz Severne Afrike, pirinča, mleka, sira, zrna od susama, oraha, badema, bibera, anisa i lovorovog lišća. Što se tiče broja raznih dodataka, čini se da je hemija pekara kolača u Rimu nadmašivala današnju hemiju.

U početku nije postojao neki rimski pekarski stalež. Hleb, kao osnovu ostale hrane priređivala je, dakako, domaćica; od “siliga”, one pšenične vrste, o kojoj su već Galenus i Celsus znali da je najhranljivija. Ali tada postade Rimljanka dama. Ona, koja je dugo bila seljanka i žena ratnika, koja je ovaj kućni posao obavljala s ponosom, saznaje s Istoka da je dobro ako sebe počne da štedi. Ogledalo i štapić šminke čuvaju mladost, testo i pečenje čine je starom. Dame na Orijentu znaju to – a sada, kad su muževi Rimljanki počeli osvajati Orijent, znaju to odmah i rimske dame. Pre godine 168, to jest pre osvajanja Makedonije po Aemiliusu Paulusu, ne nailazimo u Rimu na pekare trgovce, koji bi rasteretili domaćinstvo i prodavali pekarsku robu u dućanima. Ti su pekari u isti mah bili i mlinari.

Njihov se rad smatrao za *fini zanat*. U narodnom osećanju nisu oni stajali onde gde danas stoje, već možda tamo gde se danas svrstavaju krojači. Posednici pekara bili su ponajviše oslobođeni robovi, uostalom, vrlo poštovani muževi, koji su mogli doterati do bogatstva kao onaj Vergilius Eurysaces, čija je grobnica sačuvana u Rimu. Njega jasno prikazuje jedna slika, kako zapoveda svojim pomoćnicima za mešenje testa, mladim ljudima pametna lica. Kao kalfе cenili su naročito Sirijce i Feničane: znalo se da Orijent ima prefinjeniji ukus i finije ruke za pekarski zanat.

Samosvest pekarskih majstora rano je ojačala. Oni su se povezali u kolegijume, za čija prava je jamčila država. Unutar kolegija ustanovili su cehovska prava, odnos prema robovima ili prema slobodnim pomoćnicima. U verskom životu nisu ti kolegijumi imali neznatnu reč. Dan svečanosti boginje hlebne peći bio je utvrđen za 9. jul. Hlebnu peć ukrasili su vencima, pekarski alat cvećem, jelo se i pilo. *Corpus pistorum* bilo je društvo, s kojim su italijanski gradovi morali računati pri opštinskim izborima. Kad se o nekom pekaru reklo “bonum panem fert” (isporučuje dobar hleb), bila je to podloga da se bira za neku gradsku službu, i Paquius Proculus, koji je pripadao pekarskom cehu, bio je zaista drugi gradonačelnik Pompeja.

Carevi su potvrdili ta prava i podelili pekarima kao “za državu važnim ljudima” naročite povlastice – dok se jednoga dana nije zbililo ono, čemu je težio sav razvoj: pekari postadoše *državni službenici*. Bio je to loš razvoj, nepovoljan za pekare, nepovoljan za

Rim. Razvoj koji nam pokazuje da Rimljani – samo naoko praktični ljudi – nisu poznavali svoje prave probleme, ili ih nisu mogli savladati. Rimsko carstvo postalo je veliko pomoću hleba, ali je i propalo zbog hleba.

Dugački epos rimskog propadanja započinje rečima Plinija “*latifundia perdidere Italiam*” (Veleposedi su upropastili Italiju). Preko njihovog nastavka: “ – *jam vero et provincias*” (a sada upropašćavaju i provincije) nije prešao niko ko je opisivao propast Rima. Nije prešao Englez Gibon, Namac Momsen, ni Talijan Ferero, Francuz Glodz, Rus Rostovcev. Provale varvara Alarihova soja ne bi same upropastile carstvo, pa ni federalizam cara Dioklecijana, da gospodari Rimskog carstva nisu vodili najgoru agrarnu politiku svih vremena. Samo da nije Rim od hleba, koji je jeo, pravio politikum!

Rimljani su u najstarije doba svoga grada imali dobre zakone, koji su štitili ratarstvo. Sva osvojena zemlja pripadala je državi: najpre kralju, a kasnije Rimskoj republici. Tako u početku nije postojalo vlasništvo nad zemljom. Država je, svakako, imala pravo da zemlju deli na poklon siromašnima. Činila je to ovako: kad su se zaslužni vojnici vratili kući iz rata, učinila je od njih seljake, koji su obrađivali zemlju i tako postajali njeni posednici. Ostala je zemlja raspodeljena drukčije. Davana je u zakup – bogatašima – jer je rimskoj državi trebalo novca. Njihovo bogatstvo nije se tada sastojalo od zemlje, već od stada goveda i od robova.

A kako je zapravo došlo do toga da siromah nije imao sreće sa svojom zemljom? On nije imao ništa osim svoje dve ruke, svoje ralo, volove, svoju ženu i svog nedoraslog sina. A bogataš je imao sve, da bi mogao agrarne da proizvodi i bolje i jeftinije: ruke robova, bolja rala, nebrojenu životinjsku snagu. Kad je sitni italijanski seljak polazio sa svoje njive na sajam da tamo ponudi na prodaju svoje žito – pa, ako je imao, i perad i mleko – naišao je u pokrajinskom gradiću već na trgovačku organizaciju posednika latifundija. Veleposednik, milioner, proizvodio je sve jeftinije, pa je stoga diktirao i povoljnije cene. Seljak mu nije mogao konkurisati, on nije imao gotovo nikakvog prihoda. Vraćao se kući s tako malo novca, da zapravo nije više mogao nastaviti s obrađivanjem tla. Tada je došao bogataš sa svojim lažnim saosećanjem i kupio zemlju ispod rala uz smešnu cenu. Seljak se selio u grad, postao “plebejac”, lunjao naokolo po trgovima i tavernama i pun mržnje posmatrao državu koja ga je opljačkala. Zašto je Rim od vojnika pravio seljake, ako svoje nove seljake nije mogao pravno zaštititi?

Bilo je i takvih državnika, koji su u pravi čas naslutili tu opasnost, pa su objavljeni i zakoni. Phitarh priča:

“Kad bi bogataš ponudio mnogo novca i od siromaha otkupio njivu, činilo se to po zakonu da niko ne sme posedovati više od 500 hektara. To je neko vreme obuzdavalo bogataško lihvarjenje sa zemljom i koristilo siromašnom puku, koji je još uvek imao zemlje. Ali je gramzljivac ipak nastojao da je stekne. I polazilo mu je za rukom da je se dočepa: kupovao je od siromaha zemlju pod lažnim imenom. Siromasima je novac brzo ponestajao: oni tada nisu imali seljačkih imanja, na kojima su se mogli prehranjivati i od čijih su plodova mogli podići svoju decu. Njihova je beda još i porasla kad je usko-

ro u Italiju dopremljeno mnoštvo radnih robova. Bogataš je radije iskorišćavao robove nego slobodnjake za obrađivanje zemlje, s koje je proterao građane.”

Tako su se izigravali zakoni – a seljačka beda se povećavala. Strujanje ljudstva u gradove bivalo je sve veće. Ali je uvek bilo ljudi koji su otadžbinu videli u opasnosti. Štaviše, i članovi najstarijih rimskih plemićkih porodica smatrali su te prilike za nepodnošljive. Unuci najvećeg rimskog vojskovođe, unuci Scipija Afričkog Mlađeg, koji je pobedio Kartaginjane, osnovali su reformistički pokret, koji je hteo da pomogne seljacima. Bili su to Tiberije i Gaj Graho.

Jednoga dana Tiberije Graho je ustao i u nekoj skupštini izrekao reči kakve do tada nije čulo nijedno latinsko uho. “Eto, divlje životinje Italije: svaka od njih ima svoje duplje i gnezdo. A ljudi, koji su se borili za Italiju, koji su bili spremni da kao vojnici poginu, u najboljem su slučaju dobili vazduh i svetlo, ali nemaju ni kuće ni kućišta. Oni moraju lutati sa svojim ženama i decom od nemila do nedraga. *Kyrioi tes oikoumenes einai legomenoi*: te borce nazivaju gospodarima sveta – ali na tom svetu nema ni stope zemlje koja pripada njima!”

U našim ušima zvuče te reči još strašnije, nego u ušima Rimljana. Jer govor Tiberija Graha počinje upravo onako kao i konstatacija Hristova: “Zveri imaju svoje duplje i lisice svoje jame. A sin čovečji nema gde da položi svoju glavu.” Odakle je znao Tiberije Graho, šta će 150 godina kasnije reći Nazarenac – ili odakle je ovaj (koji ipak kao neuk čovek nije ništa znao o rimskoj istoriji) poznao govor narodnog tribuna Graha? – Ista situacija, iste reči!

Tada započeše govorničke bitke za obnavljanje jedne stare zakonske odredbe – za ograničenje posedovanja obradive zemlje na pet stotina jugera. Graho je pobedio i dao svakom bogataškom sinu još po dve stotine pride. Ali su veleposednici unajmili skitnice, koje su Tiberija umlatile na pragu jedne narodne skupštine. Čudno: premda je Tiberije Graho bio svetovni čovek – Rim je odmah osetio zločin protiv religije. “*Cererem vetustissimam placari oportet*”, reklo se: treba odobrovoljiti prastaru boginju ratarstva. Držalo se, naime, da agrarni reformator pripada Demetri, kao što joj je u mitsko doba pripadao pronalazač kulture rala, Triptolem.

Sibilinske knjige su nakon velike suše od godine 496. Rimljanima izričito preporučile kult grčke Demetre.

Dadoše joj ime Cerer – što znači stvoriteljka – i ona se (kao što je činila i u Grčkoj) uvek borila na strani narodne stranke. Obožavaoci Cerere u Italiji pripadali su uglavnom staležu plebejaca. Važno je da čovek sebi predoči da je baš iste one godine, kad je rimski narod gradio temelje Cererinog hrama na jednom od rimskih brežuljaka, Demetra za grčkog seljaka izvojevala pobedu na Maratonu. Nije ona to učinila možda zato što su Persijanci prezirali obrađivanje zemlje. Naprotiv, u to su se Persijanci možda razumeli bolje od Grka. “Njihova zemlja je tako izvrsna”, pisao je Herodot ne bez zavisti, “da ona gotovo uvek rodi dvestostruko. U povoljnim godinama čak tristostruko, a pšenični klas je krupan kao prst...” A ipak su Persijanci bili neslobodni ljudi, robovi kralja-despota, a ne slobodni zemljoposednici. To je bio razlog zašto je Demetra kod Maratona i Salamine oterala varvare iz Grčke.

Mrtvi je Graho, dakle, bio od svekolike narodne stranke oplakivan kao “Cererin misionar” – i njegova pogrebna povorka je bila tako velika da je senat morao potvrditi

važnost zemljišnih zakona: 80.000 novih seljaka povedeno je na zemlju, koju je Graho iščupao iz ruku bogataša. Njegov mlađi brat Gaj nastavio je tradiciju starijeg brata. Ali je i on bio ubijen ili barem prisiljen na samoubistvo. Osveta veleposednika je zajedno s delom Graha ukinula sve stare tradicije o “državi kao posednici zemlje”. Svekolika italijanska zemlja sada je bila u rukama nekoliko stotina porodica, koje su besposleno sedele u svojim seoskim vilama i nagonile na rad svoje robove. Tome nisu mogli stati nakraj ni Marije ni Cezar, koji su takođe pripadali narodnoj stranci. Država je svoje seljake ostavila na cedilu i podlegla bogatašima. Prva posledica toga bila je da je italijanski zemljoposed malo-pomalo prestajao da gaji žito. Smatrao je za unosnije da iskorišćava zemlju kao veliki pašnjak, jer su goveda i ovce donosili mnogo veći prihod, nego žito. Bogataš je prodavao i žito. Ali ono nije raslo u Italiji. Njemu su ga uz vrlo niske prevozne takse dovozile lađe iz rimskih prekomorskih poseda.

33

Kad je politici pošlo za rukom da uništi Italiju kao zemlju hleba, pokazalo se nužnim da se žito nabavlja iz prekomorskih zemalja. To je u početku bilo lako: ta sve su prekomorske zemlje pripadale Rimu.

Carstvo je po nekom sretnom instinktu bilo izgrađeno u tom smislu. Po Euklidovoj pouci: “Periferija kruga leži jednako daleko od njegovog središta”, ležao je grad Rim kao zakonodavno i vojničko središte u sredini državnog tkiva. Nije to bila razboritost, bio je to instinkt – geometrijski instinkt, kakav od iskona ima pauk. Ta životinja – *Arahne diademata* – tkala je svoju mrežu za hvatanje iz soka vlastitog tela, koji se potom na vazduhu stezao. Ona je, zahvaljujući tačnom proračunu snage vetra i vlastite težine, razapela elastično napetu mrežu između grana i čekala. A gde je čekao pauk? On je još davno pre Euklida nosio u svom telu: “*Put je jednak vremenu*”, i čekao u središtu. Ako se neka muva, desno ili levo od njega, zaletela u mrežu, i ako se nije predavala, već iskaljivala svoj bes na lepak, morao se pauk u najkraće vreme, koje se uvek poklapalo s najkraćim putem, baciti na nju i omamiti je. Inače bi se pokidala mreža – i on bi je morao krpiti. Stoga je i sedeo u središtu.

Rim je postupao prema paukovoju pouci. Rimaska svetska mreža bila je spletena tako da je *potestas, impetus, ictus* (moć, nasrtaj, udarac) došao uvek iz njene sredine. Iz geometrijske sredine. Rimsko svetsko carstvo čuvalo se pogreške Aleksandra Makedonskog, koji je hteo da izgradi svetsko carstvo polazeći s krajnjih granica; koji je svu zemlju od Makedonije do Indije hteo da sabije u jednu državu, a da oblikujući udarac nije izveo iz sredine. Ta strateška pogreška nije se mogla trajno premazivati pomoću makedonske vojske i grčkog pogleda na svet. Zbog toga je ta svetska država vrlo brzo propala.

Ali, zemljopis Rimskog carstva pokazuje da je njegov rast još od pradavnih vremena bio uvek *koncentričan*. Vojnički ideal – udariti ne časeći časa, da bi se, ako zapreti opasnost, svuda stiglo jednako brzo – nije trpeo nikakav drugačiji rast. Gotovo u isto vreme kad i Španija, bila je osvojena i Makedonija – jer one leže jednako daleko od Rima – a odmah za Dalmacijom sledi južna Francuska. Cezar nije osvojio samo En-

glesku, već, za volju koncentričnosti, šest godina nakon toga i Egipat. Vojnički instinkt zabranjivao je da se granice predaleko prošire. Velika samonametnuta skromnost, kojom je na severu Rimsko carstvo bedemima i rekama bilo zaštićeno prema Germanima i Sarmatima, poklapala se s opsežnim odustajanjem od osvajanja zemlje na krajnjem jugu i na istoku. Upravo onako, kako su govorili Kinezi: “Mora da postoji Izvan zida, kao šta postoji Unutar zida”, upravo su tako postupali carevi od Cezara do Dioklecijana.

Uvoz žita bio je osiguran još i posle propasti Italije kao žitorodne zemlje, kroz nekoliko vekova. A koje su tada bile glavne prekomorske zemlje, iz kojih se snabdevalo Rim? Egipat? To se razume samo po sebi. Ali današnji čovek čita s najvećim čuđenjem ostale zemlje: Španija i Severna Afrika; pri tom, ali sve manje i manje, opustošena Sicilija, i, na kraju, čak Engleska.

Rim je iz strateških razloga morao da poseduje špansko poluostrvo sve dotle dok je živela država Kartaginjana. Španija je naime bila polazno područje Afrikancima u pohodu protiv Italije. Bogatstvo Španije bilo je u rudarstvu. A onda se odjednom, za vreme careva, prestala kopati ruda. Žito je postalo važnije, jer poljoprivreda Italije nije više mogla da prehrani rimski narod. Premda je Španija imala malo humusa, ipak je u rečnim dolinama iznudila bogatu kulturu pšenice. Kartagina i Taragona bejahu jaki utovarni gradovi, a najbogatiji izvozni trgovci u Kadiksu; zemljopisac Strabon priča da je tu živelo najviše milionera rimske imperije! Ali je već u Neronovo doba zapretila opasnost tom trgovačkom blagostanju; prevoz žita u Rim bio je prekinut. Divlja plemena Sahare preskočila su preko morskog tesnaca: htela su da umaknu iz svoje pustinje, htela su da stanuju na zelenim područjima bašta i na žitorodnim obalama Španije.

Rimski glavni grad mogao je, svakako, živeti bez španskog žita. Za vreme Avgusta podmirivala je Španija zajedno sa Sardinijom i Sicilijom samo jednu trećinu njegovih hlebnih potreba. Drugu trećinu slala je provincija, koju su tada nazivali Afrika, Alžir i Tunis: te zemlje u ono vreme izgledale su drukčije nego danas. Rimljani su, doduše, u početku prezirali Tunis i Alžir naročito kao kolevku kartaginske moći, želeći da se ta zemlja, nakon što su je osvojili, nikad više ne podigne. Ali, Julije Cezar bio je dalekovid. Po njegovim zamislima su u Severnoj Africi osnovani gradovi, a zemlja je bila vrlo kultivisana. Nisu samo rimski doseljenici, već su i sami prastanovnici ubrzo postigli blagostanje i sreću.

Nakon dvanaest stotina godina islama možemo jedva i zamisliti da je u drugom stoleću naše ere bila Afrika od Tunisa do Tangera jedno jedino talasasto rimsko pšenično polje. Rimljani nisu samo uveli svoja prava i rimsku policiju – njima je pošlo za rukom da od stotina hiljada nomada naprave seljake. Oni su **Berbere** prisilili da sjašu s konja i dali im u ruke setvenu vreću i ručicu pluga.

Plemena, ne tako opljačkana kao egipatska, pristala su rado uz Rimsko carstvo i hrabro ga branila od vlastite pustinjske braće. U vreme kad su već Marokanci posegnuli preko u Španiju i prekinuli pomorsku trgovinu s Rimom, rimska Afrika još uvek je cvetala. Razvaline zamkova, u kojima su stanovali vlastelini i zakupci, mnoštvo malih rimskih selišta, pa imena mesta, sve nam to dokazuje da je sva Severna Afrika bila tada naseljena rimskim življem. Ali, Rimljani su znali kako će onde, gde je danas pustoš i stepa, stogodišnjim radom dobiti plodove i hleb. Nisu kopali bunare, za koje danas više i ne znamo; oni su taj posao obavili pomoću vodovoda, a pre svega gradnjom cisterni.

Sprovodili su štednju vode, koja je padala s neba. Na mestima gde su otkopana naselja, nalazimo pokraj svake kuće ugrađeno “korito za vodu”. Prikupljanje i čuvanje vode bila je verovatno građanska obaveza. Toj pomoći fizike moglo se zahvaliti za veliku gustinu stanovništva. Na šest kvadratnih kilometara raslo je šest gradova; jedan poznavalac te zemlje misli da su tada u Severnoj Africi ležali gradovi tako gusto kao danas sela oko Pariza.

Ta hlebna zemlja, stečena na klasičan način, na klasičan je način i propala. Provincija, koja je sve svoje zahvaljivala seljačkom staležu, koja je Rimskom carstvu plaćala žito kao porez u naturi, dopustila je sebi, baš kao i Italija, da prezire vlastiti seljački stalež. Vrlo brzo posle zaposedanja proglasila je država osvojenu zemlju za *ager publicus*, velikim je delom dala u zakup, a velikim delom i poklanjala zaslužnim veteranima i građanima. Već posle kratkog vremena počeli su bogataši da kupuju zemlju od siromaha, započelo je veliko potiskivanje seljaka. Uzelo je maha uobičajeno velikoposedništvo. Oko 50. godine pr. n. e. bilo je već pola Severne Afrike u rukama šest bogatih rimskih porodica, a seljaka, koji su sedeli na vlastitoj zemlji, bilo je još svega dve hiljade. (Cicero piše o tome u svojoj knjizi “O dužnostima”. Uopšte, čista je zabluda da antički pisci nisu videli te nepravde. Ali su još manje nego danas imali moći da te neprilike suzbiju.) Na kraju su seljaci živeli na svojim vlastitim selištima još samo kao zakupci. Veliki zakupci iskorišćavali su male zakupce, a nad velikim zakupcima sedeo je u Rimu rimski senator ili kapitalistički poglavar države, milijarder, car.

Položaj malih rimskih seljaka u Africi postade nepodnošljiv, i oni su sanjali o ustanku. Da bi buknuo rat, bio je potreban samo neki posebni povod. Dao ga je jedan spoljni neprijatelj: vandali. Germansko pleme, koje je brzinom rakete stiglo od Ugarske do Španije, preskočilo morski tesnac (429 n. e.) i zauzelo Afriku. Vandali se udružili s crncima, “neukrotivim ljudima juga”, drugim zakletim dušmanima rimske civilizacije, koji su skovali osvetu za mnoge upade u svoju zemlju i trgovinu robljem. Kao zakleti neprijatelji obrađivanja zemlje, germanski jahači i crni skitnički nomadi pobili su ne samo zakupce i bogataše, nego u isti mah i male seljake, koji su hteli da podignu ustanak. To je kraj pšenične zemlje i kulture u Severnoj Africi. One nisu nikad više bile izgrađene.

U euklidskoj mreži rimskog svetskog carstva zla kob je bila što su žitorodne zemlje ležale na periferiji i što su kao prve bile izgubljene. A zašto je zapravo Italija živela od žetvi iz prekomorskih krajeva, a ne od *evropskog* žita? Današnji čovek se u čudu pita, gde je tada bila *Francuska*, klasična pšenična zemlja Evrope. Ali ona Galija, koju je zauzeo Cezar, nije uopšte ni bila žitorodna zemlja, a nije to postala ni kasnije. Samo je na jugu bilo smokava i grožđa; u sredini i na severu bila je francuska zemlja šuma i pašnjaka. Bogatstvo Gala sastojalo se u stoci, a aristokratija se kroz stoleća zanimala samo za konje, lov i ribolov. Hlebno brašno, koje je na kraju ipak bilo potrebno, dobijalo se većim delom od žira, dakle od gorkog materijala. (Teško shvatljivo za onoga ko poznaje Francuze.)

Ali, u Francuskoj je bilo mnoštvo rimskih vojnika; od čega su oni pekli svoj hleb? Odgovor na to još je čudniji od svega ostaloga. On izvrci agrarno-geografsku sliku, koju imamo danas o Evropi. Sve je žito Rimljana u Francuskoj, Holandiji, Belgiji i Donjoj Rajnskoj dolazilo iz *Engleske*. Dovozele su ga lađe žitarice iz Saseksa i Kenta. “Jer su se Galija i rajnski gradovi”, priča Amianus Marselinus (330-400 n. e.) “potpuno osla-

njali na englesko žito.” Samo je nesreća Rimskog carstva bila u tome što je engleska žitnica i tu ležala tako periferno da se lako mogla otepeti.

Ali, dok je *Egipat* stajao čvrsto, bilo je u Rimu dovoljno hleba. Borba za Egipat bila je uvek borba za najveću zemlju hleba. Razboriti Rimljani nisu na Nilu tražili ništa drugo nego žito. Aleksandar je u Egiptu još mogao biti bog-kralj i proglasiti se za “sina Sunca”. Ali Cezar i Antonije nisu osećali tu težnju, kad su se kretali uz tok Nila. Oni nisu hteli ništa drugo nego žito. A isto je to hteo i Avgust. Od toga, što Avgust posle smrti Kleopatrine (30 pr. n. e.) nije nikad više seo na egipatski presto, biće još najtežih posledica. On je egipatsko kraljevstvo uzeo pod svoju ličnu upravu. Ono postade – kako mi to danas kažemo – njegov lični posed. I baš na tom najbogatijem posedu zasnivalo se tada gospodstvo rimskih careva nad Rimom. A budući da Egipat, suprotno od državno-pravnog položaja svih ostalih provincija, nije uopšte pripadao državi, pripadali su produkti iz Egipta *caru*. On je bio taj koji ih je, prema svom nahodaženju, smeo prodati, zameniti, poklanjati. Odnos između milijardera, najvećeg veleposednika svetskog carstva, i *rimskih nezaposlenih*, internacionalne gomile proletarijata glavnoga grada, bio je udešen tako da je odbacivao profit. Egipat je bio čarobni štapić, koji je povezivao proletere sa carem, cara sa proleterima. Jedan je davao hleb, drugi su davali ruke.

Već je car Avgust najljubomornije čuvao carski karakter svoga samovlašća na Nilu. Bilo je zabranjeno da *rimski vitezovi i senatori putuju zemljom hleba!* Taj oprez bio je potreban stoga što je Egipat u pretendentskim ratovima, koje je Avgust vodio s Antonijem, stajao uvek na strani onoga drugoga. To se u budućnosti moralo izbeći – i zbog toga su prvi carevi davali Egipat pod upravu i pasku i privatnim činovnicima. Jer, kad je neka rimska protivnička stranka dobila tu zemlju hleba u svoje ruke, onda je svaki car bio izgubljen: tada on nije mogao prehranjivati ni proletarijat ni legije svoje telesne garde.

Uprava nije bila loša. Još uvek je, kao i pre četiri hiljade godina, Egipat bio zemlja crnica i dar boga Nila. Budući da je sve staro bilo izvrsno, ostalo je sve pri starom. Uklanjanjem domaće dvoranstva pojeftinila je i uprava. Zlatni pehar, koji je u julu, prilikom najveće svečanosti Egipćana, faraon bacao u nabujali Nil, bacao je sada rimski potkralj, i on “ljubljen od Ptaha i Izide”. Iz te neiscrpne nilske doline poticala je jedna trećina zaliha hleba za potrebe Rima i Italije uopšte – i ta je pšenica bila tako jeftina da se mogla poklanjati.

Egipat je značio hleb. Ko je imao hleb, taj je na kraju krajeva mogao biti i car. Iz tog praktičnog rasuđivanja nikla je u Egiptu većina pobuna Srednjega carskog doba. Tako, na primer, i ona Vespazijanova (69 n. e.). Klasične su bile pri takvom poduhvatu misli ovoga poslednjeg. One su upravo tipične za nerazrešivo *trojstvo carstva, proletarijata i hleba*. On je hteo da zadrži žitnu flotu, čija je redovna služba snabdevala žitom glavni grad Rim: neka Rimljani gladuju tako dugo, dok ne priznaju njegovu carsku vlast! Na taj vrlo jasan način domogla se vlasti porodica Flavijeva.

Bila je to Flavijeva carska kuća, koja je pekare učinila državnim činovnicima. I oni tada pomalo prestadoše biti slobodni zanatlijski stalež. Doduše, sačuvali su svoja ce-

hovska prava – pekar nije mogao postati niko koga nije potvrdio ceh – ali sada su blii podređeni ministru prehrane (*praefectus annonae*). 258 dućana, koje su u Rimu držali pekari, nisu više bili privatni posed. Oni doduše nisu bili izričito razvlašćeni, ali su postali “državni lokali”, u kojima su ostali pekari sa svojim pomoćnicima kao državni službenici. Niko nije smeo da proda svoj dućan, niko da otuđi svoju licencu, svaki pekarski sin je morao postati pekar; privatna zarada, koju su pekari do tada ostvarivali, tekla je u blagajnu korporacije.

Država je, svakako, isplaćivala plate svojih “pekarskih službenika” iz *fiscusa frumentariusa* (iz fonda žitnog ministarstva). Ali su mnogi od njih teško podnosili novi poredak. Mnogi su nekad bili vrlo bogati, imali su velika preduzeća kao ona dvojica braće Latina, koji su dnevno mogli samleti i ispeći dve stotine hektolitara.

A sve se to dogodilo pekarskim majstorima u državi, koja je bila sve pre nego socijalistička. Ali, čini se, drukčije se nije moglo. Jedna slika u katakombama nam pokazuje rimskog pekara koji, stojeći uza svoj sto, ima sleva simbol ceha, *modius*, meru zaimaču. Ali na desnu stranu pruža on jedan hleb u korpi *plebsu frumentariu*: ljudima, koji nisu kupci, već državni primaoci milostinje.

Ta “*plebs frumentaria*”, vojska gradskih nezaposlenih, bila je strah i trepet državnih finansija. Bezobzirnost spoljnih veleposednika, koji su proredili stanovništvo Italije, neprestano je terala u grad nove armije nezaposlenih. Godine 72. pr. n. e. broj besplatnih primalaca žita iznosio je već 40.000. Ali je taj broj rastao. Uskoro je Salustije govorio o “*largitiones, quae rem publicam lacerant*” – o darivanjima, koja su oslabila državu. Julije Cezar sudario se s cifrom od 200.000 primalaca žita. Avgust je pokušao da smanji taj broj tako što je najpre hteo da otera “lažnu sirotinju”. Ali je uskoro odustao od tog pokušaja. Ako je zaista hteo da vlada, morao je najpre “*plebem frumentariam*” snabdevati žitom. Zatim, osim tog proletarijata, prehranjivati svoju telesnu gardu. I treće, morao je biti spreman da u pravi čas baca na tržište velike količine žita, da privatna trgovina žitom ne može dizati uvis cene hlebu.

Rim naime nije bio socijalistička država, i trgovina žitom je postojala. Samo u Egiptu, u carskom domenu, nije trgovina imala šta da traži. U svim drugim provincijama mogli su trgovci da nakupuju žita i da špekulišu s robom. Suetonije (70-140 n. e.) izričito je hvalio Avgusta, jer je znao pomiriti “interese naroda glavnog grada s interesima trgovaca žitom” – što mu nije bilo lako. Trgovci žitom su naime jadikovali zbog svoga rizika. Oni ne mogu da snize cene: prevozni troškovi... gusari... potapanje lađa... loše žetve. Kad je kasnije u Africi bilo ubijeno nekoliko trgovaca, nije se policija mnogo brinula o progonu ubica.

Da u Rimu ostane sve mirno i tiho, brinuli su se već spomenuti “ministar distribucije godišnje žetve”, *praefectus annonae*, i njegovi pekari. Da bi sve teklo kako treba, uvedena je za proletarijat *tessera frumentaria*, žitna kontrolna marka. Bila je od bronce, a nosila je sliku cara, koji je upravo vladao, to jest sliku darioca. Ko je mogao da pokaže taj dokument, mogao je da podiže poklon vlade najpre svakog meseca; kasnije svake nedelje, a za to se morala pokazati olovna marka. Pod carom Aurelijanom (270-275. n. e.) uvedena je, umesto raspodele žita, raspodela hleba. Oko 300.000 ljudi guralo se ispred pekarskih dućana u uskim ulicama Rima, koje nisu za to bile prikladne, i tako zakrčivali saobraćaj. Pod tim carom “*tessera*” je proglašena *naslednom*. To je sokolilo

nezaposlene na rađanje sinova i kćeri. Kao što država izdržava njega, tako će doveka izdržavati i njegove potomke! – Da bi država mogla da hrani stotine hiljada neproduktivnih ljudi, morala je povrh toga u uvoznim lukama i u najudaljenijim provincijama da plaća svu silu činovnika.

Dobru boginju, koja je sve to podržavala – najpre to i nije bila boginja, već usvojenica mera – narod je obožavao. Gde god se na kovanom novcu pojavio lik *Anone*, uvek je to mlada žena iz kruga Demetre i Cerere, koja u levoj ruci drži rog obilja, u desnoj snopić žita. Ponekad joj pridaju simbole lađa, da nagoveste da njeno žito nije raslo u Italiji...

Daleko od Italije jedva da se poštovala “Anona”. *Provinciae frumentariae*, pokrajine hleba, same su sebe ogoglele, predavajući pretežnu količinu svoje hrane Italiji. U perifernim provincijama Rimskoga carstva gladovalo je mnogo ljudi.

U taj svet rimske imperije ušao je Isus Hrist. Bio je to, kao što smo videli, svet stvarnih nevolja, fizičke gladi, svet u kome su žitni lihvari zadržavali žito, a država, car, zloupotrebljavali hleb u političke svrhe, hraneći samo one koji su obožavali njegovu moć. U takvom svetu se pojavio Hrist. I o sebi rekao da je sin božji.

Ali je to bio i svet metafizičke gladi. Mnogi su osećali da to nije pravi svet. Vladački genije Rimljana trošio se u upravljanju, a duši nije pružao ništa. Gde god su se Rimljani pojavili, bilo je sve organizovano – ali su se u isti mah na vidan način sve stvari činile kao da su uginule. Životne vrednosti su padale. Rim se čak i na području religije ponašao kao činovnik stručnjak. Tako je, na primer, flamen *cerealis*, vrhovni sveštenik ratarstva, prizivao pri velikoj žetvi njiva ove “bogove”:

Vervactora (boga oranja ledine)
Redaratora (boga drugog oranja)
Imporcitora (duha, koji povlači prvu brazdu)
Insitora (duha zasejavanja)
Obaratora (genija preoravanja)
Sarritora (genija okopavanja)
Subruncinatora (genija plevljenja)
Messora (božanskog pomagača kod žetve)
Convectora (božanskog vezača žita)
Conditora (boga, koji vozi u ambar)
Promitora (koji na kraju žito izdaje).

Tako priča Fabius Pictor u svom *Jus pontificium*, “Zakoniku žrtvenog prava”, tako je izgledala rimska religija, o kojoj su njeni sveštenici i laici znali da to i nije religija. Jer, ono što je prizivalo ratarstvo, to, svakako, nisu bili bogovi, već vredne delatnosti, koje su pravničkim putem religiozno zaodeli, da ih ratar ne bi zaboravio.

Paragrafska vladavina Rima u stvari je svu zemlju lišila duše. Bez obzira na lokalne religije (na primer *jevrejsku*), koje Rim nije nadvladao, bilo je u carstvu još uvek postojećih velikih spiritualnih snaga. Bila je tu *grčka obrazovanost*, umetnička baština Atine, učenje Epikura i Stoe: ona su bila uteha boljih ljudi. Ali, zaista, samo boljih ljudi. Najplemenitije što su Grci dali bila je umetnička skepsa. Ali, narod nije nalazio radosti u sumnji, narod je tražio nešto pozitivno.

Stoga je bio mnogo moćniji egipatski sveštenik-čarobnjak. Opsenari iz Aleksandrije, koji su krstarili čitavim Rimskim carstvom i prikazivali transsupstancijacije, koji su pretvarali vodu u vino, bili su narodu mnogo preči od blede duhovne obrazovanosti salona, gde se oponašalo sve što je grčko. Tu je barem bilo nešto čvrsto, što se dalo opipati! U Egipćanina se moglo naučiti čaranje, i to na naučnoj osnovi! Tu su se prodavali papirusi i formule, koje su vlastitoj volji davale veći značaj. Tu se mogla savladati sudbina, činima i magijom delovati na protivnika. Tako nešto prodrlo je čak i u salone. Ko

je, na primer, bio Ovidije, modni pesnik, nego opisivač “magičnih pretvaranja”, koji je u divnim stihovima slikao kako se neki čovek pretvorio u oblak, nimfa u stablo, žena u kamen. Delovati na materiju: to je bilo “životno olakšanje”, koje je tražila većina ljudi.

Ali je uz to postojalo i nešto moćnije od egipatskog čarobnjaka. Bilo je to upravo suprotno od čarobnjaka, asirski astrolog. Premda su države Asiraca, Vavilonaca i Persijanaca, koje su se spustile iz Irana, bile do temelja razorene, ipak je u narodu i nadalje živela njihova državna religija, *verovanje u zvezde*. Isti oni ljudi, koji su još čas pre verovali da ljudska želja može sve, samo ako je pojačana čaranjem, verovali su čas kasnije da su igračka kosmičkih sila. Svaki je pojedini individuum bio ugrožen i stegnut trenutnom konstelacijom Sunca i zvezda. Čak se i životi velikih junaka nisu zbivali drukčije, nego u saglasnosti i s blagoslovom moćnoga neba. Dvanaest dela Heraklovih je simbolički prikazivalo borbu i napredovanje Sunca kroz zodijačka nebeska znamenja. Kad je Isus Hrist umro, tada je Marko, jevanđelist, koji je i sam možda bio astrolog, poređao događaje njegovog života tako da su se oni poklapali sa sunčanom godinom i s “pustolovinama Sunca”. Njihov sklad s Isusovim životom bio je izmudren do najmanjih pojedinosti. Što je taj život zapravo započeo s Jovanom krstiteľjem, objašnjeno je Akvarijusom, sazveždem Vodenjaka, koji se u vreme zimskog Sunčevog solsticija pomalja upravo iznad horizonta. Obe Ribe u zodijaku odgovarale su ribarima Simonu i Andriji, koje Isus prima za svoje učenike. Kad je Sunce ušlo u sazvežđe Klasa, čupali su učenici njegovi u dan subotnji klasje, da bi učitelju prokrčili put kroz žitno polje. Spasenje iz oluje na moru nastupilo je kad se Kumovska slama otklonila od Sunca. Za vreme čuda hranjenja pet hiljada ljudi “s pet hlebova i dve ribe” nalazilo se Sunce u sazvežđu Riba, dok je njima nasuprot sinula “Devica s klasom”. Mnogi ljudi ne bi nikad verovali da je Hrist bio zemaljski spasitelj, da nije njegov život bio odraz kosmičkog zbivanja. Njegovi su udesi nalikovali na udesu Sunca: na izlazak, uspon, kulminaciju, spuštanje i zalazak.

Pa čak i onda kad se sve to odbaci, kad se čovek potruđi da život Isusov oslobodi ispod grčkih, egipatskih, vavilonskih predstava i kad shvati kakav je on zaista bio: kad ga vidi kao život velikog proroka, koji se zgraža nad Jevrejima, narodom svojih otaca: – čak i onda ostaje u tom životu mnogo šta irealno. Moglo bi se poverovati da su jevanđelisti, koji su njegov život zabeležili, bili “agrozofi” – sekta, koje nikad nije ni bilo; a koje bismo, da je ona i postojala, morali nazvati “ratarskim mudracima”. Oni ga stopu u stopu povezuju s vegetacijskom godinom, mada od njega “ne prave sunce”. Razmislimo, šta to znači, što se taj sin Josipa i Marije rodio u *Vitlejemu*. “Vitlejem” znači naime “kuća hleba”; a da se ne bi pomislilo da je Hrist bio možda posednik hleba kao car Avgust, rodio se on u nekoj staji, kao siromah, koga svojim dahom greju životinje za oranje, magarac i vo. Njegova kolevka su jasje. (I boga vegetacije Baha polagali su u vejaču.) Pa i sam brežuljak *Getsmani* je agrarna stanica muke: on znači naime “presa za ulje” ... Sve je to već vrlo čudno. Ali je još čudnije što Isus tokom vegetacijske godine, od jedne do druge Sunčeve obratnice, kad se ispunjava njegov udes, većinu svojih etičkih učenja zaodeva u niz *parabola iz područja obrađivanja polja i bašta*. To je čudno zbog toga što on sam nije zemljoradnik, već sin tesara; o gredi i iverju – govore njegove propovedi u parabolama, ne možda o pokrivanju krovova i o stolariji pukućstva, već naprotiv vrlo pomno o oranju, setvi i žetvi, o stajskom đubrivu, o životu pastira, čuvara

ovaca, o obrezivanju vinove loze i o pečenju hleba. I tako je shvatljivo, zašto je mnogim ljudima bilo stalo do toga da ga potisnu i ograniče na agrarno područje. A to znači da su oni voljni da usvoje njegovu etiku, da su voljni da prihvate njegovu proročanstvo o zagrobnom životu samo onda ako uspostavi *zemaljsko kraljevstvo obilja*, kraljevstvo žita.

To što je Isus, s jedne strane, smatrao te interese za opravdane, a što se, s druge, njima opirao, to pripada junačkoj epopeji njegovog života. Ne smemo naime zaboraviti: glavni problem toga vremena bila je glad! Bio je to, takoreći, nov problem kojim su se rimski pisci vrlo reko bavili, jer ga vladajuća kasta još nije videla. Pekarski sin Vergil, na primer, govori o gladi još sasvim teoretski kao o nekom mitološkom čudovištu, koje živi negde u podzemnom svetu pokraj “studenih” ili pokraj “straha”. Masovna glad čini se nečim irealnim. Jer, pre organizacije sveta od strane Rimskog carstva postojala je samo *lokalna* i vremenski ograničena glad, ako je neki grad bio opsedan, ili je neka pošast pre vremena pomela kosce. Takve sitne nesreće su u idućoj žetvi bile uklonjene. Tako je 430. pr. n. e. održao atinski govornik Lizija govor protiv nakupaca žita. Kakve li trice, hoće li i koliko će Atina dobiti žita sa Crnoga mora u jednoj sezoni! Trideset milja daleko nisu ljudi o tome ništa znali.

Sirijci su u svom gradu Smirni za svaki slučaj posvetili boginji gladi Bubrostis jedan hram. Ali on gotovo nikad nije bio otvoren! Veliki problem iscrpljenja njiva nije naime u starije doba ni postojao – a ni politizacija hleba, to jest da država siše neke provincije, kako bi nahranila ostale. Budući da je većina pokrajina sama sebe prehranjivala, nije bilo ni transportnih kriza. Sve se to nekako preko noći promenilo. Glad je prolazila provincijama Rimskog carstva, i to prirodna glad, a pokraj nje i veštačka glad kao mera rimske uprave. Nije bilo nikakvo čudo što se čovek, koji je hteo ostale ljude “da spase” od gladi, najpre suočio s pitanjem: “A šta nam nosiš za *zemaljski život*?”

36

U pređašnja vremena Eleusina je divno povezala dva rešenja. U misterijama je ljudima bio obećan zagrobni život, ali je u isti mah iskazivana ratarskom staležu velika čast i na ovom svetu. Ali to je izdizanje grčkog seljačkog staleža već odavno uminulo; za njim nije sledio svetski seljački stalež. Naprotiv: Rim je bio neprijateljski raspoložen prema seljacima; ubistvom Tiberija Graha “bila je boginja ratarstva uvređena”. U vrhovnom kolegijumu eleusinske svetske crkve doduše sedeli su rimski činovnici, car, prokonzuli i senatori, ali su ljudi primali eleusinsku posvetu samo još za volju zagrobnog života. Svečanosti rala, klasa i žetve već su odavno simbolika. Sada je eleusinsko bratstvo tražilo još samo metafizičku glad.

Kad je godine 1890. Demetrios Filios vodio nekoliko posetilaca kroz iskopine Eleusine, upita ga neki Amerikanac: “A gde je ovde zapravo bio poljoprivredni seminar?” Ovo je pitanje bilo shvatljivo. Taj, koji je pitao, bio je učenik Seamana A. Knapa, koji je na razorenom jugu Sjedinjenih Država Amerike, posle građanskog rata, ponovo uveo ratarstvo. Tako je taj Amerikanac mislio da u junaku mita Triptolemu razabire “*teacher*” – ali mu je direktor iskopina morao reći da je u Eleusini jedva i postojala neka

“poljoprivredna škola”. A to i nije bilo potrebno. U vreme osnivanja Eleusine nije problem ratarstva bio težak. Versko podsećanje bilo je dovoljno da polja budu obrađena. U rimsko vreme bilo bi potrebno više prakse. Iscrpljenost italijanskog tla (*exhaustio soli*) i s njim uporedo nadošlo sistematsko pljačkanje provincija zahtevalo bi praktični zahvat eleusinske crkve – i to bilo agrarno-tehnički, bilo socijalni. Ali, svakako, Eleusinu nije zahvatio.

Masama nije bilo pomoći. Misterije su, doduše, budile radoznalost mnogih ljudi i pre i kasnije, ali, ma koliko je sticanje blaženstva pojedince umirivalo, to ipak nije bilo učinjeno pomoću “*nebeskog hleba*”; morao je u isti mah biti tu i zemaljski – i ljudi su tada svakoga novog proroka osmotrili ovako: Brine li on i za cene hleba? Nosi li on njima što god za jelo? Došao je dan kad je provincija Judeja morala za rimsku državnu riznicu da odvoji “*ton tetarton tu situ*” (četvrtinu svoga žita).

37

Kakvo čudo što se Isus Hrist, kad je započeo svoju proročku delatnost, odmah sudario s hlebom! Đavo je bio taj koji je pomislio: ako je Hrist zaista sin božji, neka ukloni nevolju, koja je njegove savremenike najviše tištala: neka *ukloni* glad! I đavo, kako to pričaju Matija i Jovan, odabra trenutak, koji je psihološki bio za to iskušenje najprikladniji. Isus je pošao u pustinju, daleko od ljudi, da pripremi svoju misiju spasenja. “I on”, stoji napisano, “budući da je postio četrdeset dana i četrdeset noći, oseti glad”. I priđe mu napasnik i reče: “Ako si sin božji, reci da se ovo kamenje pretvori u hleb”. A on odgovori i reče: “Pisano je: čovek ne živi samo od hleba, već od svake pojedine reči, koja izlazi na usta božja.” Time se on pozvao na Mojsija, koji je objavio čudo mane. Engleski pesnik Džon Milton napisao je u svom epu “*Ponovo stečeni raj*” veličanstveno tumačenje toga prizora. Tu prilazi đavo Isusu kao radoznali putnik. On je o njemu već mnogo čuo; i mora da je zaista strašno ovako lutati pustinjom:

Daleko od svih ljudskih puteva,
gde karavani idu. Putnik osamljen
nikad se ne vraća. Ruši se lešina,
mučena glađu i suva od žeđi.

Zar ne bi bilo bolje da potraži neki grad ili kakvo seoce (i najbliže bi još uvek bilo vrlo daleko!), gde bi Isus mogao poučavati i gde bi njega drugi mogli slušati?

Na to odgovara Hrist zaista suvo:

... Ko me amo dovede, taj će me
odvesti natrag. Drugog ne želim vođu.

Ali to bi se, upada lukavo đavo, moglo u najboljem slučaju dogoditi samo nekim *čudom*:

Ne vidim drugog puta – kad i mogli bi
kadikad od suva korena živeti
Žeđ nas jače muči nego deve,
koje bez pića daleko putuju. Mi smo
svikli na teže, istina – ali...

Velikom psihološkom prefinjenošću skreće Miltonov đavo razgovor gde želi. On elegantno pušta da situacija sama progovori Isusu Hristu:

Ali, ako ti si božji sin, naloži,
da se stene u hleb pretvore,
da ti se spaseš i da ne umreš!...

Tek sada se Hrist lecnuo. On razabire ko je pred njim, pogleda ga i baci mu u lice pregršt teške istine. “Thinkst thou such force in bread?” započinje on gnevno.

O hlebu zar misliš tako visoko? Ništa nije pisano!
Dobro te znam. Drugi, no izgledaš,
ti si. Zapamti: Čovek ne živi
samo o hlebu. Reč svaka, što izlazi
iz usta božjih, hrani ga. Ko je
nahranio očeve s manom. Četrdeset
dana je Mojsije bio u gori, ni jeo ni pio,
i četrdeset dana bez jela i pića
Elij je išao pustinjom.
U moje srce što seješ ti iskušenje,
a ipak znaš, ko si *ti* i ko *ja*?

Isus je razabrao opasnost. Da je sada rešio glavni problem rimskog zemaljskog sveta, da je uklonio *glad*, da je mrtve predmete, s kojima se slučajno susreo, pretvorio u hranljivi hleb, postao bi kralj zemaljski. Ovo sitno, okruglo kamenje, koje je naokolo ležalo u pustinji, bilo je tako nalik na jevrejski hleb da bi mašta onoga koji je dugo postio lako poželela da se ono i pretvori u hleb. Ali da se Hrist po njoj ravnao, upropastio bi duhovni i nebeski deo svoga poslanja. To je baš i hteo Miltonov đavo, kad ga je tako milo i s toliko prirodne prijatnosti iskušavao... *Thinkst thou such force in bread?* Hleb je imao toliku moć u vreme kad ga nije bilo. Tako je to video i Dostojevski – da je Isus zaista stavio ruku na tu polugu, mogao bi podići zemaljski svet iz njegovih baglama. Kao car-suparnik i pobednik nad Avgustom. Ali, po verovanju jevanđelista, on to nije hteo, premda je ljude ljubio i zemaljskom ljubavlju, i premda bi ih rado video oslobođene od gladi. *Realnu vrednost hleba* kao ljudske hrane ocenio je sasvim ispravno. Ako vas neko dete zamoli za komad hleba, vi mu ne možete umesto hleba pružiti kamen, kaže on – to je naličje iskušenja u pustinji. Želja za hlebom je važnija i od udobnosti bližnjega: pa ako je on već i usnuo o ponoći, i ako se i ljuti, mi ćemo ga ipak kucanjem izmamiti, čim i nas poseti neki prijatelj, te moramo uzajmiti tri hleba da ugostimo tog došljaka (Luka 11, 5-8). Hleb je

važniji i od *zakona*: – kao što je David, kad je ogladneo, uzeo od hramskog hleba, tako i učenici u dan subotnji čupaju klasje. Sirijskoj Feničanki, koja Gospoda moli da joj izleči opsednutu kćer, odgovara on – čim je bacio pogled u njenu kuću – sa začuđenim protivpitanjem, kakav je to način u sobi davati hleb psima, a deci, kako se čini, ne davati.

A ona odgovori: “Da, Gospodine! Ali psići jedu ispod stola od dečjih mrvica.”

Isus je hvali zbog tih reči i kaže da je njeno shvatanje ispravno: Ta zapravo se nijednom božjem stvorenju ne može uskratiti uživanje hleba. – Ali pre svega moli on, kad je učenike svoje učio moliti, u *Očenašu* za “*hleb svakidašnji*”. On, dakle, moli za ono zbog čega inače opominje svoje sledbenike, da tome ne posvećuju preteranu brigu. On zna da briga za hleb ljude zaglupljuje. Ko se brine, pita on, za ljiljane i gavrane? A njih dobrota božja ipak hrani! Psihički lekovite reči su one što govori ljudima. Ali kad razgovara sa svojim ocem, otkriva on, o čemu se u hlebu radi. Jer hleb je jedina zemaljska stvar, za koju moli skroz duhovni Isus. On ne moli za hleb uopšteno. Ne, on moli za *hleb svakidašnji*! On se ne baca da, poput rimskih siromaha, moli za *panem quotidianum*, kakav deli rimski car. Samo što on moli za hleb nekoga, ko je mnogo veći od rimskog cara. Ta je molitva tako potresna, da ona vlaži oči ljudima, koji inače ne plaču zbog pobožnih stvari. To je pravi hleb i svakidašnji, za koji Isus moli. Stoga je sveti Kiprijan (252 n. e.) na pogrešnom putu kad kaže: “Isusu nije bilo potrebno da svoga oca moli za *pravi* hleb. Hleb ima preneseni smisao i znači nebesku mudrost. Isus je bio čovek pravednik. Pravednik ne može nikada da trpi oskudicu, nikad da gladuje. On poseduje sve!” To je iskrivljivanje, koje ne priznaje osećaj zajednice, što je Isusa povezivalo sa *svim* ljudima. On i nije hteo da bude samo bog pravednika, već i bog grešnika.

38

Kad je Isus Hrist tvrdio da je sin božji, da mu je stan nebo i da je na zemlji samo gost, delovalo je to na tadašnje ljude sasvim drukčije, nego što bi takva tvrdnja delovala na ljude danas. O stanovištu, da li “nešto odgovara istini”, odlučuje u svakom datom slučaju spoznaja, stečena na temelju opažanja i mišljenja. Dok današnja spoznaja upravo zabranjuje da neki čovek, “koga mi očima vidimo, može biti u isti mah i sin božji”, antički čovek, pa čak i onaj obrazovani, mislio je sasvim drukčije. Šta je, na primer, mislio Seneka (4 pr. n. e. do 65 n. e.) o “dvostrukoj prirodi pojava”?

“Kao što sunčani zraci doduše dodiruju zemlju, ali su kod kuće onde, odakle zrače, tako je i s velikim i svetim duhom, koji je poslat u telo nekih određenih ljudi, da bismo bolje upoznali božansko: On, istina, saobraća s nama, ali je vezan za svoje ishodište. On zavisi o tom ishodištu, u nj gleda i k njemu teži; kod nas on boravi kao neki bolji gost.”

Seneka nije poznavao Hrista; ali on bi možda, kao i mnogi drugi njegovi savremenici, verovao u dvostruku moralno-fizičku prirodu Boga i čoveka, da je Isusa poznavao.

Ako već obrazovani ljudi nisu savremeni zemaljski boravak božji u liku čovečjem načelno smatrali za nemoguć, koliko ga je tek manje smatrao za nemoguć narod! Narod Bliskog Istoka nije možda verovao, kao što su to Jevreji uporno i revnosno zahtevali, u nekog sasvim određenog boga, strogo zamišljenog kao nevidljivo biće – već u niz bogova, koji su bili postavljeni jedan nad drugim, ali se nikada nisu međusobno potpuno

prigušivali. Bliski Istok je politički dugo vremena pripadao Egiptu, zatim kroz vekove Persijancima i Greima; kasnije su rimski vojnici, koji su poticali iz svih delova sveta, preneli u taj kraj svoje verske predstave. Narod ih je rado pio. Dvanaestak živih religija mešalo se Malom Azijom kao u nekom peharu za mešanje pića. Duhovno tlo Palestine, koje je gazio Jevrejin Isus, nije niukoliko bilo samo jevrejsko tlo. Da su sitne zanatlije i seljaci, kojima je on tumačio svoj nauk, bili zaista pobožni Jevreji, ljudi vešti pismu i zakonu, bio bi on brže likvidiran. Jedva bi imao vremena da čitavu godinu dana obilazi Zemljom.

Verovala gomila šta joj drago, u jednom su svi bili složni: Ako se pojavio neki novi bog, morao je da donese “*olakšanje života*”. To je on mogao na mnogo načina. Mogao je dići revoluciju, povesti nacionalni rat i preduzeti pravednu novu raspodelu svih dobara. U “paraboli o poreznom denaru” (da caru treba dati, šta je carevo) otklonio je Isus taj put. Ali je postojao jedan drugi: politički poredak ostaviti kakav je, ali prirodni red probiti pomoću *čuda*. Ljudi su tražili taj drugi put. Oni su trčali za njim, dosađivali mu, hteli su “individualno oslobođenje od materijalnih tegoba”; zahtevali su delom ozdravljenje bolesnih, delom poboljšanje svoje hrane. Tražili su čudo *stvaranja hleba* – dakle upravo ono isto što je Isus pred đavolom u iskušenju u pustinji uskratio.

A zašto je on njima činio po volji? Činio je to iz najplemenitijeg razloga, i četiri jevanđelista neprestano pokazuju: Činio je to, jer se “nad njima ražalio”. Lakše je doleteti đavolu nego saosećanju. Ti su ljudi patili od strašnih bolesti, prerano su umirali, bili su bespomoćni i gladni. On ih je isceljivao i davao im hleba. Zar on nije smeo da čini ono što je činio hladni nadrilekar Apolonius iz Tyane, koji je krstario Italijom i Španijom i o sebi na sve strane proturio glas da vaskrsava mrtve. Teško je zaista verovati da je Apolonius to činio iz sažaljenja prema preživelim, već verovatno zbog svoje tobožnje moći. A Hrist je tako duboko uronio u patnje drugih, te mu se činilo nepodnošljivim da im ne pomogne. Ljudi su u njega verovali, ali je pogrešno odabrao sredstvo. On, koji je došao da pripremi savršeniju zajednicu za carstvo nebesko, sve se dublje zaplita u *čudo*. Ako je on bio bog u liku čovečjem, morao je činiti bilo šta da samog sebe pred njima posvedoči. On je zaboravio da su posledice za njega, darioca, bile teže nego za darivane. Oni su ga slušali samo onda kad im je stvarao čuda. Oni, koji u njega nisu verovali drukčije, zahtevali su *boga hleba Isusa Hrista*. Sve dotle, dok nije uočio tu opasnost, pristajao je na kompromis.

Jevanđelisti su najvećom psihološkom vernošću opisivali Isusovu bezazlenost u vršenju čuda i njegovo razabiranje opasnosti. Promene materije započinju, kao što priča Jovan, prilikom svadbe u Kani, gde je svečarima ponestalo vina, i gde Isus pretvara vodu u vino. On se tu ponaša kao grčki bog, kao *Baho*, koji svojim darovima podržava svečanost. A zatim se dogodi da je nahranio pet hiljada ljudi. On se sa svojim učenicima povukao u pustinju (to je morao učiniti, jer su upravo odsekli glavu Jovanu Krstitelju, pa je Isus morao misliti na opasnost), a mnogi potrčaše za njim, da čuju propoved, i oni uskoro osetiše glad.

A Isus im reče: Koliko hlebova imate? Oni odgovoriše: Sedam i nekoliko ribica.

I tada zapovedi da narod poseda po zemlji.

Onda uze onih sedam hlebova i ribe, izrekne hvalu, prelomi ih i dade učenicima svojim, a učenici ih dadoše narodu.

I svi su jeli i nasitili se; i pokupiše, sto je preostalo komada, punih sedam košara. A onih, koji su jeli, bilo je četiri hiljade muževa, osim žena i dece.

Ne smemo zaboraviti da je jedan od najstarijih zadataka jevrejske proročke delatnosti bio prehrana naroda. Tako je prorok Elizej, koji je u tome bio Isusov preteča, jednom prilikom, kad je iznenada zavladao glad, nahranio mnoštvo ljudi s nekom sasvim neznatnom ponudom. Pa ipak bejahu svi siti:

Ali dođe neko iz Baal-Salise i donese čoveku božjem prvinu, to jest dvanaest ječmenih hlebova i nešto neovršena žita. I Elizej reče: Daj ljudima da jedu!

A sluga njegov odgovori: Kako da s tim nahranim stotinu ljudi? Tada Elizej ponovo reče: Daj narodu da se nasiti! Jer tako govori Gospod: Oni će jesti i još će preteći.

I on im to postavi da jedu; i još preteče po reči Gospodnjoj.

Ako tu priču iz “4. Knjige o kraljevima” pažljivo čitamo, shvatićemo da se iza nje nužno ne krije neko čudo. Hleb i nije morao biti umnogostručen. Ali je mnoštvo bilo sito, jer je na to bilo duševno spremno. Ovi ljudi, koji nisu primili samo hleb, već u isti mah i reč božju, mogli su biti siti od malenkosti. Tako isto ni Isus nije morao pri “čudu s hlebom” uvećati količinu hlebova; možda je on svojom milošću stvorio “onu duševnu spremnost”, koja je bila pretpostavka sitosti.

Takva bi interpretacija prebacila čudo “u unutrašnjost” i ujedno uvećala njegov sjaj. Ali je upravo to ono što mnogi nisu hteli. Oni su tražili najprostiji oblik čuda: umnogostručenje neke materije. Oni nisu shvatili da su se mogli zasititi stoga što je, pre svega, bila reč božja ono što im je bilo pruženo zajedno s pet hlebova i s dve ribe – oni su samo videli da su postali siti.

Uskoro su se pojavile nepoželjne posledice. Jer nije samo prosti narod, već su i učenici Isusovi bili nesposobni da shvate šta se dogodilo. Oni ne vide da se stvaranje hleba zbililo “u saglasnosti s voljom Božjom, koju je Isus proveo pomoću molitve”. Oni u tom događaju vide samo probijanje prirodnog zakona i strašno se boje Isusa. Oni se boje i onda kad on noću ide površinom vode k njima u lađu. Kako on to zapravo može činiti? “Jer”, dodaje jevanđelist Marko, “oni zbog hleba nisu postali ni u čemu pametniji.” Prvo je, dakle, čudo s hlebom delovalo na Isusovu okolinu gotovo negativno, jer su ljudi u njemu videli samo čaroliju.

To bi moralo Isusa da opomene. Što se nije po tome ravnao, to je njegova krivica. Ali, on je – a tako je teško poverovati da su apostoli Luka i Jovan ovu priču izostavili – malo zatim ponovio čudo hranjenja četiri hiljade muževa, koji su upravo na isti način tri dana slušali njegove propovedi i nisu više imali šta da jedu. Ovaj put je tu sedam hlebova, od kojih on stvara hleba za četiri hiljade ljudi. Pa ipak je Marko možda u pravu, kad priča priču. “Predstave o kraljevstvu obilja”, koje će nastati čim samo bog nastupi sa svojom pravom vladavinom, bile su za običnog čoveka uvek povezane s jelom – i čuda s hlebom bila su prave generalne probe za kraljevstvo obilja. Možda je istorijski Isus još i češće govorio o hlebu, o radostima jela s onu stranu života, nego što biblijski tekst dopušta da se nasluti. Papias, crkveni otac (oko 140 n. e.), zabeležio je ove apokrifne reči Isusa Hrista:

“Doći će dan i biće vino koje će teći iz deset hiljada čokota. Svaki će čokot imati deset hiljada mladica, a svaka mladica deset hiljada loza. Svaka će loza nositi deset hiljada zrna, a svako će zrno, kad bude zgnječeno, dati dvadeset i pet merica vina. I

kad ma koji svetac uzme jedan grozd, njegov će susedni grozd viknuti: “Uzmi mene i moje! Mene je Gospod još više blagoslovio!” Isto će tako zrno pšenično niknuti u deset hiljada klasova, svaki klas u deset hiljada zrna, a svako će zrno dati iz sebe deset funti najbeljeg brašna. A drukčije se neće dogoditi ni s bilo kojim drugim semenom i biljkom. Pa i životinje, koje, eto, jedu od plodova božjeg obilja, živeće u miru i prijateljstvu, podložne nikome drugom osim čoveku.”

Slične je stvari Isus verovatno obećao u ekstatičnom govoru – i sada su, nakon *drugog čuda s hlebom*, eto, nesporazumu otvorena sva vrata. Prosti narod ne sumnja da je čovek, koji ima moć da ni iz čega stvara hiljade hlebova, novi “bog hleba”, za kojim svi ljudi žarko žude. I to ne stoga što bi zemlja bila neplodna – to ona nipošto nije: u Palestini raste dovoljno žita i ječma – već stoga što na hlebu leži kletva, za koju bi ljudi već jednom hteli da je poništena. Kletva: “U znoju lica svoga”. Čudesni je krug zaista bio hrana, koja nije bila ni posejana ni požnjevena. Ko je pribavio ispunjenje želje: *Jesti bez rada* – taj je svakako bio novi bog.

Tragično zaplitanje u čudo! Čak i njegovi neprijatelji, fariseji, koji se više nisu mogli oteti silnom utisku, traže čudo, njegovo znamenje. On im ga, svakako, uskraćuje. Sve što je do sada stvorio dobio je tako što je za to molio boga. Kako bi se u njihovoj prisutnosti mogla putem molitve uspostaviti harmonija između njega i boga? U to uzbuđeno i tužno raspoloženje ulazi sada još i molba njegovih učenika, koji zajedno s njim plove u lađi, da im *ponovo* pribavi hleba, “jer su tobože svoj hleb zaboravili”. To je Isusu odviše. On se ljuti: “Što se brinete zbog toga što nemate hleba? Zar još uvek ne shvatate i zar se još uvek niste opametili?” Kad je razlomio pet hlebova na pet hiljada ljudi, zar nisu tada sakupili dvanaest košara komadića hleba? A kad ih je onomad izlomio sedam na četiri hiljade, zar nije tada preostalo punih sedam košara? A oni još *uvek* traže ponavljanje tog dela?

Tako opisuje Marko, jevandelist, Isusovo ogorčenje, koje je bivalo žešće što je postajao svesniji opasnosti. Ali jevandelist Jovan zbija tu priču, briše i nadopunjuje. Po njemu, Isus je samo *jednom* nahranio pet hiljada. Ali odmah zatim dolazi do takvih scena da se i sam Isus skriva pred ljudima. On primećuje “da bi oni došli i učinili ga kraljem”. Tada se on sklanja na neko brdo – jer je kraljevska kruna da je tvorac hleba najstrašniji nesporazum koji bi ga mogao zadesiti. Ta kralj hleba je car u Rimu, šef pekarskih kolegijuma, koji izdaje “tesseract frumentarium”, hlebnu marku za siromahe. Zar to da učine od Isusa? Kralja i boga hleba protiv njegove volje! Već ljudi obilaze Zemljom, da ga svuda traže, već se voze čamcem po moru. A na kraju ga i nalaze, preprečuju mu put i okružuju ga u kafarnaumskom hramu. Tada se Isus okreće prema njima; kao divljač, koja više ne može uteći, baca im istinu u lice:

Vi mene ne tražite duha radi – “već zbog toga što jedoste hleb i što se nasitiste”. Neka se staraju za jelo, koje nije prolazno, već duhovno, i neka sarađuju na delu božjem. Kad ga pitaju kako se to čini, on im odgovara: “Ovo je delo božje, da verujete u onoga koga je on poslao.” Oni mu vičući odgovoriše, ako u njega veruju, da veruju za volju čuda s hlebom; baš onako kako su verovali u Mojsija kad im je u pustinji dao da jedu manu. To nije bio pravi hleb, odgovara Isus – on donosi pravi: “Hleb božji, koji dolazi s neba i daje život svetu”. Tada oni načuliše uši: Hoće li im opet dočarati hleb ni iz čega? Gomila se umiljavajući zbija oko njega: “Gospodine, daj nam bilo kako taj

hleb!” Ali ovaj put ostade on neumoljiv: “Ja sam glavom hleb života. Ko dolazi k meni neće biti gladan, i ko veruje u mene neće nikad žedneti”. Gomila ne sluša rado te reči. Svakako da ih je smlavio nekim od svojih čudesa, oni bi odmah pred njim pali ničice. Ali, on se povlači od čuda – on govori o duhovnim dobrima i darovima – tada još tešnje i drskije navaljuju, bulje mu u iscrpljeno lice i gundaju, što o sebi govori: “Ja sam hleb koji side s neba.” Ta oni dobro znaju da je on sin Josipa, tesara. Kako je dakle mogao sići s neba?

39

Hrist je uopšteno tumačio da njegove reči i nauk treba shvatiti kao poređenje. On se služio, i to vrlo izdašno, opisnim parabolama, koje je uzeo iz seoskog života i domaćinstva. Ako ljudi te parabole nisu odmah razumeli, pravio je dobra tumačenja i sjajna objašnjenja: jer njemu je bilo stalo do toga da ga razumeju.

A šta je zapravo parabola? To je ime i samo komparativno. Ono potiče iz geometrije Apoloniusa od Perge (oko 200 pr. n. e.) i označava jedan od preseka stošca. Ta crta osim toga igra ulogu i pri pucanju i bacanju: “Parabola je”, kaže Apolonius od Perge, “krivulja, koju opisuje metak, koji se u prostoru bez otpora kreće pod uticajem sile teže.”

U retorici je parabola bila jedan oblik pričanja, koji nakon dugog leta zaokreće i vraća se svojoj ishodišnoj ravnini, razumevanju slušaoca. Istok je, a i grčki svet, znao s najvećim umećem da priča takve parabole. Parabolične su, na primer, bile služba i svečane igre u Eleusini: patnje, smrt i uskrsnuće semenog zrna. Paraboličari su bili i objavljivači Staroga zaveta, a Isus njihov naslednik i brat.

Ali je Isus – isti onaj Isus koji je znao da se ono sasvim poslednje zapravo i ne može reći, i koji je to zbog toga i skrivao u poređenju – imao, eto, jednu vrlo sudbonosnu osobinu. On, koji je učenicima svojim priznao da su jedino oni shvatili njegovu tajnu (“Ta onima se napolju sve objašnjava samo pomoću poređenja”), lako je zapadao u srdžbu kao i većina proroka jevrejskog naroda. Kad je u gomili, koja napeto sluša, osetio neiskorenjivi otpor, pakosno nerazumevanje, tada je znao da plane gnevom. Tada više nije govorio u parabolama, već u *hiperbolama*.

A šta je hiperbola? Hiperbola je presek stošca sastavljen od dva otvorena kraka, koji smeraju u beskonačnost. To, prevedeno u retoriku, znači govorničku figuru, koja je samu sebe pretekla i svojoj se ishodišnoj tački više ne vraća. Mesto u Jovanovom jevanđelju, gde Hrist kaže: “Ja sam hleb živi, koji sidoh s neba. Ko bude jeo od toga hleba, živeće dovek” još je zamišljeno sasvim parabolično i zasićeno je realnošću poređenja. Ali, odmah zatim čujemo da Jevreji nisu razumeli to poređenje, da su se među sobom prepirali i govorili: “*Kako nam ovaj može dati svoje telo za jelo?*” Međutim, Isus sve do ovog trenutka uopšte i nije govorio o telu kao jelu – ali sada kao da ga vidimo pred sobom, kako su mu se oči zacrvenele od gneva. Uz liticu ovoga nerazumevanja odjeknule su njegove reči uvis. On napušta zbilju paraboličnog načina govora i iskaljuje svoj gnev u hiperbolama. On kaže slušaocima stvari, koje iskonski nije mogao ni misliti, i koje uz komparativno značenje onoga što hoće da kaže više i ne pristaju. On uzvikuje s preteranim naglaskoim: “Zaista, zaista vam kažem: Ako ne budete jeli telo sina čovečjeg i pili

njegovu krv, nećete imati života u sebi. Ko jede telo moje i pije krv moju, taj ima život večni, i ja ću ga uskrsnuti u dan poslednji. Jer moje je telo pravo jelo, i krv moja pravo piće. Ko jede telo moje i pije krv moju, ostaje u meni, i ja u njemu.”

To su bile reči gneva – da on hleb nebeski jamči za život večni kao što hleb zemaljski jamči za život zemaljski! Ma kako to jednostavno i shvatljivo bilo – nesretni ljudi nisu to shvatili. Kako su se ponašali ti ljudi kad se Hrist ljutio u hiperbolama, kad ih je napadao rečima, u kojima uopšte nije bilo više nimalo “stvarnosti”? Na to odgovara Jevandelje.

Ono kaže: “Mnogi od učenika njegovih, koji su to čuli, rekoše: „To je tvrd govor; ko ga može slušati”. A Isus – da li je on obuzdao provalu svoga gneva i vratio se jasnoći parabole? Ne, on je bio samo još oštiji. “Zar vas ovo sablažnjava?” nastavlja on, “a kad budete videli sina čovečjeg, kako uzlazi tamo gore, gde je bio pre?” Tako je on na staru hiperbolu dodao novu, koju niko nije mogao razumeti, i od sebe gurnuo ljude koji bi u njemu rado videli učitelja, opsenara, čudotvorca ili nešto slično. Njemu oni nisu bili potrebni. I jevandelista saopštava: “Od tada se mnogi od učenika njegovih odvojiše i ne idahu više s njim.”

40

Da je postojao “hleb života” koji je davao besmrtnost, takvo je verovanje već odavno bilo živo na Istoku. Grci su taj hleb nazivali “ambrozija”; Jevreji su ga poznavali iz Vavilona. Za vreme pedesetogodišnjeg vavilonskog ropstva (586-536 pr. n. e.) saznali su Jevreji za taj “hleb života” s pločica, ispisanih klinovim pismom, i upoznali legendu velikog junaka Gilgameša, koji je težio za besmrtnošću. Skelar bogova peče za Gilgameša sedam nebeskih hlebova – oni će ga održati budnim za vreme “iskušenja”:

Za prvi hleb je testo spravljeno,
za drugi već je umešeno,
za treći već je vlaženo,
četvrti brašnom posuh, u peć dadoh,
peti hleb se već i zarumeneo,
šesti... Ah, Gilgamešu! Pa ti spavaš!

Kad je Gilgameš zaspao (san je jedna stepenica pre smrti!), propao je na ispitu besmrtnosti.

Tako za gomilu nije bilo ništa strano kad je Isus govorio o hlebu, čije uživanje daje besmrtnost. Ono, što se činilo da je tako čudovišno, bilo je samo to što je u najodrešitijem obliku sam sebe označio kao taj hleb. Tim rečima Hrist je izgubio ne stotine, ne hiljade, već većinu svojih slušatelja. Treba se samo setiti šta je on rekao! On je jasno pozvao one koji su stajali oko njega da jedu njegovo telo, da piju krv njegovu. Glas o tome puče poput munje jevrejskom zemljom. Je li on bio lud? U svakom slučaju bio je grešnik. Jer, iako većina njegovih slušalaca nisu bili neki pobožni Jevreji, već ljudi izvrgnuti raznim uplivima okolnog paganskog sveta, ipak su se u *jednom* slagali: u gnušanju od ljudske krvi. Jevrejski zakoni o jelu mahom su zabranjivali uživanje krvi.

“I čovek”, kaže 3. knjiga Mojsijeva, “bio on iz kuće Izraelove ili je stranac među vama, koji pije bilo kakvu krv, na njega ću se ja oboriti i istrebiti ga iz njegovog naroda”. A na drugom mestu stoji: “Isto tako ne smete uživati krvi ni od ptica ni od životinja, ma gde prebivali. Ako bi neka duša uživala bilo kakvu krv, ima se istrebiti.” Jer i sama je duša u krvi – duša i krv su božji. Bog je krv odredio za sredstvo pomirenja; i tako ona ne sme poslužiti za druge svrhe.

Pentateuh se, dakako, bavi samo zabranom životinjske krvi. A zašto? Jer se pijenje ljudske krvi smatralo za nešto sasvim nemoguće! Kao što je poznato, u Rimu nije postojao zakon protiv oceubistva. Jer: – ko će ubiti svoga oca? Bilo je nepotrebno da zakon sprečava takav užas – jer ga je isključivao najdublji životni osećaj. I sada dolazi taj tesarski sin i za večno blaženstvo zahteva takvu jezivu carinu. Da se jede ljudsko meso! Pije krv! Ako je hteo da ih se reši, onda nije bilo delotvornijeg sredstva: Kao što su došli u gomili, tako su sada u gomili pobešli.

Ali Hrist nije izgubio samo Jevreje, izgubio je i najbolje među neznabošcima. Između gradski obrazovanih, između filozofa i samoga sebe podigao je bedem. Njega bi se i Seneka, koji je, kao što smo videli, boga-čoveka smatrao mogućim, gnušao na zahtev “da se jede telo božje”. Pa i najfinija, najmerodavnija glava svoga vremena, Marko Tulije Cicero, napisao je ove reči, koje osvetljavaju jedan spor u Eleusini, a koje se istom žestinom okomljuju i na Hristovu krvnu mistiku. On je rekao: “Kad naše žito nazivamo Ceres, a vino Bahus, mi upotrebljavamo uobičajenu govorničku figuru. Jer, može li neko biti tako lud, te svom ozbiljnošću verovati da je nešto što on jede *bog*?”

On to piše u svojoj čuvenoj knjizi “*De natura deorum*” (O naravi bogova). Snaga Ciceronovih reči pridobila je za njegova života više ljudi nego što su ih pridobile propovedi Isusove: svi su mu obrazovani verovali. U nekom naprednom Rimljaninu mogla je “jestivost bogova” izazvati samo krik, kojim se traži lekar za ludake... Pri tom bi Cicero postupao mnogo razboritije kad bi uvideo da je trajna obnoviteljska moć u pšeničnom zrnu i u čokotu bila božanska misterija. To moderna nauka zna. Jedan od istoričara hleba, Adam Mauricio, kaže: “Ne smemo zaboraviti da onaj, koji nam dariva život, i sam živi”. Od zemljinog krila do mlina – pa čak i dalje od toga – hlebno je zrno živo biće.

Neka je Hrist izgubio svoje savremenike, neka se, kao što kaže Pavle, njegov nauk “čini Jevrejima sablasan, a Grcima ludost”: njegov mračni i divlji govor pribavio mu je bezbroj još nerođenih, koji nisu dopuštali da im zakoni o hrani i razum zabrane da obožavaju nešto što nisu razumeli.

41

I kad se ispuni vreme, htede Isus da sa svojim učenicima jede uskršnje jagnje. On je poznao svoju sudbinu. Znao je da je to bila poslednja gozba u njihovoj sredini. Bio je žalostan i uzbuđen – i kad sada vide vino na stolu, izgovori reči, da on, dok još boravi na Zemlji, “neće više piti od toga roda trsova”. Ali nije rekao samo to. Pre toga se, kao što priča jevanđelista Matej, dogodilo još nešto:

Dok su blagovali, uze Isus hleb, blagoslovi ga, prelomi i dade ga učenicima svojim govoreći: “Uzmite i jedite, ovo je telo moje.”

Tada uze putir (čašu za crkvene obrede), zahvali i pruži ga učenicima i reče: "Pijte svi iz njega;

Ovo je krv moja Novoga zaveta, koja se proliva za mnoge na oproštenje greha."

Opet ona strašna hiperbola! Kao da je to neka stena, na koju je Hrist zalutao i ne može više sići... Ali nije; on je često sišao, otkad je u kafarnaumskoj sinagogi rekao svima da u hlebu uživaju njegovo telo. On je otad često raspravljao o ljudskim stvarima. A zašto ga danas opet nagoni u tako strašno uzbuđenje, što se pred njegovim bolnim duhom hleb i vino pretvaraju u nešto što oni za druge ljude *nisu*? No, mi znamo da oni, koji su osuđeni na smrt, imaju za svoje telo neki drugi osećaj, jedno čulo više, nego ostali ljudi. Oni već vide, kako su to telo, te tetive i to meso, spremni na promenu, raspodeljeni na neživu prirodu. Sada je Hrist gledao vino i hleb i video kako se jedno beli, a drugo rumeni. Bili su nalik na ljudsku kožu i krv; mislio je: Oni će i nadalje živeti, a ja se moram ugasiti. I ta ga je muka nagnala da poželi – možda – da ne bude čovek, već hleb i vino.... Ili je video hlebove gozbenog stola, i kako uza nj sedi jedanaest učenika. Budući da je Juda izašao, bilo ih je jedanaest, a on sam bio je dvanaesti. U jevrejskom šatoru zavetnom bilo je dvanaest hlebova. Bili su to hlebovi za gledanje, koje su nazivali i dubokoumnom rečju "hleb obličja" ili "lehem panim", to jest *hleb prisutnosti* – jer je Jehova bio prisutan, čim je pred njim na stolu ležalo dvanaest hlebova, narodna snaga plemena. – Prisutnost! Možda je Isus mislio: Kao što je moj otac prisutan u hramu jevrejskom, tako ću i ja uvek, kad god bude hleb ležao na stolu, biti prisutan kod tih učenika, koje ljubim... Možda je Isus tako mislio. To nikada nećemo *znati*.

Mi uopšte malo znamo o najvećoj misteriji, koja se ikad zbila među ljudima. Začudo, Jovan prećutkuje čitav prizor poslednje večere, koja bi ipak morala biti njegova omiljena tema, nakon što je s ushićenjem opisao veliku sablast, koju je propoved Isusova o telu i krvi izazvala kod ljudi u kafarnaumskoj sinagogi. Ali, što je još čudnije: ostala trojica jevanđelista pričaju doduše o poslednjoj večeri, ali ništa o učinku koji su izazvale Hristove reči. A što! Zar se učenici *ne zgražavaju*, kad Hrist od njih ponovo očekuje da čine ono isto što je u gnevu preporučivao kafarnaumskoj gomili naroda: da jedu njegovo telo i piju krv njegovu? Oni se ne zgražavaju – a Luka, jevanđelist, otkriva zašto. Luka, lekar, prirodoslovac, priča da je Isus svojim rečima dodao još polurečenicu: "*To činite meni na spomen!*" A to je, čini se, zaista rešenje zagonetke, zašto su učenici ostali mirni. Gospodin je zahtevao nešto dirljivo-značajno, bolno-lepo – naprosto jedan čin sećanja! A ne nešto strašno.

Najstariji su se hrišćani bez sumnje čuvali da te reči shvate drukčije. Tako stoji u "Didahé" – onom crkvenom obredniku grčkih hrišćana, koji je pre nekoliko desetleća pronađen u Carigradu – da je sveštenik prilikom pričesti, kad je crkvenoj opštini pružao putir, izgovorio:

"Zahvaljujemo ti, Oče, za sveto vino sluge tvojega Davida, koga si nam dopustio upoznati po Isusu, tvom pomazanom sinu."

A kad je lomio hleb, rekao je:

"Kao što je ovaj prelomljeni hleb bio po bregovima razasut i opet skupljen, tako neka i crkva tvoja, o Gospode, bude skupljena iz svih krajeva sveta i unesena u kraljevstvo tvoje!"

To su simbolički smišljene reči, u kojima nema ni spomena o telu i krvi. I najstariji hrišćani u strahu izbegavaju da pobude neke druge predstave. Oni su morali biti oprezni, dok je još državna vera bila paganska. Jer, kao što znamo od njihovog prijatelja, pisca Mi-

nuciusa Feliksa, njihovim su skupovima zamerali “*tiestejske gozbe*”, uživanje mesa i krvi umorenih ljudi, a naročito umorstva dece. (Ovakve su lažne optužbe cena koju moraju od vremena do vremena plaćati sve misterijske religije. Nešto slično vidimo u Eleusini.)

Ako je, dakle, mišljenje Luke (koje je Pavle u prvoj poslanici Korinćanima na najjasniji način potkrepio) bilo tačno, onda je Hrist, kad je delio hleb i vino, upotrebio samo jednu gotovo bezazlenu uporedbu: neka oni, kad vide hleb i vino, uvek misle na zajedničku gozbu, na poslednju večeru s njim. Neka misle da je on bio lomljen kao što ljudi lome hleb; i da je njegova krv bila prolivena, kao što ljudi prolivaju crveno vino. Ali, ako Matej i Marko, izostavljajući polurečenicu: “To činite meni na spomen!”, objavljuju istinu – što je s onim gore nespojivo – onda je Hrist uistinu rekao i mislio: “Hleb koji jedete, *jest*e telo moje, vino koje pijete, *jest*e moja krv”. Jer, samo je jedna istina moguća.

Čovečanstvo se kroz dve hiljade godina bacalo na tumačenje ovih reči s neizmer- nom žeđi. Milijarde ljudi sjatilo se i komešalo oko one scene. Kako se Isus oprostio od svojih, i šta su njegove reči odista značile, neće se nikad razotkriti. Činjenica da se to ne može otkriti navukla je neizrecivu bedu na ljude, a naročito na hrišćanstvo. Vojske poginulih u ratu klonule su s rečima: “Ovo je telo moje!” I samo se hrišćanstvo – to ćemo videti! – rasprsnulo od te misterije hleba na pragu Novoga veka u tri ili četiri nova hrišćanstva: englesko hrišćanstvo odelilo se od rimskog hrišćanstva papa, a hrišćanstvo Švajcaraca od onoga Nemaca. Tako je veliko bilo uzbuđenje koje je reč Isusova unela u svet: reč o *hlebu, koje je telo njegovo*.

42

Ali uopšte i nije bilo jasno i lako shvatiti njegov nauk – to se danas može tvrditi! – ono što je Hrista, posle njegove smrti na krstu, učinilo osvajačem sveta. Naprotiv: to je proizvela neshvatljivost svega toga, moć tajne, misterija. Nije jasnoća njegovih parabola, već je, naprotiv, gorostasna i neprotumačiva hiperbola njegovog života osvojila svet. Hrist je Srednji vek. Ali, čini se, kao da on usisava sav antički Orijent, da ga – uvećanog svojom vlastitom osobom – ubaci u Srednji vek. U svom nauku Hrist zapravo zgrće, a da to i ne želi, sve ono što su ljudi verovali *pre* njega. S predstavama Vavilonaca, objavljuje on, da kosmički pripada nebu. On je Oziris svih Egipćana: umoren, raskomadani, on se ipak diže i vlada svetom kao proleće. On sam je uskršnje jagnje Jevreja i od proroka obećani mesija. On je gospodar svih useva, iskupitelj mrtvih, on je hleb zemaljskog i zagrobnog sveta. On je čokot, on je Baho, uz drvo privezana, u vinskoj presi ispaćena i u vinu nanovo uskrsla loza, koja u božanskom trijumfalnom pohodu polazi u Persiju i Indiju. On je povratak Adonisa, mladića, koga je oborio vepar, koji svoju krv prosipa i koga oplakuju sirijske žene. On je Tamuz, bog proleća Sumerana koga traži njegova majka Istar:

*Njegova majka počne u plaču za njim da tuži.
Okolo ide, a teret od suza
lije sve po njoj. Pritište srce
rukama – veliki njeni su jadi!*

Kao što je Istar oplakivala Tamuza, a Demetra tražila Persefonu, tako se mater Dolorosa približila pećinskom grobu Isusa Hrista: ali on je već bio uskrsnuo – i sav Orijent, koji je klicao od radosti zbog uskrslog Ozirisa, Baha i Tamuza, kliče sada s Marijom zbog uskrslog Hrista. On je “gospodar svega rastinja”, ali je u istom dahu i “žrtva, žitno seme”. Iz najudaljenije Persije i Indije usisava Hrist tu predstavu. U Persiji je *homa*, u Indiji *soma* bilo ime jedne povijuše, koja je bila nalik na bršljan. “Homa je jedan od tri dara, koji je Ahuramazda posadio pokraj vrela života. Ko pije sok te biljke, taj ne može umreti. Njegovi su darovi zdravlje, nastavak života posle smrti, uskrsnuće...” “Najpre samo napitak, postaje soma *bog*, koji svoje ljubljene ispunjava i prožima. Pričest s napitkom some za Indijca Veda je isto ono što je za hrišćanina prisutnost njegovog boga u hlebu i vinu. Sve te predstave prenosi Hrist s granica nastanjenog sveta – setimo se toga! – u Srednji vek i među pobedonosne narode Severa. Da, čak i svog poslednjeg i možda najmoćnijeg neprijatelja, Mitru, koji je došao iz Persije, boga vojnika, obara Hrist na tlo – nakon što je taj bog Sunca dugo vremena svojim sjajem nadmašivao sve druge bogove. Mitra je oborio bika plodnosti, u čijem je telu tajanstveno spavala snaga svih biljaka i životinja. Vojnici su Mitru nazivali “posrednikom između čoveka i večnosti” i molili mu se u pećinama, u koje nije smela zaviriti nijedna žena: oni su ženu smatrali, kao i sveti Pavle, za manje vredno stvorenje, koja pred bogom ima da čuti... A gde je sada taj Mitra? Već u najranijem Srednjem veku niko se više ne seća njega i njegovog svemoćnog kulta. On je bio samo jedan nabor ogrtača Hrista.

Jer, za narode Srednjega veka bejaše Hrist bog svih bogova i kralj svih kraljeva. Narodi, koji ga nisu nikad videli, skaču sa svojih sedišta, kad čuju o njegovoj smrti, i potežu mačeve da ga osvete. Germani 830. godine slušaju kako jedan pevač recituje Jevanđelje: to je starosaski “Heliand”. I kad su čuli da je sveti Petar nasrnuo na stražare i udario jednoga od slugu u prvom redu, “*da mu je od oružja krvavo prsnuo obraz i uho u kostima i da je iz rane kuljajući navalila krv*”, tada i oni hoće da udare, da spasu Hrista, kome su vazali. Jer rastava vere od države, koja obeležava rimsko carstvo, rastava, koju je preporučio sam Hrist: Dajte bogu božje, a caru carevo – ne postoji više u Srednjem veku. Hrist je samovladar sveta: papa, koji zapoveda u Rimu, i car, koji prebiva u Nemačkoj, u najboljem slučaju su njegova desna i leva ruka, a čovečanstvo Srednjega veka ništa do klupa za njegove noge.

TREĆA KNJIGA

Hleb u Srednjem veku

Thinkst Thou such force in bread?

MILTON

Nijedna stvar nije pozitivnija od hleba.

DOSTOJEVSKI

NOVI NARODI NA STAROM TLU

43

Kako je propalo Rimsko svetsko carstvo – to čudo najsavršenije organizacije?

Helmholz priča jednom prilikom kako su sauri pradavnog doba prestali da rastu, kad je priroda razjasnila da više nije praktično upravljati tako velikom živom masom iz jednog centralnog organa. Nervni sistem prema ekstremitetima zahtevao je, kaže on, odviše vremena i otežavao celokupnom telu da se prilagođava zadacima života.

Nimalo drukčije nije umrlo svetsko Rimsko carstvo. Godine 300. n. e. postadoše zadaci života mnogo teži nego što su bili za vreme cara Avgusta. Zato što se svet oko golema tela sasvim izmenio. Ono je, istina, još uvek imalo stari opseg, ali je tada Imperium Romanum stajao u nekom drugom prostoru, u nekoj drugoj “klimi naroda”, čije su oluje postale surovije. Germani i Sarmati, severni Gali i Škoti, Armenci i Persijanci, koji su živeli u doba Dioklecijanovo, bili su sasvim drugi ljudi, nego što su bili tri stotine godina ranije, za vreme Avgusta. Ali je to samo pola istine. Druga njena polovina jeste da su i sami Rimljani postali drugi ljudi.

Zamor carstva! U ono vreme počeo je najbolje ljude obuzimati neki nepoznati osećaj. “Ako se zaista na svim granicama u isti mah vode borbe protiv varvara, ako snabdevanje provincija, koje moraju pomagati ostalim provincijama, postaje sve skuplje i teže, zašto se onda svaka pokrajina sama ne snabdeva hlebom i vojnicima? Zar je praktično da se Španija zaštićuje armenskim plaćenicima. a da vojnici rođeni u Španiji nastupaju nilskom dolinom? Zar zaista treba rusko žito otpremati s Krima i njime darivati Rim, da na ušću Dnjepra možda izbije glad i ustanak?” Upravo u času kad su najbolji tako mislili, rimska imperija bila je zrela za federalizam.

Kao čovek, koji je svesno oblikovao ovu spoznaju, ističe se car Dioklecijan (284-305). Razlozi njegovog fanatičnog otpora prema položaju glavnoga grada Rima nisu doduše bili samo sazajne prirode. Otpor je verovatno proistekao iz sećanja na duševne uplive, kojima su od vremena Avgusta bili izloženi carevi od strane rimskog senata. Dioklecijan je možda mislio: “Kad više ne bude Rima, neće biti ni senata!” Osim toga, sam on bio je Dalmatinac i kao takav silno ponosan na svoju užu otadžbinu. Ali ti psi-

hički razlozi ne bi bili dovoljni da se Rimu skine glava. Rim je za njega značio upravu, koja siše krv i koja je nepraktična. Kakve li besmislene povlastice da sav ostali svet hrani i štiti Rim! Tako je Dioklecijan, premestivši carsku stolicu (umesto cara vladao je tada u Rimu prefekt policije), zamenio centralizam, koji je trajao mnogo vekova, novim federalizmom. Umesto glavnog grada odabrao je car “putujući dvor”, s kojim je stolovao sad u Dalmaciji, sad u Maloj Aziji. On je za sebe zadržao Istok sveta, da njime vlada i da ga brani, a nad Zapadom je postavio svoga prijatelja i učenika Maksimilijana.

Federalizam je trebalo da u isti mah jača životni osećaj i samosvest rimskih provincija: kad se budu branile od varvara, neka to više ne čine zbog Rima; nego zbog “kulture”, koju su preuzele od Rima; ali je već bilo prekasno da se osete blagodeti federalizma. Svetsko se carstvo raspadalo!

Podela, kad je već jednom bila izrečena, nastavljala se odmah dalje. Pod Konstantinom Velikim (324-337) istorija ne vidi više samo dva, već četiri rimska carstva. Zapadu i Istoku pridružuje se jedan upravni blok na severu i jedan u Africi. Glavni razlozi te deobe nisu bile – kao što bi se moglo pomisliti – pretendentske želje, već, naprotiv, strah od *gladi*, koja je uvek dovodila do strašnih provincijalnih ustanaka. Čim su se provincije osamostalile, nisu više morale izvoziti žito. Čim više nisu izvozile žito, mogle su se same prehranjivati. Borba Rima za zemlje hleba završila se tako da je Rim morao dati tim zemljama slobodu! Dakako, u mnogim slučajevima prekasno, jer su te, nekad cvečajuće provincije, bile od varvara, koji su nadirali, već tako udešene da nisu više mogle hraniti ni sebe, a kamoli imperiju.

Najpotresnije u propasti Rimskog svetskog carstva nije to što su se provincije odvojile, da bi u borbi protiv varvara, ili čak uz njihovu pomoć, obrazovale samostalne države. Današnji čovek oseća mnogo dublje raspadanje toga carstva, kad čita kako tada Engleska nije htela da se od njega odvoji, kako je moljaka rimskog cara za pomoć protiv Saksonaca. U času, kad je car Honorije (395-423) Britancima odgovorio na njihovo pismo: “Pomozite sami sebi – ja vam više ne mogu pomoći!” – u tom je času, s tom je rečenicom propalo svetsko Rimsko carstvo.

44

Na kojem su stepenu kulture stajali narodi koji su razbili Rimsko carstvo? Cezar kaže o Germanima: “*Agriculturae non student*” (oni se ne bave obrađivanjem zemlje), i još dodaje zašto. Plemena bi se usled obrađivanja zemlje raznežila, ona bi se navikla na posedovanje nekog određenog kraja. Ona bi gradila čvrste kuće i prestala bi biti ratoborna. A rat je Germanima svrha života!

Sasvim sličnu izjavu daje zemljopisac cara Avgusta, Grk Strabon. On o Langobardima i Suevima priča: “Svim tim narodima je zajedničko što se lako sele, jer se ne bave obrađivanjem zemlje i ne skupljaju zalihe, već stanuju u bednim kolibama i žive iz dana u dan; njihova hrana potiče većim delom od stoke, tako da oni svoje neznatno pokušstvo mogu lako natovariti na kola i stada poterati gde god hoće.”

Pre nekoliko decenija počelo se sumnjati u izjave Cezara i drugih Rimljana o Germanima. Naročito je, kažu, obrađivanje zemlje kod Nemaca starije, nego što su Rimlja-

ni avgustovskog doba pokušali da prikažu svetu. Kod naroda severa nađena su nedavno oruđa, rani oblici pluga, pa čak i peći – koje potiču iz vremena kad Rimljani *još nisu* bili dirnuli u te narode.

A iz kojih bi razloga Cezar saopštio nešto “lažno”? Možda iz političkih? Tako nešto verovati, znači zaista potcenjivati mirnoću – pa čak, ako hoćemo, i uzvišenost – koja ispunjava pisca njegovog kova. On bi “poznavanje obrađivanja tla” priznao i ne-Rimljanima, kad bi u prigodnom zasejavanju nekog polja zoblju video nešto što bi bar izdaleka nalikovalo na ono što je poznavao iz rečnih dolina Španije, sa Sicilije, iz Afrike, a najbolje iz Egipta, to jest beskrajna pšenična polja i narode, koji su *zaista* živeli od hleba.

Ali, nije bilo tako tri stotine godina kasnije, za vreme Seobe naroda. Divlja plemena, koja su živela na granicama Rimskog carstva, već su poznavala prednosti skromnog ratarstva. Kad su ona menjala svoja prebivališta, činila su to uvek za godinu dana: ona su pokraj svojih pašnjaka određivala poneku malu površinu za gajenje zobi, čiju su žetvu sačekala, pre nego što su krenula dalje. Zobena kaša je poprimila za njih nacionalno značenje. Ona je Nemcima pokazivala put. Ako su nekad verovali da im obrađivanje polja slabi udarnu snagu, onda je istina bila baš na suprotnoj strani. Samo su narodi s malim brojem duša mogli živeti od svojih stada. Za narode koji su hteli da se umnože, privreda, osnovana na pašnjacima, bila je nerentabilna.

Prema saopštenjima ruskih istraživača, potrebno je porodici centralnoazijskih nomada od šest glava, “ako želi donekle udobno živeti, tri stotine grla stoke”. Putnik Leopold von **Buch** napisao je godine 1810. da na svom putovanju po Laponiji nije video stado severnih jelena manje od tri stotine komada. S tom količinom, rekao je, živi porodica u *umerenom* blagostanju. Od toga ona može da izradi odeću i obuću i još trgovcima da proda kože i rogove za brašno, rakiju i vunene tkanine. A sa samo stotinu životinja, ista bi ta porodica verovatno propala. – Tako bi hordama varvara, koji su provaljivali u Rimsko carstvo, uz neprestani porast svoga brojčanog stanja, trebalo milijarde komada stoke (a da pri tom ne naiđu na dovoljno zemlje za pašnjake), kad ne bi htele da usred svoje pobede skapaju od gladi. Bilo je logično što su izmenile oblik privređivanja i od stočara postale ratari.

Ali one nisu to učinile nekažnjeno: hiljadu godina bunio se instinkt Germana, Kelta i Slovena protiv te nužde. Lutanje, spavanje pod vedrim nebom, ponosno podnošenje tegoba, činili su im se kao izgubljeni raj. Germanski kralj i vojskovođa Ariovist rekao je jednom prilikom Cezaru: “Ti ćeš već videti šta mogu ratnici, od kojih nije nijedan u četrnaest godina spavao pod krovom ...” Evropska istorija Srednjega veka, pa i ona Novoga veka, sa svojom večnom borbom instinkta ratnika protiv ratara, stočara protiv stanovnika gradova, biće svakome razumljiva.

Kad su se narodi severa, sasvim protivno svom ukusu, morali da odluče da život ratničkih pastira zamene za život ratara, zbililo se to tako što su rimsku pograničnu zemlju uzeli pod zajedničku plemensku upravu. Bila je to neka vrsta agrarnog komunizma koji je, dabome, bio ublažen već time što je udeo vojničkih zapovednika u zemljišnom

plenu bio veći od onoga ostalih ratnika. U početku nije zacelo zemlju posedovao niko; svake se godine samo vršila raspodela zemljišnih udela već prema brojnosti porodica; sada su se njive obrađivale, a zatim se opet sveukupni prinos žita stavljao na raspolažanje pojedincima prema broju glava. Zajedno s obrađivom zemljom povezivala su se i prava na pašnjake, vodu i šumu.

O tome nemamo nikakvih dokaza: ali je tako nekako moglo biti. U neosporni posed pojedinca ubrajala se možda samo njegova koliba, njegovo oružje i njegov štit, nadalje verovatno i ratarski alat. Ali, mržnja prema ratarskoj delatnosti, pa nejednaka vrednost i promenljiva izdašnost pojedinih ruda, dovodila je do nejednakog radnog učinka. Pleme je uskoro shvatilo da rod hleba, koji je jedan ratnik-seljak prinosiso zajednici, nije jednak drugome. Prva posledica toga bila je, možda, da je do zapovesti pojačan zahtev: neka se svako hrani sam, što znači da je zemlja prešla u vlasništvo čoveka, koji je zemlju orao. Onaj, ko je dobro obradio zemlju imao je šta da jede. Naprotiv, onaj koji je pio, koji je lenčario, tome vlasništvo nad zemljom nije bilo ni od kakve koristi. Taj je uskoro upao u glad, pa je prodao vrednijem najpre alat, a zatim i svoju zemlju; a na kraju je – možda to nije bio baš on, već njegov unuk – prodao svome susedu, uprkos svoj mržnji prema poljoprivredi, snagu svojih mišica. On se doduše odrekao svoje slobode, ali je za slobodu kupio pravo na prehranu; mogućnost da bude zaštićen protiv nesigurnosti privrednog življenja. Ali je to bio samo *jedan* uzrok nastanka ropstva na selu, i to da onaj važniji; Goti i vandali, pre nego što su zaposeli veliku površinu rimske zemlje, jedva su i poznavali ropski sistem. Oni su radije poubijali ratne zarobljenike, pre nego što im na čuvanje povere svoja stada, a to možda i ne bi bilo praktično. Na rimskoj njivi, međutim, već mnogo vekova vladao je ekonomski oblik ropstva. Radnik je bio “sputan za grudu”. Pri nesklonosti severnjačkih naroda prema “pogurenom i znojavom radu” uskoro se samo po sebi rešilo pitanje ko treba da u prvom redu obrađuje njivu: naravno, unuci i pranutuci u roblje pretvorenih rimskih kolona. A kakav je stav zauzelo hrišćanstvo prema pitanju prisilnog rada? Njemu bi, kao “religiji potlačenih”, bila dužnost da zabranjuje svaki prinudni rad. Ali kad je pod Konstantinom Velikim hrišćanstvo postalo državna vera (323. n. e.), nije više moglo da razbije rimski oblik privrede i bilo je sklono da prokletstvo rada shvati kao nadoknadu za Adamov greh. Ali je hrišćanstvo u isti mah činilo i nešto drugo što je, delujući polako kroz stoleća, ipak postalo opasno za ropstvo: ono je pojam ropstva *oplemenilo*. Kad u Poslanici Galaćanima 1, 10 i u I. poslanici Petrovoj 2, 16 piše: “Svi su hrišćani sluge božje”, i kad Poslanica Filipljanima 2, 7 uči da je Hrist kao čovek uzeo obličje sluge i postao slugom božjim kao nekad Izrael u Egiptu – onda je iz toga sledilo da i sluga ima svoju stalešku čast. To nije bila samo uteha; to je u sebi skrivalo realnost; rimski je rob bio stvar, a neslobodnjak Srednjega veka, ma koliko pravno nezaštićen, *osoba*.

Vlasnici zemlje, koji su imali i sudsku vlast, nisu u početku postupali s neslobodnim ljudima nimalo loše. Da bi čovek dobro radio, morao je biti dobro hranjen. Čovek, kome je pripadala zemlja, bio je prema engleskom shvatanju tada “*hlaford*”, to jest “čovek, koji daje hleb”, Od toga je skraćivanjem postalo “*lord*”. A njegova je žena bila “*hlaefdigge*”, koja je u načvama (koritima) rukama mesila hleb, “*lady*”. Već se iz povesti ljudskog govora nazire da vlastelin nije možda pripadao “tipu fabrikanta”, koji su uzimali plaćene radnike, da za njih rade na moderan način, a inače se za njih nisu bri-

nuli: oni su i sami bili predradnici, a njihovi kmetovi neka vrsta porodice, nad kojom su vršili očinsku vlast. Lord svih lordova bio je potom kralj.

U toj privrednoj formi dolazila je do punog izražaja misao uzajamnosti. Ona je u sebi imala mnogo šta primamljivo. Reč o “pravnoj zaštiti” nije bila fraza; još su se uvek mnogi seljaci dobrovoljno prepuštali “zaštiti gospode”. Engleski kralj Alfred Veliki (871-901) to je čak i zahtevao: svaki je seljak morao imati pokrovitelja, koji mu je jamčio za hleb i pravdu; čovek, koji nije bio podložan nekom lordu, smatrao se za “*outlaw*”. “Sloboda za sigurnost” nije se u početku činila lošom zamenom, ako se pomisli kako je skup i opasan bio život slobodnjaka. On je bio obveznik vazalske vojničke službe, u čemu je bila sadržana dužnost da se stavi na raspolaganje s konjem i oružjem. Ko se odrekao slobode, mogao je uštedeti te troškove, a osim toga nije se izlagao ni životnoj opasnosti.

Kad su se gospodari vratili iz rata, gde su u pljačkanju dali oduška svom rogovatom divljaštvu, onda su njihovi kmetovi neko vreme osećali pobjedničke manire. Ali je još uvek uz grubost i silu važno u opštenju među pojedincima običajno pravo i pogodba. Gruba prisnost i jednostavnost patrijarhalnih privrednih oblika još uvek je donekle sprečavala preoštro iskorišćavanje poslušne klase – sudbina seljaka se pogoršala tek oko godine 1000. kad su mlade germanske države neprestanim osvajanjima dostigle jačinu rimskih velepogona, i kad su zbog toga neslobodnjaci postali mnogobrojniji.

Što je hrišćanskim sveštenicima pošlo za rukom da od severnjačkih naroda učine ratare – bio je to veliki uspeh! Nemci su smatrali za ludake te sveštenike, koji su svuda krčili šume, koji su se i sami prihvatili posla, da pašnjake pretvore u setvenu zemlju, i koji su sa zadignutim ženskim haljinama gazili pokraj volova-orača. Zašto su se oni toliko naprezali, kad je ionako trebalo krenuti dalje?

Ali, eto, nije se krenulo dalje, u tome je bila stvar!

A možda su se i fratri pitali da li se zapravo isplati pokazati takvim ljudima kako se ore. Ta i nisu oni to izumili – koliko bi radije sedeli u manastirima pokraj svojih knjiga, a da se ratarstvom bave samo teoretski. Tako je, na primer, na njihovom stolu ležao plemeniti Kato (234-149 pr. n. e.), koji je sasvim jasno propisivao kako treba osnovati farmu, da ona može da napreduje, kako je u raznim prilikama s tlom, vodom, klimom i pomoćnom radnom snagom. A zatim, imali su još i jednu mudriju knjigu. Poticala je od nekog *Terencija Varra*, koji je živeo od 116. do 28. godine pr. n. e. Taj je Varro napisao šest stotina knjiga; a knjigu o ratarstvu napisao je u svojoj osamdesetoj godini. On je potomstvo podučavao šta je ratarstvo, i kako na njega deluje vrsta tla – a pri svojoj učenosti bio je toliko praktičan da ni sami fratri nisu knjigu razumeli. Kako da oni samo i jedan delić toga učine razumljivim novim narodima, s kojima se nisu mogli da sporazumeju.

Tu nije možda postojao uobičajeni jaz između “obrazovanih” i “neobrazovanih”. Novi narodi ranog Srednjeg veka imali su drukčija tela i čula, nego rimsko-grčka mešavina, koja je naseljavala okolinu Sredozemnog mora. Taj rimsko-grčki sloj u sebe je usisao i u sebi sjedinio i nešto egipatsko i persijsko i feničansko i špansko. I između dalmatinskog činovnika i severnoafričkog seljaka je takođe postojala razlika. Ali novi ljudi, koji su stigli, stigli su s neke sasvim druge zvezde. S njima nije bilo sporazumevanja.

Germani su bili ljudi, *koji veruju u vetar*. Njihov vrhovni bog bio je bog vetra Odin, koji je jahao na konju s osam nogu; oko njega su leteli gavranovi. Samo su ljudi, čiji pradedovi još nikad nisu videli kuće, mogli verovati da je svet stvorio bog vetra. I Rimljani i Grci su nekada, u staro doba, obožavali vetar – a Hermes i Merkur su u njihovom Panteonu igrali podređenu ulogu. Svet oko Sredozemnog mora nije poznavao vihore severnoevropske snage. Samo su Nemci poznavali buru kao stvoriteljku i preobraziteljku sveta. Oni bi mogli, na civilizovano tumačenje onog Grka Hipokrata (460-377 pr. n. e.): “*Anemos rheuma kai sheuma aeros*” (vetar je točenje i ulivanje vazduha), samo klimati glavom. Zar je snaga, koja je lomila šume i stene, sila, koja je obuzdavala talase Severnog mora, mogla zaista biti samo “vazduh”?

Oni su to znali bolje. Narodi Sredozemlja živeli su u svom svetu – u “kulturi” – kao da ne postoji ništa drugo. Kuću, vatru ognjišta i njivu smatrali su za središte sveta. Oni više nisu čuli glas Haosa, u kome je vladao olujni bog Odin, bog gromovnik Tor i boginja oblaka Freja. Kod novih naroda u redosledu čula, prednost se daje uhu u odnosu na oko. Žestok ili blag vetar, šuštanje ili urlanje vazduha potkrepljuju Nemca u njegovim odlukama. Druge vrste glasova i intervale čuju nova plemena bolje od starih. Još je mi-

lenijum kasnije, veliki Ričard Vagner u “Ukletom Holandaninu” uhvatio divljanje vetra u bezbroju nikad čuvenih kombinacija. Nijedan majstor tona romanskog sveta ne bi to ni hteo ni mogao.

I te narode zatekla je neumoljiva nužda da se za hiljade godina nasele na jednom mestu i da obrađuju zemlju! Oni su se tome odupirali, iz sve snage. Bila je stvar njihovog najdubljeg verovanja da su slobodna nesavladiva priroda, život vetrova, oblaci i reke nešto više od smrtnog čoveka, i da je greh prirodu iz osnova menjati. A zar ratarstvo u velikom stilu, oranje i sejanje – zar to nije bilo najveće nasilje, koje se moglo naneti zemlji?! Karakteristika nordijskih religija je bila što su se one uvek zalagale za prava prirode protiv prava čoveka. Mi znamo iz brojnih ostataka saga (mitova), da su varvari shvatali ratarstvo kao “krađu”, i da su demoni Zemlje zimi “dolazili” u skladišta ljudi i ponovo iz ambara krali ukradeno žito ili brašno.

Kad su novi narodi obrađivali njivu, činili su to, dakle, nečiste savesti; i hiljadu običaja, kojima su okružili oranje, sejanje i žetvu, bila je odbrana protiv osвете uvređenih duhova Zemlje. Ali su se oni bojali i Neba. I baš su zbog toga i posvetili agrikulturu neprijatelju Neba, bogu vetra Odinu, bogu-gromovniku Toru i boginji oblaka Freji. Toru je, na primer, bio svet Donnerstag (četvrtak). Stoga su Germani sve ratarske radove od setve do žetve, ako su ikako mogli, započinjali u četvrtak.

Njiva im je bila živo biće, koje su pre početka obrađivanja obilazili izgovarajući čini. Neka su plemena uzimala konje i na njima besno objahala njivu uz krike i praskanje bičeva. Svrha tog obreda bila je da se oponaša vihor i da se njiva stavi pod Odinovu zaštitu. Budući da je konj bio posvećen bogu vetra, postavljali su i konjske lobanje na četiri ugla njive. U njivu su takođe zakopavali veprove zube i čekinje, jer je svinja, kao životinja, koja rije zemlju, imala starije pravo na njivu od uzurpatora čoveka. I samo je oranje ispunjavalo strahom Kelte, Germane i Slovene. Litvanci su, na primer, verovali da je munja usijani raonik, s kojim je bog oluje Laukpatiš oplodivao boginju Zemlje Laukmat. Ali jesu li to smeli da čine i ljudi? Da bi odvratili srdžbu Zemlje, oni su se pravili kao da plug nije rukom izrađena mašina, već neko biće iz životinjskog carstva. Kao neka životinja s vlastitom voljom. Stoga su Anglosasi nazivali plug “pigs nose”, Letonci “Bar”, Rajnlandani “Wolf” – okrivljujući životinju da je ona izrovala zemlju. Nikad strah nije prestajao. Drvo pluga, koje je spalila munja nije se smelo upotrebiti za novi plug, jer bi to gnev Tora-Donara bacilo na taj drugi plug. Bilo je dobro volu oraču oprljiti nekoliko dlaka, onda ga neće udariti grom. Pri prvom oranju stavljalo se pred plug jaje: ako se ono zdrobilo, onda je njiva primila žrtvu. Onome, ko je pri oranju zaboravio izorati jednu brazdu, umreće bliski ukućanin. Snovi o plugu značili su smrt, jer plugom izrovana zemlja nije bila ništa drugo, nego zemlja groblja koju je izbacila lopata.

Nakon oranja došlo je sejanje. Starome neprijatelju useva valjalo je pri tome prići činima i udobrovoljavanjem. Biblija je izričito zabranila da se pri setvi pazi na vetar. Čovek, na kome je počivala milost božja, bio je jači od elementarne sile. Nemač je to osećao obrnuto; njemu je vetar bio jači. Kad je zatim počeo mladi usev da niče, bilo je potrebno novo čaranje, da se u pomoć privuku sunce i kiša. Bile su određene zabrane, da bi se snaga zemlje održala u zdravlju. Porodilje i grudobolni nisu smeli da se približe polju. Kad su se iznosili leševi umrlih, nije se smelo preći preko zasejanih polja. Kad je zatim žito poraslo do vlati, dođoše velike letnje brige, koje su prethodile žetvi. Moralo se paziti

na šare, koje je u žitu izazvao vetar. Duhovi vegetacije, razljućeni predosećajem svoje propasti, snivali su nedaće. I žuto žitno polje – današnjem čoveku simbol mira – skrivalo je tada u sebi strahote. U ljuljanju klasja, u tihom šuštanju vlati prebivali su uvređeni duhovi. Pazilo se na to, kako se žito ponaša: ono se “talasalo, mrštilo, mreškalo, valjalo”. Ili se “lelujalo, treslo, dimilo, pušilo, drmusalo i vijalo”. Po njemu je obilazila neka sila, koja je čoveku bila nedokučiva. Severnjački su narodi čuli “kako žitom jure jahači” ili “kako se u njemu vrti veštica”. Ali pre svega bile su to životinje koje su u žitu stanovale, životinje u plaštovima, koji su ih činili nevidljivima: njih niko nije video, ali se osećalo njihovo delovanje. U prvom redu bile su to velike svinje: u to se nije moglo sumnjati, kad se videlo poglelo klasje ili rupe, koje su one izrovale. Druge su se staze vetra u žitnom polju činile kao tragovi lisica. Kad je vetar učinio nagli zaokret, znalo se, “tu su protrčali zečevi”, vetar nemirnih udaraca zvao se “jarac”, a kad je klasje, čopor za čoporom, sa žutim stražnjicama i slabinama prileglo uz zemlju, reklo se, “sada trče vukovi”.

Ali je više od gibanja žita plašila tadašnjeg čoveka mrtva tišina podnevnog časa: “tetka raži”, “podnevna sablast”. Kad je iznad mirnog klasja vazduh treperio kao u hleбноj peći, tada ga je obuzimao silan strah od neke nepoznate prirodne pojave. Ta su žitna polja došla iz Azije i Afrike. Još pre četvrt milenijuma stajala je tu sveta “šuma”, obilna vodom i prohladna. Reči grana bile su prijatne, a ne neprijatne kao ponašanje klasja. Šuma je uvek bila prijateljica Germana. Samo je bila mračna Rimljanima, kad su ih Nemci klali u Teutoburškoj šumi. A ono što je Germanima žarkim dahom palilo srce, bila je podnevna svetlost na njivama, majka žita.

Ali je uprkos “zloj žitnoj majci” i “nevidljivim životinjama” na kraju ipak svake godine dolazio dan kad je praznoverni paganin počeo da brusi srp i kad je napadao zemlju. S krikom bi pojurio u žito i sekao klasje. Pri tom nije imao osećaj da obavlja neki miroljubivi posao, ne, on je imao osećaj da ratuje, kad su vlati raži padale pod zamasa oštrice. Redovi su neprijatelja postajali sve ređi, i na kraju je snaga polja umakla u “poslednji snop”. Oko poslednjeg snopa bilo je mnogo ritualnih običaja koji su bili pola strah, pola trijumf. Kod mnogih naroda nije on bio požnjet, već “zarobljen”, na kolima odvezen; obukoše mu haljine, oko njega su plesale i izrugivale mu se žene. Kod drugih mu je iskazivana čast: bio je unet u zgradu za seno, ali ne i mlaćen kao ostali snopovi; njega je smeo i morao odneti neki putnik tuđinac, koga nisu poznavali. Možda je taj putnik bio Odin? Kod nekih se naroda snop mlatio, ali se od njega dobijeno zrnelje opet rasipalo po njivi, da se udobrovolji zemlja. Tek su sada, kad je žito bilo u kući, zapravo započeli obredi pomirenja. Što su žešće duvali jesenji vetrovi, to su ljudi više drhtali pred pakošću Odina-Vodana. Silnim vrtlozima prašine obznanjivao je da on zapravo želi brašno.

*Sad imaš, vetre!
Kuvaj kašu za dete!*

govorili su ljudi i istresli s krova jednu otvorenu vreću brašna u njegov bes. “Vetre ili vetrino!” govorila je jedna vračarka, “ovim tebi dajem tvoje, ali ti meni ostavi moje!” Kad bi poslednjih noći decembra vetar duvao odviše strašno, stavljalo se pred prag brašno i so. Ako bi vetar žrtvu poneo sobom, ili ako je sasušio ječmenu kašu, onda je uslišio molitvu.

Ovoj periodičnoj smeni iznuđivanja i podmićivanja demona Zemlje, svem tom strahu, koji kida živce, strahu, koji su Kelti, Germani i Sloveni osećali pred posledicama ratarstva, suprotstavili su se hrišćanski sveštenici. Oni su u početku obrazlagali da u delovanju, na čijem kraju stoji “*Christus paniformis*”, “hlebno-božanski lik Gospodnji”, ne može biti ništa zlo. Kad pagani nisu to razumeli, učili su ih sveštenici zaobilaznim putem starozavetnom shvatanju, da je zemlja robinja čovečja, a čovek namesnik božji. Neka oni samo mirno oru, seju i žanju. Oni time zemlji ništa ne oduzimaju. Jedan deo demona njiva, koji su se odviše loše ponašali, pretvorili su sveštenici u đavole i jednostavno ih isterali. Od drugih, koji su bili odviše moćni, stvorili su hrišćanske svece, *svece ratarstva*, koje su krstili i nadenuili im imena, i koji su tada narodu služili kao pomoćnici. Kao što su nekad grčka polubožanstva Triptolem i Ehetlios pomagala Demetri, tako se sada Martin iz Tursa (rođ. oko 316. n. e. u Ugarskoj) zauzimao za ratare koji su toliko patili pod olujnim Vodanom.

Taj sveti Martin je bio oficir, a služio je u severnoj Italiji i Galiji. Kad je na gradskim dverima Amiens naišao na ozeblog prosjaka, raspapao je svoj jahački ogrtač nadvoje i dao polovinu prosjaku: tako on postade siromašnom narodu zaštitnik protiv vetra i nevremena. Sve što je u prirodi silovito, krotio je on pomoću krsta. On je umirivao i divlje životinje: tako je glavu neke krave, koja se prepala vatre, pritiskao na svoje srce sve dotle dok nije demon ustuknuo. U polju se zauzimao za proganjane životinje. On je iz vazduha proterao “Vodana lovca” i tako zaštitio seljakovu njivu.

Pri tom se nije moglo izbeći da Martin uzme na sebe i lik boga vetra, samo da bi se sastao s Vodanom. On ne samo da je uvek jahao na konju (što seljaku nije baš bilo po volji), već je čak dao da mu se u novembru, u mesecu jakih jesenjih bura, posveti jedan dan. Ali je on sada bio hrišćanski heroj, koji je bure držao na uzdi. Toga se dana jela guska, Martinova ptica, pravi simbol kućevne civilizacije, s kojom je Odin, hranitelj gavranova, u daleko lošijem odnosu. Ali su hrišćani toga dana jeli pre svega Martinov hleb. Kad su začuđeni sveštenici pitali zašto komade toga hleba čuvaju kroz čitavu godinu, odgovoriše im seljaci: “Da bog gromovnik ne udari u kuću!” I tako je novi nauk bio samo politura – a od pagansko-hrišćanskoga sveta nastade neki međusvet, u kome su i sigurnost i strah došli do svoga prava.

Ali sveštenici su najpre sklonili boginju oblaka Freju i u ratarskom je poslu zamenili majkom Hristovom, Marijom. Ona, “koja prolazi kroz klasje”, koju su prikazivali u plavoj nebeskoj haljini s utkanim poljskim plodovima, postade hrišćanski simbol, koji je pokazivao kako je nežna i velikodušna bila Zemlja. Dan Marijinog uspenja u nebo padao je usred žetve, na dan 15. avgusta, kao da je ona, prava “majka žita”, sada ljudskome rodu dala sve, pa može mirno da napusti Zemlju. Svuda je sada u Rimskom carstvu majka Hristova zamenila kult Demetre-Cerere. Dakako, često tako naglo, da su veliki komadi staroga obreda bili sačuvani u odomaćenoj Marijanskoj godini, te je blaženi Isidor Peluzijski (oko 440 n. e.) mogao uzdahnuti: “Ipak bi morala postojati veća razlika između Magnae matris pagana i naše Magnae matris Mariae”. Ali se sveštenicima žurilo da kult nove vere nakaleme na postojeći kult. Kao što su u Siciliji jednostavnim posvetom preobratali Cererin hram, tako su u severnoj Evropi preobratali ratarsku godinu. U dan dolaska Marijinog, 25. marta, povlačio je seljak prvu brazdu: neka se krilo zemlje otvori za primanje semenog zrna, baš kao što je majka božja Marija pri-

mila “nebesko pšenično zrno Hrista”. A osmog septembra, na dan Marijinog rođenja, počinjala je ozima setva, pošto bi bilo blagosloveno žitno zrnevlje. Otrprilike u to vreme započinjale su i svečanosti u grčkoj Eleusini: povratak Persefone u podzemlje.

I tako se od oranja do žetve vodila između paganstva i hrišćanstva trajna duhovna borba za njivu. Germani i Sloveni su hteli da prepuste prevlast u svemiru nerazumnoj prirodi. Sveštenici to nisu dopustili. Neka čovek, kao slika i prilika božja, upravlja silama stvaranja. Nema reči, koja bi bila dovoljno snažna, da dostojno proslavi delo sveštenika. Bez njih bi zajedno s ostacima Rimskog carstva za sva vremena propala i kultura.

Pa ipak je ta duhovna borba bila štetna. Ta vekovna bitka, koju je bog hleba Isus Hrist vodio u duši praznovernih naroda protiv bogova vetra i vode za njivu i njeno obrađivanje, u prah je srušila svu rimsku tehnologiju. Nijedan Langobard ili Aleman nije na kraju ni hteo ni mogao razumeti knjigu Kolumele (70 n. e.), velikog rimskog učitelja ratarstva. Engleski je istoričar Halam s pravom rekao da je varvarstvo Srednjeg veka započelo kad su ljudi prestali da govore latinski – kad je latinština spala na *stručni jezik obrazovanih*, i kad narod nije više mogao biti delilac iskustvenog blaga antike.

Time je bilo uslovljeno silno kulturno nazadovanje Srednjeg veka. Kultura je naime tradicija, “sećanje na navikle rukohvate”. Samo se jedan deo rukohvata nasleđuje pismenim putem; sećanje *bez ijednog* slova ne вреди ništa. U ono vreme znanje je vrlo brzo tonulo u glib. U dogmatskoj borbi između vere i praznoverja obrađivalo se tlo sve slabije i slabije. Jer ljudi nisu više bili zabavljeni tom stvari. Dakako, rat demona – hoće li Isus ili stari bogovi voditi plug – nije bio nepotreban: jer bi bogovi varvara, Odin i njegova bratija, dabome, pustili da plug propadne od rđe. Ali je borba slabila razum naroda. Oni su u tehničkim stvarima toliko zaostali da uopšte nisu znali kako da preduprede nove strašne higijenske opasnosti, koje obeležavaju nastupanje Srednjega veka. Jednoga se dana pokazalo da je zaista đavo bio taj koji je odneo hleb. Ali ne teološki, već neki sasvim drugi đavo.

47

U doba Franačke države šunjale su se gradom Limogesom svakojake glasine. Vidali su o podnevu u poljima “žitnu vešticu” razbarušene kose i od mesa ogolelih ruku. Njezine su grudi bile sasvim crne. (Ovo se crno provlačilo kroz sve vesti.) Ona je u polje mamila decu i davala im hleb, premazan paklinom. Kad deca nisu htela da ga jedu, pritisnula ih je železnim rukama na svoje grudi, i ona su se ugušila. Ta su deca umrla od straha.

Limoges je bio grad u Galiji. “Lem” je bila keltska reč, a značila je jelen. Limožani su živeli poput jelena u svojim slobodnim šumama i jeli svoje brašno od žira, dok nisu došli Cezar i Rimljani. Tada su se krčile šume, osnivali gradovi, trgovci, amfiteatri, hramovi boginje žita Cerere i veština ognjišta, i Limožani pretvarali u Rimljane. Kad je jednoga dana sveti Marcijal u teatru propovedao hrišćanstvo, postadoše Limožani hrišćani. U granitne su pustinje, tamo gde je zemlja bila surova i zla, izderana trnjem, prodirali fratri s krstom i plugom. Jedva što se sva zemlja pretvorila u kulturno tlo, kad već dođoše divlji nemački narodi, koji su bežali pred Hunima, i poteraše zakonite sta-

novnike pod zemlju, u pećine. Vekovima nije bilo mira. Usred svih tih paleža i ustanaka slabo se sejalo i želo. U Francuskoj više nije bilo važno što je “žitna veštica” pocrnela ili zgnječila nekoliko dece.

Ali u ranu jesen one nesretne godine (943 n. e.) pojavilo se nešto još gore. Kričeći, jadikujući i grčeći se padali su ljudi na putu. Mnogi su ustajali od stola i vrteli se poput točkova sobom; drugi su se opet rušili u epileptičkim grčevima; a neki su povraćali i pokazivali znakove iznenadnog ludila. Mnogi su od njih vikali: “*Oganj! – Izgoreću!*” Tako je i bilo. Onaj, koji nije odmah ozdravio, taj kao da je izgarao. Bio je to “*invisibilis ignis, carnem ab ossibus separans et consumens*”, piše hroničar (nevidljiv oganj, koji je s kostiju skidao i proždirao meso). “*Cum intolerabili cruciату*” (u nepodnošljivim mukama) ginuli su muževi, žene i deca. U gradu Limogesu svaka je soba ličila na lomaču, na kojoj su dan i noć gorele žrtve. Čuli su se krikovi, videli udovi onih koji su se pretvarali u ugljen – ali se oganj nije video! Najpre su im pocrneli nožni prsti, zatim se raspucali prsti ruku i grčile se i otpadale ruke i noge. “*Tamen desiderantibus mortem tantum remedium denegabatur*” (pa ipak je željnima smrti bilo uskraćeno to dobročinstvo), “*donec celer ignis invadet membra vitalia*” (sve dok nagli oganj nije prodro u glavne životne organe). “*Mirum est*”, piše hroničar Hugo Farsitus, “*ignis hic tanto frigore glaciali perfundit miserabiles, ut nullis remediis possint calefieri*” (čudno je, što taj oganj prožima jadnike takvom ledenom hladnoćom, da nema sredstava kojima bi se mogli ugrejati). “*Horrendissimus ululatus*”, užasan urlik bola čuo se na milje daleko, a neopisiv je smrad nedeljama pritiskao ulice.

Prirodni je red bio razoren. Činilo se kao da je iz utrobe zemlje provalio pakao, ljudi su izgarali u nekom ognju, koji se nije mogao videti, a čija je narav nalikovala na narav leda. Ljudi su poznavali zarazne pošasti, ali ovu ne. Grobari, koji su u jamu bacali hiljade i hiljade istrunulih i zgnječenih, ostadoše zdravi. A u selima, u kojima nije ležao još nijedan mrtvac, poumirali su svi ljudi u jednom danu. U isto se vreme na stolovima Limožana hleb preobrazio. Kad bi ga načeli, bio je mokar, i iz njega je curila crna mekota.

Očajni narod je padao pred oltare. Prizivao je Mariju i Hrista. A takođe – budući da niko nije sumnjao, da pošast dolazi s polja – i mnoge žitne svece, koje su poštovali kao nebeske zagovornike. Tu je bila Genoveva Pariska, sveta zaštitnica žita. Ona je umrla tek pre nekoliko vekova, i još su pradedovi paćenika svojim očima gledali sveticu, kako ona, visoka, plavokosa i na pomoć spremna, poput neke nordijske Valkure opsednutim Parižanima Senom dovozi lađe sa žitom. Otada su franački seljaci poštovali Genovevu kao sveticu-zaštitnicu od proloma oblaka i gladi. Ali se “nevidljivi oganj” nije stišavao, kad su je prizivali u pomoć... Ovaj put nije pomogla ni sveta Gertruda Niveljska, čuvena mišja svetica, koja je toliko puta privolela poljske glodare da ne odgrizaju korenje raži. Tek kad su biskupi izložili kosti svetoga *Marcijala*, “*pestis ipsa cessavit*” (stišala se kuga sama od sebe). Ali je u godinu dana poumiralo 40.000 ljudi.

Mi danas znamo šta je to bilo. Nesretni ljudi Srednjega veka jeli su *ergot*: crno zrnavlje, koje je imalo sladak ukus. Oni su je najpre, ne sluteći zlo, uzimali u usta, a kasnije mleli u svoje brašno... Ergot, opasan otrov, trajno je stanje gljivice *Claviceps purpurea* u ražanom klasu. U stvari, kombinacija dvaju otrova, od kojih jedan, u živčanom sastavu ljudi i životinja, izaziva grčenje uda (*ergotismus convulsivus*) a od drugo-

ga udovi trunu (*ergotismus gangraenosus*). U prvim počecima pošasti nastupala su oba simptoma zajedno.

Budući da je ergot bio sladak, insekti su rado tražili “kapljicu meda”, koja je izbijala iz obolelog klasa. Tako su se gljivične spore brzo širile, a ostalo je učinila kiša. Ali crno, voštano zrnce moglo se videti golim okom: u Rimskom carstvu ne bi nijedan seljak takvo žito ovršio, nijedan ga mlinar ne bi uzeo na meljavu, nijedan pekar od njega ispekao hleb. Rimljani su od svog pisca Columele, genijalnog stručnjaka ratarstva, znali sasvim tačno kako i zašto se suzbija korov. Rimljani su znali; bez sone kiseline i bez jodoforma, i bez hlorohidrata i mikroskopa – što današnji hemičar poseduje, da bi mogao ustanoviti i izlučiti ergot iz brašna – da je *čistoća* nedeljivo vezana s pripremanjem hleba. Samo za vreme najvećih elementarnih nevolja, kad je Cezar opsedao Marsej, bilo je pokatkad slučajeva trovanja. Ali nikad masovnih katastrofa, kakve su se provlačile Srednjim vekom.

Novi su narodi izgubili savesnost u obrađivanju tla. Njihov je smisao za tehniku bio uništen. Medicina i prirodne nauke mogle su napredovati koliko je crkva popustila. Crkva je, dovoljno darežljiva, gradila protiv pošasti bolnice, koje su odmah stavili pod zaštitu svetoga Antuna, zbog čega su ih i nazivali “*Antunov oganj*”. Ali je ona u istima medicinsko istraživanje ozloglasila kao vradžbinu. Tek su za vreme pune renesanse otkrili botaničari i lekari – Lonicer 1582. i Kaspar Švenkfeld 1600 – pravu prirodu te strahovite bolesti i započeli protiv nje borbu.

Nordijski narodi su prema tome s omalovažavanjem i nepoverenjem posmatrali kulturnu i tehničku baštinu, koju su morali tako iznenadno da preuzmu. Među najvažnije stvari, na koje su varvari naišli u Rimskom carstvu, ubrajaju se, na primer, *vodenice*. Svuda, gde je bilo potoka, u Alpima ili u Španiji, u Grčkoj ili u Maloj Aziji, radili su ti žustri i vrlo komplikovani uređaji. Oni su svi bili izgrađeni po *istom* sistemu, koji je opisao Vitruvije. I taj je sistem bio tako izvrstan, da se njegova osnovna tehnika jedva menjala do današnjeg dana.

“Vodenice”, pisao je Vitruvije, “tera jedno podlevno kolo na lopate, koje je na jednom kraju osovine spojeno sa zupčanikom. Taj je zupčanik postavljen uspravno i vrti se istovremeno i u istom smeru kao i kolo na lopate. U prvi zupčanik zahvata vodoravno drugi, manji zupčanik, a ovaj okreće osovinu, koja na svom gornjem kraju ima železni dvostruki lastavičji rep, klinom zaglavljnjen u mlinski kamen. Tako prvi zupčanik tera na okretanje drugi, a taj drugi vrti mlinski kamen. Žleb, koji visi nad uređajem, privodi mlinskim kamenovima žito. Pomoću tog okretanja melje se brašno”.

Stranci nisu hteli da shvate ovu genijalnu konstrukciju, koju su izmislili i u desetina hiljada primeraka izgradili rimski inženjeri. Oni su tako nešto mrzeli. Kako se može duh vodotoka i bujica prisiliti da radi kao *mlinarski rob*? Verski se osećaj tih pagana odmah stavio na stranu uvređenih vodenih božanstava. Ljudi su puštali mlinove da zarđaju i propadnu; gde to nisu činili, gde su koleša i nadalje kloparala, onde su pokušavali da žrtvama udobrovolje prirodnu silu. Na kraju je čoveku bilo drago, što ne mora sam da okreće mlinski kamen ili goni životinje da to rade. Sada su bacali u reku u najmanju ruku brašno ili hlebove za uvređeno božanstvo.

Kako su nekad Egipćanina, tako su sada rimskog mlinara smatrali za čarobnjaka, a mlinovi, u kojima se mučila voda, gde se voda sputavala na kolo, postadoše nečista mesta. Onaj, ko je stanovao u mlinu trebalo je da se boji zlostavljanog elementa. “Vodenjak” mu je razbio kolo; ili se u komori pojavio vilenjak, koji je u ruci nosio lonac s ribama, da ih isprži na mlinarevoj vatri. Strašno je bilo što su vodeni dusi bili u savezu s vatrom, pa je mlin često eksplodirao. Ljudi tada nisu znali što danas ima u svakom priručniku mlinarstva: čim se više od dvadeset grama brašna rasprši u kubnom metru vazduha, javlja se opasnost od eksplozije, koja može u času nastati zbog vrućine od trenja mlevenja. Isisavanje vazduha, u kome ima prašine, bilo je u Srednjem veku sasvim nepoznato. Lako je moguće da su ga Rimljani poznavali – ali je slabljenje svakog tehničkog znanja u doba Seobe naroda smanjilo svaki oprez. Kako bilo, u 5. veku su stalni požari mlinova izazivali praznovernu stravu. U tome su ljudi videli pravednu kaznu za zločin, što su vodu upregli pod ljudski jaram i još su dvanaest stotina godina kasnije (1671) dobrovoljno spalili jednu vodenicu, “zato što je uništila potok i što je bila kriva zbog suše, koja je trajala nekoliko godina”!

Tako je bilo s vodenicom, u koju su iz divljine pridošli nerado ulazili. A s druge strane baš ti rimski strojevi bili putokazi kulture. Tuda je prolazio put napretka: umesto ropskog rada, rad mašina! Umesto ljudske snage, elementarna sila. I opet je svešten-

stvo zahvatilo da pouči plašljivu gomilu: puštati element da radi, nije greh, već naprotiv *dika!* To nije uspevalo tako brzo: rad mlina gledao se čas kroz pagansku koprenu, čas kroz hrišćanske predstave. Od toga nesigurnog kolebanja nastade mitologija mlina, značajna mitologija nordijskih naroda, koja se održala do danas.

Hrišćanstvo je pobeđivalo polako. Mlin – tako su fratri tumačili ljudima – stvara vaš hleb, a *hleb* je *Hrist*. Zato su Rusi dugo verovali da iver od mlinskog kola može lečiti dečje bolesti. Drugi jedan slovenski narod, Srbi, mislili su da se mlinskom vodom, ako se ona zahvati, kad prsne s kola, mogu lečiti bolesti, koje “naglo buknu” (čirevi, zarazne ospice). Sveštenici su se borili protiv toga, ali su se na kraju morali pomiriti s tim, da priznaju te običaje. Mlin, čiji je krajnji proizvod bilo brašno, imao je konačno veze s Hristom, pa su tako i njegovi delovi bili sveti. Najteže je bilo s mlinskim kamenom. Severno-germanske Sase, nije, na primer, niko mogao razuveriti da u mlinskom kamenu nema čarobnih moći, jer je on svojom strašnom tutnjavom podsećao na boga oluje Donara. Sveštenici su to oprezno suzbijali, stvorivši sveticu mlinarskog zanata, na čiju se zapovest najteže kamenje kretalo lako i pitomo poput jaganjaca. Ta žena bila je sveta Verena. Ona je poreklom iz alemanske zemlje. Preci su današnjih Švajcaraca u svojim potočnim mlinovima postavljali male idole, kojima su prinosili žrtve. Ali je Verena posetila te brdske mlinove i srušila te idole u reku. Legenda priča da se đavo na nju nabacio golemim mlinskim kamenom, ali je nije mogao pogoditi. Kad je htela da ode iz negostoljubive šumovite doline, gde joj se to dogodilo, nije našla ni čamca ni kola. Tada je svetica uzela mlinski kamen, stavila ga na površinu vode i tako lako izmakla iz doline. Zbog toga je Verena postala i zaštitnica lađara. Između Ciriha i Strazbura nailazimo još danas na njen lik, koji u ruci drži mlinski kamen... Tako su hrišćanski sveštenici preduzimali sve da stara paganska strahovanja pretvore u hrišćanski poredak.

Jedno jedino praznoverje nisu mogli dugo da unište. Bila je to neugodna činjenica, što je mlinsko kolo moglo *da govori!* Ono je zaista govorilo! Ko je ikad nekoliko sati slušao vodenicu, taj zna da ona ne daje neki mehanički štropot bez duše, već da sama od sebe menja tempo i boju zvuka. Nemci, “narod, koji osluškuje”, bili su opet u opasnosti, da čuju proročanstva, paganske proročanske izreke:

*Šta rekoh ja o šumu,
kad nije ni šum to!
Pevaju to vile
i idu u kolo!*

pevao je Franc Šubert u 19. veku, kad te stvari više nisu bile religija, već naprotiv samo još “osećaj”... U doba Seobe naroda bilo je, međutim, teško razabrati da li mlino-
vi, koji su mleli hleb, pripadaju Hristu ili đavolu. Notker Balbulus (umro godine 912), znameniti fratar samostana Sent Galen, rekao je ljudima: “Jest, mlinsko kolo može zaista govoriti! Ali ja sam jasno čuo, kako je ono danas govorilo: „*Sanctus spiritus assit nobis!* (Sveti je duh među nama)”, i na to je komponovalo sekvencu, koju je samostan pevao.

“Tom silovitom elementu, vodi, poveriti pokretanje mlinova, čiji je rad bio tako savršen, bila je nemala smelost”, pisao je Džon Bekman, naučnik 18. veka, u svojoj “*Istoriji pronalazaka i otkrića*”. “Ali je još veća vratolomija bila, u tu stvar upregnuti sasvim nepouzdana vetar! Premda je samo po sebi nemoguće menjati jačinu i smer vetra, ipak su ljudi pronašli sredstva da se neka konstrukcija okreće tako da prima baš toliko vetra, koliko je u datom času potrebno – duvao vetar odakle mu drago.”

Jedna anglosaksonska isprava stavlja prvu vetrenjaču, o kojoj je ovde reč, u godinu 833. Učiniće se čudnim, što i tu mašinu nisu pronašli Rimljani – jer: šta je vetrenjača, nego sprava, koju pokreće princip zupčanika, ali koju ne tera voda, nego vetar. Premda su Rimljani, majstori plovidbe, vrlo dobro znali kako se jedra razapinju i “uvek okreću prema vetru”, oni su ipak ono veliko otkriće prepustili kasnijim jalovim vekovima.

Dugo se verovalo da su krstaši doneli poznavanje motora na vetar s Orijenta. To nije tačno. Ponajpre, u Siriji i Palestini (starom rimskom području mlinarstva sa životinjskim i vodenim pogonom) nije uopšte bilo vetrenjača. Druga spomenuta isprava (ako je autentična) potvrđuje postojanje jedne engleske vetrenjače davno pre prvog krstaškog pohoda. Verovatno je bilo tako, da su tek krstaški pohodi od jednog naroda do drugog proširile vest o postojanju takvih vetrenjača. Ti krstaški pohodi su bili “putovanje”, koje je narod zapadnih zemalja, što je u svojim gradovima i zamkovima sve više glupavio, prvi put povelu u slobodu. Sada je francuski vitez upoznao engleskog, a ovaj nemačkog viteza: na dugom zajedničkom hodočasću saznavalo je hrišćanstvo, kakva mu praktična znanja poseduje sused. Tako se saznalo i za vetrenjaču.

Za proizvodnju hleba u zemljama, čije su padine bile neznatne, nije bilo novotarije, koja bi se mogla nazvati važnijom od ove. To je, dakle, važilo za sav severozapad i zapad Evrope, a pre svega za Englesku. A i bez toga nije bilo nikad sasvim lako da se tu izgrade mlinovi na vodu. Trebalo je za mlinove iskopati vodena korita, pomoću dovođa vode stvoriti veštačke vodopade, a mlinove smestiti duboko, da im voda nadolazi odozgo. Te su teškoće sada otpale. Ako se vetrenjače grade na povišenim mestima, ima u vetrovitim zemljama severne Evrope uvek dovoljno vetra.

Uprkos tome počela je gradnja vetrenjača u Srednjem veku vrlo sporo. Kao godina prve vetrenjače u Francuskoj spominje se 1105, u Veneciji (i to je grad, koji nije imao vode tekuće) godina 1332. U nemačkom gradu Spajeru gradila se prva vetrenjača 1393, ali se morao neko poslati u *Holandiju*, da se pribavi jedan stručnjak. Ova je zabeleška karakteristična: Holandija, zemlja u kojoj voda gmiže, prva je uvidela nacionalno značenje koje bi mogla imati vetrenjača, pa je stoga privukla inženjere, koji su posedovali nenadmašno znanje u gradnji tih novih mašina. Holandani su, na primer, razvili umeće u konstrukciji pokretne glave mlina, usled čega su krila, pričvršćena na toj glavi, mogla hvatati svaki dašak vetra. Nemci su to shvatili prekasno, pa su gradili “nepokretne mlinove, koji nisu mogli manevrisati”. Tako Holandija vrlo brzo postade središte evropske gradnje mlinova, a vetrenjača grb zemlje, po kome se na svakoj slici odmah prepoznaje holandska krajina.

S gradnjom vetrenjača povezani su čudni juristički sporovi. Kad su fratri manastira avgustinaca u Overuselu hteli godine 1391. da grade vetrenjaču, zabranio im je to grof,

koji se s njima graničio, jer vetar piri preko njegovog područja. (Verovatno je posednik grofovije smatrao vetar za naslednika njegovog potoka.) Ali je biskup utrehtski, silno razljućen, dokazao da je sva provincija samo pod njegovim vetrom, i tako su klerici gradili svoje mlinove. Pa ipak: grof od Frislanda ubirao je od svojih mlinara *godišnju daću za iskorišćavanje vetra*. – A jedan je nirnberški pravnik Kaspar Klok, zabeležio još 1651. ukratko: “Pravo prodaje vetra mlinarima pripada vlasti”.

Na malo je stvari ono vreme bilo tako ponosno kao na pronalazak mlinova. Jedan naučnik Srednjega veka kliče: “Ja ne mogu ćutanjom preći preko nečega, u šta nisam hteo da verujem, dok to nisam video rođenim očima. O tome su već mnogi govorili, ali se to meni učinilo nemogućim. No, moja je žudnja za znanjem prevladala i ja sam se u to uverio: u mnogim krajevima Italije, pa čak i ovdje u Francuskoj, postoje mlinovi *koje okreće vetar!*”

Svet, u kome je tako nešto postojalo, bio je bez sumnje dobro hristijanizovan. Stari bi se Gali i Nemci dobro čuvali da kosmično-božanskog genija, to jest vetar, zloupotrebe za pokretanje mlinova. Mlinovi su, međutim, i među hrišćanima sačuvali ono nešto strašno – i mlinovi na vetar nisu u tome nimalo zaostajali za mlinovima na vodu. Pesnici, veliki majstori, koji nesvesnome daju oblik, već su se pobrinuli da tako nešto ne izumre u srcu naroda. Kad je Dante u XXXIV pevanju Pakla ušao u najdonji krug – tamo, gde vijore ledene magle, video je u sumraku krila vetrenjače, koja se okreću. Mlin je izgledao kao neka preteća ptica:

*... dva ogromna krila,
kakva pristoje ptici njegova kova;
ne videh jedra, da bi takva bila.*

*Bez perja behu kao šišmišova,
a maše njima tolikom žestinom
da dvostruk vetar stvara uvek snova*

Ali to i nije mlin, već sam đavo glavom, koji se pretvorio u mlin i melje duše grešnika. One su privezane uz mlinska krila, a on ih sebi baca u ralje. Na takvu strašnu viziju (i Orcagna je slika u “Poslednjem sudu”) Dante ne bi naišao, da i sam nije slučajno doživeo poznatu stravu, koja nas obuzima, kad u novembarskoj magli odjednom ugledamo mlin, koji okreće svoja golema netopirska krila i pri tom jadikuje. Ali taj lelek mlina nije prikazala latinska jezička porodica, već nordijska. U švedskom i norveškom jeziku, kad oni oponašaju glasove meljave, nikad mlin ne glasi “mill”, nego “qvarn”. U toj reči plače materija, koju na muke razapinju aveti. Nešto je slično pronašao i Servantes. Taj vedri i kritički čovek, koji je živeo na prekretnici Srednjega veka i Renesanse, nije, dakako, ništa hteo da kaže o jezi, koju je u njemu izazvala vetrenjača. On odraz te jeze stavlja u mozak ludog Don Kihota: Vitez vidi još u krilima vetrenjače ruke divovskih bića, na koje treba nasrnuti hrišćanskim kopljem. Ali nije samo njemu đavo sedeo u mlinu.

Svi su narodi Srednjeg veka ispunjeni zagonetnom mržnjom prema mlinarskom znanju. Englezi, Nemci, Španci, Francuzi: svaki narod govori o mlinaru samo loše. Što su mlinovi bili neugodna mesta, samo je pola razloga. Mlinaru nije bilo mesta u gradu. To je bio jedan od razloga da ga preziru kao i seljaka, koji takođe nije pristajao gradu. Ali su se ljudi mlinara bojali i gnušali kao da je on sam đavo. Njega je okruživala neka tajna ekonomske vrste. A šta je on zapravo radio?

Kad su rimski mlinovi na vodu prešli u germanske ruke, oni su u početku ostali u privatnom posedu. Ali se uskoro uvidelo da su te mašine odviše važno oruđe, a da bi služile samo jednoj porodici. Zbog njih su se i u njihovoj blizini osnivala čitava sela. Već Salijski zakonik zna za mlinove, u koje se donosilo tuđe žito na meljavu. Bavarsko narodno pravo nabroja mlinove kao javne zgrade; zakon ih je naročito štiti. Oštećenje mlina bilo je kažnjivo: čovek, koji je ukrao železnu ručicu, kojom se mlin stavlja u pogon, kažnjavao se kaznom trostruko većom od kazne za običnu krađu. Građenje mlina bilo je prilično skupo; članovi seoske zajednice su podmirivali troškove za uređenje nasipa i ustave, te za nabavku železnih delova. Trajno održavanje pogona stajalo je novca koji sam mlinar nije posedovao. Tako se često, zajedno s porastom vrednosti mlina, pogoršavalo vlasničko pravo mlinara na mlin. Na kraju je on postao opštinski zakupac.

Ali je mlinar zapravo izgubio posedovno pravo na mlin, kad je područje germanskih zemalja kasnije preuzelo rimsko pravo. Jer: "*Cujus terra, ejus molina*" (čija je zemlja, onoga je i mlin). S prelazom zemlje u ruke aristokratije postade nekad samostalni mlinar nameštenik gospode. Da bi štiti sebe i zakupca, određivao je sada posednik zemlje "Mühlenbann" i "Mahlzwang". Mühlenbann je bila zabrana građenja drugog mlina u krugu, u kojem je jedan mlin već bio u pogonu, a Mahlzwang prinuda, prema kojoj se unutar toga kruga žito moralo slati na mlevenje uvek samo u gospodski mlin. Naročito je taj drugi propis, koji je isključivao svaku konkurenciju, strahovito tištio seosko stanovništvo i kroz vekove bio uzrok mnogobrojnih lokalnih buna – naročito onda kad bi vlasnici zemlje provaljivali u kolibe seljaka da konfiskuju sprave za mlevenje. Mlin je dakle – od potične vode pa sve do poslednje mlinarske torbe – pripadao sada nekom posedniku zemlje, nekom grofu ili vojvodi: a mlinar, koji je u njemu stanovao, postade službenik, koga je plaćao zemljoposednik, ili je, u većini slučajeva, bio zakupac, koji je morao plaćati zakupninu, da bi smeo zadržati mlin. A ako je hteo da pribavi novac za zakupninu, morao se pobrinuti.

Ako je mlinar hteo da živi, on je zapravo morao žito da krade. Narodi Srednjega veka bili su uvereni da svaki mlinar krade! A i nije imalo mnogo smisla što su se izdavali propisi, da se mlinaru onemoguću krađa. Grad Minhen je prisiljavao mlinare da svojim pomeljarima dopuste da pre mlevenja još jednom izmere žito, a zatim da mogu vlastitom rukom preuzimati brašno iz mlinskog žleba: ali mlinari 13. veka nisu za to nimalo marili, već su seljacima i pekarima ispred nosa zalupili vratima mlina. "Pokraj svakog mlina stoji brdo peska", uzdisala je nemačka poslovice. Težina žita, koje se pri meljavi pretvaralo u mekinje i brašno, nije smela izazvati neku sumnju: ali je mlinar ipak iza zatvorenih vrata uzeo svoj deo i stavio u brašno finog peska. "Nijedan mlinar neće otići u nebo", govorilo se u Normandiji. A Španci pričaju priču, kako je Petar izba-

cio iz raja drskog mlinara, koji je “onde tražio samo svoju kapu, što mu je onamo zaneo vetar”. On je kapu tražio nekoliko meseci, dok mu nebeski vratar nije rekao: ko je na zemlji bio mlinar, taj ni kasnije ne zna ništa, nego da laže.

Ali već ni na zemlji nije bilo lako osloboditi se mlinara. Upravljanje mlinom tako, da on ne postane neupotrebljiv, bilo je naime prilično teško umeće. U “Pravim starinama” Jakoba Grima čitamo kako je bilo teško nadgledati mlin. Sredina spoljnog kola sastojala se od jake hrastove grede na koju su u dva reda bile pričvršćene žice i savijeni delovi, koji su, učvršćeni gvozdenim štapovima i podupiračima, sačinjavali dvostruko kolo. Između oba spoljna obruča bio je ugrađen red koritastih lopata, koje su hvatale vodu. Kad se na spoljnoj aparaturi nešto pokvarilo, možda se kvar još mogao popraviti. Ali šta, ako se slomio unutrašnji zupčanik ili vertikalna osovinu, koja je bila pokretna snaga mlina? Na toj metalnoj osnovi je ležala sva težina gornjeg mlinuskog kamena, a neprestano je trenje značilo za osovinu, na kome je ona počivala, opasnost od glodanja.

Za onako tehnički nedarovitog čoveka Srednjega veka bio je, dakle, mlinar u isti mah i inženjer. Velika je bila njegova odgovornost – i to ne baš najmanja prema samome sebi. Jarel piše:

“Njegova korist ili njegov gubitak, sav njegov imetak, pa čak i njegova propast, zavisi o pravilnom radu svih delova mašine. Mlinarevo uho dan i noć prati šum mlinuskog kamena, koji se okreće u svom ležaju. Potpuno poklapanje kamena i podloge – on ga čuje po određenom zvuku! – za mlinara je stvar od najveće važnosti! Osim toga, njegova je ruka neprestano na izlaznom mestu, da bi već samim pipanjem prepoznao karakter i kakvoću izrađenog brašna. Karakterističnim pokretom rastire palac uzorak brašna preko kažiprsta – palac je u stvari ispitivač kakvoće proizvoda; a otuda potiče i uzrečica: “Vredan kao mlinarev palac.”

Ali pored stručne tiranije vršio je mlinar pre svega još i policijsku: on je bio oblasni špijun za “Mahlzwang” svoga kraja. On se šunjavao naokolo i gledao kroz pukotine, ne melju li gdegod sitni seljaci svoje žito ručnim mlinom. Ne, oni su morali poći k mlinaru, koji im je kao nadzornik svoga gospodara oduzimao ne samo trećinu njihove meljave – to je bila njegova zakonita plata – već im je potajno krao i više. Bio je to jedan od uzroka koji su vodili do seljačkih ratova.

Mržnja prema mlinarima jedva da je bila igde veća, nego u Engleskoj. Bristolska hronika je odobravalala to što je kralj Edvard I nemilosrdno postupao s mlinarima. Ali njihovu najoštriju osudu napisao je veliki pesnik Džefri Čoser u svojim “Kenterberijskim pričama”, gruboj kulturnoj slici vremena:

U Trompingtonu, blizu Kembridža, postojao je mlin, čiji je vlasnik imao običaj “da krade brašno zlatnim palcem”. Nazivali su ga drski Simon. Oženio je župnikovu kćerku, koja je bila ohola kao i on:

Videlo se dobro odavde.

Nedeljom ide Simon ispred nje

*crvenih hlača, s baršun-kapom na glavi,
a crvena suknja i vrpca za njim se javi.
Jao, ko njima pozdrav ne izreče,
a njoj ni nešto kao "dama" reče...*

Nesimpatični je par imao lepu, odraslu kćerku i jedno malo dete u kolecvi. Među povlasticama, koje je uživao mlin, bila je i "Mahlzwang" prema univerzitetu u Kembridžu: visoka je škola bila obavezana da svoje žito melje u Trompingtonu. Jednoga dana upravnik univerziteta tako je oboleo da se više nije mogao brinuti za žito i brašno:

*Zbog čeg' na posao Simon se dao
sto puta više brašna, žita krao.
Uzeo što bi dosad s nešto srama,
bestidnost dalje zgrtala je sama.
Opazi rektor lica mrgodnog,
al' mlinar ne da ništa preko tog:
više i kune: laž da to je sve! –
Studenta dva tu zatim dođoše...*

Jedan se zvao Allan, a drugi John. Oni se opladiše da im ni unca neće biti ukradena, ako vlastitim rukama odnesu nekoliko vreća žita u mlin. Rektor je smatrao da je to nemoguće, ali je na kraju ipak odobrio, i posudio im za prenos konja. Tako stigoše do mlina. "Ja ću vam to odmah samleti", reče Simon. "A kako ćete utući vreme?"

*"Kod levka ja ću lepo stajati!"
odvrati John. "Čuo sam pričati,
a ne videh nikad gde žito curi.
Veselo to je, kad se remen žuri!"
"Kad ti si gore, nemir me ne peče,
dole ću gledat', kud nam brašno teče",
na to će Allan...*

Ali je mlinar ipak lukaviji od njih. Kad je započelo mlevenje, odrešio je napolju konja. Konj je pobegao, a mlinarica, koja se dogovorila sa svojim mužem doviknula im je tu novost u mlin. Kukajući, potrčaše studenti za dragocenom životinjom: brašno je bilo zaboravljeno! Kad su kasno uveče – bio je već odavno mrak – opet uhvatili svoga konja i vratili se posrćući u mlin, bio je već, dabome, priličan deo brašna njihovog rektora ukraden i upotrebljen za pečenje kolača. Ali oni nisu mogli ništa da dokažu i još su učtivo morali da zamole mlinara za prenočište. Lupež, koga je učena glupost studenata prilično zabavljala, odgovori:

*"Kuća mi tesna – budite poučeni!
S dokazima, što su veoma čuveni
možete pravo (zar to šala laka?)*

*prevalit' milju s dvadeset koraka.
Kvadratnu milju! Ne bude li tako
na tu tesnoću sviknite polako!"*

Ali se dogodilo drukčije. Allan i John – koji drhte od žudnje za osvetom, ali još ne znaju kako da je zadovolje – daju mu novac i mole ga da ih posluži dobrom večerom. Pilo se toliko piva da je mlinar klonuo pijan u postelju. Svi, pa i gosti, leže u istoj sobi; svetlo je bilo ugašeno. Silno hrkanje odzvanja kućom i meša se sa štropotom mlina. Allan leži budan. Bes zbog ukradenog brašna i izgubljene opklade izvrnuo se u drukčije osećaje: nasrnuo je na postelju kćeri:

*Dok ne beše tako blizu njenom krilu,
da zov za pomoć neće spasti vilu!*

Uskoro zatim privuče lukavi John, kome Allanova sreća ne da da spava, kolevku s mlinarevim sinčićem tik do svoje postelje. Majka, koja hoće da nadoji dete, ne opaža promenu u sobi, pa se snena uvuče, umesto k mlinaru, u studentovu postelju. Pre svitanja probudi se domaćin i vide šta se dogodilo sa ženom i kćerkom; nastala je silna tuča, u kojoj učestvuje i mlinareva žena. Ona pomaže svome mužu, ali iz nepažnje udari drškom metle, umesto jednog studenta, svoga muža po ćeli. On se bez svesti stropošta na zemlju: njih dvojica pohitaše s brašnom i konjem natrag u Kembridž i u trijumfu uzeše sa sobom još i kolač koji su mlinar i mlinarica ispekli od ukradenog brašna. Tako su dobili svoju opkladu.

Zbog ove lakrdije smejala se Engleska – smejala se nekoliko vekova. Smejalo se u gradovima i zamkovima, na trgovima i u manastirima. I u budoarima dama smejalno se, i u Šekspirovim tavernama, gde god je Ben Jonson pio ale, pilo se Šauceru u spomen. – Mlinovi bejahu skrovita mesta, koja su obećavala pustolovine. Mnogo pre nego što je živeo Šaucer, ostalo je sećanje o muškosti na zabranjene stvari. I sam je šesnaestogodišnji Gete, kako to pokazuje njegov niz pesama "Annette", znao nešto o "mlinaricama". Drmanje mlina, koje je potresalo sve komore kao u nekom zagrljaju, kuljanje brašna, topla para: mlinovi su bili utočište seksa. Stoga je i Etelbertov zakonik iz 6. stoleća propisivao: "If anyone molest a maid servant of the king he shall pay 50 shillings amends. But if she be the maid who grinds at the mill, he shall pay 25 shillings". (Ako neko napastvuje kraljevu služavku, platiće 50 šilinga globe. Ali ako radi u mlinu, platiće samo 25 šilinga...)

Možda niko protiv mlinara nije vikao više od njihovih nekadašnjih blizanaca. *Pekari* su bili visoko iznad mlinara. Već i zato što su bili stanovnici gradova. “*Gradski vazduh čini slobodnim*”: Ko je sedeo u tesnom prostoru tadašnjih gradskih kaveza, taj nije bio podložan nikakvom posedniku zemlje. Pekare su u gradu pripadale zaista pekarima, što većina mlinara nije nikako mogla da kaže o svojim mlinovima.

Na šta su ljudi Srednjeg veka bili u svojim gradovima tako ponosni? Neki Rimljanin, koji je umro oko 200. n. e., ne bi prepoznao Zemlju, da mu se duh na nju vratio oko 1000. godine. Dok je kulminacija antike u najmanju ruku godila oku – sa svojim širokim trgovima, otvorenim gradovima, dobro održavanim putevima – zemlja u Srednjem veku bila je posejana kamenim utvrđenjima, bodljasto opasanim gradovima, koji su se sve do godine 1400. množili kao čičci. Među njima su ležala neobrađena polja od ilovače.

Nijedan način građenja nije bio ružniji od onoga u gradovima Srednjeg veka. Taj je način računao sa životinjskom prirodom ljudi. Njihov je temeljni doživljaj bio *strah*: prosti strah od napada bližnjega. U gradovima i kućama nije bilo ni jednog mestašca bezbrižnosti, slobodnog prostora. Sve je služilo “odbrani”. Svaka je stambena kuća bila oklopljena protiv kamenih i železnih kugli i čkiljila je u svet kroz pukotine; prozori su bili samo uspravne rupe, iz kojih se moglo streljati ali su oni i branili od strelica i požara. Iz istih razloga bile su i kućne kapije sasvim niske i uske. Mogao ih je braniti *jedan* čovek.

To je bila logika pećinskog građenja! Premda su stanovali iznad zemlje, ljudi Srednjega veka živeli su ipak tako, kao da vegetiraju poput svojih predaka. Na to ih je prisiljavalo strašno iskustvo. Sigurnost rimskog mira u zemlji bila je odavno razbijena. Onaj, ko nije živio u senci gradskog zida ili zamka, nije više bio siguran za svoj život. Na putevima su bili napadani trgovci, na njivama seljaci. Kroz vekove su samo gradovi i zamkovi jamčili produženje života.

Kako se živelo u nekom zamku, o tome ne treba čitati Valtera Skota ili druge romantične pesnike. Treba pročitati jednog savremenika, koji je živio već početkom Novoga doba, Ulriha von Hutena:

“Bio zamak na nekom bregu ili u dolini, on nije bio građen za udobnost, već uvek za odbranu. Opasan jarcima i bedemima; u unutrašnjosti potesan; u njemu nagruvane staje za stoku i mračne komore s ratnim oruđem. Posvuda zaudara smola i sumpor, a vonj pasa i njihove nečisti nije, mislim, ništa omiljeniji... A kakva graja! Tu bleje ovce i riču goveda, tu laju psi – a mi, koji stanujemo u kućama blizu šuma, čujemo čak i zavijanje vukova. Svakoga dana brinemo brigu za idući dan, uvek smo u pokretu, uvek nemirni... Ako je žetva jedne godine slaba, kao šta se to kod nas često događa, vlada strahovita nevolja i beda. Tada nema ništa, što čoveka u svakom času ne plaši, ne smlavljuje i ne izjeda...”

A gradovi nisu bili ništa drugo, nego “građanima nastanjeni zamkovi”. Duševne i sanitarne posledice tog stanja bile su teške. Sa zgražanjem govorimo o jevrejskom getu.

U stvari, svaki je grad Srednjega veka bio “geto za hrišćane”. Oni ga nisu mogli tako lako napustiti. Na kapiji je sedeo vratar pisar, koji je vodio knjigu o onima koji izlaze, a pogotovu nije dopuštao da neko uđe. Pet stotina metara daleko od grada počinjala je već neshvatljiva tuđina. Onde više nije vredeo vlastiti novac, jer je svaki veći grad kovao svoj. Bilo je sasvim besmisleno, što je to činio; to je bila smrt svakog trgovačkog saobraćaja. Ali želja za učaurivanjem bila je jača od želje za korišću.

Tako su ljudi kroz vekove osećali svoj stan kao “tamnicu”, pa ipak su *dobrovoljno* ostajali u njemu! A bili su to potomci onih naroda koji, kao Saksonci kod Tacita, nisu u gradovima gledali ništa već “zaklone ropstva i grobove slobode”. Oni su mnogo radije živeli na svojim otvorenim poljima! – “A gde da se kupamo”, pitali su užasnuti Kvadi cara Marka Aurelija (161-180 n. e.), kad je ovaj njihovo pleme oterao u gradove, da ih može nadzirati. A pri tom rimski grad još uvek nije bio srednjovekovni grad.

Kod tih ljudi, koje su neprirodno držali u “zatvorenoj gradskoj ekonomiji” i unutar zidova, javlja se čudni lokalni ponos, gradski patriotizam Srednjega veka sa svojim čudnim cvećem. U staro doba ljudima je bilo svejedno jesu li se rodili na Crnom moru, u Odesi, ili su poreklom iz Cadixa u Španiji, samo ako su bili rimski građani! U Srednjem su veku postojale razlike kao između dva sveta u tome, da li je neko svoja građanska prava posedovao u Veroni ili u Padovi. Histerični lokalpatriotizam, dabome, opet je vodio do častoljublja i cvetanja umetnosti, kao što je uopšte problem teskobe u kulturi i u životu ambivalentan. Iz pritisnutog srednjovekovnog grada izbila je konačno i gotska katedrala. A sistemi skolastike izrasli su u teskobi manastira. Gete, koji je, kao nijedan drugi duh, osećao bedu i sjaj Srednjeg veka, teskobu gradova i mistični doživljaj ljubavi takve odvojenosti, pušta jednom prilikom svoga Fausta da uzvikne:

*Zatvor još me muči tupo?
Prokleta, plesniva rupo!*

ali na drugom mestu priznaje:

*U ćeliji, što nas mori,
kad svetiljka blago sja,
tad u grudi svetlo zori,
u srcu, što sebe zna.*

Raspadanju zajedničkog života u najmanje ćelije odgovarao je nedostatak nacionalnog osećaja prema spolja. U svakom engleskom gradu tada je vladao, kao što saopštava Lipson u svojoj *Economic History of England*, duh “otuđenja i zavisti. Gradska privredna politika bila je sebična do gluposti. Bilo je svejedno, da li je neki stranac bio Englez i građanin nekog susednog grada, ili je došao spolja, a otadžbina mu je bila s onu stranu mora. Njega su na svakom koraku mučili pakosnim propisima i sitničavim odredbama, koje su odavno već iščezle ...”

Gradovi su mislili da će bezobzirnošću, kojom su nastupali prema spolja, u najmanju ruku moći prema unutra garantovati svojim sreću. Ali baš to nisu mogli. Ljudi su se zbog zvanja u “hrišćanskom getu” tadašnjih gradova međusobno gložili do krvi. Retko se ko mogao baviti onim za šta je imao volju i dar, jer je broj članova u zvanjima bio strogo ograničen. Da bi ubuduće svaki proizvođač mogao naći svoga potrošača, propisano je mnoštvo zabrana: tako, na primer, “crnolevač” nije mogao u isti mah biti i “žutolevač” – Car Sigismund (1410-1437) zabranio je pod pretnjom kazne od deset zlatnih guldena da se neki zanatlija u sporednom zanimanju možda bavi još nekim zanatom, pa makar taj bio onome sasvim srodan: “Ko štavi kožu, ne sme praviti cipele, i obrnuto”. Kako je ponekad taj princip krajnje podele rada bio nezgodan, pokazuje upravo pogrešna pouka: “Gde stoji pivara, ne može stajati pekara”. Ispravno je bilo baš suprotno od toga. Prema privrednom istoričaru Inama-Sternegu mogli su baš pekari i pivari korisno da upotrebljavaju jedne te iste pogonske naprave – ta oba su ova zvanja radila sa žitom i kvascem. U starom Egiptu (to nam dokazuju slike) pekari i pivari uvek su radili u prostorijama koje su bile jedna pokraj druge.

Prisilna podela rada najteže je pogodila pripremanje hleba. *Ona je prva odelila pekare od mlinara*. U čitavom Starom veku čovek, koji je pekao brašno, pre toga davao da mu brašno samelju njegovi robovi, životinje ili vodena snaga. Još je u kasnoj antici (godine 364 n. e.) propisivao jedan zakon careva Valentinijana i Valensija da pekar koji napušta službu, mora uređaj pekare (officinae), životinje, robove i *mlin* predati svome nasledniku. Odeljivanje mlinarskog od pekarskog zanata učinilo bi se svakom rimskom ekonomskom misliocu nepraktičnim. Zašto da se dragoceno brašno prenošenjem od mlina do pekare izlaže opasnostima? Neka se žito pretvara u hleb!

Srednji vek je, naprotiv, mlin prognao iz grada. Nije preostajalo ništa, nego da se žito samelje vodenom snagom ili na brežuljcima. Gradski zid je prolazio sredinom između ta dva zanata i sabio pekare “*intra muros*”, a mlinara i njegovu fabriku, koja je ležala na tekućoj vodi, izbacio napolje. U malo gradova je bilo tekuće vode – a što se tiče vetra, prestajao je i on unutar gradskih bedema.

Tako je mlinar ispao iz središta kulturnog života. Odeliše ga od potrošača, ako su ti potrošači bili građani. Iz toga je nužno nastala mržnja između pekara i mlinara. Svaki je od njih kudio veštinu drugoga.

Od svih gradskih cehova pekarski ceh u većini slučajeva bio je najstariji. A posledica toga bila je velika samosvest. Kao što se zna, udruživanje pojedinih zanatlija u bratstva nije bilo izmišljeno u Srednjem veku, nego u doba rimskih careva. Zatim se, za vreme Seobe naroda, ta tekovina opet izgubila, dok je kasniji Srednji vek nije ponovo otkrio i izgradio. Jedno sećanje na važnost, koju su pekari kao činovnici imali u Rimskom carstvu, pojavljuje se u “Saksenspiigelu”, starom germanskom narodnom zakonu, po kome se ubistvo, izvršeno nad pekarom – kao čovekom od važnosti za zajednicu – kažnjavalo novčanom kaznom, trostruko većom od one za ubistvo nekog drugog čoveka. A Luj XI Francuski (1461-1483) odredio je da “nijedan pekar nije obavezan na stražarsku službu”, samo da se ne bi izgovarao da su ga ometali pri pečenju hleba. A u drugim zemljama pekari su se, naprotiv, jagmili za ratnu službu. Prednost, koju su min-henski pekari uživali pored drugih zanatlija, poticala je otuda što je njihova regimenta u bici kod Mildorfa (1322) Ludvigu Bavarskom spasila život i presto.

Kako je živeo čovek, koji je u podrumskoj prostoriji “pripremao malter života”? Oko njega je bio još uvek isti onakav alat, kakav je postojao u vreme Egipćana i Rimljana. Ništa se u tehnici nije promenilo. Korito je bilo starog oblika; i sto na kome se mesilo testo; peć je treperila žarom u prostoriju i obasjavala vreću s brašnom i kutlaču. Pekar je brisao ruke o pregaču, s crvenog lica curio mu je znoj. Inače je bio slobodan čovek: u gradovima, u kojima je narod imao prednost pred plemićkim kućama, mogao je postati senator i svojim pekarskim rukama pripomagati u oblikovanju političkog života.

Biti pekar, nije nipošto bilo lako. Šegrt, koji je odabrao to zvanje, morao se roditi u zakonitom braku. Nakon kraćeg probnog roka, potpisao je ugovor o najamnom odnosu. Vreme učenja trajalo je dve do tri godine; majstor je morao osobito paziti na njegov redovni odlazak u crkvu.

Sledila je isprava o učenju, i šegrt postaje kalfa. Kao kalfa polazio je pekar na putovanje, ponajviše na tri, a često i na pet godina, da upozna druge zemlje i nove oblike pekarske veštine. Tako se govorilo – a pravi je razlog bio sasvim drugi. Putovanje je bilo privredna mera, kojom su gradski pekarski majstori opteretili naslednike: tako je naime bila isključena konkurencija što god se moglo dalje. Pri tom je postojala i želja da poneki pekarski putujući kalfa u tuđini izneveri zanat. A to se često i događalo – iako o tome ne znamo toliko, kao o onom Klodu Lorenu, koji je kao lotrinški pekarski kalfa pošao u Rim, onde napustio pekarske naćve i postao znameniti slikar. Ali većina ih se vratila kući. Ako su mogli da pokažu svedoćanstvo i mesta zaposlenja u putničkoj knjizi, oni su, dakako, još uvek morali da čekaju, dok negde ne bude prazna neka kuća, koja je posedovala *ovlašćenje za vođenje pekarskog zanata*. A morala je, naravno, da nastupi i vakancija, to jest morao je da umre neki pekar. Novajlija je odabirao jedno od specijalnih zanimanja, već prema tome da li je bio potreban pekar belog peciva ili crnog hleba, poslastičar ili pekar kvasnog hleba. Nakon gozbe na koju je mladi majstor pozvao svo bratstvo, polagana je u gradskoj većnici “zakletva na gradski hlebni statut”. Svečan i ozbiljan čin, u kome se pekar morao zakleti “*da će uvek peći dovoljno*” (to je, dabome, u vreme, kad nije bilo slobodne konkurencije, bilo neobično važno) i da će strogo paziti na kvalitet i težinu robe.

U nekim gradovima pekar je morao da daje hleb i na zalog – vrlo neugodna odredba, i svuda omražena. Narod nije hteo da shvati da i zalozi mogu propasti.

Ako su gradovi štitali proizvođače od nepoštene konkurencije, oni su se ipak trudili da zaštite i prava potrošača.

Ocenjivači i majstori nadzornici hleba, koji su bili birani između članova ceha, nadgledali su po odredbi grada težinu i upotrebljivost robe. Prema hamburškom pekarskom statutu od 1373. mogli su ocenjivači pecivo, koje je bilo loše ili je imalo manju težinu, odmah da zaplene, a pekara skraćenim postupkom da dovedu pred gradsko veće, gde je još istoga prepodneva morao da plati novčanu kaznu. Augsburški statut je izričito stavljao u dužnost gradskom županu brigu, “da se siromahu odmah vrate njegovim pfeninzima”, ako mu je pekar prodao nedovoljno pečenu robu. Ako su se sporovi s nekim pekarom ponavljali, onda ga je grad predavao na milost i nemilost gomili, koja bi ga uz viku i grohotni smeh obesila na pekarska vešala: iznad neke kaljuge dignuta je uvis velika korpa, u kojoj je sedeo pekar; narod ga nije sam opet spustio, već je on na kraju morao odozgo da skoči i sav blatnjav trčati kući. U Cirihu je pekar Vakerbold, kome se to do-

godilo, potpalio 1280. iz osвете pola grada. Bežeći u rano jutro, susreo je neku ženu. “Ja, Vakerbold, podmetno sam požar!” viknuo je, smejući se pakosno. “Recite samo ljudima u Cirihiu da sam morao da sušim svoju odeću, koja je bila još mokra od kaljuge...”

Pekarski zanat nije bio lak. On je stavljaо velike zahteve pred zdravlje onih koji su se njime bavili. Brašno, istina, nije tako teško kao rudača – ali se kroz ceo Srednji vek neprestano čuje zanatlijska jadikovka, kako se pekari brzo razboleavaju. Tu je ponajpre dugo stajanje ispred žara pekarske peći; zatim noćni rad – taj je u Srednjem veku bio zabranjen, ali ne za pekarski zanat, koji je morao građane u rano jutro da snabdeva hlebom i zemičkama. Kad je građanin zevajući ustajao u jutarnjoj magli, tada je pekar baš gasio svoju svetiljku. Jedan majstor nije imao mnogo pomoćnika, a četrnaest do osamnaest sati rada nije bilo ništa neobično. (Još je 1894. umro od srčane kapi neki engleski pekar nakon dvadesetjednosatnog rada.) Posledica toga je bila da su pekari često obavljali svoj rad u polusnu. Oni su bili umorni i ponajviše malokrvni, jeli su premalo i neuredno. I spavali su u prostorijama pekare – značajno za Srednji vek bilo je što je svuda vladala teskoba – pa su i u snu udisali prašinu od brašna. Otuda pekarska astma ili barem bronhijalni katar, koji se nikad više nisu dali odagnati. “*Geindres*” (stenjači) nazivali su u Francuskoj pekare: “*Les gémissements qu'ils poussent à chaque effort pendant le démêlage de la pâte, ont pour but d'empêcher la farine de pénétrer dans les voies respiratoires*” (uzdasi, koje su huktali pri svakom pokretu kod mešenja testa, trebalo je da spreče brašno da disanjem ne prodre u pluća).

Daleko je gora bila kožna bolest, pekarski ekcem, koji je napadao samo pekare, i čije se delovanje kroz vekove nije moglo objasniti, dok ga 1817. prvi put nije naučno opisao lekar Vilijam. Uzrok te bolesti, koja je ponajviše napadala prsa i nadlaktice, bilo je začepljenje lojnica prašinom od brašna ili bacilima kvasca (ili su to možda bile i hemikalije, koje je mlinar krijumčario u brašno, da bi izgledalo belje). Ali još više brašneni parazit, bakterija *acarus*, koju je otkrio MekKormik u Liverpulu. Ali, ako je pekarski majstor pomoću provetravanja i čistoće (koje u Srednjem veku nije bilo) i izbegao taj bolesti, dobio bi posle nekoliko desetina godina, usled mnogo stajanja, “pekarska kolena”, unakažene i ukočene noge. Mnogo je pekara, kojima je zbog dugog stajanja bila skraćena noga, hramalo prilikom procesija: veterani rada iz bitke, koju su gradovi vodili protiv gladi.

Zahvalnosti za to ne nalazimo nigde u hronikama. Mnogo pre mržnju prema pekarima, iako ova nije dostigla žestinu mržnje protiv mlinara. “Kad siromah plače, pekar se smeje”, govorila je tada jedna španska poslovice. Engleske hronike ne saopštavaju ništa o mnogim valjanim pekarima, koji su bili sluge svojih sugrađana. Ipak je “jedan pekar vešto izbušio rupu u stolu, koji je pripadao njegovim pekarskim spravama”, priča Rilej u svojim “Memorials of London”. “Kad su zatim došli njegovi susedi i drugi, koji su bili navikli da svoj hleb peku u njegovoj peći, te doneli svoje testo, znao je on udesiti tako da je testo bilo stavljeno na taj sto, i da su se hlebovi na njemu mesili. Za to vreme je jedan od njegovih domara ležao na zemlji ispod rupe i oprezno je otvorio guranjem, i ne previše spretnim prstima tada odozdo izvlačio komade testa, tako da su susedi trpeli velike štete... na veliku sramotu grada.” Kao što je svaki mlinar krao brašno i žito, tako je građanin Srednjega veka bio uveren da je i svaki pekar zakidao na meri, a pre svega tražio je za svoj hleb previsoku cenu. “Jedva se može utvrditi”, piše jedan engleski

privredni historičar, “koliko je istine bilo u tim optužbama, i koliko je strogost propisa nagonila te ljude da pribegnu njihovom zaobilaženju i prevari. Sigurno je da su propisi vrlo retko uzimali u obzir stvarni položaj na tržištu. Potrošač nije bio sposoban – a možda i nije hteo – da povuče pravu granicu između veštačke i prirodne nestašice robe.

Svet nije nikad mogao da shvati zašto se uopšte cena hleba menja. A ona se morala menjati, jer cena žita nije uvek ostajala ista. Edikt, koji je kralj **Johann** (1199-1216) proglasio zbog održavanja cene hleba na visini, koja je odgovarala ceni žita, bio je najstariji engleski propis o normiranju cena. Godine 1266. zamenila ga je “*assisa panis*” Henrika III, koja je ostala na snazi više od pola milenijuma. Po njoj je čista dobit pekareva od hleba iznosila 13 odsto. To nije bilo mnogo – i on se morao boriti da uopšte i postigne tu dobit.

U Londonu je narod rado stavljao “nesavesne pekare” na stub sramote, ili su mu lagani hleb obesili oko vrata i tako ga vukli ulicama. Mogli su izgubiti i svoje majstorsko pravo. Ali su londonski pekari pomagali sebi tako što su podmićivali oblasti, da zažmure na jedno oko, ako su pekli hleb koji je bio za jednu četvrtinu ili trećinu lakši. Inače su se prekršaji protiv propisa o cenama ubrajali u svakodnevne krivice.

Nenaklonost Srednjega veka prema pekaru još se i produbila kad je on počeo da zauzima gradske službe, budući da je, pokriven svojom službom, mogao sada, lakše nego ikad, da kriši odredbe, koje je sam propisivao. Da bi pekara, koji je postigao javnu službu i čast, u tome sprečili, određivao je statut grada Jorka u godini 1318, da se nijedan činovnik, kome je bila dužnost da bdi nad održavanjem cena hleba, ne sme za vreme svoje službe baviti svojim pekarskim zanatom. Jedna je danska uzrečica glasila:

*Gde načelnik je pekar, gazda,
malen hleb tu je vazda –*

a nemačka poslovice:

*Gde veće čine pekari,
tu trpe bedu svi.*

Ali i nije bilo potrebno da pekari sede u gradskom veću, da bi ih prosti narod mrzeo. Za vreme gladi jurišalo se najpre na njihove dućane, a poneko je bio i ubijen, jer je za tadašnje mase (čak sve do Francuske revolucije) važila izreka: mlinari i pekari stvaraju glad.

STOLEĆA GLADI

A kad ćeš plakati, ako nećeš sada?

DANTE

54

Glad? – Toga je uvek bilo.

Kako od starosti i bolesti, tako su ljudi umirali i od nestašice hrane, kad je bilo gde istrunulo žito ili kad zemlja nije bila obrađena zbog nekog rata. Ali su nevolje gladi bile uvek vremenski i prostorno ograničene. U Srednjem veku bilo je to drukčije. Tada se prvi put pojavila glad kao trajna i svakidašnja pojava. Ona je pokazivala svoje unakaženo lice čas u Engleskoj, čas istovremeno u Nemačkoj i Francuskoj. Istočna Evropa je gladovala gotovo uvek. Ako bi se učinilo da će gladi bilo gde nestati, pojavila bi se ona u nekom susednom području, da se zatim, podjarena kao pakleni oganj, opet vrati u zemlju.

U Nemačkoj je bilo u 12. veku pet dugotrajnih, teških gladi – a godine između njih nisu bile takve da bi se zemlja mogla oporaviti. Za idući vek zabeležio je Kornelijus Valford u Engleskoj petnaest nevolja gladi. To je stogodišnji rat, u kome nema mira. Kao telo čoveka, koje se naoko oporavlja od strašnih napada bolesti, takav je tada bio život u Evropi. Demetra je ostvarila svoje pretnje, “da neće više ispod zemlje slati zemaljske plodove” – i čovek jedva može da shvati, kako je Evropa uopšte i mogla da preživi te vekove.

Da je za takve katastrofe bilo krivo nekoliko bednih nevaljalaca, kakvi su mlinar i pekar, u to jedva da je iko mogao ozbiljno da veruje – iako ni loša tehnika tih zanata nije u tome bila nedužna. Mlinari su u Srednjem veku zaboravili veštinu *proseavanja* brašna – i tako je došlo do toga da su tada (prema jednom računu, koji je postavilo 17. stoleće) stanovnici gradova morali zajedno s pravim brašnom da pojedu četiri funte *kamenog brašna* po glavi. To su za jelo neprikladno testo (kao što je opominjući govorio s propovedaonice Bertolt Regensburški) pekari s pomoću kvasca još i tako naduli, “da se umesto hleba jeo vazduh”. Srednji vek nije slutio da je tehnički problem gladi započinjao već s oranjem – pet centimetara dublje oranje izmenilo bi sudbinu čovečanstva – premda je to već Kato znao. Isto tako nije slutio da je njiva imala svoj vlastiti biohemijski život, na koji se moglo delovati. Kolumela je to znao – ali je to znanje za nas obnovio tek *Justus von Liebig* godine 1840.

Za ljude Srednjeg veka nije glad imala tehničke, nego natprirodne uzroke. Oni su bili unapred opomenuti, da bi mogli biti pokorni. Uvod u svaku nevolju gladi bile su strašne pojave na nebu, mnoga pomračenja Sunca i Meseca, a pre svega kometa. U hronikama se to često naziva “*stella cometis*”, a malo dalje “*fames acerrima*” (zvezda repatica – najstrašnija glad). Bog je tako opominjao ljude.

Za tim znamenjem na nebu sledila je kazna na zemlji. Izbijale su poplave, bilo je loših žetvi zbog grada, marvene pošasti su seljaštvu poharale životinjsku radnu snagu; dugotrajni ratovi – kao na primer onaj između Engleske i Francuske – prouzrokovali

su da je Zapadna Evropa zaboravila obrađivanje njiva. U mnogim se godinama bacala odgovornost za tu nevolju na starog neprijatelja, vetar. Čak je i čovek, kakav je bio Gotfrid Viterbski, dovodio veliku glad od godine 1224. u vezu s jednom olujom, koja je “istresla zrnavlje iz klasja” po svoj Zemlji. Hrišćani nisu prestali da veruju u olujnog boga Vodana!

Privreda Srednjega veka bila je vrlo osetljiva za sve elementarne nepogode prirode. Ljudi su živeli gotovo samo od onoga što su gajili na vlastitom polju. Seljak je plaćao svoj danak, a osim toga se morao brinuti da ima nešto od čega će živeti. Nikad nije preticalo a i da je imao, ne bi znao kako da to pretvori u novac. Znatno su bolje i sigurnije stajala velika imanja, naročito manastiri – ali ni njihov opstanak nije počivao na posedovanju novca, već na agrarnoj osnovici. Zar nije sama po sebi razumljiva konstatacija da su siromasi u Srednjem veku gladovali znatno više, nego bogataši! Pa ipak nije bilo tako; nisu *samo* niži staleži trpeli od gladi. I ako hronika Gembloksa upoređuje glad s “ovnom”, opsadnim uređajem starih Rimljana: “Kao što ovan uz tutnjavu udara o zidine gradova, tako i glad pogađa kuće bogataša i siromaha” – onda to nije lažno naslikana slika.

A gde je bila država? Mi sa čuđenjem gledamo kako je ona gotovo potpuno zatajila. U Srednjem veku bili su vrlo retki ljudi širokih pogleda, koji su poput rimskih vladara uzimali stanje u svoje ruke, domišljali se politici za ublaženje teškog stanja, pa je čak i sprovodili u delo. Jedan od prvih bio je Karlo Veliki. On je zapovedio nešto samo po sebi razumljivo: da se svekoliko žito zadrži u zemlji. (Kad se vidi, kako su kasnije, u jeku Srednjeg veka, engleski kraljevi bez stida pomagali izvoz žita, jer su i sami na njemu zarađivali, onda to nije tako samo po sebi razumljivo.) On je dalje zabranio da iko prodaje žito “*nimis care*”, odviše skupo, i ujedno propisao tarifu maksimalnih cena. Po njoj je bila određena cena jednog drvenog suda: zobi s jedan denar, ječmu s dva, raži s tri i pšenici sa četiri denara. U isti mah car je zapovedio da njegova dobra prodaju zob upola cene, raž uz dve trećine i pšenicu uz tri četvrtine cene. Nosiocima kraljevskih službi odredio je “da se strogo brinu o tome da njihovi ljudi ne umiru od gladi”. “Siromahe”, govori druga jedna zapovest, “koji su, mučeni glađu, napustili svoje kuće, treba ponovo skupiti. Oni neka uživaju istu kraljevsku zaštitu kao i poslanici tuđih naroda; niko se o njih ne sme ogrešiti ili ih učiniti robovima; treba ih odvesti tamo gde će uživati carevu zaštitu”. Dakle, vladar je osnovao stalne stanice za snabdevanje. Karlo je propisao porez za suzbijanje gladi: svaki opat i svaki grof mora dati po jednu funtu kao poklon za one koji trpe od gladi. Premda je taj iznos bio mali – moralni je učinak ipak bio znatan, jer se Srednji vek, koji je (ako se nije radilo o spasenju duše) mislio sasvim individualistički, čudio zbog poreza, koji je koristio telima siromaha.

Uostalom, sveštenstvu nije vladar morao izdavati nikakve propise. Naročito je niži kler išao do granica mogućnosti. Manastiri nisu davali samo ono što su imali: oni su prodavali svoje dragocenosti u strane zemlje, samo da nahrane ljude koji su gladovali. U nekim se francuskim manastirima – kako su pričali zahvalni ljudi – obnovilo *Hristovo čudo hleba*: od pet hlebova postade ih tri stotine. Godinama su ležali “gosti” manastira svuda naokolo u trpezarijama da ih tri puta na dan nahrane. Hrišćanstvo je upotrebilo manastire kao bolnice – i što je ono to smelo činiti, služi crkvi na najveću čast. Na

Rajni i u Belgiji bilo je stanje tako teško da su se fratri u mnogim manastirima bunili protiv poglavara i iznudili njegovo skidanje s dužnosti, jer su se bojali da će i sami pomreti od gladi ako se na vreme ne uplati propisana milostinja.

“Predstava o gladnom svetu tako se razlikuje od one druge, koju poznajemo iz Lukulovih gozbi, iz Trimalionova banketa i Senekinih opisa čašćenja, da se moramo nečega setiti: nestašica nikad istom oštrinom ne tišti sve članove jednoga društva... Svet ne zna ni za kakvu pravednu podelu radosti i boli”, piše Ezra Parmele Prentice u svojoj knjizi o uticaju gladi na istoriju čovečanstva. Ni u kom razdoblju, pa ni u onom najbednijem, ne prestaje luksuz pojedinaca. Luksuz je mnogo više nego navika: on je *ideja*, kojoj se prinose žrtve. Svakako, žrtve drugih; i tako vidimo kako u Srednjem veku, onde gde bi svako morao da trpi oskudicu, neki ipak žive u izobilju.

Takve oaze izobilja su francuski kraljevski dvorovi. Na njima vlada naivna ideja da blizina od boga pomazanog monarha daje ne pravo, nego i dužnost razvijanja najvećeg sjaja. Slikama ukrašeni rukopisi pokazuju nam – u vreme kad 95 odsto naroda ima samo jedan jedini par pantalona i jedan platneni haljetak – gospodu i dame u najskupocenijim odorama. Tu visi svila, onde se kočoperi krzno, cipele na špic i safijan ukrašeni su dragim kamenjem i zlatnim lancima. Nošnje se odražavaju u ogledalima dvorane za uživanje: paunovi više ne silaze sa stola. Tu je hrana lepa za oko, pravi vrtovi od mesa. Često umetničke izložbe, na kojima su bili zaposleni ne samo kuvari, nego i skulptori hrane. Tako, na primer, za vreme velikog rata s Engleskom prikazali su zimsku opsadu nekog utvrđenog grada, sa zaleđenim opsadnim jarcima od kolača, sa opsadnim uređajima od šećera i ribnjacima od narezaka i pečenja. Za takve stolove sedaju vitezovi sa svojim prijateljicama sa čvrstom odlukom da ne pokazuju samilost prema gradu koji treba pojesti. A to im je i polazilo za rukom.

Hleb, u kome je narod oskudevao, ležao je tu nagomilan u korpama. Du Cange priča u svom “*Glossaire de la Basse Latinité*” o ništa manje nego dvadeset vrsta hleba 12. i 13. stoleća. Bio je tu “*pain de cour*”, “*pain de pape*”, “*pain de chevalier*”, “*pain d’ecuyer*”, “*pain de paire*”, koji su se jeli za dvorskim stolom, zatim “*pain de valet*”, lakejski hleb, koji se jeo samo u sobi za čeljad, a koji je još ipak bio mnogo bolji od hleba ostaloga naroda. Jer, ako je narod uopšte imao hleba, onda je jeo “*pain de boulanger*”, hleb koji je, kao i u starom Rimu, imao oblik kugle. “*Boule*” znači na francuskom kugla, a odatle reč “*boulangier*” (pekar).

Nepregledne gomile prosjaka gurale su se pred vratima dvora. Oni su čekali na podelu stolnjaka, koji su bili napravljeni od hlebnog testa. To je jedan od najnešvatljivijih običaja, kakvih je bilo u Srednjem veku: s tim u vezi govorilo se čak o cinizmu – o hotimičnom ponižavanju hrane, koja je bila hrišćanstvu sveta; ali je to sasvim nepravedno. To samo još jednom pokazuje kako je teško razumeti prošla vremena. Stolnjaci od testa povezani su s nedostakom platnenih stolnjaka. Na stolnjacima od testa rezalo se meso; zvanice su ih, onako polivene mašću i vinom, pojele na kraju gozbe – ako ih nisu (što je ipak bilo hrišćanskije) pred vratima razdelili siromasima. Budući da se na tim stolnjaci-

ma rezalo, nazivali su ih u dvorskom redu “*trancoirs*”, i 1336. je Humbert II naručio “*outr les pains blancs de bouche quatre petits pains pour servir de tranchoirs*” (osim pšeničnog hleba za jelo još i četiri hleba, koji će poslužiti kao stolnjaci). Ali ti stolnjaci od testa nisu bili baš tako mali: bili su “*demipied d’ample et quatre doigts de haut*” (pola stope široki i četiri prsta debeli), kako to saopštava Froissart.

Taj luksuz dvorova bio je trajan. Ali je i u drugim staležima, koji nipošto nisu dobro živeli, bilo ludačkih ekscesa. Tako je jednom godine 1493. u gradu Augzburgu neka zanatlijska porodica, koja je sretno spekulisala ili je na neki drugi način stekla bogatstvo, prilikom jednog pira pojela čitav jedan imetak. Hronika priča da je Veit Gundlinger, kad je udavao kćer, pozvao 720 gostiju. Oni su u sedam dana pojeli 20 volova, 49 koza, 500 kokoši, 30 jelena, 15 tetreba, 46 tovljenih telića, 900 kobasica, 95 tovljenih svinja, 1006 gusaka i 15.000 riba i školjki, i pri tome raznih salata. “I tako je”, beleži gradski pisar, “bračni par bio sjedinjen. Neka im bog sve to blagoslovi!” Ali ono što nije zabeležio bilo je da su se pri toj terevenci zbivali prizori kao oni pri antičkoj “Gozbi Trimalionovoj”, koju opisuje Petronije Arbitar, to jest da su ljudi povraćali i napola ugušeni valjali, pre nego što su mogli dalje jesti. O tome se govorilo više vekova. To je bila razuzdanost pred crnom pozadinom vremena.

56

Taj hleb koji čovek Srednjega veka nije video po nekoliko meseci, za kojim su se ljaci i građani jadikovali u dugim razdobljima gladi, oko kojega su se međusobno čupali staleži, predstavljao je, kad ga je na kraju bilo, nešto najsvetije od najsvetijega. U svojim „Nemačkim pričama“ braća Grim zabeležila su ovo:

Nekoj je građanki umrlo dete, koje joj je bilo drago kao zenica oka, i ona nije znala, kako da mu još ugodu, pre nego što pođe pod ledinu, da ga nikad više ne vidi. Ali ma kako ga ona u kovčegu lepo ukrasila i odenula, ipak joj se činilo da mu cipelice nisu dovoljno lepe i dobre, pa je uzela brašna, najboljeg, što ga je imala, zamesila testo i ispekla detetu cipelice od hleba. U tim cipelama pokopaše dete, ali ono majci nije dalo mira i pokoja, već joj se u snu javljalo uplakano, sve dok njegov kovčeg nije ponovo bio iskopan, i dok mu cipele od hleba nisu bile skinute s nogu i obuvene prave. Tada se ono smirilo.

Braća Grim su to smatrala za priču. Ali je to bio istorijski proces, kakav se svakako mogao zbivati u 14. stoleću. Od hleba nije bilo veće dragocenosti, koja bi se mogla pokloniti mrtvome. S druge strane bio je „zločin protiv hleba“ stavljati ga ispod tabana, jer je mrtvi morao po njemu gaziti s onu stranu groba.

O zločinu protiv hleba govore mnoge priče. U Tirolu se neka gospođa Hitt, koja je haljine svoga deteta otirala hlebom, pretvorila u kamen. U Istočnom moru potonuo je grad Vineta, jer su njegovi bezbožni stanovnici hlebom začepljivali rupe u zidu. U Augzburgu je pred crkvenim vratima siromašna sestra uzalud od bogate prosjačila hleba:

*Kad bogata u kuću dođe,
hleb htede naseći prvi –*

*hleb je bio kao kamen,
a nož sav crven od krvi.*

Šekspir (Hamlet, IV čin) govori o pekarskoj kćeri, koja je Spasitelju uskratila hleb, pretvorila se u sovu. U baltičkim će se pokrajinama svaki pekar još i danas čuvati da se prema pekarskoj peći okrene leđima, jer je već i to svetogrđe. A kad u Rumuniji hleb nekome padne na zemlju, taj će ga poljubiti, nakon što ga je digao.

Zašto sve to? Nekome bi se moglo učiniti da je ekonomski razlog, to jest retkost hleba stvorila moralne priče. Hleb nije bio svet zbog svoje retkosti, već stoga što ga je Hrist u Očenašu izmolio od svoga oca; i što je na poslednjoj večeri rekao: Jedite! Ovo je telo moje. Biblija je, doduše, napisana latinskim jezikom, i mnogo je toga narodu ostalo nepoznato, ali ove su stvari bile poznate. Svaki ih je seoski sveštenik praktično primenjivao, kad je u misi pretvarao hleb u telo Hristovo.

U svakom testu, koje se pripremalo, već je potencijalno prebivalo telo Gospodnje. Svako hlebno testo moglo je da se pretvori u naforu. Stoga su, čak i onda, ako se od testa na kraju pravio hleb za ljude, u njegovu poleđinu upekli tri krsta, i zabranjivali da se hleb polegne poleđice. On se nije stavljao ni na goli sto, već je onaj ko je to mogao razastro stolnjak „da prijatelj ljudi ne leži tvrdo“. Jer, kao što se tada pevalo u Švajcarskoj:

*Tri stvari dođoše s neba,
prvo je Sunce, drugo Mesec,
treće je sveti hleb:
on sve bolesti pokosi.*

Ali gde je bio taj prijatelj ljudi? Zašto je on tako retko ležao na stolu? Gotovo se činilo kao da se taj mili i dragi vratio na nebo.

57

Da je siromaštvo korisno za ljude, mišljenje je koje danas propovedaju samo još sumnjivi narodni vaspitači. Kultura se može razvijati samo onde gde postoji neko obilje. Stalna nemaština slabi mozgove. Čuvena rečenica iz Persiusovih satira "*Magister artis ingeniique largitor venter*" (trbuh je učitelj umetnosti i darilac oštroumnosti) ne sme se shvatiti kao da je prazan želudac onaj koji dariva umetnosti i domišljate ideje. Kad bi stalna glad donosila ideje, onda bi se ljudi Srednjeg veka morali da dosete kako da se povećaju obradive površine ili poboljša plug. Umesto toga oni su našli način kako se hleb pogoršava. Oni u stvari već odavno nisu jeli hleb, kad su još umišljali da ga jedu.

To se može lako shvatiti. U vreme gladi pita se čovek: "Zašto moj hleb mora biti od pšenice ili raži? Ja sam na to navikao svoj želudac – sada zavisi od mene da ga od toga odviknem..." On zaboravlja da je svoj izbor izvršio nakon proba, koje su trajale više hiljada godina, jer je sadržina glijadina u pšenici i raži bila veća nego u svim osta-

lim žitaricama, a prikladnost za pečenje njihovog brašna bolja od prikladnosti ostalih vrsta brašna. I hiljadugodišnje privikavanje želuca na neku određenu hranu je biološki faktor.

Pa čak da je čoveku Srednjeg veka i pošlo za rukom da nađe nešto što bi po hranjivosti zamenilo dosadašnje žito, njegov bi prehrambeni položaj još uvek bio problematičan. Ali to mu nije pošlo za rukom! Krompir – koji je, uostalom, daleko od toga, da bude puna zamena za žito – rastao je na drugom kraju Zemlje, koji tada još nije bio otkriven... Kad su zaređale gladi, ljudi su se, dakako, u Francuskoj setili onog prastarog ugovora, koji je čovek sklopio sa žirom. Pre nego što su ljudi poznavali žito, živeli su od drveća (o tome priča i Biblija!) – i ploda od drveća, boljeg od hrastova ploda i nije bilo. On je bio zdrav, jer inače Gali ne bi od njega tako dugo živeli. “Možda je”, kaže Rusel Smit, misleći na primitivne narode, “ljudski rod do sada pojeo mnogo više žira, nego pšenice”. Jeste, ali su primitivni narodi, s obzirom na svoj stepen razvoja, posedovali izvrsno tehničko znanje, kako se žirovom brašnu može *oduzeti gorčina*. Tako su, na primer, Indijanci Severne Amerike vrlo pažljivo rastvorili svako pojedino zrno žira, da bi ga osušili na suncu. Zatim su proradili mužar, pleteni tanjir, pekarsko sito i četka. Za proceduru oduzimanja gorčine odabrali su peskovitu jamu, čije su kose stene obložili žirovim brašnom. Preko toga su stavili kedrove grančice, kroz čiji su pleter puštali da više dana kaplje vruća voda.

Ali se strpljivost, kojom su primitivni narodi pravili takvo testo od žirovog brašna – strpljivost koja je bila deo tehnike – kasnije izgubila. I zato nije gladnim Francuzima bilo nipošto tako jednostavno da se nakane na pečenje svoga hleba od žira. Njima ta hrana nije prijala, niti im je njen učinak bio tako dobar, kakav je bio njihovim galskim praroditeljima, pa je stoga nadbiskup Le Mansa, René du Bellay, postupio sasvim dobro, kad se pred Franjom I (1546) ogorčeno požalio što ljudi u njegovoj episkopiji moraju da žive od takve hrane. Hiljade godina nisu baš bile malo. Ako je nadbiskup bio humanist, mogao se pozvati na Vergilija kao svedoka, da je čovek zaslužio bolju sudbinu:

*Kada dodonski hrast plod šume više ne daje,
nauči Cerera ljude sejati žito po zemlji
i daje železo plugu ...*

Tako je pisao Vergilije u svom epu “Georgika” i ujedno upozorio na činjenicu, da hrastovih šuma ima sve manje. Ali, i bez obzira na to, smatrao se žir već odavna svinjskom hranom, i za čoveka je bilo poniženje da živi kao svinja.

Ipak je žirov hleb bio daleko bolji nego hleb koji su Nemci dobijali od trava, što su žitu bile tako slične kao, recimo, majmuni ljudima. Tu je bila, na primer, u Severnoj Evropi primorska raž i zob (*psamma maritima* Linné i *elymus arenarius* Linné). Ljudi su mleli semenke i korenje i verovali su da su hranljive. Prerađivali su i trstiku i rogoz i vratili se time, a da nisu ni znali, hiljadu godina unazad, na stepen pračoveka, koji je ubirao ono na šta je baš naišao. Da klip trstike i metlica rogoza nisu bili sasvim isto, što i kruna pšenične vlati, učio je grčki mit, koji je pričao o takmičenju između Kalamosa i Karposa, između nekultivisane trave i od čoveka odnegovane plodonosne žitne stabljike. Ali su ljudi Srednjeg veka morali da žive kao da o toj činjenici nisu nikad čuli.

Najbolje što su još mogli da učine bilo je da su semenke povrća vrlo obilno mešali i pekli u svom hlebu. U tome su se mogli pozvati na Bibliju. Bog je učio Ezekijela, kako u doba gladi treba stvoriti više hleba: “Uzmi pšenice, pasulja, ječma, sočiva, prosa i grahorice – šest stvari – i sve to izmešaj u *jednoj* bačvi. Od toga pravi sebi hleb!” Takav hleb, po svom hranljivom sastavu, nije, dabome, bio loš. Zlo je bilo čim je čovek, da bi prevario oči i zube, u hlebu pekao supstance koje želucu nisu davale baš ništa. Najstrašniji hlebovi, koji su ikad u doba gladi bili ispečeni, potiču iz Švedske; oni se još danas čuvaju u muzejima. To su hlebovi čijih je 90 odsto napravljeno od smrekove kore i slame. Umereni dodatak smrekove kore smatrao se još u normalno vreme, u zemljama Severa gde ne uspevaju žitarice, za sasvim zdrav. (Čaj od smrekovih iglica služio je Laponcima kao sredstvo protiv skorbuta.)

Gladne mase u Evropi posezale su za svim biljnim supstancama. Sve, što je samo bilo slično žitu, bilo im je u nevolji dobrodošlo. U Ugarskoj, Thuringiji i Danskoj čupali su seljaci slamu s krovova i gurali je u hlebnu peć. Drugi, naterani glađu, nisu mogli da čekaju; trčali su na livade. “*Sicut boves*”, priča Johannes od Beke, “*gramina pratorum incocte ederunt*” (jeli su neskuvane trave kao volovi) i umirali od srdobolje.

U Francuskoj su ljudi godine 843. mešali zemlju s nešto brašna i jeli je zatim u obliku hleba. Zar nije žito dolazilo iz zemlje, i zar zemlja nije bila majka svih? Istoričar Martin iz Opave tvrdi da su u Ugarskoj ljudi jeli zemlju s nekog brda – neku finu glinu – i da su od toga dugo živeli.

Ali, ljudski instinkt tražio je bolje stvari, da održi hleb hranljivim; tako je on obnovio običaj pradavnog vremena da zajedno s brašnom peče sasušenu životinjsku krv. U severnoj Švedskoj uzimali su krv sobova, pomešali je s nešto malo ječma i mnogo vode i tu kašu pržili na kamenoj ploči, dok se nije stvrdnula. Lepinje su rezali u krugove, u sredinu utisnuli rupu, a zatim su ih osušene spremali. U Estoniji su pravili sličan hleb od ovasa i svinjske krvi. Te su lepinje ostale desetine godina “jestive”. U celoj Nemačkoj jeli su “krvno pecivo” i tako se srozali na stepen koji je u staro doba bio Jevrejima i Grcima mrzak.

Ali čovek nije biljojed. Po obliku njegovog zubala zna se da je stvoren tako da se hrani i biljem i životinjama. Ali godine velike nestašice žita bile su često i godine lipšavanja stoke. Ta prva posledica gladi bila je da su ljudi klali sve, samo da bi živeli nekoliko meseci. Postojao je neobičan zakon: Ako je ambar prazan, biće uskoro prazna i staja. I obrnuto: Plug svetkuje, kad marvena pošast potamani volove.

Ali glad, koju već Homer naziva “poniženjem ljudi”, šapnula im je: “Gde piše da je hranljivo samo meso goveda, svinja, koza i kokoši? To je verovanje posledica navike – dalje s tim!” I tako su – u onim nevoljama gladi između 8. i 14. veka – ljudi poput vukova jeli sve što im je bilo nadomak: od konja pa sve do štakora. A oni su i mislili kao vuci. Nikad, otkad povest pamti – uprkos krstaškim pohodima, viteškom epu, gotskoj graditeljskoj umetnosti i trubadurštini – nije bio moral masa tako nizak kao u hrišćanskom Srednjem veku.

Nije čudo što je *ljudožderstvo* postalo mnogostruko utvrđeni porok. Primitivni narodi su imali (a imaju i danas) za ljudožderstvo religiozno opravdanje: oni veruju da se, kad pojedu neprijatelja, njihova vlastita snaga udvostručava. I čudovište Polifem, koji jede Grke iz Odiseje, pun je naivnog zadovoljstva. Ali su narodi Srednjeg veka bili hrišćani, i stoga svesni smrtnog greha. Zbog toga u mraku njihove nečiste savesti pričaju narodne bajke tako često o vukodlacima i ljudožderima. Svuda se čuje rskanje, mljackanje i srkanje odvratno-slatkih gozbi ljudskog mesa. A bajke i priče ne lažu: narod u njih unosi samo *doživljeno* – užas ili radost.

Hroničar Rodulfus Glaber potvrđuje ljudožderstvo u Francuskoj i Nemačkoj, prvi put za godinu 793. Zatim se taj protivprirodni način utoljavanja gladi sve više umnožavao, dok nije prestao oko 1000. godine. Tehnika grozote bila je zacelo takva da je neka družina ubica napadala na putevima trgovce, koji su putovali sami, ili na putujuće kalfe u šumi. Pokatkad su ubijali porodice komedijaša, koje su putovale od grada do grada, i njihovu decu, zaklali ih, skuvali i zatim njihovo meso prodavali na prvom sajmu. Ređe su se odvažili da napadnu seljake koje je svako u okolini poznavao, i čiji bi nestanak izazvao veliku graju njihovih rođaka. Uostalom, u tim su vremenima gladi putovali i seljaci. Nasumce su bežali iz svojih koliba, da bilo gde traže hranu. Snagom očajanja preduzimali su marševe gladi, koji su trajali po više sedmica, dok nisu polumrtvi ostali ležati. Poput jata jastrebova pratili su “lovci na ljude” te povorke. Mnogim koji bi zaoštalali ubice su razbijale lobanje i prodavale dragoceno meso u najbližem mestu ljudima, koji nisu ništa ni slutili.

Posle godine 1032. opada ljudožderska pošast u zapadnoj i srednjoj Evropi. Ali se zato ta pojava snažno javlja na Istoku. Otto von Freising (1114-1158) gleda “varvarstvo Slovena” u tome što oni jedu starce i decu. U Češkoj, Šleskoj, Poljskoj i Letoniji ne prestaje ljudožderstvo sve do kraja Srednjeg veka. A šta da na kraju kažemo o tome da je 1314. u Engleskoj bilo ljudi, “koji su zbog gladi krišom jeli meso svoje vlastite dece, i što je bilo kradljivaca, koji su sedeli u tamnicama i koji su druge, tek dovedene kradljivce, raskidali i žderali meso svojih drugova što se još pušilo”? Kako se to zapravo moglo dogoditi – zašto se pre svega oni, koji su jeli ljudsko meso, nisu posle od stida ubijali – to ni danas ne možemo shvatiti. Dante, veliki tumač običaja, razume to. U 33. pevanju *Inferna* opisuje on patnje grofa Ugolina.

Ugolina i njegovo troje male dece bacio je njegov politički protivnik u neku kulu. Njima preči glad. Duša grofova priča Danteu:

*Tad čuh gde dole zabijaju vrata
na strašnoj kuli; sav se od tog snebih:
bez reči gledah ona lica znata.
Ne plakah, jer se skamenih u sebi;
plakahu oni. Anselmuccio lanu:
“Ti tako zuriš, oče, šta je tebi?”
Ne rekoh ništa, nit mi suza kanu
sav dan i svu noć, šta beše na redu,
dok novo sunce svetu opet granu.
Kad pade tračak svetlosti u bedu*

*tamnice ružne, i kad videh jadan
na četiri lica svoju sliku bledu,
Stah ruke gristi, sav od bola svladan;
Al' oni odmah svi na noge skoče,
misleći da to činim, što sam gladan:
“Mnogo bi manje bolelo nas, oče,
da jedeš od nas; ne žacaj se svući
tu bednu put, što s tebe živeti poče.”
Smirih se, da im jad ne bude ljući;
taj dan i drugi sav u muku minu.
Ah tvrda zemljo, što ne htede pući?
Kad i danak četvrti nam sinu,
pred nogama se Gaddo pruži mojim
veleći: “Oče, pomози svom sinu!”
I umre; i ko ti mene gde stojim,
do šestog dana videh kako pada
još troje redom. Slep već tad nad svojim
teturat stadoh porodom, i mada
već mrtvi behu, dva dana sam ih zvao.
Što bol ne smože, post učini tada”.*

Šta učini Ugolinov post? – To što se Dante u isti mah zgraža i oprašta, što ne opisuje završni prizor i što tek samo nagoveštava, “kako je glad ubila bol”... to odgovara večnom ljudskom dostojanstvu. Ali se još nakon 600 godina postavlja pesnikovo pitanje: “*E se non piangi di che pianger suoli?* – A kad ćeš plakat, ako nećeš sada?” Te su reči stavljene kao moto iznad poniženja ljudske rase u Srednjem veku!

59

Nakon opadanja blagostanja i narodnog zdravlja, koje je trajalo nekoliko vekova, palo je čovečanstvo oko 1300. godine i činilo se da neće više nikad biti oporavka vlastitom snagom. Bića, koja su obrađivala zemlju, nisu više znala (ili nisu još znala) na njoj racionalno da upravljaju – a država nije preduzimala ništa da ono malo pravedno raspodeli. Šta je još moglo doći da Evropu potpuno umrtvi? Došlo je nešto strašno... nešto što danas niko ne može zamisliti. Nešto što je bilo gore od gladi – a što je u isti mah poput vladara sveta delovalo kao njen rođeni brat. Pojavila se kuga. Pojavila se kao nešto sasvim nepoznato. Poneki je humanist doduše znao da se tako nešto zbivalo i u staro doba. U nekom opsednutom gradu, na primer, ili nakon nerodne godine, umirali su stanovnici gradova i seljaci od neke zagonetne zarazne bolesti. Ali su uvek – baš kao i za vreme gladi – bile te pošasti ograničene na lokalna žarišta i uskoro se opet brzo gasile.

Sada je to bilo drukčije. U dalekoj Indiji otvorila se kutija nesreće i slala svoj otrovni dah u zapadni svet. Pošast se iskrcala na Siciliji i odmah izvršila prepad na severnu

Italiju, južnu Francusku, Španiju i Englesku, a zatim dođoše na red Nemačka i Rusija. Prvi je talas trajao četiri godine. Nakon kratke pauze sledili su novi udarci: kuga je zapadno čovečanstvo zahvatila snagom potresa.

Američki bakteriolog Hans Zinser postavlja u svojoj uzbudljivoj knjizi “Pacovi, uši i istorija” tezu, da bi povest čovečanstva tada pošla drugim pravcem, da je poznavala pravog neprijatelja. Bili su to *pacovi*. Nepregledne vojske pacova putovale su tada prema zapadu. Nevidljivo kao i danas: jer i danas dolazi na svaki milion stanovnika velegradova, kao neki podzemni kontrapunkt, milion pacova, koji žive od ljudskih otpadaka.

Ti su pacovi, glodući i stanujući u temeljima i izlivnim kanalima Srednjeg veka, bili nosioci kuge. Uostalom, ljudi su u ono vreme znali da kuga dolazi *iz zemlje*. Samo što su u zabludi verovali da se radi o trovanju samoga tla. Velike ratarske religije (Izida, Demetra, Cerera, Hrist) dovele su ljudski rod do saznanja da njihova zdrava egzistencija zavisi od zdravlja zemlje. Iz toga su izveli najpogrešnji zaključak, tražeći zarazu, koja je prelazila najpre od životinje na čoveka, a zatim od čoveka na čoveka, u nekom “maglenom otrovu”, koji je šikljao iz zemlje.

Lekari i naučnici bili su složni u tome da je zarazna klica – pre nego što je napala čoveka – trovala najpre zemlju, zatim vodu i na kraju vazduh. Čovek je, dakle, bio beznađno opkoljen, i svaka je odbrana bila uzaludna. On je sebi možda lokalno mogao pomoći, ubijajući one zlotvore koji su otrovne supstance stavljali u bunare (na primer Jevreje), što se najpre dogodilo u Avinjonu, a zatim u celoj Evropi. Nadalje tako, što su pokretali masovne pohode paćenika i pokajnika, koji su zapomažući krstarili kontinentom, da otklone nebeski gnev. Nijedno od tih sredstava nije pomoglo. Pošast je prodirala i tamo gde su spalili Jevreje i gde su paćenici proivali vlastitu krv.

I ostala je postojana u svom besu! Čovečanstvo Srednjeg veka imalo je veliko iskustvo u patnji. Bila je tu ona vatra Svetog Antuna: strašno trovanje gljivicom ergot, koje je u zemljama gde se gajila raž pokosilo stotine hiljada ljudi. Tu je bila guba, strašna lepra, koja nije bila, kao danas, tropska bolest, već neiskorenjivi pratilac evropskog života. U severnoj Evropi tada je bilo dvadeset hiljada leprom zaraženih kuća – ostrva prokletnika, koje je svako izbegavao i koji su morali zvoncem objavljivati svoju prisutnost – veliki broj, ako se uporedi s malim ukupnim brojem stanovnika. Tifus i dizenterija, difterija, malarija i groznica bile su tada mnogo žešće nego danas. One su opustošile Evropu. Ali po snazi i užasu ništa nije bilo nalik na kugu, zbog koje su često u nekoliko sati izumrle čitave gradske četvrti. Ljude nisu moralno uništavali samo spoljni fenomeni – košenje bolešću napadnutih, pogled na pocrnele leševe, nemogućnost ublaživanja patnji. S istim se takvim užasom slušalo i o kidanju svih ljudskih odnosa, kad Francuz De Mussis saopštava: “Bolesnik je ležao osamljen u svojoj kući. Nijedan rođak se nije usudio da mu se približi, nijedan lekar da uđe u njegov stan; čak mu je i sveštenik samo izdaleka s užasom pružao pričest. Deca su vapajima, koji su razdirali srce, dozivala svoje roditelje, očevi i majke sinove i kćeri, žena muža. Uzalud! Ni leševe svojih dragih nije hteo niko da dira, ako se nije našao neko, ko bi za nagradu obavio tu poslednju dužnost...” Bio je to nestanak onog pijeteta, ono kidanje svih ljudskih veza, koje beleži ruski pisac 14. stoleća, kad govori o gladi u Novgorodu: “Bili smo lišeni svakog osećanja. Brat je činio zločin nad bratom; otac se nije smilovao na sina, kćer na maj-

ku. Susedu nije niko pružao mrvicu hleba. Nigde više nije bilo ljubavi; vladao je samo mrak, okrutnost srca, očajanje. Oh, kakva li užasna prizora gledati uplakanu decu kako prosjače hleb i bez pomoći ginu kao muve...” Rus ne govori o kugi, već o gladi. Ali su to dvoje bila braća, koja su vladala svetom.

Gubitak ljudstva, koji je prouzrokovala kuga, ocenjuje se raznoliko. Čini se da je u mnogim gradovima severne Evrope, na primer u Libeku, tada pomrlo 90 odsto ljudi. Heker, istoričar 19. veka, računa da je kuga u Srednjem veku ubila od stotinu miliona Evropljana dvadeset i pet miliona, dakle jednu četvrtinu. U Engleskoj su, kažu, tada, oko 1350. godine, pokošena četiri miliona od osam miliona stanovnika. Dakle polovina! Upravo to je bilo začuđujuće za istoriju privrede. Socijalni položaj Engleske – položaj preživelih! – menja se preko noći. Prema jednoj zabelešci Henriha iz Herforda “nije se mogao naći nijedan pastir pri svom stadu, nijedan kosac u vreme žetve”. Najniži narodni slojevi izumirali su brže i u većem broju, nego oni otmeniji. Sada je feudalni svet – svet, u kojemu je bog kanda dao zemljišnoj vlasteli sve, a siromašnima baš ništa – odjednom bio prisiljen da ljudski ručni rad ceni sasvim drukčije. Ponuda rada, nekad velika, spala je na minimum. Na nekim dobrima velike gospode poumirali su zaista svi seljaci. Sela su zbog smrti i bega opustela. Ako plemstvo hoće da nađe radnike, mora ih platiti, i to skuplje, nego do sada. Na razvalinama razorenog sveta ukazuje se sada vizija nade. Dostojanstvo rada i radne nadnice rastu. Vremena se menjaju.

Sušтина Srednjeg veka bio je strah – užasan strah od stvari, kojih se danas jedva još boje divljaci. Pa ipak je Srednjim vekom vladala *oholost*. Nepojmljiva staleška oholost, koja se zavaravala da guši strah.

Kuga od 1350. imperativno je zahtevala novi poredak u ekonomskim odnosima. Ali se feudalna država samo oklevajući spremala da iz toga povuče konsekvence. Katastrofalno smanjenje ljudstva moralo je ponajpre dići cene uvis. Ali je iz toga “boljeg vrednovanja” rada izvukao neimućni građanin veću korist od neimućnog seoskog stanovnika. U gradovima je nadnica muškaraca porasla za 50, a nadnica žena čak za 100 odsto. Ali se na selu nije plaćalo u novcu, nego u naturi. I tako se dogodilo da je, usprkos sve-mu, seljak dobio baš samo ono najnužnije. Premda se njegov rad posle kuge tražio kao nikad pre, Srednji vek je ipak sebi dopuštao da taj rad prezire.

Mržnja i prezir prema seljaku bili su kroz mnogo vekova značajni u zapadnjačkom mišljenju. Ma koliko su pojedinačni oblici javnog života kod Engleza, Francuza, Italijana, Nemaca ili Poljaka bili raznoliki, sasvim zagonetan prezir prema staležu, koji proizvodi hleb, bio je svuda prisutan. Pomeranja je bilo samo na vrhovima. Čas bi pošlo za rukom “lordu lordova” da oduzme dobra pripadnicima plemstva, i da ih iznova po miloj volji *podeli lenjima* (ideja francuske feudalne države), čas opet posednicima zemlje da pravno stegnu kralja, tako da je on vladao samo nominalno (Engleska); čas je plemstvo, prikraćeno vladarovom moći, pokrivalo svoju štetu na račun sitnog seljaka (Nemačka), a čas zatim talas se vraćao, u slovenskim se zemljama agrarni komunizam javlja, cve-ta i nakon nekog vremena propada usled susedske gramzljivosti ili zbog nesposobnosti ljudi, koji mrze ratarstvo i koji, čini se, nemaju volje da se njime bave, ako ih na to ne natera privredno-pravna prisila.

Prema pesimističkom shvatanju Ričarda Hildebranda niko se ratarstva ne prihvata dobrovoljno, već naprotiv zbog privrednih problema ili vojničke prinude: ni narodi ni pojedinci nikad ne postaju seljaci dobrom voljom. Čovek je, prema istraživanju Karla Bihera, izmislio ritmičku muziku, da rad učini podnošljivim. Grčke terakotne statuete pokazuju da se čak ni mešenje testa, koje žene obavljaju u društvu, ne odvija kako treba bez svirke u frulu. Svaki se rad obavljao po taktu; inače uopšte ne bi bio obavljen. Napasanje stoke nije se smatralo za rad, baš kao ni rat. Ratarstvo je, međutim, bilo rad, i to oblik rada koji je čovek opet nastojao da izbegne, bilo silom bilo lukavštinom. Viteški ideal, kakav je kroz petsto godina protkao kulturu Srednjega veka, bio je *beg pred seljačkim načinom života*.

Nemački satiričar Seifrid Helbling nije u 13. veku verovao da ima vitezova koji su na svojim dobrima brinuli brigu o žitaricama – pa čak i takvih “koji su vojvodu molili da im da dopust, jer hoće da obrade svoju njivu”. Svako realno zanimanje, koje je prelazilo ideal prvog i drugog staleža, smatralo se tada za smešno. Doprinositi materijalnom poboljšanju života, za bolje ljude bilo je ispod časti. Zbog toga se istorija tehničkih pronalazaka u aleksandrijsko staro doba prekida, da bi tek 1600. godina kasnije iznova započela s prvim modernim čovekom, Leonardom da Vinčijem.

Američki ili ruski seljak našeg veka jedva će razumeti kako je neki obrazovani čovek mogao da tvrdi, “da je neko ikada mogao dobrovoljno postati seljak”. Ali se ne sme zaboraviti da mi danas živimo s druge strane najveće “revolucije alata” svih vremena, koja je povezana s imenom Mek Kormika: s druge strane *mehanizacije ratarstva*. Biblijsko je prokletstvo zaustavljeno. “Znoj lica” više ne kaplje. Izgonu iz raja ne odgovara više “mržnja prema radu”. U Srednjem veku bilo je drukčije: s tegobom i nesigurnošću agrarnog života povezivana je kod “boljih ljudi” želja da budu od njega što god mogu dalje i da drugima puste neka proizvode.

61

Odakle taj zagonetni prezir staleža prema seljaku?

Seljak pri radu gleda u zemlju. Ono što on tada vidi, je “*gleba*”, gruda; plugom u obliku talasa sipki, izvrnuti i splepljeni grumen zemlje. Oštro mirisa; mastan, pun sitnih živih bića. Pravo materinsko krilo zemlje, u koje seljak, sejući i prebirući spušta očinsko seme žita. Teško je zamisliti da je ikad postojao neki seljak – pa bio on i najtuplji – koji ne bi bio svestan dostojanstva takvog rada. On čak i nije morao biti hrišćanin niti je morao poznavati Hristova poređenja. Morao je samo da zna zaista nikakvo žito ne raste samo po sebi. Ako čovek žitu ne pomaže, ono mora da izumre – a uskoro posle njega umro bi i čovek.

Latinska reč “*gleba*” jedna je od prastarih ljudskih reči. Ona označava čulo pipanja: u redosledu suglasnika glb sadržano je čulo nečega lepljivog, nečega što se drži na okupu po vlažno-masnoj osobini supstance, koje sačinjavaju grudu. Od “*gleba*” nastala je kasnije reč “*globus*”: ne samo kao opšta oznaka za kuglu, nego baš kao oznaka za kuglu od gruda zemlje. U lepljivu zemlju, koju je rukama izmesio, bog je, prema jevrejskoj povesti stvaranja, udahnuo svoj dah. Tako je postao čovek. Pa i prema grčkoj povesti o stvaranju Kadmo je posejao ljudski rod među grumenje zemlje.

Kako plodnošću bremeniti konsonanti, nežni konsonanti reči “*gleba*”, stoje na početku ratarskog procesa, tako oni stoje i na njegovom kraju. Tajanstvena reč “*hlaf*”, koju je Staro-Englez sastavio za pojam hleba, nije više jezička istorijska zagonetka, čim je samo malo bolje analiziramo: glb je u pretvaranju glasova upravo ono isto, što i hlf. Reč “*bread*” je vrlo kasnog porekla; ona se ne pojavljuje pre 11. veka, a znači nešto što je vareno. U njoj izbija na površinu staro susedstvo pečenja hleba s varenjem piva. Možda ona ima vezu sa “*brechen*” (lomiti). Brot (hleb) takođe je “nešto što se lomi”.

Starija reč za “*bread*” je “*hlaf*”. Ta veza hleba s tamnom, masnom materom grudom još je i danas Rusima jasna: oni za hleb i nemaju druge reči, osim “*hljeb*”; tu nema nikakvog sećanja na nešto “vareno” ili “lomljeno”. Pa i drugi slovenski narodi, koji su susedi Rusa: Bugari, Hrvati i Srbi, Poljaci i Česi, kad njihov jezik govori o hlebu, drže se čvrsto “*glebae*”, grude.

Nemci su nekada, pre nego što su imali reč “*Brot*”, imali onu drugu, koja je glasila “*Laib*”. Jakobu Grimu, najopreznijem od svih umetnika, koji su ikad razmišljali o jeziku, bila je ta reč tako nerazumljiva, te je mislio da dolazi od “*Leib*”, i da ona kod hleba označava oblik ljudskog tela. Njemu nije palo na pamet opipljivo poreklo te reči;

nije mu palo na pamet da Laib pre svega znači “lepljiva masa” (kad se u Alpima zgruša mleko, nastalu masu narod naziva “Lab”), I tako nije znao da kraj, “breadloaf”, dolazi dosledno od početka: od “glebae”, grude, potiče sve.

Tako istorija govora pokazuje da je hleb dete grude. Zar ne bi ljudski rod, koji je grudu tek učinio sposobnom da ima dete, morao uživati više prava, nego ikoji drugi soj? Zar seljak nije imao na hleb više prava, nego – da spomenemo samo dvojicu njegovih neprijatelja – građanin ili plemić?

62

Pri tom neprijateljstvu nije bilo važno da li se, kad se govori o seljaku, radi o slobodnom ili o neslobodnom seljaku. Broj slobodnih i neslobodnih seljaka bio je neko vreme u celoj Evropi podjednak. “Proganjanje seljaka” započelo je tek onda kad su svetovni vlasnici zemlje – kojima se pridružila crkva kao najveća zemljoposедница – shvatili, kakvo je dobro vrelo prihoda bilo omraženo ratarstvo. Tada je svim raspoloživim sredstvima započelo razvlašćivanje slobodnih seljaka. Sam se po sebi nametao isti razvoj kao nekada u rimskoj republici: veleposedi su radili praktičnije od seljačkih njiva. Sitni je seljak vodio takozvanu tropoljnu privredu. On je podelio njivu na tri poteza. Na jednom je sejao ozimi usev, na drugom jaro žito, a treći je ostavio na ugaru. Taj je redosled bio doduše agrarno-tehnički ispravan – ali nije bio ekonomski unosan: jer tim uskim plodoredom nije seljak mogao proizvesti više nego što je sam trošio. Veleproizvodnja latifundija mogla je, međutim, da proizvede neki višak i da ga dobrom organizacijom proda gradskim tržištima. (Tek su mnogo kasnije dobra postala neproduktivna zbog svog prevelikog opsega.) Kad su veleposednici opazili da zemlja u njihovim rukama daje više, nego u rukama sitnih posednika, sudbina sitnih posednika bila je zapečaćena. Nad ovima je postavljen naročito sposoban seljak – bio je to špan, nadzornik latinski “major” – koji postade u neku ruku seoski plemić, i koji je sada iz seljaka istisnuo i poslednje u korist gospode.

Tako su slobodnog seljaka proterali izvrtanjem zakona i silom, krivotvorenim dokumentima i oružjem. To je hiljadugodišnja bitka, u kojoj je plemstvo izvojevalo pobjedu; plemstvo, koje je već odavno izgubilo svaku vezu sa svojim “štićenicima”; koje nije više živelo u njihovoj sredini, već u zamkovima i na kneževskim dvorovima.

Premda su stare pravne knjige seoskih opština jamčile za posed šume, vode i paše – bez čijeg korišćenja ne može ratar živeti – vlasnik zemlje sada ipak na njih stavlja svoju ruku. Sa svojim zajedničkim vlasništvom nad šumom izgubili su seoski stanovnici ponajpre pravo lova; u isto vreme propalo im je i pravo seče drva – što je bilo vrlo loše, jer seljak mora ložiti vatru od oktobra do aprila. (U nekim krajevima i duže.) Sada je morao od gospodara da kupuje ogrevno drvo iz šume, koja je od pamtiveka bila u njegovom posedu. Ali to još nije bilo najgore. Gospoda, koja je mnogo puste zemlje privela kulturi, što je bilo pohvalno, izmislila je dužnost seljaka-slobodnjaka, da povrh svoje vlastite zemlje obrađuje i novu gospodsku zemlju, to jest, da seljak bez i najmanje naplate troši vreme i radnu snagu za nešto tuđe. Da ne bi ponestalo radnih ruku, pro našao je posednik ženidbenu prinudu: svaki seljak morao je uzeti ženu iz atara istoga

zemljišnog poseda. On se nije smeo udaljiti i priženiti u neki drugi kraj: na taj su način deca baštinila dužnost služenja istome gospodaru.

Zahtevu viteštva na besplatan kuluk nije nedostajala samo čovečnost, već i svaka ekonomska razboritost. Seljak je morao zemljoposjedniku da daje desetinu svoga žita. Ali kako je izgledala ta desetina? Kulukom ispaćeni seljak nije više mogao da obrađuje svoje vlastito polje. Još i više, ta se zemlja povrh toga usled lova sistematski pretvarala u pustoš. U Srednjem veku nije lov bio ono što je danas, zanimanje koje je zadovoljavalo jednu potrebu, već sport, vežba. Da se zaštite od štete koju je počinila divljač, ograđivali su seljaci u staro doba svoja polja plotovima i jarcima. Sada im je to bilo zabranjeno – pa čak je ionako pravedan čovek; kao što je bio car Maksimilijan I (1493-1519), imao udela u takvim zabranama – samo da se osigura slobodan prostor za gađanje. Setvenim su poljem vijali jelene, veprove, konje i pse.

*“Pogoditi krvava vuka i vepra,
što lakomo rije zeleni usev,
kneževska radost i muški je zahtev.”*

Peva lovački zbor u “Strelcu vilenjaku”. Da je lov bio i pravo nužne odbrane, to su privilegovani prevideli. Ako bi pokatkad seljak pribegao samoodbrani, navukao je na sebe teške kazne. Nemač Ulrih Virtemberški (1503-1550) bez premišljanja bi naređivao da se seljacima, zatečenim u lovu, iskopaju oči.

Ali je seljački stalež propadao i bez zverstava. Arogantna prava stavila su mu konopljinu uže oko vrata. Tu je, na primer, bila odredba, po kojoj posle smrti seljaka bez dece njegovo pokretno dobro pripada gospodi. Usred sveta, dakle, koji je u svemu počivao na naslednom pravu, bio je seljak načelno lišen svakog poseda i za sav svoj život ostao samo “nadaren”. Taj je “porez na smrt” već odavno izazivao zgražanje mnogih pravičnih ljudi. Kad je vitez Hju od Linkolna video kako njegove sluge, posle smrti nekog njegovog seljaka, uplakanoj udovici oduzimaju “u ime dažbine” kravu, zabranio je to i rekao im: “Ta je žena imala samo dva druga u radu. Smrt joj je otela boljega. Zar da joj ugrabimo i drugoga? Bože sačuvaj!” – na šta se jedan od njegovih slugu drznuo da odgovori: “Sire, tako nećete sačuvati ni svoje pravo ni svoj posed!”

Možda je zaista bilo bolje umreti nego živeti seljačkim životom? S ono malo žita, koje je proizvodio, nije seljak mogao, kao što se sećamo, ni da raspolaže po svojoj volji. Vlasnik zemlje bio je i vlasnik mlina i pekarske peći. “Kad je seljak došao u mlin”, tako priča H. S. Benet u svom “Life on the English Manor”, “on je našao mlinara ponajviše preopterećenog poslom, pokvaren mlin, a možda i presahli potok ili nestalni vetar. Čak ako je mlinar bio na usluzi i najspremniji, moralo je seljakovo žito po nekoliko dana da čeka da bude samleveno. Ali porodica, nažalost, nije mogla da čeka na hleb...” A kad je seljak dobio svoje brašno, iskrslalo je pred njim pitanje pečenja hleba. U njegovoj bi potleušici, slepljenoj od ilovače i slame, prisutnost peći za pečenje hleba značila smrt od požara za sve. Ali vlastelin nije na svom području izgradio vlastelinsku pekarsku peć samo zbog sigurnosti: tu se seljački hleb pekao uz plaćanje jedne nove dažbine (jedva što su platili mlinaru!) – a pekao ga je gospodski pekar, koga su seljaci mrzeli baš kao i mlinara. U svom opisivanju prilika u francuskoj feudalnoj državi govori Champion uverljivo:

“Ono, što je sve te monopole činilo tako nečovečnim, nije bila možda tarifa, koju je seljak morao da plati; pa ni zabrana da melje ručnim mlinom, ili između dva kamena, ili da kod kuće nešto ispeče: prava se nečovečnost sastojala u tome što su seljaka silili da dalekim i bednim putevima vuče žito do gospodskog mlina, da bi, često nakon višednevnog čekanja, dobio loše samleveno brašno, koje je još povrh toga bilo pomešano s peskom. To je brašno mogao zatim na povratku da ponese osornim gospodskim pekari- ma, koji su mu potom, uz naplatu, izdali polupečeni ili spaljeni hleb... Jedno šikaniranje za drugim!”

Ali od šikaniranja se ne umire! Glavni kamen u propadanju slobodnog seljačkog staleža stavila je *katastrofa alata*. Od tehničke nesavršenosti trpeli su svi staleži, ali je od nje najviše trpeo siromašni stalež. Srednji vek obuhvata doduše “stoleća vešte ruke”, ali se to ticalo samo gradova. Pa i tu se zapostavljalo sve što se ne ubraja u tehniku oružja, u trgovinu juvelirnih predmeta i odevanja. Na selu žive uopšte samo tehničke analfabete. Održavati mlin postaje teško rešiv problem, i na kraju propadanje nužno zahvata i *gvozdene delove pluga*. Upada u oči, kako čovek na srednjovekovnim minijaturama, u slikama ukrašenim rukopisima, koji prikazuju seljački život, retko kad nalazi sliku pluga. Susreću se gotovo samo primitivna oruđa. Zar se plug počeo zaboravljati? Zar su samo još bogata gospoda, koja su mogla da plate kovača i da kupe železo, držala plugove – a sami seljaci ne? Zar su oni obrađivali svoje vlastito polje motikom kao u kameno doba?

Godine 1840. naslikao je veliki slikar Millet jednu, u tadašnjem Parizu, s velikom bukom primljenu sliku, koju je on nazvao “Čovek s motikom”. Slikar, koji je nosio tajanstveno ime “Otac prosa”, najstarije ime istorije ratarstva, podigao je tu jednu nemu optužbu: on prikazuje čoveka neodređenog uzrasta i u neodređenoj odeći, koji se u očajnoj bezutešnosti sprema na rad s motikom. Zar je možda Millet, seljački sin, hteo da kaže, da je to ratar svih vremena? Taj je “Čovek s motikom” bio pre svega u kameno doba vraćeni tvorac hleba Srednjeg veka, čovek u kome se međusobno prožimalo siromaštvo i propadanje alata.

HLEB KOJI KRVARI

Zabludo, skini povez s očiju!

GETE

63

Očajanje! – Patničko se doba moglo oporaviti, da je čovek bio kadar da pitanje hleba reši bilo socijalno bilo tehnički. Umesto toga duhovi su se iscrpljivali u skupoj prepirci o jednoj teološkoj dogmi, o svetoj prirodi hleba.

Svetovnim brigama, koje je hleb doneo tom anarhičnom razdoblju, pridružile su se, eto, još i duhovne brige. One su u Srednjem veku bile vrlo teške i teskobom i mukom su ispunjavale kler.

Crkva je morala da čovečanstvo umiri o tome šta je Hrist *mislio*, kad je rekao: “Ja sam hleb!”, i to umirivanje nije bilo lako. Da li je on, kad je učenicima svojim lomio hleb, izvršio simbolički čin, ili je zaista učio da je u hlebu, koji su oni jeli, *realno* sadržano njegovo telo? To se pitanje nije možda postavljalo kao neka dokona igra – ono je bilo od velike važnosti; u njemu je bila stvarnost duha i tela, koju čovek iz doba tehnike više i ne može sebi da predoči. Na kraju je crkva *lateranskim diktatom* rešila pitanje, koje je nerešeno tinjalo hiljadu godina. Dogodilo se to godine 1215 – jedne od sudbonosnih godina čovečanstva.

Kako je došlo do tog diktata, koji je duhove pojedinaca hteo da spreči u tome da donesu svoju vlastitu odluku? Najveći među crkvenim ocima: Tertulijan, Avgustin i Origen, zastupali su simboličko shvatanje pričesti. Tertulijan kaže da hleb telo Hristovo “reprezentuje”, a ne da hleb *jest*e telo Hristovo. Reprerentacija je ostvarena jednim mentalnim aktom, “dozivanjem u pamet”. I Avgustin kaže da je Hrist na poslednjoj večeri preporučio svojim učenicima *oblik* svoga tela i krvi u hlebu i vinu; da je on, dakle, govorio figurativno, parabolično, upoređujući.

Nije moguće, rekoše, da je Hrist, dok je govorio, mislio da se hleb pretvorio u njegovo telo. On to nije mogao da misli već i zato što na drugom mestu kaže: “*Caro non prodest quicquam*” (telo nije ni od kakve koristi)! Kako bi prema tome mogao da poziva učenike da u hlebu jedu njegovo, Spasiteljevo pretvoreno telo!

Velika većina crkvenih otaca – nosilaca teološkog i filozofskog obrazovanja svoga vremena – zastupala je shvatanje da se na poslednjoj večeri nije dogodila *nikakva* “transsubstancija”: naprotiv, tu je, vele, Hrist poznijem svetu preporučio samo jedan čin podsećanja. Oni su to dokazivali i time što se poslednja večera Hrista i njegovih učenika odvijala usred biblijskih običaja, ispred starozavetne pozadine. “Ja sam od srca čeznuo za tim da s vama zajedno jedem uskršnje jagnje.” Možda je Hrist jagnje? Zasigurno nije – jer bi onda jeo samoga sebe. Ali je stvorio napetu i sudbonosnu atmosferu u kojoj je on, sasvim prirodno, morao biti upoređen s jagnjetom: neka se ljudi, dok je veka, sećaju njega, kad ugledaju tu nedužnu životinju. Tako je on na poslednjoj večeri išao od simbola do simbola. Kao što je lomio hleb i svima ga podelio, tako će i on (jer je on poznavao svoju sudbinu) uskoro biti izlomljen, i njegov nauk raspodeljen svetu. To

je verovala većina crkvenih otaca prvog veka – i hleb je njima bio svet, jer mu je Hrist udelio čast da služi kao *simbol* vlastite njegove sudbine.

Manji je deo crkvenih otaca gledao drukčije, verujući da za to ima najbolje razloge. Ponajpre, samo u Lukinom jevandelju ima mesto gde Hrist nudi hleb i vino i dodaje: “Činite to meni na spomen!” Većina jevandelista, Matej, Marko, pa čak i Jovan, *ne* znaju za taj zahtev. A zatim, crkveni učitelji su instinktivno sasvim ispravno shvatili da se Isus na kraju svog života jedva mogao osećati kao rabin, i nije se više mogao povezivati sa jevrejskim predstavama kao što je pasha ili uskršnje jagnje. I treće (pretpostavljajući da je saopštenje Luke “Činite to meni na spomen!” bio samo proizvoljni dodatak), hleb koji je Hrist jeo pretvarao se, u trenutku kad ga je jeo, zaista realno u *njegovo telo*. “Kad gledamo hleb”, kaže Gregor Nisanski (331-394), “mi u neku ruku smemo u njemu videti ljudsko telo, jer hleb, kad uđe u to telo, postaje i sam ljudsko telo: baš tako se i hleb, koji je Hrist jeo, kasnije s njim ujedinio”. Ali svet nije nepojedeni hleb, koji je ležao na stolu, i nije sveto nepopijeno vino – već te dve supstance treba, dakako, obožavati tek od časa kad ih Gospod, jedući ih i pijujući, ujedini sa svojim telom. Tako je to obrazlagao Gregor Nisanski – i ako čovek kondenzuje sve one hiljade stranica koje su u ranom Srednjem veku napisane o transsupstanciji, otkriće da su se svi oni, koji su reči Hristove shvatili *doslovce*, osećali *realistima*. On je, jedući i pijujući, zaista realno pretvarao hleb i vino u svoje meso i krv. Kako su se posle toga činili mršavim i apstraktnim svi simboli! Ove su reči doslovno shvaćene, naročito na Orijentu. Sveti Hrizostom, da bi dokazao potpunu identičnost hleba s Hristom, napisao je najnezgrapnije tvrdnje: “On nam je dao svoje čavlina probodeno telo da ga držimo svojim rukama i da ga jedemo, kao dokaz njegove ljubavi; jer one koje jako volimo često uobičajamo da grizemo”. Ne treba se gnušati jedenja ljudskog tela i pijenja ljudske krvi. “Jer”, nastavlja Hrizostom, “Isus je, da se učenici njegovi ne bi užasavali, prvi pio svoju krv i tako ih bez straha uveo u zajednicu svojih misterija...” Tu je najvažnija reč “misterije”. Za Hrizostoma i mnoge druge Hrist nije bio mnogo više od Mitre, glave jedne od istočnjačkih misterijskih religija. Istok sveta, koji je bio ispunjen azijskim predstavama, “da se bogovi i ljudi uzajamno jedu i jedni drugima daju svoju supstancu radi očuvanja snage”, nije nalazio baš ništa neobično u zahtevu Hristovu da se uživa njegovo telo i krv.

Ako pak pričest hrišćana, kao što hoće “realisti”, *nije* bio čin podsećanja, onda se time postavilo jedno vrlo teško pitanje. Hrist je bio žrtvovan samo *jednom*. Ta je žrtva spasila svet. Kako onda bilo koji čovek, pa bio to i sveštenik, dolazi do toga da tu žrtvu ponavlja? Zar se crkvena opština sastajala pri gozbi ljubavi, kad god se njoj prohtelo, da iznova u hlebu i vinu žrtvuje telo i krv Hristovu? To je bilo nemoguće! Onda je ipak jevandelista Luka imao pravo kad je u Hristova usta stavio reči objašnjenja: “Činite to meni na spomen!” Većina hrišćana je osećala da Hrist u svetosti hleba nije prisutan realno-telesno, već realno-duhovno, silom vere onoga koji je jeo od toga hleba.

I tako su ovde jedna pokraj druge šumele dve reke misli i verovanja, a da se u prvi mah nisu međusobno pobijale. I simboli i realisti imali su najopravdanije razloge da veruju u ono u šta su verovali. U njihovoj raspravi nije se mogla doneti odluka – i tako se ta rasprava nije smela uopšte ni zapodevati. Jedan nas pogled na Eleusinu uči da su prvi vernici bili potpuno ubeđeni u identičnost pšeničnog zrna i Persefone. Kad je zatim skeptični Rimljanin Cicero protiv toga mrmljao i rekao da “u hlebu i vinu, koji ljudi

uzimaju, sigurno nisu prisutni bogovi”, nijedna oblast nije pomišljala da ga stavi pod optužbu i da mu zapreti smrću u ognju. A to je bez sumnje bilo mudro. Pa kako bi onda katolička crkva mogla da kvvari tu opreznu slogu, koja je niknula između simbolika i realista – time što bi dopustila samo *jedno* mišljenje, a drugo odbacila? Četvrti *lateranski koncil* (1215) opredelio se za *najoštriji oblik transsupstancije*: Hrist je na poslednjoj večeri pozvao svoje učenike da jedu njegovo telo i piju njegovu krv – i na svešteniku je da tu predstavu izvrši. U *svetoj misnoj žrtvi* – svaki put, kad se ona vrši! – Hrist je zaista prisutan. Svaka je druga vera smrtni greh, i ona opterećuje svoga sledbenika kaznom večnoga prokletstva.

64

Taj lateranski diktat u stvari je stvorio samo prividni mir. On je protivnike oterao u podzemlje; ali je dogma transsupstancije postala paklena mašina, koja će tri stotine godina kasnije eksplodirati pod crkvom i veći deo nordijskih zemalja, te Englesku i Ameriku iščupati iz papine kuće.

Ali to se dogodilo tek tri stotine godina kasnije! Transsupstancija je u 13. veku donela druge brige. Povećana vrednost, koju je hlebu pribavilo dekretirano verovanje, stavila je najpre kler pred jedva rešivo tehničko pitanje: kakvo da se zapravo hlebno testo uzme za pričešće u vekovima gladi? O tome se do 1200. nije niko mnogo brinuo – ali je Toma Akvinski oko 1250. zahtevao da se u ma kakvim prilikama hlebno pričešće mora praviti od *pšenice*: jer se u Bibliji, u propovedi o pšeničnom zrnju, koje se seje u zemlju i koje iz nje niče, Spasitelj sam upoređivao sa pšenicom. Ali to nije tačno. Budući da su u Palestini jeli samo bogati ljudi pšenicu, a siromašni ječam, jedva se može poverovati da je Hrist često jeo pšenicu. Čudo o nahranjenih pet hiljada dogodilo se pomoću ječma. Ali Toma Akvinski, koji je bio poreklom iz okoline Napulja, gde se pšenični hleb iznad svega cenio, smatrao je, čini se, za svetogrđe pomisao da je Hrist jeo nešto drugo, a ne hleb “velike gospode”. No Toma Akvinski ipak čini ustupak nevolji toga vremena, kad odmah zatim oklevajući dodaje: “Umerena primesa drugih vrsta brašna ne menja osobinu hostije (hleb za pričešće kod katolika), jer neznatnu količinu takvog brašna pšenica odmah asimilira – ali mera mešavine ne bi smela biti pola i pola. “Jasno je da je sve to bilo samo na papiru; kako da se, na primer, izradi sveta hostija u zemljama *koje gaje raž*? Španski jezuita Suarez (1548-1617) odlučno je odbacio tu mogućnost i tako dao maha sumnji da li se u nordijskim zemljama kroz stoleća podeljivalo telo Gospodnje. Pri tom bi mu bilo bliže da se osvrnuo po osiromašenoj Španiji, gde bi otkrio da su seoski sveštenici već odavno pekli hostiju od surogata.

U prvim vekovima posle Hrista bili su crkveni pričesni hlebovi neobično veliki, kružnog oblika, s rupom u sredini. Verovatno se veliki deo opštine hranio *jednim* hlebom. Zatim je došlo vreme kad su se u 11. veku pekli mali pljosnati hlebovi, koji nisu bili veći od talira (srebrni novac). To je bilo istorijski vernije, jer ni hlebovi Jevreja nisu bili veći od naših zemički. Ali, najvažnija novost počevši od 1000. godine bila je u tome što su se smeli deliti samo beskvasni hlebovi. O toj crkvenoj dogmi podigla se prepirka između rimskih i grčkih hrišćana. Grčka ortodoksija se čvrsto držala odredbe da hleb

mora biti kvasan (da se, dakle, ne sme ni po čemu razlikovati od “ljudskog svakidašnjeg hleba”), ali je rimski papa primetio – i to, naravno, s punim pravom! – da je Hrist u Velikoj nedelji jeo *beskvasni* hleb. Kod Jevreja je pod pretnjom smrtne kazne bilo zabranjeno kiseliti hleb u vreme pashe: kako bi on, dakle, mogao da jede neki drugi hleb? Kroz vekove između Rima i Moskve nikad nije došlo do stišavanja toga spora, ali je za to velika krivica bila na nerešenom sporu o tome kakav je hleb Gospod lomio svojim učenicima na poslednjoj večeri.

Prema rimokatoličkom propisu hostija se, sasvim razumljivo, nije smela peći u pekarskoj peći – gde bi se našla u dodiru s kvasnim testom – već u gvozdenu kalupu (*ferramentum characteratum*). To pečenje mogao je obaviti svaki sveštenik, ali se to često radilo u ženskom manastiru. U male, okrugle oblande ucrtavala su se zatim tri krsta ili lik poklekla jagnjeta, a i slova alfa i omega, čime se htelo pokazati da je Hrist početak i kraj svega ljudskog znanja. Te su se oblande zatim spremale u tabernakul (ormarić na sredini oltara): ako je hram božji bio bogat, u kućicu, koja se sjala od srebra ili zlata. Oblanda još uvek nije bila sveta. Nju je tek sveštenik morao posvetiti da bi postala hostija. Ali, budući da je u njoj već prebivalo buduće telo Gospodnje, važila je ona kao “srednji stepen između brašna i sakramenta”. Nikakvo čudo što su tu malu hostiju sveštenici brižno čuvali. Pa ipak je poneka nestajala – naročito na selu.

Procesi, koji u Srednjem veku zbog *zločina protiv hostije* nisu nikad prestajali, otkrili su da su ponajviše seljaci bili ti koji su uzeli hostiju, da bi je podelili svojoj stoci u hrani. Oni su to činili puni naivnosti; jednako iz ljubavi prema hostiji kao i iz ljubavi prema svojim životinjama. Setimo se samo da se tvrdnja Biblije “da je čovek stvoren kako bi vladao nad svim životinjama” pojavila u svetu relativno kasno. Iskonsko ljudsko društvo, kao što to danas znamo po primitivnim narodima, bilo je mešano društvo ljudi i životinja, u kome se čovek, dabome, osećao kao “pater familias”, kao neka vrsta “razumnog brata”. Inače se on divio životinjama koje su zajedno s njim živele u pećini, i od kojih su neke mogle više od njega: letenje, penjanje, nošenje jaja, bile su zaista čudne stvari. Takvo shvatanje nije sasvim izumrlo ni u kojem seljačkom krugu. Kad se rodio Hrist, prišli su vo i magarac do jasala, u kojima je on ležao, da ga dobro onjuše. Nije, dakle, bilo tako velikog zastranjivanja što su seljaci u svojoj naivnosti potajno uzimali hostiju i mešali je teladima u hranu ili je (a to su činili još radije) stavljali na dno svojih košnica; od toga će med sigurno biti vrlo sladak.

Što su to činili neuki seljaci, moglo se još lako oprostiti. Ali, sa svetim hlebom kroz stoleća su se zbivale mnogo teže stvari. Za hostiju su se počeli zanimati čarobnjaci i veštice, zloupotrebljavajući u svoje svrhe veliku koncentraciju moći, koja je prebivala u hostiji. No ljudima hrišćanima bilo je čarobnjaštvo strogo zabranjeno. Menjanje delovanja prirodnih zakona smatralo se – baš kao i kod Jevreja – za smrtno kažnjivi zločin. Ali su stotine hiljada ljudi čeznule za tim da to čine – a hrišćanstvo u tome nije bilo nedužno. Katolicizam Srednjeg veka uveo je u Hristovu religiju “*svakodnevno čudo*”. Svakoga dana čitale su se mise za žive i mrtve, i sveštenik je u svakoj toj misi s papirnim dopuštenjem pretvarao običnu materiju hleba i vina u telo Hristovo. Pa zar da takva “*alloiosis*”, kako je nazva teologija, takvo “pretvaranje materije” polazi za rukom samo *posvećenima*? Odras religije, koja je sva počivala na “svakodnevnom čudu”, nužno je morala biti želja laika da se bave magijom. Osvajanje moći, dočaravanje blaga, letenje

kroz vazduh, neranjivost: lako je danas ismejavati se vremenu, u kojem su milioni u to verovali. Ali bi pogrešno činili oni koji bi se tome smejali. Religija, koja je s najstrožim dogmama službeno nastupala kao čudotvorna religija, morala je kao svoj otpor da stvori verovanje u čaranje i u čarobnjake. I egipatska religija propovedala je veru u čuda: ona, sasvim logično, *nije* proganjala čarobnjake, već je svakom Egipćaninu stavila na volju da čara, “koliko god može”. Hrišćani i Jevreji mislili su drukčije.

U Šilerovoj baladi “Grof od Habzburga” poklanja junak balade svog najboljeg konja, jer ga je dan pre posudio nekom svešteniku, koji je umirućem nosio pričest. Na začuđeno sveštenikovo pitanje, zašto neće da ga uzme natrag, odgovara Šiler stihovima:

“To neće Bog”, skrušeno sad
grof reče, “da u lov i boj
ja jašem toga konja odsad,
a na njemu Tvorac beše moj!
I nećeš li ga u svoj dobitak,
službi božjoj nek’ bude probitak!
Jer ja sam Onom dao njega,
šta dade čast i dobro celo
meni u leno, krv i telo,
dušu i dah života svega!”

I eto! Ako je hostija imala tako veliku vrednost za pobožnog čoveka, onda je i đavolu bilo stalo da je dobije. A o tome se i radilo, kad su veštice i čarobnjaci krali hostije, koje su se tada u crnim misama prinosile “gospodaru pakla”, a on je za uzvrat ostvarivao želje: bogatašu se nije trošio novac, kradljivcu su uspevale provale, lovac nije promašivao nijedan hitac. Lovac čarobnjak Kaspar, čiji snažni muzički lik nalazimo u Veberovoj operi “Strelac vilenjak”, pravi, na primer, od jedne ukradene hostije i drugih dodataka olovne čarobne kugle, pomoću kojih obara sve što leti. Ali cilj pogađa samo šest kugli, sedam je sveti broj i on uništava čarobnjačkog aspiranta (kandidata).

Ali se katkad hostija opirala tome da bude ukradena. Ona je stajala u tabernakulu tako čvrsto, da je kradljivac kradući polomio prste. Negde drugde je ona utekla iz džepa razbojnikovog ogrtača i odletela natrag u crkvu: obeščašćena hostija – ili hostija, koju je neko pokušao da obečasti – posedovala je nepogrešivo sredstvo, da to otkrije svim ljudima. *Ona je krvarila!* Takvu su “krv hostije” videle hiljade ljudi – crveno i smeđe skorenu krv – i ma gde se to zbililo, po svoj Evropi, ljude je obuzimao užasan strah. Takva se strahota pojavljivala u Nemačkoj, Francuskoj, Španiji i Italiji. Svetovne i duhovne vlasti svuda su bile pozvane da pronađu krivce.

Od svih bića Srednjeg veka Jevreji su bili najmanje sumnjivi zbog čarobnjaštva jer uopšte i nije bilo religije, koja bi “oponašanje boga” osuđivala oštrije od jevrejske. Ali je tu bilo nešto drugo što je Jevreje činilo sumnjivima. Oni su mrzeli Hrista. Oni su ga

morali mrzeti – jer su ga na krst razapeli – i oni su, prema prirodi svoje duše, morali uvek iznova da ga na krst razapinju. A jedina inkarnacija božja, kojoj su se drznuli da pridu, bila je sveta hostija. Po toj strašnoj logici, koja se mnogim ljudima činila uverljivom, pala je sumnja, kad je hostija krvarila, u prvom redu na Jevreje. Budući da oni sami nisu smeli da ulaze u hrišćanske hramove, unajmljivali su kradljivce, koji su na spravama za mučenje ubrzo sve priznavali.

Ali tu se ipak pojavljuje pitanje: Zašto zapravo Jevreji nisu corpus delicti uklonili? Zašto nisu hostiju uništili tako da i nije mogla da krvari? Na to se odgovaralo da je hostija doduše ranjiva, ali nije *uništiva*. Ako bi, na primer, Jevreji pokušali da je na neki način raskomadaju, tada su se još njeni komadi razletali u obliku leptira, sletali na oči nekog slepca, i učinili da on progleda. Iz jedne peći, gde su pokušali da hostiju spale, uzleteli su anđeli i golubovi. Na nekim mestima se čulo kako hostije plaču poput male dece.

Svet je zahvatila strašna duhovna epidemija. U gradiću Belizu pokraj Berlina bila je 1253. spaljena čitava jevrejska zajednica, 1290. sledio je Pariz, osam godina kasnije Korneburg pokraj Beča. Zatim su u požaru sledili Regensburg, Pasau, Gustrov, Deggendorf, Poznanj i Prag. Godine 1410. stigao je taj užas u Segoviju, 1453. u Vroclav, stotinu godina kasnije u Poljsku, premda je njen vladar Kazimir, srdito se nasmejavši, izjavio da ne veruje ni u kakvo “krvarenje hostije”... Ništa nije pomoglo. Kler i narod iznudili su mučilišta i lomaču. Okrutnost, kojom se postupalo, bila je samo uzrok straha. Ljudi su isključivali svaku sumnju u laž, videli su kako se hostija znoji krvavim znojem. I šta još – a to je osobito strašno – mrlje nisu ostajale na jednom mestu, već su se iz dana u dan širile. Neposredna posledica čudne pojave bio je čudovišni zločin. Ako svet neće da propadne, morali su začetnici tog zločina da budu iz njega istrebljeni.

Godine 1370. neka banda je u Enghajnu umorila bogatog jevrejskog bankara. Njegova žena i sin preselili su u susedni Brisel. Ubice, koje se nisu više osećale sigurnima, proširile su odmah zatim glas da je u crkvi Svete Gudule iz hostije tekla krv. Narod je napao Jevreje: neka priznaju da su noću na tajnim sastancima bodežima izboli hostije, a zatim ih odneli natrag u crkvu. Uprkos mučenjima oni nisu priznali ništa. I tako je 22. maja bilo spaljeno njih nekoliko stotina, a ostali su bili prognani. U crkvi Svete Gudule bilo je izloženo osamnaest slika koje u strašnim pojedinostima prikazuju probadanje hostija i kažnjavanje počinitelja. Tačno pet stotina godina kasnije spremio se belgijski kler da proslavi jubilej tog čuda. Bilo je to u maju 1870, kad je ulicama Brisela trebalo da prođe povorka da narodu pokaže dvanaest zlatom i dragim kamenjem ukrašenih hostija, ali u poslednjem trenutku stiže belgijskom nadbiskupu telegram Pija IX, kojim se zabranjuje to prikazivanje i svečana povorka. Ljudi su se čudili papi i pričali da je u arhivi otkriveno falsifikovanje neke isprave. Hroničar falsifikator je, kažu, umesto reči “*pro sacramentis punice et furtive captis*” (zbog kažnjivo ukradene hostije) napisao “*pro sacramento puncto*”: zbog izbodene hostije. Hostija nije bila izbodena, pa prema tome nije iz nje mogla teći krv. Ali svečana povorka nije bila zabranjena zbog falsifikovanja neke isprave – već zato što su dvojica modernih istraživača, Erenberg i Ferdinand Kon, međutim dokazali, da iz hostija nije *nikad* tekla krv!

Profesoru Kristijanu Gotfridu Erenbergu (1759-1876) nije niko uz kolevku pevao da će razjasniti jednu od najmračnijih zagonetki iz istorije čovečanstva. On je bio jedan od onih tihih naučnika, koje su ljudi uvek videli pokraj mikroskopa: nagnutog nad zemljom brandenburške marke ili nad berlinskom vodom, u lovu na kamenčiće, mikroskopski sitne životinje i slična bića. Pri tom, on još uopšte nije znao šta su to bacili, premda je s njima imao već mnogo posla. Kod njega je bilo najvažnije što je kao Geteov i Humboltov učenik znao da sve treba povezati, i da pojedinačna istraživanja služe samo tome da se objasni kulturna celina.

Taj Kristijan Erenberg ušao je 26. oktobra 1848. u Akademiju nauka u Berlinu i izneo ovo: Njemu je otrprilike pre šest nedelja tajni savetnik Kuntzman doneo komad krompirove ljuske, prevučene nekom plesni, koja nije bila siva, već crvenkasta. Kuntzman je pretpostavio da će to zanimati Erenberga, jer je ovaj još 1818, kao mladić od dvadeset i tri godine, napisao doktorsku disertaciju o gljivicama plesni. Erenberg je ispitao ljusku i otkrio da je ona zaista plesniva; ali je ona pokazivala još i neku drugu pojavu: crvenu obojenost. Crvena plesan nije postojala. Dok je Erenberg još o tome razmišljao, setio se da je u svojoj mladosti čitao doživljaj nekog lekara u Padovi, nekog Vinćenca Setea:

Godine 1819. seljak Pitarelo je u susednom Legnanu otkrio u zdeli žute palente neke crvene mrlje, koje su se naglo širile, i on je zagađenu kašu s gađenjem bacio. Ali su se idućeg dana mrlje pojavile na nekoj drugoj kukuruznoj kaši. Štaviše, u zatvorenom sanduku za jelo prevuklo se pola pileta nekim tankim slojem krvave boje. Tada se Legnano uznemirio. Seoski župnik u propovedi oborio se na seljaka, koji je, kažu, škrti varalica naroda i koji je za vreme gladi 1817. uskraćivao ljudima žito. A seljak je zamolio za pomoć Univerzitet u Padovi. Fakultet je poslao lekara Vinćenca Setea. On se s policijskom komisijom pojavio u uzbuđenom Legnanu i zapečatio namirnice. Pojavu je objasnio kao delovanje neke bezopasne boje. Ta je boja biljne vrste i ona zavređuje da se njome pozabave vlasti. Tako bi se nešto – rekao je podrugljivo – moralo ipak iskoristiti. Te su izjave slobodnog mislioca izazvale kod župnika silan bes: samo u kući bezbožnika, besneo je ovaj, mogu *jela krvariti*. Vincenco Sete je zamolio jednog policajca da u sveštenikovu kuću kradom unese tanjir naoko nedužnog kukuruza. Idućeg je dana i taj kukuruz bio crven – i hajka je odmah prestala.

Toj se pričici Erenberg kao student mnogo smejao. Ona mu je opet pala na pamet sada, kad je zamišljen držao u ruci komad krompira, na kome se sasušila krv. Iduće večeri je zajedno sa svojim sinčićem slučajno čitao klasika Kornelija Nepota. Tu je pročitao mesto kome do sada nije niko posvetio dužnu pažnju, kako se Aleksandar Veliki prilikom opsade Tyra (331 pr. n. e.) strašno prepao, kad su se u hlebu njegovih vojnika pojavile krvave mrlje. Vojska htela upravo da odstupi, ali je Aristandar, Demetrin sveštenik, ohrabrio vojnike: budući da je krv u hlebu, prokletstvo se, reče, ne tiče njih, već opsednutih Tyra. I tako je Tyr mogao biti osvojen.

“Zar su krompirova ljuska u mojoj ruci, anegdota iz Padove i mesto u Nepotu u nekoj vezi – zar je moguće da se tu rešava jedna od najstrašnijih zagonetki, krvarenje hostije u Srednjem veku?” – pitao se Erenberg. Pošlo mu je za rukom da presađivanjem

mrvice krompira stvori i na svežim krompirima kolonije crvene supstance. Otkrio je da nisu bile gljivice ono što se tu nizalo u lancima, već najsitnija bića (bakterije), koja su se, međutim, tri stotine puta povećana, mogla videti pojedinačno. Pri hiljadostrukum povećanju je video da se ona živo kreću. Budući da više nije moglo da se sumnja, šta se to zapravo pred njim nalazi, nazvao je otkriveno biće “*monas prodigiosa*” – tihom ironijom prirodnjaka: *čudotvornom monadom*.

“Bila je dakle monada”, kliknuo je on academicima, “čega se Aleksandar prepao, kad je opsedao Tyr, i samo je sveštenikova dijalektika oduševila vojnike za juriš... Dijalektika je bila i ono što je 1510. u našem očinskom gradu Berlinu spalio 38 Jevreja. Ti su ljudi bili spaljeni u prah i pepeo – kako je stajalo u osudi – jer su nekoliko posvećenih hostija mučili tako dugo, dok se nije pojavila krv...” Pri tim rečima Erenberg je podigao sa stola komad platna. Otkrio je tri bela hleba: na sva tri hleba bili su krvavi znakovi one “*monadis prodigiosae*” – koju je sam on u njim presadio.

To je odmah proizvelo ogroman učinak. Na plenarnoj sednici akademije bili su prisutni svi koji nešto znače. Jakob Grim, veliki poznavalac Srednjeg veka, bio je vidno potresen. Hemičar Ajlhard Mitšerlih, filozof Trendelenburg, matematičar Jacobi, i Enke, veliki astronom, pružiše Erenbergu ruku. A u Berlinu, koji se inače tako malo brinuo o akademiji – gde su se 1848. upravo još vodile ulične borbe između kralja i naroda – proneo se glas o tom otkriću poput prerijskog požara.

Pred tom je, dakle, pojavom ljudstvo strepelo nekoliko stoleća! Jedno se neshvatljivo sitno biće narugalo svekolikom čovečanstvu! Sada je trebalo ispitati uslove pod kojima je taj bezopasni mikrokokus (koji je naime jeo “hleb koji krvari” i svario ga isto tako lako kao i svaki drugi hleb) vršio svoj štetni uticaj na lakovernost ljudi. Ferdinand Julius Cohn iz Vroclava (1828-1898) otkrio je da bacil, koji se sada u udžbenicima po njemu naziva *Bacillus prodigosus Cohn*, izlučuje svoju crvenu boju samo pri određenoj vlažnosti vazduha i pri visokoj temperaturi. Zar nije ljudima moralo da padne u oči da zimi nije nikad bilo toga krvavog čuda? Naglo širenje boje, “krvarenje”, koje je zaprepašćivalo ljude, objasnio je Cohn brzinom razmnožavanja, koje je svojstveno tom bacilu: jedan kubni centimetar vode, u kome je pri prvom ispitivanju bilo 47 biliona bakterija, imao je posle kratkog vremena već 884 biliona. I, dakako, taj se bacil, kako je to već Sete naslućivao, čak i nije najčešće pojavljivao u brašnu! Ljudi Srednjeg veka mogli su, da su imali oči u glavi, da vide njegovo delovanje na zgrušanom kokošjem belancu, na površini mleka, a pokatkad čak i na belom telećem mesu. Ali ljubitelji apstraktnog nisu bili posmatrači, kakvi su bili veliki naučnici Plinijevog vremena. Kraj veka bez očiju bio je osamnaesti i devetnaesti vek.

To što u ono strahom potresano vreme nije bilo ruke spremne da pomogne, kada bi neki čarobnjak, neka veštica ili čak neki “nevernik” bio predan lomači, jeste strašno, ali još uvek razumljivo. Sasvim je nerazumljivo što nijedan državnik, nijedan kancelar nije priskočio u pomoć seljačkom staležu. Beda seljaka, od čijeg su rada ipak živeli ostali staleži, do neba je vapila za pomoć. Ali taj vapaj umuknuo je, a da se gotovo nije ni čuo – i to pod teškom krivicom sveštenika, mislilaca i pesnika. Pesništvo Srednjeg veka, daleko od toga da mu priskoči u pomoć, ruga se nesretnom seljaku.

Za to postoji razlog. Upravo zato što bolji čovek naginje pravednosti, neće on da prizna istinu da neko tako sasvim nepravedno pati. Mora da je bedan položaj seljaka zaslužena posledica seljačkih osobina: zar bi ga inače bog dopustio?

Literaturu Srednjeg veka pisali su u njegovom prvom razdoblju fratri, a kasnije vitezovi i stanovnici gradova. U spisima fratara jedva da ima ijedan napad na seljake. Njihovo se siromaštvo fratrima činilo “hrišćanskim”. Iako se crkva nije nimalo povodila za rečima svog osnivača i mada nije svu svoju imovinu raspodelila, sveštenik je ipak oko “bednog čoveka” video neku auru. Sasvim je drukčije bilo s vitezom, koga je u odnosu na seljake mučila nečista savest. Koješta je tu moralo da pomogne, da se ta savest uljulja u san. Na seljačkom staležu leži kletva da u znoju svoga lica žanje svoj hleb. Seljak mora, dakle, da ispašta Adamov greh u raji zemaljskom – ostali staleži, čini se, ne! Ali je u svom preziru prema seljaku bila najluđa oholost gradskih stanovnika. Budući da većina gradskih stanovnika nije kroz vekove gotovo nikad izlazila izvan svojih zidina, nisu oni ama baš ništa znali o seljaku, i zamišljali su njegov lik kao nakazno biće duge kose, naoružano batinom, koje stanuje u prljavoj potleušici od slame i koje jedva vlada ljudskim govorom. (Mitološke zidne tapiserije prikazuju seljaka kao “divljeg čoveka”.) Drugi su pak građani, sasvim suprotno od onih prvih, verovali, da mnogi seljaci skrivaju veliko blago, da žive u neizmernoj raskoši i razvratu i da žito zadržavaju u svojim rukama tako dugo, dok gradovi ne plate za njega preteranu cenu. U literaturi se seljak pojavljivao ili smrdljiv od gladi i od boga proklet na siromaštvo ili kao narodni neprijatelj i “veliki prevejanac”. Tako su se staleži međusobno slabo poznavali! Da su se mudre zanatlje u gradovima udostojile da otklone veliku katastrofu alata nizinskih predela ne bi gladovali ni gradovi. U starom Rimu jedna ulica nazivala se “*Inter falcarios*”. Tu su živeli stotine “kovača srpova” koji su radili za seoske mušterije – u Srednjem veku toga nije bilo. Nijedan gradski kolar, nijedan kovač ili drugi kakav stručnjak za alate nije nikad zavirio u selo: zato je seljak uskoro i radio golim rukama.

Istina, seljak nije znao da čita. Ali njemu, da bi osetio sveopšti prezir, nisu bila ni potrebna slova. Kad bi ga vitez na putu u luku obišao, da ga ne zaprlja dah iz seljačkih usta; kad je čuo kako ga građanin na otvorenom trgu stavlja u pokladnom igrokazu između đavola i budale, seljak je znao šta to znači. Baš rad u polju, kojim se on bavio važio je, kako to Coulton na klasičnim stranicama svoga “Sela u Srednjem veku” prikazuje, kao “nedostojan časnog i svoje vrednosti svesnog čoveka”. Laičku etiku Srednjega veka oblikovali su galski viteški epos i romani o Artusu. Njihov je ideal bio mlad čovek

na konju, koji je preživio pustolovine s neprijateljima ili nemanima. Biće, koje je živelo duboko ispod njega, bio je “villanus”, “čovjek sela”, od koga je u kasnijem francuskom jeziku nastao naprosto “prostak” (le vilain). U nekim predelima nije “villanus” uopšte smeo da uđe u grad; za to je njemu, kao i Jevrejinu, bio potreban posrednik. Kad je Persifal hteo da odjaše na Artusov dvor, neki mu seljak pokazuje put sve do grada Nanta. Ali je vodič morao tu da okrene. Jer, kako pesnik Volfram fon Ešenbah (1165-1220), koji to smatra za sasvim opravdano, primećuje:

*“Iza zidova
primerna radost vlada, lepo vladanje –
sasvim
a da im se približi seljak,
bilo bi pošlo po zlu.”*

– Ali je, eto, seljak ipak bio biće od krvi i mesa. On je žiteljima iza bedema mržnju uzvraćao pojačanom mržnjom – koja je bila strašnija što je najpre tinjala samo u dušama. Seljak nije imao usta. Budući da nije znao ni da čita ni da piše, ostao je sasvim nem. On nije imao zastupnika, koji bi nekom tužbom mogao da izađe pred kralja ili stalešku skupštinu. U ono vreme nije zabeležena nijedna seljačka misao. Ako bi to neki pisac viteškog porekla, kakav je bio Najhart fon Roental (1210-1245), ipak učinio s prividnom naklonošću, onda to nikad nije bilo za seljaka dobro: čak ih još i njihovi prijatelji prikazuju u nesumnjivo podrugljivom svetlu. Kad seljak jednom pođe na igranku, čuje se tu mnogo viteškog smeha: on tada svakako cipelom svuče partnerki haljinu s tela, ili oboje padaju na zemlju.

Osobina seljaka tadašnjeg vremena bila je naime osobina svih proganjanih i potlačanih: oni su pokušavali da se služe mimikrijom i pravili se kao da oni i nisu seljaci. Posebnom ih je mržnjom ispunjavala odredba o odevanju, koju su propisivali nemački carevi. Seljak u Srednjem veku smeo je da bude odeven samo u crnosivo ili tamnoplavo: dovoljan razlog za svakog seoskog stanovnika, koji je još posedovao samostalnu sitnu privredu, da kamatom pribavi novac i da ne miruje sve dotle dok nije imao crvenu odeću od flandrijskog sukna i kapu od baršuna. U tome bi seo ispred seoske krčme i žderao i lokao, kao da je neki gospodin; posle toga bi povratio, a psi su žderali obilje povraćena jela. Albreht Direr, Šongauer, Behajm i drugi građanski slikari prikazali su takve scene. Kod gradskih trgovaca (zanatlija), koji su u svom dobrovoljno odabranom getu često gladovali po više meseci, te seoske terevenke izazivale su novu zavist i mržnju prema seljacima. Za njih je Sebastijan Brant spevao:

*Seljaci, a bila je navika sveta,
bili su priprosti prošlih još leta.
A sada seljak građane uči,
kako još jače zloba da muči.
Bezazlenosti vremena ta nemaju,
seljaci za se novac sav spremaju,
vino i žito samo gomilaju*

*i drugo, ali trgovati ne daju;
da sve je skuplje baš čine to,
dok ne stigne ih groma zlo
i ambar bude pepeo.*

68

A gde je ostao – pitaće zaprepašćeni ljudi – pri tom ocenjivanju seljaka Hristov nauk? Srednji vek se smatrao za “*klupicu ispod njegovih nogu*”, a svakidašnji se događaji nisu zbivali bez obaziranja na Bibliju. Čovečanstvo je sebe zamišljalo kao feudalnu državu, u kojoj je svako dobio svoju službu i imovinu: car carstvo – a ostali staleži, vitezovi, građani i seljaci, ono što pripada njima. Prema svetom Avgustinu staleška zanimanja bila su štaviše odabrana dobrovoljno. “*Cum divina providentia unus elegit officium, ut agriculturam, alius aliud* (prema nebeskom providenju neko je odabrao jednu službu, na primer ratarstvo, a drugi opet neku drugu).” Iz toga je jasno proizlazilo da ratarstvo nije moglo biti nikakva sramota.

Šta je Hrist mislio o obrađivanju zemlje, to je on mnogo puta rekao. U paraboli o sejaču (Matej 13), seljak je onaj čovek koji upravo božanskom mudrošću baca seme onde, gde će ono niknuti. U Jovanu 15,1 naziva Isus svoga oca vinogradarom, a hrišćanstvo se mora upravljati prema rečima propovednika: “Ne preziri obrađivanje polja, koje činiš po odredbi boga, svoga Gospoda!” Socijalnu pravdu za seljaka hoće Pavle u 2. poslanici Timoteju (2, 6): “Poljodolac, koji obrađuje njivu, neka prvi uživa plodove”. Da je postojalo “božansko pravo” seljaka, znali su, dakle, duhovni pesnici i crkveni govornici vrlo dobro. Prema Bertoltu Regensburškom (oko 1250) bio je onaj ko služi isto tako plemenit kao i onaj kome služi. Mistik Johanes Toler pošao je još dalje, kad je rekao: “Onaj, ko u znoju lica svoga proizvodi hleb, čini isto tako dobro kao i onaj ko sluša misu”.

Kad veliki engleski pesnik Vilijam Langland (1330-1400) u svom dubokoumnom epu “*Piers Plowmann*” (Orač Petar) smatra seljaka čak za temeljni tip čoveka, koji deluje i misli, i kad se veliki češko-nemački pesnik Johanes Sasaki (1360-1414) u svom “*Poljodolcu iz Češke*” u tome za njim povodi, zaista se čini kao da je njihova zajednica uistinu znala da se seljaku u stvari nanosila strašna nepravda. Da je seljaštvo bilo “pravi hrišćanski stalež”, to oni, koji su o tome razmislili, nisu uopšte poricali. Ali sam seljak bio je, nažalost, “uglavnom podli nevaljalac”. Zašto – to nije niko istraživao. Ta većina je verovala u neprijateljsku poslovicu za seljake: “*Rustica gens optima flens, pessima gaudens*” (Seljački je soj najbolji, kad plače, najgori, kad se raduje). Baš su hrišćanski pesnici preko gledali što seljak teži za tim da se odvoji od svoga staleža. U čuvenom nemačkom epu, za koji se pogrešno misli da nije sklon seljacima – u “*Gazdi Helmbrehtu*” od Verner Gartenara (oko 1250) – postaje junak toga epa, seoska ništarija, na kraju razbojnik, i gine. To bi se toj lenštini svakako i dogodilo – pa i onda, da je najpre bio vitez, student, trgovac ili fratar. Što Helmbreht “hoće da napusti seljački stalež”, to je strogo moralnom pesniku – manastirskom službeniku – bio zločin iz kojega nastaju svi ostali zločini. Bilo seljaku kako mu drago, on mora da ostane na grudi. Još pre nego što ga je

skolastičko pravo 15. veka proglasilo “*delom grude*”, seljaku je, prema osećanju svih, mesto na selu. I moralno, a ne možda samo juristički: u toj tački pokazuju hrišćanski pesnici baš takvo nerazumevanje kao i svi ostali.

Među ove poslednje ubraja se i Šekspir. On je u svom *Džek Kejdu* – “this man seems to have been sadly seandered by Shakespeare”, primećuje *Chambers Encyclopaedia 1923*. – skupio sve što je mislio o buntovnom seljaku. Kejđ, zanatlijski sin, predvodio je 1450. ustanak kentskih seljaka protiv plemićke klike. Vojnički neobično nadarenom Kejđu uspelo je da zauzme London i da grad drži u svojim rukama nekoliko dana. U drugom delu “*Henrika VI*” prikazuje Šekspir gledaocima njega i njegov program hleba ovako:

“Od sada će se u Engleskoj prodati hlebovi od sedam pfeniga po jedan pfenig, a vrč od merice piva ima da sadrži deset merica. Ko pije tanko pivo, progoniće se sudski! Sva imovina biće zajednička, a moj će vlastiti konjić pâsti u Chapsidu... Svaki se novac ukida, a i svaka razlika u odevanju. Svako jede i pije na moj trošak, i ja ću sav narod Engleske strpati u istu livreju, da se svi međusobno ljube kao braća, a mene da poštuju kao svoga gospodara!”

Šekspirova je stranačka strast učutala, tek kad je Džek Kejđ umirao. Seljaci su se rastrčali, da slede kraljevu fanfaru milosti: Džek Kejđ luta naokolo kao skitnica, ulazi u neki vrt da ubere nekoliko listova salate. On vidi kako dolazi vlasnik, izaziva ga na dvoboj i pada. Usta umirućeg ponosno govore da ga je ubila samo glad. Jer da su mu samo dali njegovih deset nepojedenih ručkova, on bi uskoro svršio s tako sitnim zemljoposednikom.

Šekspir je tu govorio istinu. U seljačkom ratu pobeđiće ne samo bolje naoružani, već i bolje uhranjeni. U tome je pesnik imao iskustva. Jer je Šekspir bez sumnje znao za veliki nemački seljački rat, koji se završio tek 75 godina ranije. Čini se da je mnogo šta u njegovom komadu poteklo pre iz novijih nemačkih vesti, nego iz engleskih izvora. Kad seljački vođa zapoveda svojimima da ljudima treba pogledati na cipele:

*Milosti nema za lorda i plemića!
Ko samo u prnja, vezanih cipela
uđe, taj je štovani prijatelj,*

onda to pokazuje, da je Šekspir znao za “Bednog Kunca” i za ustanak “opanka”.

Ono čega su se ljudi kroz vekove bojali to se i dogodilo. Digao se “čovjek s motikom”. Već u drugoj polovini 13. veka, onde, gde su “živali najmirniji ljudi Evrope”, u Holandiji. Taj seljački ustanak bio je začudo samo preventivna mera. Onde uopšte i nije vladao feudalni sistem; ali su seljaci računali da će plemstvo pod francuskim uticajem zapleniti svu slobodnu zemlju. Posledica toga bio je rat, koji je trajao nekoliko decenija. U samoj Francuskoj, gde su kralj i baroni dobili od Engleza po glavi, osvetilo se plemstvo pljačkom i paljenjem sela. Protiv tih ubistava i haraćenja izbila je u proleće godine

1358. seljačka buna "*jacquerie*" (Jacques je bilo podrugljivo ime za seljaka). Iako je seljake poduprlo građanstvo Pariza, gde su i trgovci osećali eksploataciju feudalne države, oni su ipak podlegli, kad im je vođa izdajom bio uhvaćen. Englezima, koji su sa zadovoljstvom posmatrali francuske teškoće, priseo je smeh, kad je nedugo zatim požar, koji je buknuo u Francuskoj, zahvatio njihovo vlastito ostrvo.

"*Le pain se leve*", tim su se pozdravom pozdravljali francuski seljaci. "The bread will raise!" čulo se u Engleskoj, kad se engleski seljak, umoran od četvorostrukog iskorišćavanja od strane lordova, biskupa, kralja i staleža, koji su "kao đavolje brane parali njegovo srce", digao, "da sam za sebe mesi testo". Njegov vođa, kako priča Froisard, bio je Valter Opekar, koga su savremenici nazivali Vat Tajler, nekad vojnik u Francuskoj. Stoga je i bio vešt ratničkom zanatu. Seljaci su 10. juna 1381. zaposeli Kenterberi; nadbiskupa su zarobili i odveli, a 13. su bili u Londonu. Otvorili su tamnice, opljačkali kancelara riznice Halea, koji im je bio omrznuo, jer je nedavno raspisao glavarinu, a njega samog zatvorili u kulu, zajedno s nadbiskupom Simonom od Kenterberija. Kralj Ričard II, tada četrnaestogodišnji dečak, izjahao je pred njih u predgrađe i upitao Vata Tajlera šta hoće. Ovaj je tražio da se odmah ukine kmetstvo i zahtevao mlinarsko, pekarsko i pravo varenja piva za sve seljake, a, dabome, amnestiju za buntovnike. Kralj je to morao da obeća. Ali kad je Vat Tajler tražio sudsko kažnjavanje narodnih tlačitelja, pre svega omrznutog lorda Halea, kralj je prekinuo pregovore. Seljaci su tada mislili da su izdati. Počeli su ponovo da pljačkaju London, neki su prodrli u kraljev zamak, potrčali u njegovu spavaću sobu i onde razbacali postelju da vide, "ne skriva li se u njoj koja izdajica". Nekoliko pustahija, koji su zaudarali na đubre, uznemirili su kraljicu majku, koju su potom njeni paževi odveli. Sve je to bila tek šala. Gore je bilo u kuli, gde su seljaci objasnili nadbiskupu Simonu da mora da umre. On ih je još zamolio da odsluži misu. Gomila je pri rečima "*omnes sancti orate pro nobis!*" nasrnula i odvušla i njega i rizničara. Rizničar Hale umro je odmah; neki nesprenni krvnik osam puta je zasekao nadbiskupov vrat pre nego što mu se glava odelila od trupa.

London se već noću trgnuo iz sna od straha; obrazovala se građanska garda. Seljaci su idućeg dana ponovo zahtevali da govore s kraljem. Ričard im je, praćen velikom pratnjom, izjahao u susret na nekom polju. Tajler zapovedi svojim da čekaju i krene sam prema kralju. Prihvatio je kraljevu ruku i potresao je tako prijateljski, da su to mogle da vide obe strane. Zatim je zahtevao da se ukinu crkvena i krunska dobra i da se proglasi opšta socijalna jednakost. Niko ne sme da poseduje više od drugoga. Kralj-dečak reče da će o svemu razmisliti, ali da krunska dobra treba deliti. Tajler je s tim bio vrlo nezadovoljan. Počeo je da viče da mu je toplo i da želi vrč piva. Kad mu doneše pivo, prinese ga odmah ustima i pijući zabaci glavu. U tom trenutku vikne neki baron, koji je bio u kraljevoj pratnji: "Ja ga prepoznajem! To je razbojnik, koji je bio osuđen kod mog suseda!" Vat Tajler odbaci pehar, trgne mač i odmah navali na barona. Tada krikne načelnik grada Londona, ser Vilijam Valvort: "Spasite kralja!" i potera svog konja ispred konja monarhovog. Tajler skrene i zamahne prema gradonačelnikovom truhu, ali je ovaj bio zaštićen oklopom. Sada ser Vilijam Valvort i još jedan vitez probodoše napadača. Umirući i padajući s konja stiže Vat Tajler do svojih redova. Kiša strela odgovori na taj čin, ali su kraljevi vitezovi već bili odmakli. Već idućih dana obezglavljeni buntovnici bili su raspršeni, i red je bio ponovo uspostavljen.

Preostao je još jedan pravi vođa: na reči moćni sveštenik Džon Bal. On je već nekoliko decenija napadao engleske biskupe zbog njihove sklonosti prema sjaju i njihovog nehrišćanskog života. Seljak treba da gospodari na zemlji, a sme i da propoveda, jer Hrist nije nijedan stalež cenio i blagoslovio kao njegov. “Mi smo hrišćani ljudskoga lika, a oni s nama postupaju kao sa životinjama!” Balu je nadbiskup kenterberijski zabranio da propoveda i bacio ga u tamnicu. Tu, u Medstonu, skinuli su seljaci propovedniku okove, i on je na otvorenom polju govorio pred šezdeset hiljada ljudi. Pri tom je u gomilu ubacio ova dva stiha, koji su preživeli njegovu uspomenu:

*When Adam dalf and Eve span
Who was thanne a gentilman?*

Kad Adam i Eva su kopali, preli –
gde ste onda plemića sreli?

Ali je propovedniku Džonu Balu bilo suđeno da živi još samo četiri nedelje. Već 15. jula bio je obešen.

Mada seljaci sa kontinenta nisu držali poslanike u Engleskoj, univerziteti, na kojima se diskutovalo o veri i politici, ipak su međusobno tesno bili povezani. Što je engleski ciglar držao kraljevu ruku u svojoj ruci, i što je mali buntovnički sveštenik zagrmio biskupima: “U svetom Mateju stoji zapisano: „Neka u vas ne bude zlata i srebra!” – to bejahu nečuvene činjenice, koje su mogle da izazovu prevrat stoleća. Glas o tome proširio se najpre u srcu Evrope, u Pragu. Nemirni i mistični Prag, na pola puta između Londona i Moskve, nije nikad raskrstio sa slovenskom sklonošću prema seljaštvu. Ruska poljoprivreda bila je komunistička: “hleb”, hleb, pripadao je “miru”, seoskoj zajednici. Sam seljak bio je praktično slobodan. (Tek 1597. car Boris Godunov ukinuo je slobodu kretanja seljaka i tako osnovao kmetstvo.) Nemačko i italijansko shvatanje o vlasti i vlasništvu nad zemljom nije se nikad po duhu slagalo sa češkim shvatanjem. Sada se Praški univerzitet ispunio učenjem Engleza Viklefa, koje se zbog neprijateljskog stava prema papi nije više trpelo u Oksfordu. Viklef je, mada je bio vrlo daleko od Džona Bala, ipak velikom ozbiljnošću tražio “*evangelical poverti*” (jevandjeljsko siromaštvo). To je uzбудilo Čehe. Čak se i viši češki kler počeo da zauzima za seljake. Praški nadbiskup Jendenštajn opominjao je “da su prema hrišćanskom shvatanju crkvena dobra ipak dobra siromaha; biskupi su mogli biti u najboljem slučaju kao njihovi upravitelji”, a kanonik Kuneš Trebovski slao je Rim pisma protiv “crkve, koja sve proždire”: “Nisu seljaci robovi ili uživaoci svog vlasništva – ne, oni su pravi vlasnici! *Illi rustici benedicti* – oni, blagosloveni seljaci, od čijeg znoja svi mi živimo!” Papa je bio sasvim drugog mišljenja; suprotnosti su se zaoštravale, dok nije Viklefov glasoviti i tragični učenik, seljački sin Jan iz Husinca (1369-1415), koji se nazivao Jan Hus, doveo stanje do eksplozije. Posle svojih propovedi protiv pape morao je da beži iz Praga. Pozvan od nemačkih i italijanskih neprijatelja na koncil u Konstanci, pojavio se s propratnim carevim pismom u džepu. Od njega se zahtevalo da se pod zakletvom odrekne svog vlastitog učenja i učenja Viklefovog. On se opirao; bio je uz prekršaj zadate reči izručen i hrabro se popeo na lomaču. Na Husovoj lomači zapaljen, gotovo neposredno započeo

je rat. Češki narod se poput usijane lave valjao iz svoje četvorouglaste brdske tvrđave Češke. Na sve strane dizala se seljačka vojska, kojoj u početku nije niko mogao da odoli. Seljaci su tražili slobodu zemlje i propovedanja. Šesnaest godina trajalo je klanje, dok nisu podlegli. Ali, kao da su se zveket njihovog oružja i huka propovedi dalje širili vazduhom. Već je nemir zahvatio Ugarsku, već je talas krenuo preko, u Nemačku.

70

U Nemačkoj se do kraja odigralo ono što je drugde bila samo predigra. Krava, koju su pre više vekova oteli engleskoj seljačkoj udovici, i ova poslednja krv češkog naroda; francuski sudski izvršilac; mlinar španskih barona i italijanski zakupac: za nepravdu feudalnog društva ispostavljen je sada račun i u Nemačkoj stavljen na sto.

Usred Evrope. Zbog čega?

Nemački seljak bio je praktički isto tako bespravan kao i svaki drugi; ali teoretski njegova predfeudalna prava po slovu zakona nisu bila ukinuta. On se još uvek mogao da nada da će se jednoga dana ispoljiti kao velika *nepravda* sve što ga je tištalo. Ta mu je nada bila oteta sada, kad je caru i njegovim savetnicima potkraj 15. veka pala na pamet nesretna misao, da uvedu *staro rimsko pravo*. To pravo, koje je bilo kodifikovano pre 1200 godina, zasnivalo se na robovskoj privredi antike, u koju hrišćanski Srednji vek službeno nije smeo više da veruje, mada se ona u praksi još primenjivala. A sada je seljak i po *slovu zakona* morao da postane rob, "*glebae adscriptus*" kao kod Rimljana, "uz grudu vezano biće", ne više subjekt, već oruđe privrednog poretka, *stvar*. Zaista strašno – jer se ovde nije više radilo o vlasništvu, časti, o tome da li je neko bogat ili siromašan i o pravednoj nadnici, već o pretpostavci: da li je neko ljudsko biće ili nije? Tek kad je hlebotvornom staležu bila oteta ta sigurnost, tada je počeo nemački seljački rat.

Pa ipak se seljaci ne bi digli, da kao svoga saveznika nisu osetili vetar Reformacije. "On je poreklom bio blizak malom čoveku", kaže Ernest Bloh o Martinu Luteru. Nemački prevod Biblije bilo je delo, čije se delovanje nije moglo obuhvatiti "knjigom" ili "književnošću". Ono što su seljaci hteli da učine s rimskim pravom, to je već Luter u Vitenbergu učinio s rimskom crkvom: on je tu crkvu razbio i osnovao nemačko hrišćanstvo. Bio je prirodni saveznik seljaka, koje je zaista s pravom smatrao za prethodnicu Reformacije. On je seljake podjario na juriš, kad je i svetovnim gospodarima, još oštrije, nego duhovnim, prebacio grehe i zloupotrebe, govoreći: "To običan čovek više ne može da trpi. Već vam se mač dotiče grkljana. A vi se u sedlu osećate tako sigurni da se ne želite s njega skinuti. Ali će vama tolika oholost sigurno slomiti vrat!" Knezovi i vitezovi, nastavio je Luter, morali bi da se promene i žive u strahu od reči božje. Ako to ne bi činili dobrovoljno, moraće da ih sila na to natera. A ako to ne uzmognu seljaci, doći će drugi da to obave: "Pa ako ih sve pokoljete, poslaće vam Bog nove protivnike!"

Seljaštvo je, naprotiv, vrlo ozbiljno shvatalo biblijsku pravičnost svojih zahteva. Ono je htelo da se Mojsijevi zemljišni zakoni i ljubav Hristova prema seljaku ponovo usidre u zemaljskom pravu. Bilo je, doduše, i među seljacima varalica, kakav je bio onaj "vođa", koji je svoje drugove poveo do Nekara, bacio u reku tegove i rekao: "Ako budu plivali na površini, onda su u pravu knezovi i gospoda; ako potonu, običan čovek". Ali

je većina seljačkih vođa bila poštena. Kad je Tomas Muncer svojima doviknuo, neka samo pođu u boj: on će kugle njihovih neprijatelja hvatati svojim rukavom, on je to u svom zanosu mislio ozbiljno. Verovao je da moć božja lebdi nad njim.

Tomas Muncer je iz Luterovog prevoda Biblije poznao tužbalicu proroka Jeremije: “Deca su tražila hleba, ali nije bilo nikoga, ko bi im ga lomio.” Sada hleb mora da dođe – zaključio je uzbuđeno. Hleb u materijalnom smislu i hleb u duhovnom smislu zahteva DVANAEST SELJAČKIH TAČAKA. Na toj osnovi one traže:

1. Slobodni izbor župnika po seljačkoj zajednici.
2. Da se desetina u žitu više ne plaća vlasniku zemlje, već župniku.
3. Kmetstvo treba ukinuti – ali to, međutim, ne znači isto što i ukidanje vlasti, kojoj se po božjoj zapovesti treba pokoravati.
4. Povratak prava na lov i ribolov.
5. Podelu prava seče drva između gospodara i seljaka.
6. Da onaj, ko to dobrovoljno želi, može i dalje da služi gospodaru – ali:
7. Samo uz primerenu naplatu.
8. Da se na njivu sme odmeriti porez samo prema prinosu.
9. Da se parnica može voditi samo po starom narodnom, a ne po novom pravu.
10. Opštinske pašnjake, koji su u prvo vreme bili seosko vlasništvo, treba uspostaviti.
11. Porez na “ošasninu” treba ukinuti: Da nijedan seljak ubuduće ne mora da plaća za svoju vlastitu smrt.

Ali je 12. tačka propisivala da ostalih jedanaest važi *samo* onda ako se njihova opravdanost ne može osporiti na temelju Biblije! Jevanđeljski manifest... Taj program, koji su sastavili Baltazar Hubmajer i Sebastijan Lotcer, delio se najpre miroljubivo oblastima u državi. Ali kad niko od knezova, gradova, biskupa i većnika nije za njim posegnuo, počeo je rat.

Brojčana nadmoć – knezovi i gradovi imali su najpre samo male profesionalne vojske plaćenika – koristila je seljacima, dakako, samo nekoliko meseci. Ali se spretnost protivničke strane sastojala u diplomatskoj veštini, da se seljaci prividnim primirjima i pregovorima drže podalje tako dugo, dok nije bilo na okupu dovoljno boraca. Jednoga dana imali su knezovi artiljerijsku premoć nad seljačkom vojskom, koja je uopšte bila naoružana samo za borbu izbliza. Ona je, doduše, bila žilavija i hrabrija od plaćenika, koji su svoj posao obavljali ipak samo za novac, ali se sada osvetilo to što su se seljaci sasvim odvikli od oružja. Oni su se već pre nekoliko vekova odrekli prava na držanje oružja i radije su plaćali “otkupninu za ratnu službu”, nego da ih njihovi plemenski knezovi odvlače u tuđe zemlje. To se sada okrenulo protiv njih... Ali seljaci pre svega nisu uopšte bili dorasli strateškim problemima velikog rata. Trebalo je sastaviti jedinstven plan, misliti na opsadu utvrđenja, koja traje po nekoliko meseci. To oni nisu bili kadri – i tako im pade na pamet, da svog smrtnog neprijatelja, niži viteški stalež, povežu sa svojom stvari. Vitezovi nisu voleli knezove, a još manje gradove, čiji su ih bankari pljačkali pomoću kamate. Tako su seljaci mogli jedan deo plemstva prisiliti da uđe pod njihov šator: Ljudi, koji su se kroz stoleća okušali kao vitezovi razbojnici, neka sada vojnički predvode seljačke vojske. S nekima od tih potlačenih imali su neobičnu

sreću. Pao je vitez Florijan Gejer, koji je od srca bio privržen seljačkoj strani. “Kroz njegovo je srce teklo plameno pravdoljublje”, kao što je o njemu rekao Gerhart Hauptman. Drugi, kao Gotz fon Berlihingen, pomogli su dvoličnošću i izdajom propasti seljačke stvari.

Kako su oni gubili bitke, kako su srljali u zasede, koje bi svako drugi video, o tome se često pričalo. Pričali su o tome veliki, pravdoljubivi pesnici, Gete i Gerhart Hauptman. Ponajpre su do temelja spalili manastire i zamkove, na koje su naišli; ali umesto da pođu dalje, ležali su naokolo u mestima i opijali se do besvesti. Sa zarobljenicima su ispočetka postupali surovo kao na nekoj pijaci robova, ali im nisu ugrožavali život. Drukčije je bilo kad su seljaci krenuli na grad Veinsberg, kojim je zapovedao grof Helfenstein, zet nemačkog cara Maksimilijana, pobožan i umeren čovek. To mu nije pomoglo: usred pregovora, koje je vodio sa seljacima, prasnuli su hici sa zamka – bez njegove krivice – seljaci su provalili u grad i sve poklali. Grofa Helfensteina naterali su da protrči kroz šumu kopalja; careva je kći morala to da gleda. Bacila se pred noge seljačkom kapetanu, podigla svoje dvogodišnje dete, moleći za očev život. Umesto odgovora zamahne neka seljanka prema detetu i rani ga u vrat. Carevu kćer ukraše napola голу na taljige za đubre i povezoše uz grohotni smeh u Hejlbron, koji se poput drugih nemačkih gradova predao seljačkoj vojsci. Ali su posle pobede knezova pronašli sve seljake koji su skrivali. Jednoga od njih, Nonenmahera – muzičara, koji je grofu često svirao u frulu pri stolu, a kasnije pri smaknuću – privezaše pobesneli pobednici podužim užetom za drvo, a zatim oko drveta zapališe vatru: jadnik je pola sata trčao u krug kao neka životinja i pri tom se “lepo polako ispekao”. “Crvenu stravu” revolucije nadmašila je “bela strava”. Vojskovođa pobednika, Georg Truhses, do temelja je spaljivao svaku seljačku kuću i utapao krivicu otaca u krvi žena, dece i unučadi. Doline u Nemačkoj i Francuskoj dimile su se, u Bavarskoj i Austriji dovlačili su seljake na krvnički panj, u Elzasu i Švarcvaldu odsecali im ruke, koje su se zaklele na seljačke paragrafe, ili su ih usijanim gvožđem oslepljivali, a samilosnima zabranili da im na putu pomognu ili da ih sklone u kuće. Reke Majna i Nekar, Dunav i Rajna, tekle su krvave nekoliko sedmica. Nikad, otkad postoji hrišćanstvo, nije neki narod tako besneo protiv samog sebe. U Ugarskoj su 15 godina ranije neprijatelji uhvatili seljačkog vođu Georgija Dozcu i posadili ga na usijanu stolicu; niže vođe su prisilili da jedu s njega još živog napola prženo meso. Ali to se dogodilo u Ugarskoj, na rubu hrišćanske kulture “gde su još živeli Turci”. Sada, 1525, događalo se to u srcu Evrope, u Nemačkoj, o kojoj je još pre nekoliko godina jedan posetilac, humanista Pikolomini, kasnije papa Pio II, ništa ne sluteći, napisao: “Kod Nemaca je sve vedro i veselo, sve ugodno. Nikome se ne otima njegovo dobro, svako je siguran za svoju baštinu. Nemačke oblasti postupaju samo protiv onih koji čine štetu; tu ne besne ni stranačke borbe, kao u italijanskim gradovima...”

Ali jedva da je manje strašno od topa, koji je seljake tukao u bici, delovalo Luterovo držanje. Oni su pošli u rat, verujući u njegovu pomoć. Zar nije uz njih morao biti čovek, koji je ponovo vratio čistoću iskonskoj reči božjoj? Ali kada su seljaci počeli da plene zemlju, tada je Luter mislio da bi crkvena dobra – ako ih već razvlašćuju – trebalo da pripadnu svetovnim knezovima. On je seljake napao s leđa, a učinio je to u takvom obliku koji je zaprepastio čak i njegove najprisnije prijatelje. Možda je u njemu postojao strah da će ga učiniti odgovornim za krvoprolića; osim toga žestoko je mrzeo mno-

go “malih Lutera”, Tomu Munzera, Andreasa Karlstada i druge propovednike, koji su se pridružili pohodu seljaka i, čini se, oponašali njegove reči. On je svoje životno delo video u opasnosti i bojao se za Reformaciju. I tako je iz njega provalio strašni spis “Protiv krvničkih i razbojničkih seljaka”. Ovog puta je naredio *knezovima* da iskorene seljačke bande. Vlasti neka nastupe čiste savesti i neka ubijaju sve što diše. A ko padne na strani vlasti, biće mučenik, jer je čista savest pred Bogom u onoga koji sve čini po reči božjoj i u pokornosti. Ali ko pogine na strani seljaštva, tome je sigurno prokletstvo, jer je svoj mač podigao protiv reči božje i pokornosti. Nastala su takva vremena da će svaki knez sada lakše steći kraljevstvo nebesko prolivanjem krvi, nego molitvom. “Bodite, ubijajte, davite! Ako pri tom izgubite svoj život, umrećete svetom smrću – jer ste poslušali reč božju i podvrgli se službi ljubavi, koja zapoveda da svoga bližnjega spasite od pakla i od zamki večnoga neprijatelja!”

Tako je besneo Luter, rudarski sin, koji je poznao život najsiromašnijih, ne pomišljajući da baš seljaci žele da oslobode i rudare. A pri tom seljaci u početku nisu hteli ništa drugo, nego njegovo jevandjelje i hleb, koji je Hrist obećao ljudima. Strašno nam iz onih vremena odjekuju reči što ih je govorio neki mladi seljak – o tome nam priča “istoričar istine” Vilhelm Zimerman – kad je na trgu u Štutgartu stajao pred krvničkim mačem: “Jao! Moram umreti, a još se u svom životu ni dva puta nisam najeo dosta hleba!”

71

Besu pobjednika učinilo je kraj samo siromaštvo pobjeđenih. Kad su kasnije bile propisane globe koje je trebalo da plate preživeli pokazalo se “da se seljačka kuća u Švapskoj pretvorila u staju”. Stanovnici nisu imali ni pokućstva ni pokrivača ni najjednostavnijih ležaja. Spavali su na golom glinenom podu. Dve stotine i pedeset godina, sve do Francuske revolucije, tištao je evropskog seljaka poraz, duševna rana. Godine 1525. rodilo se u celoj Evropi ono što nazivamo “seljačkim karakterom”: ono nešto mračno, zatvoreno, i radosti neprijateljsko – a i gramzljivost, neiskrenost, naglupost, potomci starih samoodbrambenih instinkta. Čak su se i veliki pravdoljubivi pesnici kao Balzak, Mopasan i Zola plašili seljaka i sumnjali hoće li mu duša ikad više moći da zaboravi.

– Čudne kobi imaju svoje slike. Žan Fransoa Millet (1814-1875) je sav svoj život slikao sumornost svoje mladosti. Nikad nije verovao da bi ih neko mogao voleti. Kome da se sviđa “Čovek s motikom”, iz kojega je govorila tupa i bedna težina normandijske krajine? A bile su tu i druge slike seljačkog sina, koje nisu bile ništa vedrije: “Rastresač đubreta”, “Sejač”, “Kosač na počinku”. Ali nije dugo potrajalo, i te slike ovladaše tržištem umetninama. Slikar, koji je poput svojih predaka bio ogrezao u siromaštvu i dugovima, koji je za 1800 franaka prodao svoj glasoviti “Angellus” – platno, koje je posle nekoliko decenija vredelo dobrih 800.000 franaka – obogatio je svojom umetnošću licitacije. I Amerika je odmah posegnula. Gradovi, muzeji i milioneri, koji nisu ništa znali o bedi minulih vremena, uhvaćenoj u Milletovim slikama, kačili su ih, u skupocenim okvirima, na svojim najlepšim zidovima.

Tako je pesnik Edvin Markham, najdugovečniji poeta Amerike (1852-1940), kad je jednom šetao kroz San Francisko, naišao u muzeju na “Čoveka s motikom”. Godina

1899, tim razdobljem su strujale ideje Henrija Džordža, Tolstoja i agrarsocijalista. Markham, sin srećnije strane sveta, teško da je proživio hiljadugodišnji čemer, koji se dizao iz Milletove slike: ali je s motike u pesnikovo srce sevnula munja. On je napisao stihove, koje je smerno nazvao "Ilustracijom jedne slike". Posle nekoliko godina postadoše ti stihovi, odštampani u stotine hiljada primeraka, najčuveniji stihovi Amerike:

*Pognut pod teretom stoleća
na svoj se naslanja budak i ćuti.
Praznina dobi na praznome licu,
a breme sveta na leđima.*

*Ko ubi njemu radost i očajanje:
toj grudi zemlje, ne jadi se, ne nada –
jak je, krut i jedva brat od stoke?
Ko dubio je, spustio te vilice?*

*I čija ruka ukosi te obrve?
Ko udunu svetlo toga mozga?
Zar to je biće, koje Gospod načini,
da ima vlast nad zemljom i nad morem,
da shvati zvezde, meri snagu svoju
na vasioni – to zar božji čovek,
od večnosti bolan?
Zar to je san Gospodina, kad suncima
odmeri put kroz bezmerne dubine?*

*Koliki ponor deli ga od anđela!
Rob je od kuluka otupio: Šta će mu
Platon, oblačići Vlašića, putevi
ljudskoga peva, pesma preslatka
jutra i ranog ružina blistanja?
Iz oblika mu zuri kruta bol,
vremena tragedija, prevareno čovečanstvo
zuri: pognuto, pljačkano, bez baštine –
protest grmi moćnima u svetu.
Bez glasa – taj je protest proročanstvo.*

*O meštri, gospodari i kraljevi sveta!
Zar to je delo, što vam Gospod vraća,
taj monstrum, suv od žeđi, mrtve duše?
Kako ćete oblik mu obnoviti
I pomazati lepotom i večnošću?
I uspravan mu opet dati hod,
pogled u svetlo, jezik, san i muziku –*

*lečēci nelečivo: nečasnost
gomilā nepravde i gomilā bola?*

*O meštri, gospodari i kraljevi sveta!
Koliko budućnost biće za tog čoveka;
odgovoriti mu, kada jednom upita –
u času, kad oluja ustanka
besneći bude šibala obale? – Šta će biti onda
s kraljevima, bogatašima? Šta će biti s onima,
koji iz njega to su učinili,
šta on je sada – kad dignu se ova grozota
suditi sudom i vašem svetu?*

SPOR OKO PRIČEŠĆA

*Ne smućuju ljude stvari,
nego mišljenja o stvarima.*

ΕΠΙΚΤΕΤ

72

Staleži, koji su počekom novoga doba umorili seljaka, nisu bili sretni zbog svoje pobjede. Svi su oni bili seljakovi dužnici – ali su to prikazivali kao da seljak duguje *njima*. Oni su, kao i uvek, zaboravili reči koje je učio Talmud: “Ako ste od nekog čoveka uzeli u zalog plug ili jastuk, vratite mu plug ujutro, a jastuk za noć.” Umesto toga oni su opljačkanoga umlatili; uskoro su i sami zbog toga još više gladovali.

Knezovi, gradovi i baroni osećali su još nekoliko vekova šta znači njihova pobjeda nad “Oračem Adamom”: pooštrenu glad. Posebna kazna stigla je crkvu. Ona je ratara i njegov hleb, koji joj je Hrist stavio na srce, izdala silnicima sveta, a sada je hleb, taj isti sveti hleb, zadavao crkvi osvetničku duhovnu muku. Od nje se odvratio seljaštvo jer mu crkva nije više bila nalik na Hristovu crkvu; to je njoj, doduše, nanelo neznatnu štetu, baš kao i borba, koju je ona neprestano vodila protiv zločina s hlebom, što su ga počinile veštice, čarobnjaci i Jevreji. Ali sada su se digle njene sluge da se s njom prepiru o “prirodi i svrsi svetog pričešća”. Ono što je trebalo da bude jedinstvo, postalo je simbol razdora. Od doktrine o hlebu eksplodirala je i sama crkva u dve, a uskoro i u četiri nove crkve.

Ukrašen prstenom i palicom, proglasio je papa Inokentije III lateransku osudu, protiv koje nije bilo žalbe: Sve teze, koje su odbacivale transsupstanciju, lažne su! Prisutnost Hristovu u hlebu, čim ga sveštenik dotakne! Blaženstvo za vernike, a more razloga za nevernike!

Posledice tog dekretskog verovanja bile su za crkvu u početku povoljne. Širim narodnim slojevima bila je ta dogma simpatična: ona je pogodovala *verovanju u čudesu*. Narod, koji je još za života Hristova zahtevao čuda i ljutio se ako su čuda izostala, sa zadovoljstvom je sada u misi osećao neki magični proces. Bog, koji je već hiljadu godina bio mrtav – to nije bilo ništa za veliku masu ljudi. Bog, koji se svakoga dana iznova stvarao od hleba i vina u žrtvi sveštenikovoj, bio je nešto više. I u kakvom se to obliku zbivalo! Činilo se kao da je pomoću papinog autoriteta granulo stvaralačko proleće umetnosti. Bučno se vinula muzika; sa šume slikarskih četkica sevnula je crvena, zelena i zlatna boja. Sve se sjatilo da katoličkoj misi, da čudu *impanacije*, promeni Hristovoj u hleb podari lepotu i dostojanstvo, koje ona do tada nije imala.

Ali su se, usred te lepote, usred muzike nadzemaljskih horova, kojoj su doprineli najveći muzičari svih vremena, pokazale smetnje, koje nisu bile predviđene. U manastirima i na univerzitetima javila se ljudska volja “da nezavisno otkrije istinu”. Sada, kad je papa zabranio simbolično shvatanje kao smrtni greh, pokazalo se da transsupstanciju *negira* još veći deo obrazovanih, nego do sada, i da potajno pristaje uz zabranjeno. Da je sveto pričešće bio čisti, sračunati čin podsećanja, kojim se htelo postići sjedinjenje s

Hristom, to je, na primer, učio Berengar iz Toursa, i to u vreme kad je bilo vrlo opasno. Razdražen lakoćom kojom su svakoga dana, i na mnogim mestima u isti mah, uprezali boga da čini čudo (“kao kad konj vuče kola”), uputio je on papi najoštrije reči. Religiozna borbenost raspalila se u Berengara tako žestoko da on papu nije više nazivao pontifiksom, već *pulpifiksom* (koji pravi meso). Rim je, reče, postao prestonica Sotone. Da su hleb i vino, u svojoj supstanci, i nakon posvete sveštenikove ostali, naravno, ono što su i bili. Tome se, doduše, pridružilo nešto duhovno uzvišeno – baš ta posveta – ali nikakva ljudska reč nije kadra da od supstance pšeničnog hleba stvori realno Hristovo telo. Što se Berengar nije popeo na lomaču, može se objasniti samo tako što je u ljutoj nevolji sve opozvao. Ali je u jednom kasnijem spisu opozvao i opoziv! Da nije tako brzo umro, stigao bi ga plamen, kako je stigao njegovu braću. Taj “Berengarov duh” nije jenjavao u Srednjem veku, on se pojačavao što je više vreme prelazilo iz arsenala skolastike u elegantnije dvorane *humanizma*. Nikad realisti nisu simboličarima prkosili jače, nego pri zalasku Srednjeg veka, na prekretnici između četrnaestog i petnaestog stoleća. Simboličar je bio i najveći naučnik onoga doba, čuveni Erazmo Roterdamski (1466-1536). On nije bio tako surov kao što je pre mnogo godina bio Berengar iz Toursa. Erazmov poljski top bila je dosetka – ali je on verovao isto ono što i Berengar.

73

Među poštovaocima Erazmovim bio je u Cirihu sveštenik po imenu dr Leo Juda. On je bio unuk nekog Jevrejina, i u dečačkom dobu mnogo je trpeo zbog svoga imena, pa je zato zamolio papu da ga promeni u Leo Keller. Kasnije je prekinuo s Rimom, i – da Rimu ništa ne ostane dužan – nazvao se ponovo Juda. Bio je u prijateljstvu sa Huldrihom Cvinglijem, švajcarskim reformatorom, i nije samo bio njegov istomišljenik: on ga je u njegovom duhu zajedno s njim stvarao. Tom doktoru Judi dođe 1523. dva stranca s pismom. U razgovoru se shvatilo da pripadaju “soju divokoza”: bili su otmenog ponašanja, ali plašljivi. Jednome je bilo ime Johan Rodius, a drugome Georg Sagan, ali su molili i preklinjali da prečute svoja imena: jer bi onaj, ko nosi takva pisma mogao biti optužen zbog krivoverja, a možda i spaljen. Mislilo se da pismo potiče od Erazma, ali je poticalo od njegovog zemljaka, Holandanina Corneliusa Hoena.

Pismo je, uostalom, bilo odštampano, ali štampar nije bio naznačen. U njemu je bilo govora o onome što je obrazovane ljude toga vremena najviše uzbuđivalo: o pravom značenju pričešća. Svojim erazmičko lakim stilom razlagao je u pismu Cornelius Hoen da svrha ustanove pričešća nije ništa drugo nego jedna vrsta potvrde. To je Isusov zalog, da se njegovi sledbenici ne bi pokolebali u veri. “Onako, kako verenik, koji bi hteo da svoju verenicu oslobodi svake sumnje, daje joj prsten govoreći: Uzmi, dajem ti samog sebe!” Tako je Isus zaista mislio, kad je svojim učenicima davao hleb. Ne treba se plašiti toga – kaže Hoen – što je Hrist zaista rekao “taj hleb je moje telo”, jer da je on umesto reči “jest” (*est*) dao prednost izrazu “označuje” (*signifikat*), on bi svom poređenju oduzeo svaku snagu. “*Est*” daje pravi smisao nekom činu mnogo snažnije, nego “*significat*”. Kad god Hrist govori u poređenjima (a on to čini u svim prilikama), go-

voru u indikativu i nikad ne upotrebljava oblik “kao da”, koji bi slabio silinu poređenja. U tom načinu poređenja Hrist je sebe označio čas kao stenu, čas kao vrata, put, kamen, lozu. Ali nikome nije padalo na pamet da utvrdi da je Hrist stvarno utelovljen u vratima ili u nekom kamenu. A zašto, za ime božje, hoće rimska crkva da Spasitelja zatvori u hleb hleba? Da je Hrist “svakodnevnu impanaciju” – svoje obogovljenje u hlebu – hteo da stavi u ruke bilo kojeg sveštenika, to bi on nesumnjivo i rekao. Ali on to *nije* rekao! Rečima “Ovo je telo moje” nije, dakle, Spasitelj nikad pretvorio taj hleb u samog sebe, već je hteo da sebe da u obliku hleba, kao što se, na primer, kupcu, predajom štapa ili vlati slame, predaje posed njive, i pri tom kaže: “Evo ti njive!” Bog nije hteo reći ništa drugo, nego: “Uzmite i jedite i ne potcenjujte ga; jer to što vam ovde predajem, naime hleb, označuje moje telo: ali moje će telo biti izlomljeno kao hleb, i to će biti učinjeno zbog vas!” Tako je elegantno, tako elokventno govorilo Hoenovo pismo o tom teškom i po život opasnom pitanju.

Kad je Leo Juda čitao Holandaninovo pismo, poigravalo mu je srce u grudima. Potrčao je u stan svoga prijatelja i našao ga gde još leži u postelji. Cvingli je svojoj deci voleo da čita priče, koje je kasnije hteo da štampa, da detinjoj duši posvedoči premudrost božju. Upravo je čitao: “Zar i sam mišji rod ne pokazuje mudrost božju? A kako se samo jež sa svojim bodljama spretno valja po palom voću da bi ga odneo u svoju jamu! A ko je učio glodare da zgrću najmekše seno i da zatim jedni drugima služe kao kola tako što jedan legne na leđa i pušta da mu seno natovare na trbuh i prsa, pridržavajući ga svojim nožicama, dok drugi toga svoga druga uhvate za rep i odvlače kao neka teretna kola? Zar nisam nedavno video kako veverica, uspravljena na dasci, plovi preko potoka, a svoj rep upotrebljava kao jedro? Tu se reformator prekinuo i upitao: “Leo, šta mi donosiš?” Kad je pročitao pismo, oba se prijatelja zagrlili. Tu je u literarnoj formi bilo rečeno ono što su obojica već odavno znali, ali se nisu usudili objaviti sa propovedaonice. A to ipak treba učiniti! Dogma o transsubstanciji je bila *pogrešna*! Hrist nije nikad bio hleb! Cvingli je sebi dao oduška u rečima koje su otad bile ispovest njegovog života: “*Sisi adsit Jesus Christus, abhorrebimus a coena*” (“Ako je Isus prisutan u hlebu, mi ćemo sa zgražanjem odbiti da ga jedemo!”) “*Habemus Lutherum!*” rekao je Leo. Bila im je velika uteha, što je uz njih Luter, veliki nemački protivnik Rima – čovek, kakvog (tako je rekao Cvingli) “nije bilo već hiljadu godina”.

Ali su se oni ljuto varali. Luter je, istina, već pre mnogo godina (u svom spisu o “Vavilonskom ropstvu crkve”) napao katoličku misu kao delo vlasti i ljudi, ali se pokazalo da je tome, što se Luter nakostrešio, više doprinela “nedostojnost sveštenika” nego “nauka o promeni”. Promena hleba bilo je čudo; ali Luter nije zazirao od čuda po svojoj naravi. On je – kao što je jednom rekao neki čovek bistrog pogleda – bio čovek katoličko-fratarskog karaktera, koji je svoj ustanak sproveo samo zato što se njemu papa činio odviše *paganskim*: taj papa, koji je pod purpurnim baldahinima, okružen mitološkim kipovima i tepisima, igrao ulogu naslednika Petrovog. Inače Martin Luter nije bio simboličar, već realista, ali to Cvingli i Juda nisu mogli da znaju, jer je to jedva znao i sam Luter. Kad je kasnije došlo vreme da se Luter opredeli, on je tada rekao da ne želi razumom da dira u pitanja, koja razumu sasvim izmiču.

Luter je prvi put bio toga svestan kad se u njegovoj najvećoj blizini pojavio dr Andreas Karlštat, divlji, podrugljivi duh, koji je svukao propovedničku haljinu i krstario

zemljom kao seljak, jer je “seljak jedini pravednik”. On se surovošću obarao na “prevaru o pričešću”. Kao što su se buntovni seljaci smeli pozivati na Lutera u političkom pogledu, tako je naizgled Karlštat nastavio Luterovu borbu u religijskom smislu. Ko je u Nemačkoj izveo prvi udarac protiv papstva? Mržnju, koju je Luter sasvim razumljivo osećao prema Andreasu Karlštadu, tom neželjenom savezniku, koji je pokrenuo otvorenu bunu u zemlji, preneo je na Cvinglija i Judu. Oni su bili sasvim drukčiji od Karlštada, obrazovani filozofi, koji su gotovo s ironijom govorili o “zloupotrebi pričešća”. Ali je baš taj erazmički način gonio Lutera u bes. Njemu nije bilo lako da o tome govori. On je upravo bio svojim Nemicima darovao prevod Biblije, najgenijalnije jedinstvo reči i duha. I sad dolaze takvi “izopačitelji”, takvi “tumači” i “pametnjakovići” i brbljaju nešto o “signifikatu”, gde jasno stoji: *Est! Est! Est!* Luter je, ponesen svojom srdžbom (koju je on sam smatrao proročkom srdžbom, od boga poslatim elementom) počeo da brani nešto, što je u početku bilo od njega daleko (prisutnost Isusovu) u pričešću. Daka-ko, realnu prezentaciju ne stvaraju izreke sveštenika, već “vera vernika” (a to ga je opet odvajalo od katolicizma). Prijatelji Cvinglijevi uzdignutim su rukama molili dve stvari: da se polemički spisi, koji se budu menjali, pišu samo na latinskom jeziku kako se polemika o dogmama ne bi unela u narod, i, drugo, da se uopšte ne čini ništa što bi papi moglo doneti koristi. Na obe tačke Luter se nasmejao rekavši da on piše za Nemce, a ne za Latine, i, drugo, da je istina istina; svejedno hoće li to biti od koristi đavolu, Turcima ili papi.

Tri godine vukla se polemika tamo-amoo. Rimski svet je sa zadovoljstvom posmatrao kako su nesložni njegovi protivnici. Tada zamisli jedan mladi nemački knez da Lutera i Cvinglija pomiri. Bio je to landgraf Filip Hesenski (1504-1567). On je obojicu pozvao na pola puta – jednoga iz Saske, drugoga iz Ciriha – u svoj dvorac u Marburgu, da porazgovaraju i sastave ispravu koja će dokrajčiti njihovu raspravu. Htelo se da to ne izazove veliku buku; ali kad se pročulo o tome pozivu, hiljade su krenule u Marburg da čuju Lutera i Cvinglija.

Luter je stigao veoma potišten. Nije to bila obična depresija, koja ga je tako često obuzimala, ona manična melanholija, koja ga je mučila suzama i sumnjama. Bila je to mnogo pre duhovna bistrina: Luter je video da nikada neće moći pokolebati Cvinglijevo stanovište; jer je ono razdoblje mislilo kao i Cvingli. Ko je stajao izvan Rima i crkve – a tako su stajala njih dvojica – taj je zapravo mogao zastupati samo još simbolično shvatanje. A zar se moglo stati na pola puta?... Luter je to video. Ali kad je pogledao u sebe, onda je video da je njegovo srce na najdetinjiji način verovalo u čudo hleba – Bogu i Hristu bilo je sve moguće, pa i isključenje prirodnih zakona. Uprkos tome nije mogao da sumnja, da je doba *laika*, kojem je on sam pomogao da svane, bilo saveznik “protivnika pričešća”, i da će se i iduća razdoblja okrenuti protiv čuda. Samo dve stotine godina kasnije rodiće se Lesing, koji će protestantima hvaliti spis Berengara iz Toursa “*De coena sacra* (O pričešću)”. I u tom će istom 18. veku jedan Imanuel Kant govoriti o svetom pričešću kao o “bratskoj gozbi kosmopolitsko-moralne zajednice” i, pod plaštom uma, razbiti poslednju misteriju hrišćanske religije... Da li je Luter sve to naslućivao?

Malo pre toga počinio je najveću grešku svoga života. Ustao je protiv seljaka, koji su Jevandelju poklonili svoje poverenje; 130.000 ležalo ih je poklanih, evropska istorija je za vekove bila zaustavljena. Sada je stajao pred svojom drugom pogreškom. Lan-

dgraf Filip bio je čovek koji je nameravao da ostvari veliki politički savez od Danske preko Francuske i Zapadne Nemačke sve do Švajcarske. Ta nova tvorevina moći trebalo je da bude opozicija caru i papi, a protestantizam njen spojni materijal. Preduslov za to bilo je da se *luterovci* i *cvinglijevci* slože po pitanju pričešća. To je Luter vrlo dobro video, ali – kakve li tragedije! – on to nije mogao. On je, eto, verovao u čudo, koje se zbiva u pričešću: sada je trebalo da tom verovanju izvojuje pobedu!

To je bio razlog njegovog očajanja i ozlojeđenosti zbog poziva na raspravu. Njegova osećanja se još jasnije odražavaju u držanju njegovog sluga. Taj čovek, koji je od kuće nosio seljačko ime “Schwarz-Erde” (Zemlja-crnica), i to svoje ime zatim promenio u Melanhton, pisao je pismo njihovom zajedničkom gospodaru, izbornom knezu saksonskom. Zamolio ga je da ni njegovom učitelju ni njemu samome ne dopusti da otputuju, “jer od tog razgovora o religiji ne može biti nikakvog dobra! Učenje protivnika tako je dopadljivo da će ga jedva iko moći uzdrmati”. Kad su ipak stigli na hesensku granicu, Luter je najpre čekao, dok mu Filip, vladar te zemlje, pošalje propratno pismo. “Šta, zar on nama ne veruje?” Ijutio se Filip. “Cvingli dolazi preko iz Švajcarske bez našega jemstva za zdravlje i život. On nam, dakle, veruje!” Kad su zatim Luter i Cvingli stigli u Marburg, pozva ih landgraf Filip na svečani ručak. Ali zблиženje nije uspeo. Obojica su sedela brižno i čeprkali po svom jelu.

Razgovori započese u petak, 1. oktobra 1529. Landgraf je sedeo za stolom u sredini; njemu sleva Cvingli i Okolampadije, zdesna Melanhton i Luter. Pre početka razgovora uzeo je Luter iz prsluka kedu i ogromnim slovima napisao na stolu: OVO JE TELO MOJE. Kažu da je rekao: “Činim to da se mogu, kad mi ponestanu argumenti, uhvatiti za slova. Jer i slovo je od Boga!”

Onima, koji su se tome nasmešili, uskoro je smeh preseao. Luter je znao da se njegovi protivnici ubrajaju među “fine ljude”, za koje hrišćanska vera ima mnogo šta zajedničko s estetikom. Ali je narod, to je on znao, voleo prljavštinu, smrdljivu snagu. A na prigovor Okolampadijev “da je pogrešno verovanje da je Hrist u hlebu – u tako ispraznoj stvari”, Luter je odmah vrlo osorno odgovorio. “Ako piše ovo je telo moje, onda je hleb baš telo božje! I kad to ne bi pisalo o hlebu, nego okovi, onda bismo morali i to prihvatiti! I kad bi meni Bog zapovedio da jedemo trule jabuke ili nečist, ja bih ga i tada morao poslušati, a nipošto da pita zašto to zapoveda! Hristovo telo prebiva u hlebu kao što je mač u toku, ili pivo u peharu...” Tako se Luter poput bika borio protiv boljih, finijih, ali i tananijih razloga protivnika. Kažu da ga je Cvingli tiho molio da ne govori o trulim jabukama i nečisti: ali je “čoveku na galeriji” ipak snažni Luter govorio iz duše u dušu. Sada je Cvingli imao glavni argument, da papino i Luterovo učenje, prema kojemu je Bog “u hlebu”, smatra za pogrešno učenje. Svaki hrišćanin zna da se Spasitelj posle svoga uskrsnuća “uspeo na nebo i sedi Bogu zdesna”. Ko to pobija, taj nije hrišćanin. Kako bi onda taj isti Hrist mogao biti u hlebu, u isti čas u mnogim hlebovima i u isti mah na mnogim mestima? Na taj glavni prigovor Luter se grohotom nasmejao: da neko telo, kad je na *jednom* mestu, ne može biti i na nekom drugom mestu, jer mi u religiji nemamo posla s matematikom, pa ni s prirodnim naukama, a ni sa filozofijom. Pa iako je protiv zdravog razuma što je Hristovo telo u nebu, a u isti mah i u sakramentu, to stoga ipak nije nimalo manje *istinito!* – Uostalom, dodao je podrugljivo, on sam nije ništa manje mudar od gospodina Cvinglija. A šta bi gospoda protivnici rekli kad bi ih

on podsetio da Bog nipošto nije samo u nebu: da je njegovo svojstvo “ubiquitas”, to jest svuda? Ako je Bog zaista na svakom mestu, to je i njegova desna ruka svuda, i Hrist, koji je u blizini te ruke, *takođe* je svuda... Tako on može biti i u hlebu! Gospoda vide, rugao se Luter, protiv svih argumenata logike. Ali biće bolje da se takvim pitanjima ne prilazi s logikom.

Tako su se borili po čitave dane i nisu se mogli složiti. Jer Luter, silno ljut, ostade pri svom jedinom mišljenju, nimalo ne popuštajući. Kad je Filip trećega dana shvatio da je sva ta prepirka beskorisna, a šteta veća, opomene ih da razgovor prekinu. Zamolio je Lutera da stavi na papir ono u čemu se njegovo jevanđeljsko učenje poklapa s učenjem Cvinglijevim. Znalo se da je tako gotovo u svim tačkama, sve dok one nisu dirnule u pričešće i ulogu hleba i vina. Luter (koji se čudio što je tako dobro prošao) učinio je to na prividno pomirljiv način. Ali kad je nakon predaje pisma Cvingli sa suzama u očima prišao Luteru, pružio mu ruku i rekao: “Dragi brate! Ja na svetu ne želim ništa nego da se s vama složim”, Luter bi opet osoran: “Čudim se što me vi nazivate bratom! U vas je duh drukčiji od našega. I ako želite da se s nama složite, onda je to znak da ni vi sami ne stojite čvrsto uz svoj nauk!” I tako se rastadoše u srcu nepomireni.

74

“Potomstvo će se smeјati svadljivosti našega veka i nama samima, koji zbog znamenja slogе proživljavamo takav nemir”, pisao je tada humanist Kapito. Potomstvo se nije smeјalo, ono je *plakalo*: jer je ta svađa oko hleba raskinula već labavu poslednju vezu između protestantskih crkava. Nemačka evangelistička i reformisana ženevska crkva Švajcarske udaljavale su se jedna od druge tim više što je Kalvin, ženevski reformator, prešao na stranu Cvinglija i proglasio za nemoguće “da fizičko telo našega Gospoda bude u isto vreme na nebu i na mnogim mestima zemlje”. On je učio: “Hleb i vino su simboli. Hrist nam udahnjuje snagu. On nas hrani u duhovnom smislu – ali njegovo pravo meso i krv ne prelaze u naše telo. *Anglikanska vrhovna crkva i američke crkve* preuzeše to verovanje. Jer izjava Ženevljanina: da “ne smemo Hristu pripisivati nešto što je nespoјivo s autentičnošću njegove ljudske naravi”, svidela se engleskom načinu mišljenja. I tako je Elizabeta u svojih trideset i devet članaka za englesku naciju propisala: “Transsubstancija se protivi Bibliji i ona je postala kobno vrelo mnogih praznoverja.”

Dok je Luter u svoјoj neshvatljivoј slepoci klicao od radosti, jer je pomirenje propalo (“Ja sam srećan, što me oni nazivaju tvrdoglavim!”), sam Cvingli nije nikad uzvraťio mržnjom na mržnju čoveka, koga je duboko poštovao. On će živeti još dve godine; često je o tome govorio s dubokom žalošću. Godine 1531. došlo je do građanskog rata između protestantskih i katoličkih kantona Švajcarske. Cvingli je kao ratni propovednik pošao s protestantskom vojskom. Kad se oprašťao poplašio mu se konj: “On se neće vratiti!” viknuše njegova žena i prijatelji, koji su ostali kod kuće! Kod Kapela naišla je mala vojska na osam puta jaćeg neprijatelja. Nasmrt ranjen, pao je Hildrih Cvingli među korenje neke kruške. Uveće se nad umirućim nagnuše protivnički pljaćkaši i upitaše ga, hoće li da se ispovedi: oni će mu dovesti sveštenika. Nasmešivši se, rekao je da

se on ne može ispovediti: njegov je posrednik samo Isus, a nikako čovek. Na to su mu smrskali glavu, odvukli njegovo telo, dali ga krvniku da ga spali i da mu pepeo pomeša sa svinjskim pepelom, “da mu ne mogu iskazivati poštovanje”. Luter, koji je sasvim zaboravio da protivnici ne bi ni s njim postupali drukčije, da su mogli na njega staviti ruku, bio je toliko slep da je mogao propast Cvinglijevu pozdraviti kao “sud božji”.

Adolf Harnak kaže o raspravama teologa o hlebu: “U sveopštoj istoriji religija zasigurno ne postoji još jedan primer takvog preobražaja, obogaćenja, sužavanja neke jednostavne, svete ustanove!” Mi ćemo, svakako, osporiti da je pričešće bilo nešto jednostavno. Ono je ipak bila misterija... Kako dole, među tim “zapenjenim veprovima nepomirljivosti”, sasvim drukčije zvuče Novalisove reči:

*Malo ih zna
tajnu od ljubavi,
ćute nenasitljivost
i večnu žeđ.
Poslednje večere
božansko je značenje
zagonetka smrtnima...
Ko je od smrtnoga tela
dokučio visoko značenje?
Ko može reći,
da je spoznao krv?...
O, da bi okean
već pocrveneo
i u miomirisnom mesu
izbila pećina!...*

Kakva lepota! Kakve li pesničke misli: da će kosmos uzeti sakrament! – A to, što su na pragu Novoga veka, crkvene sluge i ljudske vođe na mistici oštrili svoje bodeže – da li je to u doba onakve nevolje bilo dopušteno? Uvek se iznova moramo setiti kako je ono vreme u fizičkom pogledu bilo ispunjeno patnjom. Kako se smelo 16. stoleće razdirati u apstrakcijama zbog materije, koje u stvari jedva da je i bilo! U to doba u hrišćanskom svetu hleba više i nije bilo! Kao kose na glavi, tako je na zemlji nestalo žita, plugovi su propali od rđe, a mlinovi se rasuli na potocima. I onda, da li je hleb bio telo Hristovo ili ga je samo *označavao*: Zar ga nije najpre trebalo biti, pa da tek onda ljudi zbog njega jedan na drugoga bacaju prokletstvo?... Tada se pojavio donosilac hleba, koji to, svakako, nije o sebi znao. On je uplašenom hrišćanskom svetu zajamčio nastavak života, prepustivši mu na obrađivanje zemlju, i nove žitarice o kojima do tada niko nije ništa ni slutio. Taj čovek utro je puteve najveće agrarne revolucije svih vremena, Kristofer Kolumbo.

Kad je 1492. Kolumbo otvorio zadnja vrata Evrope i isplivio u slobodu, tada, dabome, nije tako nešto hteo. On je mislio da čini nešto drugo. Hteo je da ponovo pribavi španskom kralju zlato i srebro, koje su mu ukrali Turci, kad su sa svojim novim carstvom blokirali put u Indiju. Otkad je, godine 1453, Carigrad pao i bio u rukama muslimana,

mana, nije mogao više nijedan hrišćanin putovati u Indiju. Ali je Kolumbo vrlo dobro znao da je Zemlja kugla i da treba putovati na zapad, da bi se stiglo na istok. Mnogo toga drugog nije znao. Pa ni to da će duže od zlata, koje je sa sobom doneo kući, živeti neka neugledna stvar: kukuruz. Ni oni, koji su putovali posle njega, nisu znali da će krompir preživeti srebro, a oboje je došlo iz Perua. Kad su evropski poraženi seljaci zaboravili kako izgledaju plugovi i tegleće životinje, tada se Bog ražalio nad istorijom: on im je poslao žitno seme, za koje nije potreban teški alat.

ČETVRTA KNJIGA

Hleb u ranoj Americi

Stavite u zemlju zrno kalifornijskog zlata –
ono će tu ležati neprobudeno za vekove
vekova, zemlja, na koju ono padne,
neće biti nimalo beživotnija od takvog
useva. Ali stavite zrno našega
zlata, stavite u zemlju jedno sveto zrno pšenice
– kakve li misterije!
Za nekoliko dana ono će omekšati
i nabubriti, šiknuti uvis – živo biće!

EDVARD EVERET

Vetar i kukuruz razgovaraju
i kiša koječime u to se meša,
a i sunce i kukuruz
nemaju malo za razgovor.
Prekoputa, vidiš li kuću na farmi?
Kako belo se blista! A prozor,
zeleni, eno se otvara.
“Da, to ga neće zatvoriti,
dok kukuruz ne unesemo”.
I farmer i njegova žena
imaju koječega za razgovor.

KARL SANDBURG

KUKURUZ, VELIKI PUTNIK

75

Da će naići na pirinač, s tim su oni računali, jer je istok sveta gajio pirinač, kao što se to zna od prapamtiveka – Kolumbo i njegovi ljudi su i mislili da plove na istok. Ali nisu naišli na pirinač, već na nešto nikad viđeno. Na travu, koja je bila viša od svakoga žita, za koje se do sada čulo. Na nešto, što nije izrastalo u metlice ili klasove, već u klipove, zaštićene od sunca dugačkim listovima.

Bio je to kukuruz. Kolumbo ga prvi put pominje 5. novembra 1492. Spominje ga u svom dnevniku i kaže, da je “ukusan i da svi ljudi u toj zemlji od njega žive”. Španci su se čudili. Po onome što su čuli, takva biljka potpuno izraste za devedeset dana. Mora da se gotovo vidi kako raste. Svaka pojedina stabljika, gotova tvrđava. Njen visoki, teš-

ki struk nije šupalj kao vlat pšenice ili raži, već ispunjen gustom srži. Dugački listovi ubrzo požute i budu suvi kao papir. Mlečno i staklasto zrnevlje, najpre plavkastobelo i bezizražajno, postaje pod prstima sunca sve krupnije i zatim sedi nabreklo jedno pokraj drugoga na klipju. To je izgledalo tuđe, a tuđe je i mirisalo, i Španci ga ne bi jeli da nisu videli kako ga strastveno jedu urođenici. I to tako zahvalno i samo po sebi razumljivo kao Evropljani onde preko pšenicu.

Način obrađivanja polja bio je tu drukčiji. Tu su žene Indijanke radile u polju mnogo više, nego one preko. Jer plug je ovde bio nepoznat, a kukuruz ga i nije zahtevao. Muškarci su ponajpre pripremili tlo pomoću jakih hrastovih kolaca i metalnih šiljaka. Zatim su žene u pravilnim razmacima iskopale rupe, brižljivo ubacile po dva zrna kukuruza, i rupe opet zasule. Kao što im nije bio potreban plug, tako im nisu bile potrebne ni tegleće životinje: jeftin život za sve ljude. Gnojivo su, svakako, morali imati, pa su tražili izmetine od šišmiša, koje su se mogle naći u velikim količinama; morali su samo motkama ostrugati stene velikih jama. Skupljali su i ljudske izmete. Ali su u prvom redu donosili pepeo spaljenih šuma i rastresali ga po kukuružištima. Kad su Španci 1519. došli u Meksiko bili su začuđeni što ni pedalj zemlje nije bio obrađen. Njihov vojskovođa Korteza pisao je o tome kući. Jer špansko tlo kod kuće nije više prehranjivalo svoje stanovništvo.

I ovde je, kao i u Evropi, posed zemlje bio raspodeljen na krunu, plemstvo, sveštenstvo i narod. Pri tom su geografske karte igrale ulogu zemljišnih knjiga, u kojima su se posedovni odnosi šepurili u raznim bojama: purpurna (ljubičasto-crvena) bila je zemlja krune, skerletna (vrsta crvene) plemstva, plava sveštenika i žuta naroda. Kao u Mojsijevom zakonu, tako je i tu pomicanje kamena međaša važilo kao zločin koji se kažnjava smrću. Zemlja plemstva bila je oslobođena od poreza; za uzvrat ono je bilo obavezano na ratnu službu. "Narodna zemlja" bila je zajednički posed; ali je nju dodeljivala vlada pojedinim porodicama uz obavezu obrađivanja. Šta god je tri godine ležalo na njivi, vraćalo se državi, a vladar je to onda dao drugima. Takvo se agrarno uređenje pokazalo praktičnim. U Meksiku nije bilo gladi.

Ti blagi ljudi okruglih očiju, koji su kanda bili više vrtlari nego ratari – koji nisu poznavali patnje pluga i volova – imali su ipak navike, od kojih se Špancima ledila krv u žilama. Godina Meksikanaca nije se, kao hrišćanska godina, sastojala od dvanaest, nego od osamnaest meseci. Tačnije rečeno, od zareza koji su svakih dvadeset dana bili označavani u vegetacijsku godinu, a koji su bili obeleženi tako što su se bogovima plodnosti, a pre svega boginji mladog kukuruza, prinosile *ljudske žrtve*.

Jedan katolički obrazovani čovek, franjevački fratar De Sahagun, oko 1577. svojeručno je zabeležio taj ritual žrtvovanja ljudi na asteškom i španskom jeziku, mada mu je to španski kralj zabranio. Htelo se da glas o tim strahotama ne dopre do potomstva. I to ne samo zato što su bile užasne – one su i sablažnjavale. Ti obredi gotovo su opovrgli pretpostavku o jedinstvu ljudskih osećanja: oni su se pušili od krvi kao klanica, a u isti mah odisali cvetnom nedužnošću, kao tonovi s neke druge zvezde.

Pomislite: između ratnih zarobljenika odabrali bi izrazito lepog mladića. Mnogo je stranica ispisano o tome, koje on sve greške ne sme imati. "Glava mu ne sme biti nalik na lovačku torbu, ne sme biti okrugla kao bundeva ili šiljata kao kolac, ona ne sme imati čeonu bore ni odviše pljosnate nozdrve" – ukratko, birali su brižno kao da biraju rasnog

konja. Tada su saopštavali narodu da je pronađen *Vitzilopohl*, “bog bogova”. Potom su mu čitavu godinu dana iskazivali božanske časti. Sveštenici su ga u hramu vaspitavali, poučavali ga elegantnom načinu govora, svirci u frulu, u pušenju cigara i načinu kako se na dar primaju mirisi cveća. Jelo i piće donosili su mu mladići plemenitog roda. Puštali su da mu kosa poraste do ramena i u nju upletali bela petlova pera. Slepoočnice mu je obavijao venac od prženih kukuruznih klipova, drugi mu je venac opasivao bokove; s ušiju su mu zveckale tirkizne naušnice, a s nogu zvonili zlatni zvončići...

Kad je to dragim kamenjem ukrašeno biće prolazilo ulicama, svirajući u frulu, pušeći cigaru ili sišući mirise iz bočice, padao je narod pred njim ničice; ljudi su uzdišući i sa suzama u očima uzimali u usta prašinu s njegovih cipela i mrmrljali izjave pokornosti. Žene su istrčavale s dečicom na rukama i molile bogočovaka da ih blagoslovi.

Dvadeset dana pre žrtvovanja dovedoše mu četiri devojke: “*boginju cveća*”, “*mladu božicu kukuruza*”, “*majku, koja živi u vodi*” i “*božicu žive soli*”. Venčali su ga s njima. Gozbe i plesovi u kraljevom prisustvu, koji su trajali više dana, dovedoše narodno slavlje do vrhunca. Poslednjeg dana ukrcali bi mladića u pratnji žena i paževa (dečaka na dvoru) u svečanu lađu i povezli ga preko jezera do nekog brežuljka. Taj brežuljak su nazivali “brdom rastanka”, jer bi mu tu božanske supruge poželele srećan put. Sada ostadoše pokraj njega samo paževi. Oni ga povedoše do vrha brežuljka, gde je stajao mali, osamljeni hram u obliku piramide. Dok se mladić uspinjao stepenicama, razbijao je pri svakom koraku po jednu od frula, na kojima je svirao u danima sreće. Kad je stigao na vrh, uhvati ga skupina sveštenika i u sledećem trenutku povali poledice na jedan kameni blok. Jedan od sveštenika baci se poput munje na njega, rastvori mu kamenim nožem grudi, stavi ruku u ranu, iščupa srce i podigne žrtvu prema Suncu. Telo mrtvoga boga nisu, kao trup običnih žrtava, gurnuli niz stepenice hrama, već su ga oprezno niz njih poneli. Tada mu u dvorištu odsekoše glavu i natakoše je na koplje. To je bio propisani svršetak zamenika najvišeg božanstva u meksičkom panteonu.

I sve se to zbilo da godina “ne bi umrla od staračke iznemoglosti, već u sjaju svoje lepote i mladosti, u doba plodnosti”. Nije se to dogodilo za volju smrti, već da bi se iduće godine zemlja ponovno rastvorila. Dvanaest miliona smeđih ljudi – od kojih je svaki bio ućtiv, ljubitelj cveća i spreman na pomoć – verovalo je da se nastavak egzistencije kosmičkog i nacionalnog života ne može ostvariti drukčije, nego tom božanskom žrtvom. Oni su Špancima zamerali kad su njihovi fratri zapovedali da se to obustavi (a oni nisu ni razumeli šta ih na to podstiće). Asteci su se bojali da bi godina mogla *zastati*, ako se “stanje kukuruza” ne bi osvežilo ljudskom krvlju. Takva pomoć rastenju nije se pružala samo u obliku žrtvovanja boga, koje se priređivalo jednom u godini, već i u mesečnim žrtvama. Počekom godine bila su to deca, koju su u vencima od lišća i cveću prinostili boginji kukuruza **Xilotl**. U kasnijim mesecima, a za ljubav godine, koja je odmicala, žrtvovala su se mlade devojke, i na kraju žene u uzrastu majki. Sve to s velikim svečanostima, u pijanstvu od palmovog vina, u cveću i plesu: pri tom se osećao i dašak dobrovoljnosti što se može objasniti samo nekom vrstom sugestije kojom se delovalo na žrtve.

Krik užasa odjeknuo je Evropom, kad se doznalo za te stvari. Zar tako nešto na Zemlji petnaest vekova posle Hristove smrti! A na drugoj strani crkveni oci Klement Aleksandrijski, Makrobije i Arnobije ne stišavaju viku na Demetrine misterije u Eleusi-

ni. Zbog nedužnog “slanja Persefone u Had”, pri čemu kroz više od hiljadu godina nije prolivena ni kap krvi! U svemu što su kulturni Grci prikazivali u Eleusini, u “pasijskoj igri setvenog zrna”, u svetom teatru, nije bilo ništa strašno. A tu, u Meksičkom zalivu, prinesene su kukuruzu žrtve velikog broja ljudi!

A šta se sveštenicima činilo najstrašnjim, i o čemu su se jedva usuđivali govoriti: Asteci su u svojim obredima oponašali čak i presvetu *transsubstanciju*, promenu Hristovu u hleb i vino. Oni su naime održavali neku uskršnju svečanost, na kojoj su jeli pečivo od kukuruznog brašna i krvi. U najdubljoj potištenosti izjavljivali su ti prokletnici da jedu sada svoga živoga boga... Godine 1487. pojavio se u strahom potresenoj Evropi “*Malleus Maleficarum*”, “čarobnjački čekić”, knjiga u kojoj je bila opisana zabranjena komunikacija ljudi sa moćnicima pakla. Kad je trideset godina kasnije poslao Korteiz Montezumino krunsko blago caru Karlu V, pitali su se pobožni Španci: “Odakle zapravo tom meksičkom čudovištu toliko zlata i srebra” i zaključiše da je to đavolja plata za ljudske žrtve Asteka! Ista ona španska nacija, kojoj su ruke bile još čađave od lomača Granade, od spaljivanja Jevreja i Maura, upotrebljavala je sada ime *Vitzilopohltla* kao sinonim za đavola.

76

Bio je to kukuruz, na koji su naišli Španci – i koji su Indijanci smatrali za boga. Ko je njima doneo kukuruz? Niko nije video divlji kukuruz. Kao u Aziji pšenica, tako je u Americi kukuruz morao biti pretvoren u biljnu domaću životinju – ali o tome mi ne znamo ništa. Mi bismo o Americi znali više kad bismo znali za poreklo kukuruza! Brinton je 1867. napisao:

“Danas zna svaki botaničar da je potreban dugotrajni proces kultivacije, ako se želi oplemeniti neka biljka. Vrlo je zapleten put, na kojem se neka biljka odriče samosvojnosti, i ubuduće nastavak vrste poverava samo ljudskoj ruci... Koliko je vremena moralo proći dok je čoveku palo na um da svesno gaji pripitomljeni kukuruz? A koliko je vremena trebalo kukuruzu da bi, uputivši se prema severu i jugu, proputovao gotovo stotinu stepeni geografske dužine i izgubio svaku sličnost sa svojim praoblikom?”

Do danas nije niko na ovo odgovorio. Sve kulture, koje su Španci zatekli u Srednjoj Americi, izrasle su iz toga pripitomljenog, zlatnožutog zrnevlja, koje se sve više i više množilo. Već su najmanje dve hiljade godina živeli ljudi jedni pokraj drugih, i njihov kukuruz u središtu novog dela sveta, politički neujedinjeni. Kad stigoše Španci, govorilo se samo u Meksiku na 150 dijalekata. Devet stotina godina pre nego što su oni došli, vladale su tu Maje (oko 600 n. e.); oko 1000. pojaviše se Asteci. Kulture su se menjale i propadale, sistemi pisma i literature postajali nečitljivi, religije se hranile ljudskom krvlju i filozofski izumirale, astronomska i matematička znanja padala u zaborav: večno ostade samo sunce, kiša i biljka kukuruza. S kukuruzom je u svakom času sve opet počinjalo od početka.

Neizmerna žuta polja! Ali što su Španci istraživali dalje prema jugu, to su običaji postajali pitomiji. Nije svuda bilo ljudskih žrtava. U mnogim plemenima ranog doba pojavljivao se poneki Abraham, koji je zabranjivao žrtvu Isakovu i učio da se samo bilj-

nim žrtvama – svakako, još i krvlju životinja – može dobiti milost Zemlje. Životinja je, istina, bilo malo, velikih baš nikako. (Konji su bili tako nepoznati da su se neki od tih smeđih ljudi od užasa ubijali, kad su Španci naokolo jahali na konjima: verovali su da su to četvoronožni ljudi.) Samo je ptica bilo u izobilju, pa su pre setve sve obilnije žrtvovali ptice. A ptice su ponajviše bile i kradljivice. Skulpture, koje su našli Španci, pokazivale su boga kukuruza u borbi s pticama. Druge ga prikazuju kako spava, i kako po njemu gmiže mnoštvo crva. Bile su to odbrambene vradžbine koje su odgovarale stanju poznavanja prirode. Drugih neprijatelja, osim ptica i crva, kukuruz zaista nema – i kad mi danas sipamo životinjama-štetočinama otrov, onda je i to samo hemijski preobražena odbrana.

Kad su Španci došli u Peru, naišli su i tu na svet koji je bio složen od kukuruznih klipova. Tlo je zapravo bilo neplodno: visoravan, strmo položena prema obali. Ona je, ovakva, mogla biti regulisana samo sistemom navodnjavanja. Osvajači su bili iznenađeni kad su videli šta su ti ljudi – koji u stvari nisu živeli u kameno doba – najprimitivnijim oruđem stvorili iz stena. Izgradili su veštačka jezera, koja su zapremala pedeset miliona kubnih metara, i preko dubokih dolina napravili akvadukte (vodovode), koji ni u čemu nisu zaostajali za delima Rimljana. Zlato i srebro, koje su posedovali, služilo im je jedino kao nakit, a ne kao novac. Oni su ih kamenim dletima iskopali iz zemlje i nisu ni slutili da se zbog njih ljudi u ostalim delovima sveta ubijaju.

Sva je zemlja pod kukuruzom bila podeljena na tri dela. Jedan je deo pripadao bogu Sunca Inti; drugi Inki, vladaru; treći narodu. Narodu se priznavala prednost: ako se u nekom selu povećao broj ljudi, dodeljivala se Sunčeva i Inkina zemlja novim naseljenicima. Deoba zemlje obnavljala se svake godine. Svaki naseljenički par je dobio jedan tupu (60 ari), svaki sin još po jedan, a svaka kći još pola tupa. Obradivanje tla nalikovalo je starom obrađivanju kopačicom koje je u Evropi vladalo pre pronalaska pluga. Ljudi su se služili zašiljenim motkama s bočnim nastavcima, na koje se stavljala noga, ali su taj instrument usavršili. Grubo rovanje zemlje obavljali su muškarci, zatim dođuše na njivu žene i deca, koji su mrvili zemlju i sejali. I gnojenje je bilo dobro poznato. Đubrilo se gomilama ptičjih izmeta koji se nakupio na njihovim gnezdimama na ostrvima. To je bilo ekonomski tako važno, da se iskrcavanje na ptičja ostrva za vreme sedenja na jajima kažnjavalo smrtnom kaznom. Svako je između 25. i 60. godine bio obavezan da obrađuje njivu, posle 50. bio je oslobođen dažbina. Radna obaveza nije trajala godišnje više od dva do tri meseca. Kada bi neko stigao u neko peruansko selo, naišao je na zadovoljne seljačke porodice na oskudnom tlu. Na ulazu u selo stajao je ambar, gde se sabiralo za slučaj loše žetve; na izlazu iz sela drugi ambar za Inku i dvor... A kako je sasvim drukčije rađalo egipatsko tlo! Ali je ono rađalo i tiraniju.

Peruanci su dobro znali kako je nastao kukuruz. Posle opšteg potopa, stvorio je bog podzemne vatre u utrobi zemlje ljude. Stvorio ih je od pocakljene gline, udahnuo im život, na telu im naslikao haljinu i stavio im u šaku desne ruke klip kukuruza. Zatim ih je pustio napolje kroz neki krater u blizini jezera Titicaca: četvoro braće i četiri sestre. Oni su odmah počeli da seju kukuruz.

Prema nekoj drugoj verziji nisu četiri para, koja su se međusobno poženila i poučavala, došla iz zemlje, nego iz vode: bili su drukčije boje puti, nego današnji Indijanci – bili su, kako priča kaže, Mongoli. Osim kukuruznih klipova imali su još i mnogo zlat-

nog oruđa i divno tkane haljine. Ljude su učili kako da se mole Suncu, i da samo Sunce mora biti kralj ako žele da zemlja dobro rodi.

Tako postade Inka “sin Sunca”. Čim je na početku godine sazvežđe “Velikih kola” granulo iznad nekog brežuljka, počeo je sam Inka setvu kukuruza. Upravo tako činio je i kineski car, koji je takođe bio “sin Neba”. Ne zato (kao što se pogrešno zaključilo), što je on “kao prvi sluga države hteo podstaći narod da se povede za njim” – već, naprotiv, što on uopšte nije bio čovek nego zvezda, i što je njivi trebalo da preda blagoslov zvezda. Izjednačavanje Inke sa Suncem ogledalo se u jednom ceremonijalu koji je za vladara bio mučan. On nije nigde smeo ići peške, jer ni Sunce nije išlo peške, već su ga morali nositi u nosiljci. Ako bi se koji od nosača spotakao, i tako zvezdi zapretila opasnost, taj nosač je bio odmah ubijen. Da se Sunce srušilo, zaostala bi godina, i kukuruz ne bi dalje rastao. Osim toga, vladar Perua nije smeo da dotakne nijednu stvar dvaput: ni vrč, ni tkaninu, ni haljinu, ni ženu, “jer i Sunce prolazi pokraj svojih stvorenja, a da ne zastaje”.

Bog “žitke zemljine utrobe” stvorio je doduše ljude i kukuruz, ali je s vremenom Inti, bog Sunca, postao važniji, jer je održavao sve što je nad zemljom. On je na kraju u sebi stvorio trojstvo: sunce, kukuruz i zlato. Njegov zemaljski namesnik bio je Inka, kome su dovodili najlepše devojke, “Sunčeve device”, koje su zatvarali u manastire da služe bogu kao inoče (druga žena). Njegova zakonita žena je kroz mnogo vekova bila Mamaquilla, “majka Mesec”, kojoj je bilo posvećeno srebro. Sveštenici su pokušavali da Mesecu osiguraju moć nad vegetacijom i rastom kukuruza, koji je – a verovali su da to mogu i dokazati – noću rastao brže nego danju. Došlo je do sveštenečke borbe za prevlast između ta dva nebeska tela – ali je slabiji Mesec podlegao.

Na “hlebnu svečanost Sunčeve kulminacije” okupio se sav narod. Mesto svečanosti oko hrama Sunca bilo je ukrašeno zelenim granjem, a mnogo hiljada ptica, koje su brbljale i dizale silnu graju, bilo je privezano među lišće. Zlatom okićeni niži knezovi doneli su kipove nižih bogova, da ih bog Sunca blagoslovi. Na pozornici su se prikazivale svečane igre – kao u Eleusini. Pod pretnjom smrtno kazne bilo je zabranjeno paliti vatru na ognjištima. Sasvim razumljivo: niko nije hteo da ima posla s unutrašnjošću Zemlje, Sunce je bilo vrhovni bog. Svi su morali da poste, “pripremiti se na *nebesku zdelu kukuruza* koja je, pušeci se od zlata, plovila prema njima iznad bregova”. Niko nije smeo da dirne ženu. Tada dopremiše u predvorje hrama Sunca zlato, drago kamenje i naročito lepo izrasle lame. Noću, uoči “svečanosti svetog izlaska”, obavljalo se sveto pečenje kukuruza. Pekle su ga “Sunčeve device”. Hleb su nazivali *sanku*, bio je okrugao kao jabuka; simbolizovao je Sunčevu kuglu. Duboko uzbuđeni jeli su ljudi “Sunce, koje je bilo u svom najžešćem žaru”.

U praskozorje svetoga dana pojaviše se tajna društva, preobučena u životinje: u jaguare i druge velike mačke, a pre svega u bića s kondorovim krilima koja “htedoše poleteti u susret Suncu”. Čim se na najvišem vrhu brda pomoliše zraci Sunčevog izlaska, odjeknulo je silno klicanje miliona ljudi. Rogovi od školjki i bakrene trube trubile su sve dotle dok nije samo Sunce okruglim licem pogledalo odozgo u dolinu. Tada je sav narod pokleknuo na zemlju, učutao i pognuo glavu u dlanove. Samo je Inka smeo gledati u Sunce: on se digao i pružio dva vrča kukuruzova vina, noću svarene *chice*, prema Suncu, da pije, što je ono samo stvorilo. Zatim je izlio jedan vrč u žleb, kome je kraj bio u hram-

skom dvorištu. Iz drugog vrča pio je sam i podelio napitak kap po kap u zlatne vrčeve svoje pratnje. Tako je Sunce, koje su ljudi već jeli kao hleb, pruženo ljudima kao vino.

“Columbus came late” (Kolumbo je došao prekasno) stavio je Gregory Mason kao naslov knjizi, u kojoj se osvrnuo na “kompleks manje vrednosti Amerikanaca”. Kad je Evropljanin Kolumbo došao, kukuruz je već bio posejan od južnog vrha Perua do 50. stepena severne širine. A sve to rukom čovečjom:

“Kukuruz je bio hrana radnika, koji su gradili puteve i kamene brane Južne Amerike, srednjoameričke palate od kreča i lepe hramove. Obilje kukuruza omogućilo je umetnicima da pronađu divne tapete Perua i svoje lončarstvo; učenicima Jukatana i Gvatemale omogućilo je da reše matematičke probleme, dok su još Rimljani bili teško zabavljeni time da civilizaciju učine pristupačnom varvarima Zapadne Evrope i Britancima. Više od sveg ostalog jela, kukuruz je prehranjivao mnogobrojne narode Amerike pre dolaska belaca...”

Kako se Evropa, kontinent pšenice i raži, zobi i ječma, držala prema kukuruzu? U prvi mah nije ovde niko ništa ni slutio o agrarnoj revoluciji, koju će izazvati novo seme. Kolumbo je na kraju svog prvog putovanja doneo kući i pokazao i španskom kraljevskom paru kukuruzne klipove samo kao botaničku znamenitost. Ako je kukuruz trideset godina kasnije bio gajen u Andaluziji, onda je zcelo bio gajen samo kao krmivo za stoku – u početku su se protivili domaći Španci da tako nešto jedu. I ne samo zbog ponosa. Čulo mirisa – često neshvatljivi osećaj pri uzimanju hrane – odvrćalo je one koji su se hranili pšenicom, od tuđih mirisa ulja kukuruznog zrna. Veliki broj ljudi ne može da podnese miris svežeg mleka, a niko ne može reći zašto. Kod ljudi pšeničara pojavljivala se odvratnost prema uljima koja su se oslobađala pri prženju kukuruza. Kažu o Kolumbu da on i njegova čeljad, kad su se, posle nekoliko meseci, napola izgladneli iskrcali iz svojih lađa, nisu više znali kakav je ukus hleba: inače bi oni kukuruz smatrali za nešto korisno, ali ne i za “ukusno”.

Čudne su se stvari čule tada u Španiji, u otadžbini, o Americi, gde se prostirala “Nova Španija”. Tamo poslati kolonisti zaboravili su pšenicu; jeli su kukuruz, kao da su Indijanci! Car Karlo V, koji verovatno o tome i nije razmišljao, nejasno je osećao da takvo odvikavanje od Evrope ne priliči pobedničkom narodu – ta ipak je hrišćanskije jesti pšenicu, “istorijski pričesni hleb Gospodnji”; zato je odredio da se iz državne blagajne isplaćuju nagrade naseljenicima: ko je u španskoj Americi odgajio toliko i toliko pšenice, dobio je 300 dukata. To je začudo slabo koristilo: i Garcilaso de la Vega priča da je 1547. u Peruu doduše bilo pšenice, ali ne dovoljno, da se od nje peče hleb! – Danas mi sasvim dobro znamo zašto. Ekonomski razlozi bili su mnogo jači od pomenutih smetnji ukusa. Žito, koje je raslo samo tri meseca, za čiju proizvodnju nisu bili potrebni ni plugovi, ni volovi, *moralo je za sebe pridobiti Špance* – baš tako kao što je kasnije na severu nužno učinilo kukuruzožderima koloniste Engleze.

Dok je, dakle, pšenica tada bila još daleko od Amerike, kukuruz se već spremao na skok u stari sredozemni svet. Najpre je doplovio u španskim lađama; a onda ga je

odmah preuzela trgovačka mornarica Mlečana, i to ne više kao stočnu hranu. Republika Venecija je shvatila da narodima, oko basena Sredozemnog mora, što su stolecima propadali zbog ratova i gladi, koji su živeli u neshvatljivoj bedi, treba osveženje u ishrani. Tako je Venecija podigla plantaže kukuruza najpre na Kritu i prodavala žetvu na sve strane, pa čak i svojim smrtnim neprijateljima Turcima. Oni su ga prihvatili. Kukuruz, čiji je klip, uostalom, izgledao začudo muhamedovski – sa svojim ukrasom od komušina sličan lepo smotanom turbanu – bio je Turcima veliko zadovoljstvo i postao je njihova nacionalna žitarica.

78

Turci su bili isto tako loši seljaci kao i narodi Zapada. Kad se Muhamed nakanio da iz knjiga jevrejskih i hrišćanskih sastavi neku treću veru, naišao je na mnoge hvalospeve ratarstvu. Zar je on mogao svojim Arapima, koji su živeli na grbačama konja i kamila, da preporuči tegobe obrađivanja njiva kao nešto što je vredno? On je te stvari sasvim zaobišao. Premda je i musliman jeo lepinje, iz Korana se ipak ne belasa nikakvo žitno polje. U toj religioznoj zemlji igraju veliku ulogu samo smeđa boja pustinje, zelenilo oaza, oluja, pesak i vrela, žeđ i utoljavanje žeđi. Pojedina poglavlja Korana nose, na primer, naslove: “Vetrom povijene peščane dine” ili “Oluja, koja radi lopatom”. Nigde pšeničnog klasa.

U čemu je Muhamedova ljubav?

*Kod konja, koji zapenjeni –
biju iskre iz kamena!
Jure brzo, s rumenilom zore
natiču se, prašine zastava
za njima stoji: napred jurišaju
i kopitom razdiru središte neprijatelja!*

Konji, blago, pa i gvožđe “u kome prebiva silna moć i mogućnost upotrebe”: toga će svakako jednom biti u raju. Ali seljačkog rada? Jedva. U komentaru Korana priča kasnije Abu Hurairah: Jednom je neki Arapin sedeo pokraj Muhameda i pitao ga o raju. Muhamed mu je opisivao radosti, koje onde očekuju pobožne: Život pod šatorom za uživanje, neopisiva lepota žena, a, pre svega, svako može da nastavi da uživa u onome što mu je na zemlji bilo najdraže.

“A kako bi se bog držao”, upitao je radoznali musliman, “kad bih ja hteo da gajim žito?”

Na Muhamedovom licu pojavi se čuđenje. “Ali bog će reći: “Ta zar nemaš sve, šta želiš, božji čoveče? Zašto hoćeš da nešto seješ?”

“Jeste, istina je, sve je tu – ali moja radost je sejanje!”

“Onda”, “tebi će dopustiti da seješ – i, pre nego trepneš okom, porašće usev i dozreti do žetve, i biće velikih snopova kao brdo!”

To zvuči kao šala, a opet je zbilja. U raju se ne radi. Nomadi, koji su se digli da vrtoglavom brzinom osvoje svet, prezirali su ratarstvo. Koran ga je mimoišao, a kalif

Omar već ga je zabranio. Arapska jahačka i viteška etika prepustila ga je podjarmljenim narodima. Abu Umama al Bahali vide jednom raonik i reče da je čuo kako je Muhamed rekao: “Takav alat ne ulazi u kuću muslimana, a da s njim ne uđe i smisao za bezvredno...” Arapi su se pojavljivali samo na “žetvi” – i srp je u njih bio na velikoj ceni. Na tolikoj ceni da su im mačevi nalikovali na žetveni srp.

Njima je, još pre nego što su išta znali o ratarstvu, bio drag oblik srpa, koji je sijao na noćnom nebu. Narodi tople klime polazili su na svoja putovanja noću. Danju nisu mogli putovati. I u borbi i u svemu bila je noć bolja od dana. “Mesec je naše sunce”, kaže Šiler u svojoj pesmi “Razbojnici”. Tako Arapi postadoše “Sinovi Meseca” (*Beni Badr*). Mesec, koji je vladao “stadima zvezda i pasao ih noću”, bio je prijatelj svakog zemaljskog delovanja. Videli su ga češće nego sunce, stoga su taj mesec vezom vezli u svoje barjake.

A kako su se pobednički Turci, kad su zauzeli Carigrad, začudili što kod Vizantinaca nailaze na svoj rođeni polumesec. Polumesec je bio drevni, sveti ratarski simbol Grka. Jer žito – Grci su to znali – raste brže noću, nego danju; i kad je bog kovačkog umeća, Hefajst, hteo Demetri da odnese dar za njen žetveni rad, tada je odabirao oblik koji je simbolički prikazivao plodonosno prijateljstvo Zemlje i Meseca. Bio je to *srp*.

Sada su muhamedanci, radosno kličući, vijali srpom. On im je bio odavno drag kao oblik mača. Sada su ga našli kao simbol žetve na novcu istočnorimskih careva. Novcem carigradskog blaga kupovali su Turci kukuruzno seme od svojih neprijatelja Mlečana. Zar nije on nalikovao na onu rajsku biljku, o kojoj je prorok Muhamed razgovarao s onim budalastim seljakom? On je rastao brzinom „treptaja oka“, i za to nisu bili potrebni plug i volovi – pa ako možda i nije bio tu u „snopovima poput bregova“, ipak je izrastao viši od pšenice i ječma. A što je najglavnije: davao je dve žetve u godini dana. Kukuruz je bio spas za Tursku! Kod podjarmljenih naroda – na primer kod Persijanaca, koji su, dok su još bili nezavisni, bili veliki zemljoradnici – katastrofa alata bila je nešto manja od one u zapadnom svetu. Plugovi su jedva još grebli tlo; stara znanja Oriјenta o đubrenju i navodnjavanju bila su zaboravljena; po rečima prorokovim mogla su se naći još samo kod pastira. Ali podjarmljenim seljacima kukuruz je značio mnogo – i nemački putnik Leonard Rauhvolף našao je 1574. pokraj Eufrata – dakle onde gde je, prema Bibliji, nekad bio raj – gotovo svuda kukuruzna polja.

Kakav li je putnik taj kukuruz! Već tamo kod Asteka i peruanskih Inka; onda atlantska pustolovina sa Špancima; odmah zatim trgovačka roba Mlečana; a sada on u plantažama prekriva zemlju turskih vilajeta... Ali tada se događa nešto smešno: u eri, kad još uopšte nije bilo novina, kad su se knjige bavile uvek samo „duhovnim stvarima“, i kad se praktične činjenice nisu pismom dalje predavale, već se ponovo izgubio glas, da je kukuruz poreklom baš iz Amerike. Talijani, koji su još donedavno prodavali kukuruz Turcima, kupovali su ga sada opet od njih i nazvali ga „turskim žitom“. Srbi i Mađari, koji su kasnije postali najveći proizvođači kukuruza, mislili su takođe da „ta biljka potiče iz Turske“. Oko godine 1540. pisao je humanista Ruelius o poreklu kukuruza, i rekao

„da je ta biljka još za vreme naših otaca donesena u Francusku iz Persije“: on je očito pri tom zamenio kukuruz sa heljdom.

Drugi trgovci, Portugalci, preneli su kukuruz još oko 1496. na Javu, a 1516. u Kinu, kao „kolonijalno žito“, s namerom da započnu nejednaku trgovačku borbu sa gajenjem pirinča. Sva žita teže za monokulturom, dok se naprotiv smatra najvećom srećom čovečanstva to što gotovo na svakom tlu uspeva više sorti žita, koje se mogu izmenjati kad jedna iscrpi tlo... Dok još kukuruz u istočnoj Aziji nije uveliko napredovao, u jugoistočnoj Evropi već se probio žilavošću narodne hrane. Na italijanskom kopnu počeo se gajiti vrlo kasno. Oko 1630. uspele su Benedetu Miari u Belunu osobito dobre sadnice: od ovih i od drugih, koje je 1650. uz donji Dunav osnovao rumunski princ Kantakuzin, potiče sva kasnija kultura kukuruza u Italiji i na Balkanu.

U 17. veku jugoistočna Evropa se ne može više ni zamisliti bez kukuruza kao narodne hrane. Novo žito, koje se tako lako gaji, nije imalo ništa od samovolje pšenice i ono se ustalilo kao hrana siromašnih. Karakteristično u sklonosti prema kukuruzu bilo je svakako to što su ljudi kod njega odustali od oblika hleba, na koji su se kao hrišćani bili navikli. Kukuruzno brašno su jeli u obliku „palente“, kaše. Povrh toga oni su još verovali da je kukuruzna kaša, kad je tako sita, u neku ruku „lek za sve“. Ona, rekoše, sjeđinjava u sebi svojstva hlebnog brašna, povrća i drugih vrsta hrane.

To je bila opasna zabluda. Da su ljudi jugoistočne Evrope poznavali tu biljku kao Indijanci, bili bi oprezniji. Meksikanci, Peruanci, Apaši i Irokezi nisu kao Italijani samo kovali zrnavlje u kašu, već su naknadno kukuruznu kašu još brižljivo pržili i jeli je u obliku lepinja. Uostalom, nikad nisu jeli sam kukuruz. Oni su na obali mešali svoje kukuruzno brašno sa struganom ribom i od toga pekli pogače. Ako nije bilo ribe, mešali su kukuruz sa brašnom od bundeva i pasulja ili s pepelom od peteljaka kidney-beansa. Jedva da su i jedno kukuruzno jelo kovali bez zelenog ili crvenog papra; zaslađivali su ga javorovim sokom ili su svoj kukuruz kovali u sosu od oraha. Stanovnici jugoistočne Evrope nisu, na svoju veliku štetu, ništa ni slutili o svim tim kuhinjskim tajnama.

Godine 1730. otkrio je lekar Kasal u severozapadnom delu Španije neku novu bolest. Njeni prvi znaci bili su neke promene na koži, hrapavost i upale, zbog čega su je nazivali „*pelle agra*“ (hrapava koža) ili „*maldella rosa*“ (milanska ruža). Drugi njen stadijum sastojao se od smetnji želudačno-crevnog trakta. Kasnije bi se bolest ugnezдила u kičmenoj moždini: pojavljivali su se teški nervni napadi sve do ludila proganjanja. Lekar Kasalu, koji je tu bolest proučavao, rekoše stanovnici Asturije, da je oni poznaju već stotinu godina i da se zbog nje mnogo ne brinu. Francuski lekar Tijeri, koji je tu bolest opisao 1755, pogrešno je, zbog boje kože, u toj bolesti video mešavinu skorbuta i gube. Tada sine neobična misao 1814. italijanskom lekaru Guerešiju. On se, po nekoj sličnosti simptoma, podsetio na *epidemiju ergota Srednjega veka*. Postavio je teoriju da onako kako ergotska gljivica izaziva trovanje u raži, da tako bakterije srodne ergotskoj gljivici deluju u kukuruzu i prenose pojavu kožne bolesti na one koji se hrane kukuruzom. To je otkriće (koje je, međutim, bilo više tvrdnja nego otkriće) bilo za nekoliko

decenija zaboravljeno, sve dok širenje kožne bolesti u Italiji nije tamošnje istraživače izazvalo na megdan, i dok lekar Balardini iz Brše nije utvrdio ispravnost spomenute teorije. Kukuruz je, rekao je, biljka toplih, suvih predela. Gajena oko Poa, u južnom Tirolu, duž Dunava ili na Balkanu, menja, usled vlage, svoja hemijska svojstva: ona postaje otrovna, a kožna bolest je hronično *trovanje kukuruzom*. U tome je najzanimljivija bila teorija, prema kojoj se kukuruz u Meksiku i na jugu Sjedinjenih Država razvija klimatski zdravije, nego u mnogo vlažnijoj južnoj Evropi.

Čuveni Cesare Lombroso pošao je tragom te bolesti u Italiji, pa je otkrio da kukuruz na vlažnim predelima stvara otrov, koji svojim prisustvom izaziva bolest u ljudskom telu. On ga je nazvao pelagrozan; neki su drugi našli druge toksine. Stanovanje poljoprivrednih radnika u močvarama, nezdrava voda, malarija, i pelagra od palente: bilo je to i odviše za malog čoveka.

Polenta da fermenton,
acqua di fosso,
lavora tu, padron,
che io non posso.

Kaša od kukuruza
i voda, puna blata:
Majstore, daj radi!
Umor već me hvata.

Ove stihove je prepisao 1903. Italo Giglioli s usta naroda u mestu Portici. Mada je sve to bilo više problem loših skladišta, ipak se već posumnjalo hoće li se kukuruz u Italiji moći održati. Izbio je sveopšti beg od njegovog “otrovnog delovanja”. I iz južne Francuske izbacije ga gotovo sasvim kao ljudsku hranu; tim više što je tada pšenica mogla da zauzme sve položaje koje bi joj kukuruz prepustio. Francuski poslanik u Vašingtonu, Žil Žiseran, mogao je kasnije na pitanje američkih lekara da potvrdi: “Premda proizvodnja kukuruza u godišnjem proseku iznosi još uvek šest miliona kvintala, mogu vam sigurno saopštiti da se u Francuskoj troši sasvim mali deo te količine za ljudsku hranu; gotovo sve ide u stočnu hranu”. Zar da glavna hrana velikih američkih kultura, hrana koja nije nikad silazila sa stola Bendžamina Franklina, Vašingtona i Linkolna, bude samo stočna hrana? Tu nešto nije bilo u redu! – U čemu je nepravda, koja je bila učinjena kukuruzu, otkrio je Kazimir Funk (rođen 1870. u Varšavi), poznati pronalazač vitamina. Opadanje beriberi bolesti u japanskoj mornarici – otkad je 1882. Takaki uz svakodnevni pirinač uveo mešanu dijetu s voćem i povrćem – dalo je znak Funku, da je i pelagra samo *bolest zbog nekog nedostatka*.

Krajem 19. veka pronašli su holandski istraživači u istočnoj Indiji da se beriberi bolest širi svuda gde su moderni mašinski mlinovi zamenili primitivne ručne mlinove. Zrno pirinča sastoji se od dva sloja, spoljnog i unutrašnjeg. Stari urođenički mlinovi odstranjivali su spoljni sloj pirinčanog zrna samo delimično, moderni su ga potpuno ostrugali. Međutim, tako proizveden visokoglazirani pirinač nije sadržao važan hranljivi sastojak, pa su urođenici propadali od “pojava gladi”, koje u početku nije niko mogao

protumačiti, sve dok se nije prepoznalo da se baš u otpadu nalazi prava hranljiva snaga pirinča. Za te sastojke predložio je Funk naziv *vitamini*. Njihovo otkriće iskoristile su Sjedinjene Države tako što su na Filipinima zabranile potpuno poliranje pirinča. Nekoliko godina kasnije nestalo je beriberi bolesti.

Ništa bolje neće proći ni pelagra. I pelagra je bolest zbog nedostatka, koja ne nastaje u drevnom kukuruznom zrnu, već u modernom mlinu, koji oljušti najbolje delove zrna i pravi brašno od njegovih lošijih delova. Ako se ispita zrno kukuruza, otkriće se da se u tvrdoj ljusci nalazi seme i klica. Dok zrno kukuruza u celosti sadrži 4,3 odsto masnoće, nalazimo je samo u klici 29,6 odsto. Klica je prema tome najhranljiviji njegov deo! Ako se ona oljušti, javlja se nedostatak vitamina. Kad su u rodezijskoj tamnici zamenili predobro samleveni s ručno mlevenim kukuruzom, napisao je 1912. Roberts, “učinak je nalikovao na neko čudo”.

Čudne li sudbine ljudske! Katastrofu alata Srednjeg veka, nedostatak tehnike (ljudi su u brašnu jeli kamene strugotine!), sledile su već u naše doba “štete od fine mehanike”: Mašine rade već takvom preciznošću, da meljući odbacuju životnu snagu... To nije krivica kukuruza, koji još uvek postoji kao hranitelj ljudi, kakvim ga opisuje Everet:

“Naše blagosloveno biljno zlato šalje iz zemlje savijenu klicu smaragdno-zelene boje. Ne za nekoliko nedelja, ne, za nekoliko dana nastaje od toga snažna stabljika. Poigravajući i dišući na vazduhu i suncu i lepša od Salomonove haljine, širi se zelena svila i pokazuje svoje srebrno ovešane gajtane. Sv uje ispunjava plodna zlatna prašina; i na kraju zelena pređa izbacuje tri čudesna klipa, nabijena zrnevljem – svako zrno nosi u sebi sve mogućnosti zdravlja i narodne sreće.”

Kad su Španci 1531. Stigli u Peru, našli su na višim položajima prostrane povrt-njake. Tu je uspevala jedna biljka, ljupko izrasla, sa cvetovima, koji su belo, ružičasto i bledo-ljubičasto virili iz čašice od pet listića. Biljke zelenih četvorobrazdnih stabljika stajale su u čudnoj razdaljini jedna od druge. Još je čudnije bilo što su Indijanci oko svake biljke zgrnuli brežuljčić: “treba što veći deo stabljike udružiti sa zemljom”. Špancima to nije bilo razumljivo. Iz zemlje se hrani koren, a ne stabljika, zar ne? A on je ionako u zemlji.

Plod u dozrevanju bio je zelena mesnata bobica. Kad je neki Španac stavio tu bobicu u usta, dotrčao je lomeći ruke vrtlar, legao ispruženih ruku na zemlju, i pravio se kao da je mrtav te uveravao neiskusnog čoveka da tu stvar mora opet ispljunuti. Zar je to bio otrov? Divlji narodi umakali su svoje strelice u taj otrov; njima je otrov bio potreban i za ribolov da njime omame ribe i da ih onda hvataju rukama. Ali, zar da nepregledne bašte pokrivaju monokulturom otrovnog bilja? Time bi se moglo potamaniti čitavo vicekraljevstvo Nove Španije. To ne može biti svrha ovih vrtova.

Iduće su večeri žene i deca počupali bašte. Stranci nisu verovali rođenim očima. Sva je divota iščezla. Ali na podzemnom korenu tih biljaka visile su goleme nabrekljne stabljike; to je bilo blago, koje su žeteoci spremali. Njima su se ovi bledoplavkasti delovi stabljike činili dragocenošću. Sve ono nadzemno bilo je spaljeno.

“Šta to znači?” pitali su Španci i pokazivali na odvratne gomolje (grudve).

“Papa!” rekoše oni.

“A čemu služe?”

Indijanci su pokazivali na usta. Špancima je bilo neverovatno što su oni lepu biljku, koja je očito bila otrovna, spaljivali, a njezin najružniji deo spremali kao da se on može jesti... Ali su je onda i oni sami jeli, narezanu na komadiće, prženu ili celu u vodi skuvanu. Osetili su da ima neodređen ukus, ali da je nadasve zasitna. Možda i *prezasitna*. Ako je neko – kao na primer ovi plemići – bio navikao da mnogo jede, bilo bi bolje da je se čuva: opterećivala je želudac.

Te “pape” bili su *potatoes*, krompiri. Prozvaše ih tako po nesporazumu: jer reč *potato* potiče od *batata*. A *batate* (sweet potatoes) uopšte i nisu krompiri, već vrste pomoćnica i nisu nimalo srodne onim gomoljima koje su Indijanci nazivali “papa”. Nakon što su tako Španci to novo rastinje smatrali za *batate*, nazvali su ga Englezi *potato*. U Italiji se to ime iskvarilo u “*tartuffoli*,” a u Nemačkoj u “*Kartoffel*”. Francuzi su se od svega toga udaljili i gomolj nazvali “*pomme de terre*”, “jabukom, koja raste u zemlji”. Isto su tako postupili i Srbi: kad su jednoga dana čuli nekog “prokletog Nemca”, kako taj gomolj naziva “*Grundbirne*” (“*pear of the ground*” – “zemna kruška”), prozvaše ga *brzopleto krompirom*.

U početku, oko 1540, nema toga gomolja još nigde ni u Francuskoj ni u današnjoj Jugoslaviji – morao je biti još prilično daleko. Negde na visoravni Anda. Lepo se može posmatrati kakvi su umetnici tamošnji vrtlari. Odabirali su sorte koje će poslužiti za novu sadnju. Jer te čudne biljke ne razmnožavaju se pomoću semena, već pomoću go-

molja, a ti se gomolji mogu brusiti i oplemenjivati. Svrha tog postupka bila je “da se dobije krompir koji se može potpuno iskoristiti, bez otpadaka”. Treba s njim mnogo stotina godina praviti kojekakve opite i odgajati ga.

Peruanski krompir još je i danas predmet veštačke trgovine kao negde drugde gajenje ruža. Hjuat Veril, koji je pre nekoliko godina video sajmove krompira u Peruu, opisuje njihovu posebnu lepotu: “Takav peruanski sajam je nešto nadasve čudno. Tu se gomolji krompira sjaje u beloj, sivoj, ružičastoj boji; ima tu podvrsta smeđe, zelene i ljubičasto-crvene kože, pa drugih s narandžastim i crnim prugama i takvih koji se prelivaju u duginim bojama; tu ima krompira svakojakog oblika, koji se samo može zamisliti, neki nežni, čak prozračni kao paradajz. Neke vrste nisu jestive dok ne promrznu. Ima tu biljaka po četiri stope visokih i takvih, koje gmižu po zemlji, sa belim i ljubičastim cvetovima – pa biljaka, koje se prilagođavaju raznim klimama: jednako tropskom pojasu s njegovim kišama, koje sve preplavljuju, kao i veštački navodnjenim pustinjama; one uspevaju i u plodnim dolinama i na kamenim visoravnima i oporim, od oluja iskidanim Andima”.

Kad su Španci oko 1540. videli vrtlare, kako spretnim kamenim noževima “seku” krompire, pre nego što ih ponovo stave u zemlju, morali su da pomisle na hirurge, koji se bave dečjim glavama. I zaista, Peruanci su i sami verovali u neku vezu između glava i krompira. Oni su posedovali veliko hirurško znanje u operacijama lobanja. To je bilo vrlo važno u vreme koje je uglavnom poznavalo batine i oruđe za udaranje, kad su najčešće ratne povrede bile moždani udari i lomovi lobanja. Pri lomu lobanje može mozak biti izložen velikom pritisku: stoga su Peruanci na ozleđenoj lobanji otvarali šupljinu, koja je propuštala tečnost da iscuri i pritisak krvi ponovo se svodio na normalu. Bila je to “trepanacija”, koju su evropski lekari otkrili tek kasnije. Otvor je stvaranjem nove kosti zaista ponovo zarastao: u grobovima Inka našlo se mnogo lobanja s takvim otvorima koji su uspešno zacelili. Nije čudo što su se Inke time ponosile! Detinjasto je i tajanstveno bilo verovanje Indijanaca, da takve čini – menjanje prirode neke ljudske glave – pokazuju svoje delovanje u vilinskom svetu. Krompir je bio sličan ljudskoj glavi; i svaki put – tako su oni tvrdili – kad uspe kakva trepanacija, pojavljuje se neka nova, lepa, varirana sorta krompira. U tome je bila neka magična veza.

Suvišno je reći kako su španski osvajači prezirali takvo verovanje. Ali, ma koliko se oni trudili da u Peruu prošire hrišćanstvo, ipak magijska prareligija u toj zemlji nije bila nikad potpuno uklonjena. Krompir je bio živo biće: budući da su Indijanci verovali u kamenje, oni bi, na primer, u njivu zakopali kamenje krompirovog oblika, i tako postigli najbolje žetve. Jezuit pater Ariaga saopštava 1621. prvi put priču o “krompirovog majci”. Te su “axo-mame”, krompirovi blizanci, jemčili plodnost. Kad su se prilikom iskopavanja našli srasli krompiri, brižljivo bi ih obesili iznad polja, da se ostale biljke u njih ugledaju. Sveštenici su, dakako, besneli protiv te besmislice – ali uzalud. Još je u naše vreme video Nordenskjöld u Boliviji takve izvešane udvojene, čarobne krompire: tada već u obliku krsta. Ljudi su mislili: staro i novo verovanje jače je, nego jedno verovanje samo.

“*Extirpation de la idolatria*” (iskorenjivanje idolopoklonstva) nije, eto, Špancima nikad pošlo za rukom. Oni su u Evropi možda mogli iskoreniti veru Maura i Jevreja, u prostranim područjima Amerike mogli su ostatke urođene prareligije u najboljem slučaju samo ugraditi u hrišćanstvo. Hrišćanstvo postade opet pagansko. A, što je još mnogo značajnije: kad su Španci krompir uveli u Evropu, uveli su zajedno s njim, a da to nisu ni znali, i fino, nevidljivo indijansko praznoverje. Sve ono što su verovali Indijanci, pojavilo se iznova u Evropi. Čak i onde gde se nikad nije čulo o indijanskoj veri: Seljak je, na primer, u severnoj Švedskoj zakopao u krompirište kamenje i tako izvršio svoju vradžbinu plodnosti. A u baltičkim pokrajinama veruje se do današnjeg dana u čvrstu povezanost između krompira i ljudskih glava. Kad onde seljačka porodica u proleće jede prve krompire, običaj traži da članovi svojte oko stola jedan drugoga čvrsto povuku za kosu. Kosa je simbol dugačkog korenja, koje raste na krompirovim glavama – a smisao tog običaja jeste da treba malo trpeti, kad zubi melju plod. Tako su i Grka učili da jadikuje kad kopa u zemlju setveno zrno. Treba od bogova prirode, kad ih ubijaju, izmoliti oprostjenje. Jer oni opet uskrsavaju – teško nama, kad oni to ne bi činili.

83

Kada je krompir stigao u Evropu? – Čudno je što ne znamo taj datum. Znamo tolike datume iz političke povesti. Znamo za bitke i sklapanja mira. A tako važne datume, na kojima se zasniva istorija Irske, Francuske i Prusije ne znamo. To dolazi otuda što smo kroz hiljade godina smatrali jedino politiku za istoriju čovečanstva. Unazad 150 godina znamo i o trgovini. Ali da je istorija čovečanstva bilo i ratarstvo zna i danas malo ljudi.

Zato i ne znamo ništa o ogromnom učinku koji je izazvao prvi brodski tovar krompira u nekoj španskoj luci! U Španiji se najbolje znalo kako teško gladuje sirotinja. Otprilike osamdeset godina ranije bili su proterani Mauri s poluostrva: – sada je špansko tlo zbog toga snosilo posledice. Saraceni u Španiji – za razliku od Arapa i Turaka na istoku tadašnjeg sredozemnog sveta – bili su sjajni ratari. Možda oni to nisu bili po svojoj prirodi, ali budući da su na dvorovima Saracena vladali učeni ljudi, a ne samo vitezovi (vladar, kao što je bio Alhakem posedovao je biblioteku od 600.000 svezaka), mogli su Arapi lako na svoj jezik prevesti velika naučna dela antike. Učenost postade praksa. Posedujući velike pisce o ratarstvu, učilo se na univerzitetima, po Kolumeli, Ksenofontu, Katonu i Terensiju Varu, šta je to farma, i kako se pametno i korisno mogu ljudi baviti ratarstvom. Posebno maursko hemijsko znanje još je antiku i dopunilo. Arapi su došli iz pustinje i oni su znali da voda za kulturu nije samo slučaj već, naprotiv, prvi preduslov. “Pred njihovim nogama”, piše Vilijam Preskot o “genijima vrtova” Granade, ležala je ravnica. Arapi su je poboljšavali pomoću svoga znanja i svim svojim umećem. Oni su vodu **Xenila** proveli krajem pomoću hiljadu kanala. To je urodilo neprestanom žetvom poljskih i voćnih plodova; tu su se kroz čitavu godinu susretali proizvodi najudaljenijih predela.

Ali, kad su hrišćanski Španci oduzeli zemlju Maurima, pustili su nevešti da propadnu naprave za navodnjavanje; izbila je velika suša – i uskoro su “vrtovi Zapada” izgledali onako kao i ostala Španija. Kao Don Kihotova krajina, u kojoj ne raste ništa osim

“ludosti i siromaštine”, a po dobrima pasu samo koze. Gradovi su prema seljacima bili odviše neprijateljski raspoloženi.

Kako je željno morao da posegne seljak u Španiji za plodom, koji za svoje gajenje nije tražio ni plug ni tegleću stoku! Prvi spomen o krompiru u španskoj literaturi nalazimo 1553. u delu “*Chronica del Peru*”. U njemu ga pisac, Cieca de Leon, spominje sedam puta. Svestan je kakvu ulogu ima krompir s druge strane Atlantika. On, naravno, zna, da Indijanci gaje kukuruz, ali zna i to da je konzervirani krompir bolji za slučaj gladi. “Indijanci suše svoje krompire na suncu i čuvaju ih od jedne do druge žetve. Oni nemaju veštačko navodnjavanje: kad nema kiše izbila bi glad da nemaju tih krompira...”

Plod, o kome se tako govorilo, nije bio neka poslastica. On je bio nešto za narodne mase, i Španci su to rano shvatili. Već je 1573. kupila gradska bolnica u Sevilji velike količine krompira kao deo normalne potrebe. Krompir je bio određen za masovnu potrošnju i više ga nisu uvozili, nego su ga već sadili u okolini Sevilje.

Iz Španije je krompir putovao dalje u Italiju, Austriju i Holandiju. Iz Švajcarske je stigao u Francusku, ali je tu zastao i naišao na tako velike psihološke teškoće, da je bio ponovo zaboravljen.

Ali, kako je krompir došao u Englesku? Pisana istorija je dugo tvrdila da su to bili Englezi, koji su taj plod prvi doneli iz Amerike. Ne, to nije tačno. Danas znamo da je krompir u Španiju stigao dvadeset godina pre nego u Englesku. Ali je nešto drugo tačno: da je Englez Fransis Drake doneo 1586. krompir iz jedne Amerike, koju Španci uopšte nisu poznavali. Naime iz Severne Amerike.

U divnoj utakmici, koju je stvorio tek moderni svet, između Engleske i Španije, i krompir igra svoju ulogu. Kraljica Elizabeta i njeni dvorjani zavideli su Špancima na zlatom i srebrom natovarenim lađama, koje su svakog meseca stizale sa Zapada. Englezi, istina, nisu napali Meksiko i južne države – za to nisu bili dovoljno jaki – ali su govorili da je kontinent onde preko još uvek veliki. Sever je mamio! Zar nije i onde bilo zlata i bogatstva? Zar nije Amerika uopšte bila obećanje basnoslovnog bogatstva?

Jedan pogled na Indijance Severa mogao je Engleze opomenuti na oprez. Tu nije bilo snažne kulture Asteka i srebrnog bogatstva Peruanaca. Tu su bile samo beskrajne šume, neizmerna područja za lovce i ribolovce. Ali su Gilbert, Ralejh i Drejk ipak pošli na sever. Oni su hteli da na nekim tačkama Amerike osnuju “tajna gnezda morskih orlova, da otuda pljačkaju španske flote”, a istovremeno da za Englesku dočaraju vrednosti i dobra iz samoga tla. Ralejh je umro od toga sna. Taj naučnik, humanista i pesnik, bezobzirni pustahija i politički intrigant, bio je posle Elizabetine smrti zapleten u unutrašnji engleski metež i Stjuart ga je pogubio. (Kako li su Španci klicali od veselja što su tada u Londonu skidali glave vlastitim imperijalistima!)

Taj je Valter Ralejh 1584. za “devičansku kraljicu” zauzeo obalu, koju je u njenu čast nazvao *Virdžinija*. Ali se 108 ljudi, koje je tu naselio, nije moglo održati. Posle desetomesečnog pokušaja doveo je Fransis Drake izgladnele ljude nazad kući. Kad su se ti naseljenici Virdžinije posle preuranjenog eksperimenta ponovo iskricali u Englesku imali su sa sobom krompir. Možda su ga na kraju već i sami gajili na američkom tlu, a možda su ga u kakvom gusarskom poduhvatu uzeli s neke španske lađe, koja je krstarila u blizini Virdžinije. Ukratko, Ralejhovi ljudi su bili prvi Englezi, koji su videli i jeli krompir. U nedostatku drugih bogatstava uneli su ga kao ukrasno bilje u londonske

botaničke bašte. Poznavalac bilja Džon Gerarde spominje 1596. da ga ima u njegovoj bašti u Holburnu. Ali, Londonci su već iduće godine gledali krompir sasvim drugim očima: krompir se može jesti! On se brzo širio, lako se gajio.

Parter Globe-teatra čuo je jednoga dana uzvik: “*Let the heaven rain potatoes!*” (“Pa makar padali krompiri s neba!”) Bilo je to devet godina posle Drakovog povratka. Tekla je 1596. A taj poklik je uzviknuo Šekspirov *Falstaf* u “Veselim ženama vindzorskim”. Videlo se kako od ljubavi poludeli trbonja ispada na scenu na ljubavni sastanak. U prolećnoj noći bude se vile i vilenjaci, a sam je on maskiran kao jelen. “*Let there come a tempest of provocation!*” viče on, “*I will shelter me here*” – Pa makar padali s neba krompiri!

Londonci gradani i zanatlije morali su, dakle, sasvim tačno znati šta je to krompir. Šekspir, pesnik pozornice, nije činio ništa da bi propagirao retku biljku, koja je rasla u staklenicima. Dosečka u komediji je munjevito sporazumevanje govornika i slušalaca: sveopšte poznata stvar nalazi novu primenu ili novo tumačenje.

Ali, dosečke nekog velikog pesnika ne služe samo za to, da izazovu grohotni smeh. Ako se publika tu smejala, smejala se ona i na kalambur (zbrku) jedne biblijske paralele. Šta je zapravo bilo to, šta je moglo “padati s neba”? U 2. knjizi Mojsijevoj, u glavi 16, daje bog deci Izraelovoj, koja gladuju, da im s neba pada mana: “Kad je isparila rosa, gle, ležalo je u pustinji nešto okruglo i sitno, kao mraz na zemlji”. Ljudi su se smejali tome, što se ogromni krompir, koji je poput kamene kugle izleteo iz opsadne stupe, upoređuje sa sitnom manom. Mana (hrana u obliku slatke rose ili zrnelja), po biblijskoj priči, 40 godina nadomeštala je hleb Jevrejima koji na svom prelazu preko pustinje nisu imali za jelo ni pšenično ni ječmeno brašno.

Tu se zapravo govori o krompiru kao *surogatu hleba*, a što ga Šekspir spominje, kad želi da se šali, to je upravo dokaz na temelju indicija. On ga ne bi spominjao kao kolonijalni kuriozitet.

Zar je, dakle, narod Londona u elizabetansko doba svoj hleb “produžavao” krompirom? U delu Vilijama Harisona “Description of England” spominje se da bi se u razdobljima, kad žito retko raste, mogao hlebu dodati pasulj, grašak, zob i žir. Krompirovo brašno se ne spominje, ali one godine kad je objavljena ta knjiga, 1577, krompir nije bio poznat. Zašto krompir ne bi mogao dvadeset godina kasnije kao “produžetak brašna” da pristupi krugu nadomestaka? Devedesetih godina to postaje izvesno. Pošto su prve jeseni dale još dobru žetvu (pšenica se čak izvozila u Francusku), nastupila je u kasno leto 1596. odjednom glad. Žito se moralo kupovati u inostranstvu, pa je Teodor Ivanović, “kralj i veliki knez svih Rusa”, odredio da se Engleska snabdeva žitom. Videćemo da je nevolja morala biti strašna – i to baš u vreme kad Šekspirov Falstaf iskazuje krompiru čast kao “mani” – kad pročitamo pismo, koje je 11. jula 1597. bilo iz Njukasla upućeno lordu Robertu Cecilu: “U četvrtak se u našem gradu činija raži prodavala po 32 šilinga, i da nisu, po nekom nebeskom udesu, idućeg dana došli Holanđani sa svojim žitom (koje je raslo u bogzna kojoj zemlji) – ne znam šta bi se s nama dogodilo? Više od dva-

deset dana nije niko imao ni korice hleba – i mnogi su pogođeni po ulicama i na poljima da umru”.

U toj strašnoj nesreći *morao* je da pomogne krompir. Pedeset godina kasnije rekao je engleski lekar dr Tomas Vener u “Via Recta ad Vitam Longam”: Krompir doduše nadima, ali je brašnjavog sastava i zato više od svega daje sitost – izvrsna narodna hrana. Godine 1664. ističe Džon Forster u knjizi “Blagostanje Engleske je poraslo zahvaljujući krompiru”, da već gotovo sva Irska živi od njega, premda on potiče iz zapadne Indije. On podstiče engleske seljake da se ugledaju na Irce.

85

To što je krompir rastao u Irskoj, i što od njega živi čitava zemlja, nije za Irsku nipošto bila preporuka, već naprotiv zamerka. Englezi su mrzeli Irce kao večne “*trouble-makers*”, s kojima su iz religioznih i političkih razloga bili večno na ratnoj nozi – a još su ih više mrzeli kao siromašne ljude. U “utakmici žitnih sorti” igra veliku ulogu da li je neki narod, kad nudi koje jelo, siromašan ili bogat. Ako su njegove životne prilike loše, onda to baca senku i na njegovu hranu. Ukus se – baš kao i moda – uvek povodi za aristokratima.

Da je krompir u stvari “nešto za siromašne ljude”, dakako, ponajpre hrana za životinje, bila je neiskorenjiva predrasuda Engleza u 17. veku, ali se to može protumačiti i drukčije. Ekspedicije i putovanja Španaca, Portugalaca i Holandana nisu bila namenjena samo zlatu, već isto toliko i začinima. Posed Holandske Indije učinio je, na primer, Holandane najvećim začinskim milionerima sveta. Kao što priča H. E. Jakob u svojoj knjizi “Bajka o kafi i njen pobjednički pohod”:

“Ti prvi Evropljani, koji su ugledali Arhipelag, nisu grabili samo karanfil. Njima je zamamno mirisao čitav svet palmi i ostrva; i kao što su na Zapadu Španci plovili prema “ostrvima zlata”, tako su na Istoku Portugalci stigli do “obale začina”. Tako zlato i začini postadoše jedno te isto. Biber se mogao prekovati u zlatni novac; ništa manje muskatni orasi, koji su se na Molučkim ostrvima mogli nakupovati dvadeset puta jeftinije, nego u ostaloj Aziji.”

Usled preteranog uvoza začina jezik bogatijih naroda zapadne Evrope gotovo je postao neosetljiv za sve blaže jestive nadražaje. Pre svega jezik Engleza! Kao što spominje Ezra Parmale Prentice u knjizi “Glad i istorija”, mogao je u 17. veku dr Tomas Mufet da napiše da “lubnice, kruške i jabuke zapravo nemaju ukus ni po čemu”. Sada se razume zašto je Ircima – koji su bili siromašni, te stoga sebi nisu mogli priuštiti skupi biber – izvrsno prijao blagi krompir.

Engleskom preterano začinskom ukusu krompir je malo značio. Ali, za siromašne Irce postade on nacionalna sudbina. Kroz vekove je postojao stalni odnos između broja glava Zelenog ostrva i broja gomolja u zemlji. Sve dok je krompirov gomolj ostao veran seljaku na poljima, a ženi u njenom kućnom vrtu, dotle su Irci mogli i da žive i da u “legalnom građanskom ratu” protiv Engleza čvrsto stoje na braniku. Od vremena Ralejha sedam generacija je u Irskoj gajilo i jelo krompir. Tek kad se u 19. stoleću krompir izmakao Ircima, došlo je do one narodne katastrofe, koja se još ni danas ne može zaboraviti.

Već 1822. jedna loša letina izazvala je glad u Irskoj. Iznenada se na ostrvu pojavio novi neprijatelj, *“potato-blight”*. Neobjašnjiva bolest, krompirova zlatica. Bila je nalik na mednu rosu. Botaničari, kao na primer Čensi Gudrih, tumačili su da je snaga krompira (već nekoliko stoleća razmnožavao se krompir pomoću gomolja, a ne pomoću semena) usled naopakog načina bespolnog razmnožavanja odviše oslabljena, da bi mogla da se odupre bolestima. Vodila se naučna prepirka, ali u početku bez ikakve koristi. Bolest se širila. Ona više nije tištala samo Irsku. Njen se otrovni dah širio kroz Belgiju, Holandiju i Nemačku i dopro sve do Ugarske; ali je samo u Irskoj u nekoliko dana pretvorila bogatu žetvu u gomilu biljaka, koje trule. Nijedna irska oblast nije bila pošteđena. Godine 1846, 27. jula, putovao je Fater Metju iz Korka u Dablin: uz sve ivice puta video je kako u punom sjaju cveta i buja krompir. Pri povratku 3. avgusta video je u istom kraju vegetaciju koja truli. Lomeći ruke i jadikujući sedeli su žitelji na plotovima svojih istrunulih bašta. Oni su bili Irci i zato siromašni. A sada su se bojali da će umreti – jer nisu gajili ništa drugo.

Londonska vlada poslala je na Zeleno ostrvo kukuruza za 100.000 funti. Ali je stanovništvo primilo taj dar Roberta Pela s prkosom i nepoverenjem. *“Should we eat the brimstone of Peel? (Zar da jedemo Pelov sumpor?)”* Mnogi su mislili da žele da ih potruju; bilo je staro verovanje da ljudi od kukuruzne hrane pocrne. A onda su ga na kraju ipak jeli. Umesto da se, što bi bilo bolje, prostrane obradive površine u Irskoj odmah prebace na gajenje zobi i raži, pokušalo se da se izgladneli ljudi zadovolje za prve potrebe: uvezene su ogromne količine prekomorskog kukuruza. Pojavila se čitava vojska onih koji će ga deliti – govorilo se o 700.000 ljudi. Kako je Irskoj povrh toga nedostajalo ne samo mlinova za kukuruz, u kojima bi se taj plod zgnječio u kašu, već i posuđa za kuvanje, dovezene su iz Engleske parobrodima i jedrenjacima gomile lonaca.

Ali, ništa nije pomoglo. Glad je hodila zemljom, a za njom je došao grip. U sledećih pet godina umrlo je oko milion ljudi: petina stanovništva.

Tada je, prvi put u irskoj istoriji, odjeknuo krik masa: *“Neka se spasi svako ko god može! Život je važniji od zemlje!”* Već prve godine gladi 30.000 ljudi moralo je da napusti svoja sitna imanja. Posle tih desetak hiljada, koje su pobegle u emigraciju, brojke su rasle kao bujica. U prvih deset meseci 1847. već se u Liverpul iskrcalo četvrt miliona irskih brodolomaca. Polovina je pošla odmah dalje – natrag onim putem, kojim je pre nekoliko stotina godina došao kukuruz: otplovili su u Severnu Ameriku. Bili su bolesni, skršeni i siromašni: nagruvani putnici potpalublja, koji su bili seljaci i vrtlari. Mnogi od njih su jedva imali za prevoz. U početku su za vreme prevoza umirale od gladi čitave porodice; parobrodska društva tek kasnije su bila obavezna da svoje putnike i prehranjuju.

Iskrcaše se. Stadoše se osvrtni. Irci nisu s nepoverenjem gledali samo zemlju svoje otadžbine, ne, gledali su tako svaku zemlju. Oni nisu, kao na primer Nemci, pošli na zapad, gde je bilo slobodne zemlje. Irci, koji su se naselili u Njujorku, Nju Džersiju, Ilinoisu i Pensilvaniji, postadoše gradski stanovnici. Niti su imali novca za ratarska oruđa, niti volje i vremena da čekaju – a u ratarstvu treba čekati. Morali su da se prihvate svakog posla. Tako je došlo do velike preorijentacije: tokom nekoliko godina nisu više Irci u Americi bili evropski Irci. Ko nije gradió puteve i železnice, sedeo je kao mali čovek u gradu. Ali, veliki broj malih ljudi stvori na kraju moć. Irci su se kao krompiri ukore-

nili u tlu velikih svetskih gradova. Godine 1850. od 25 miliona stanovnika Sjedinjenih Država već četiri miliona bilo je irskog porekla. A emigracija je neprestano rasla! Glad i neuspela privreda prognali ih iz otadžbine, na licima im se videla nesreća. Neprijateljstvo na koje su nailazili, kad su kao bleđa ljudska reka dolazili u dodir s Angloamerikancima, koji su se već odavno dobro smestili, pojačalo je kod njih irski klanski duh. Sada su još čvršće srasli, svuda su nicali irske četvrti, centri političke moći. Nikad nije iščezlo sećanje na kuću, na zeleno, modrim nebom prekriveno ostrvo, na slamom pokrivenu seljačku kuću, na sirotinjsku činiju večere. Hleba nije bilo – ali su se s velikih krompira dizali prema licu oblaci pare kao s vrućeg vulkanskog kamenja. To je prošlo... Irci su već odavno jeli kukuruzni hleb Amerikanaca (a da od toga ipak nisu pocrneli). I nikad više nije bilo onog mirisa gorke i vlažne svežine koja se dizala iz krompirišta... Ali su se tu, u tuđini, setili da je nekad krompir davao seljacima žestoki, utešni alkohol. I oni postadoše, sada, u Americi, najjači prodavci alkohola; držali su većinu “salona”. A saloni su tvrđave političkog uticaja. U Njujorku su trideset godina vladali Irci u svim gradskim ustanovama. Tek je 1934. Italijan La Guardia sa svojim republikancima razbio glasačku većinu Tamani Hala, koju su držali Irci. (A kasnije je opet jedan Irac, O’Dvajer, bio gradonačelnik Njujorka.) I tako je nestašica krompira bilo ono što je pre stotinu godina u dalekoj Evropi postalo regulator iseljavanja. Jedno je povrće odlučno delovalo na istoriju Amerike; ono je nacionalno i politički izmenilo ljudsku osnovu gradova. Nešto bi se slično moglo ponovo dogoditi svakog trenutka, jedna bi nova hrana mogla da započne međuigru na svetskoj pozornici. Istorija naroda je naime u najvećoj meri istorija agrokulture.

Kolumbo je kročio na obalu Amerike, ipak, kao svetski čovek, diplomata i naučnik. Po Fernandu Kortezu lukavstvo, a po braći Pizaro brutalnost osvojili su velika svetska prostranstva. Engleski oficir ser Valter Ralejh tvrdio je da novi kolonisti u Virdžiniji ništa drugo ne moraju da rade, već samo da imitiraju Špance: da budu čvrsto uvereni u to da je središte sveta London, a ne Madrid, a njihova zavist treba da stvara nova carstva. A u šta su verovali *pravi* osnivači “Sjedinjenih Država”, “očevi hodočasnici”, koji su se 21. decembra 1620. iskrcali na mestu današnjeg Plimuta? Verovali su u boga.

Oni su napustili svoju otadžbinu Englesku – među tolikim, čini se, najbolju, jer su hteli da se mole bogu na svoj način. Videli su da odvajanje Engleske od katolicizma, koji su mrzeli, nije značilo mnogo više od kompromisa. Činilo se, istina, da je papa iz Engleske proteran, ali su oltari i ceremonije ostale iste. Kada je Džejms I počeo da vlada, poručio je onima koji ne pripadaju domaćoj crkvi da se moraju iseliti iz zemlje. Nekoliko stotina ljudi shvatilo je tu pretnju doslovnije, nego što ju je izrekao i sam monarh. Godine 1608. ti separatisti su otputovali u Holandiju. Jedinu zemlju koja je garantovala apsolutnu versku toleranciju.

Ali, ni u njoj se nisu dugo skrasili. Svidela im se, doduše, verska sloboda, ali su uočili da su banuli u zemlju ekstremnog nacionalizma. Holanđani su bili trgovci pod kontrolom cehova, koji su priznavali pravo na rad samo holandskim državljanima. Malobrojni, koji su dobili posao, ponajviše u industriji odeće, brzo su shvatili da čovek, koji je ceo život u Engleskoj bio seljak, nije sposoban da rukuje tkačkim razbojem ili iglom. Čak je i za holandsko pivarstvo bilo potrebno posebno radno iskustvo. Zanatlije u Holandiji odavno nisu bili seljaci. Nisu morali da se bave poljoprivredom: Rusima su prodavali sukno, a u zamenu uvozili njihovo žito. U konkurenciji s domaćima, engleski sitni seljaci svuda su izvlačili deblji kraj. Promena zvanja nije im išla naruku: Učenje holandskog jezika bilo im je teško i bedni emigranti se posle dvanaest godina truda odlučiše u trenutku malodušnosti da radije “žive u divljini, nego u industrijskim gradovima”.

Verovali su da u svojim srcima čuju reči apostola Pavla: “Izađite! Odvojite se od pagana! I ne dirajte prljave stvari!” Prilično bojažljivo pisali su u London trgovinskoj kompaniji, koja je naselila Virdžiniju. Znali su da je Amerika daleko, a da kralj Džejms ne namerava tako daleke podanike da verski uznemirava. Veoma obradovana, što će imati više naseljenika, Virdžinija-kompanija – pristade. Dala im je kredit, poslala im brod simboličnog imena “Mayflower” i oni su otplovali.

Grupa dečaka, koja danas podiže letnji izletnički logor, praktičnije bi se latila tog posla, jer je njihovo otkrivanje Amerike započelo promašajem. Nisu našli zemlju Virdžiniju. Umesto na jugu, iskrcali su se na severu. Kročili su na obalu kao pustolovi – “bez karte i plana”. Nisu imali prava na zemlju ili bilo kakva ovlašćenja da s njom raspoložu. Ali su zato s dečjom genijalnošću odmah sastavili svoju, vlastitu vladu, koja s vladom kolonije Virdžinije nije imala nikakve odnose. “To je bilo izrazito englesko rešenje. Nijedan se Španac na tako nešto ne bi usudio”, smatra istoričar Dž. Traslou

Adams. Ono će uskoro postati tipično američko, jer svaki Anglosaksonac ima u džepu *Charter of independence* (kartu o nezavisnosti).

Ta pobožna odrasla deca stigoše usred jake zime. Dobro su znali da će u početku živeti od lova i ribolova. Imali su i puške i mreže. Kada su se, međutim, zagledali jedan drugome u lice ustanovili su da nikada niko nije ulovio ribu ili ubio neku divljač. Odmah su ulovili neku pticu. Reklo bi se da je bio ćuran, ali oni su pomislili da je orao, pa su ga bacili. Noćno životinjsko dozivanje smatrali su “rikom lavova”. Pošto ih u Engleskoj i Holandiji nije bilo, njima se činilo da ih u Americi ima. Bili su potpuno nesprenni za veliku pustolovinu. Sa sobom su poneli jedva nešto više od svoje evangelističke vere – zdrava tela, ljubav prema drugovima, ali i nešto čiste pameti, strpljivosti i, pre svega, hrabrosti.

Na leđima su nosili teške oklope, pa čak i topove iako je samo jedan jedini čovek, izvesni Miles Standiš, znao kako se s njima barata. U probijanju kroz šikare i trnje vukli su i naoružanje. Zbog toga su često posrtali i padali. Prava je sreća što nigde nisu nabasali na neprijatelja. Inače, nisu imali ni volove, ni krave, ni koze, ni svinje, pa čak ni plug. Tek nekoliko sanduka sa povrtarskim alatima i semenjem luka, pasulja i graška. Prosto neshvatljivo za engleske seljake. Pokazalo se, međutim, da imaju tajnu sposobnost: iako su napustili Holandiju ne bi li pobjegli od industrije, ipak su se neprimetno toliko holandizovali, jer su odlučili da žive od trgovine. Doneli su odluku da trguju sa Indijancima krznom, robu pošalju u Englesku, a u zamenu da iz Evrope nabave osnovne životne namirnice. U početku u Evropi niko nije znao ni gde se nalaze. Ali, zadesi ih glad. “Kako to”, piše Roland G. Usher, jedan od njihovih biografa, “u zemlji, u kojoj je bilo na pretek divljači i ribe, čije su obale bile pune puncate jastoga, jegulja, ostriga i školjki, u čijim su šumama i šikarama bujale bobice, kako su ti avanturisti gotovo umirali od gladi? Možda su samo *mislili* da moraju umreti, kad već jedu ostrige i jagode? Drugi su tvrdili da ta čudna nevolja, u kojoj su se zatekli ti putnici, potiče od njihove puke nesposobnosti da uhvate ribu ili divljač. Biće da je to bilo pravo objašnjenje! Neshvatljivo, ali je tako. Njihove mreže nisu bile dovoljno čvrste, da na obalu izvuku lovinu, a udice su im opet bile prevelike za sitnu priobalnu ribu. Iako su došli iz zemlje, gde se lovi i jede riba, nikada se nisu interesovali kako se to čini. To je bila grdna nevolja”.

I usred toga raja od hrane, koju oni nisu ni dirnuli, odjednom se začuo vapaj za hlebom. Pobožni putnici nisu hteli ništa drugo nego hleba! Hteli su, dakle, nešto što im niko nije mogao dati. Mada su ti hodočasnici bili Englezi, oni su ipak bili potomci one kulture Sredozemnog mora, koja se više hiljada godina unazad hranila ponajviše hlebom: potomci Egipćana i Rimljana. Dve trećine njihove hrane u Evropi sastojalo se od hleba. U Virdžiniji, koja je bila naseljena već nekoliko decenija, hodočasnici bi mogli da imaju hleba. Ovde, gde su se iskrcali, ne. I oni su poverovali da moraju da umru. Njihov vođa, Vilijam Bredford, nije im bez pobožnog gneva subotom govorio reči iz druge Mojsijeve knjige: “Čovek ne živi samo od hleba, nego i od svake reči, koja izlazi iz usta božjih”. Ali njima je zbog hleba bilo teško u duši kao Jevrejima u pustinji. I odjednom je hleb je bio tu. Hleb, umešen od providenja, ponuđen je tim gladnim hrišćanima.

Indijanac po imenu Skvanto, vrlo inteligentan čovek, koji je od engleskih ribara naučio jezik hodočasnika, pokazao im je kako se gaji kukuruz. Oni su već pre toga slučajno otkrili velike zalihe semena, koje je bilo zakopano u zemlji: tu je nekad živelo neko indijansko pleme, koje je zaboravilo to zrnevlje kad je krenulo dalje ili je pleme možda

izumrlo od neke bolesti? Iza te tajne skrivala se neka ćutljiva, nerešiva i turobna romantična priča kao što su velike američke šume. Hodočasnici uzeše to što im je bog dao, a starac Skvanto, koji je s njima poživio još dve pune godine, pokaza im kako se gaji kukuruz. Možda im je govorio rečima kukuruznog zrna, boga kukuruza Mondamina, koje je kasnije u pesmu pretočio Longfelou:

*... Nada mnom ćete vi vladat',
a ja ću vam sluga biti.
Ležaj meni načinite,
da me teška kiša mije
i sunce me posećuje.
Zelene i žute halje
svucite mi, perje šlema.
U zemlju me položite,
na meni da blago leži.
Pokrite me, da ne zebem!
Pazite da ljudska ruka
ne dira moj sveti dremež.
Ne pustite korov, crva
da me jede, ni gavrana
sa graktanjem da me muči:
A dođite, čekajte me,
dok se iz sna ne nasmešim,
probudim se kao mladić,
i uzdignem ruke suncu!*

Taj ih je stari Indijanac Skvanto, čovek izbrazdana lica i oštih lovačkih očiju, saču-
vao od gladi. Broj im se od smrti i bolesti prilično smanjio. Sada je trebalo za dvadeset
jednog muškarca, njihove žene i šestoro dece, zasejati kukuruzom 20 akri (eng. mera za
površinu). Mnogi su bili iznemogli od groznice, ali su ipak bez predaha predano kopali.
Oni su, kako je to izračunao Gudvin, motikom i lopatom iskopali oko 100.000 jamica i
u svaku stavili po dva mala komada ribe, kako ih je Skvanto naučio. Morali su izvući iz
vode možda četrdeset tona ribe i noću stajati s vatrom i štapovima na straži, da gladne
životinjske šape ne iskopaju ribu iz jama. Ali je nađubreno polje divno uspevalo za na-
seljenike. Glad je zauvek proterana. Još ih je samo jednom, posle dve godine, pogodila
strašna suša preteći da spali kukuruzišta. U junu i julu nije bilo kiše. Tada se muškarci
skupiše u maloj zajedničkoj prostoriji Fort Hila i moliše se bez prestanka bogu, moliše
se sedam, osam i devet sati. Idućeg jutra počela je da pada kiša. Bili su uvereni da ih je
bog zaista blagoslovio!

Zaista čudno: ti ljudi, potpuno nevešti da podnesu tu pustolovinu, postadoše čvrsti.
Preživeše bolest, glad i borbe s Indijancima. Sve dok im posle sedam godina nije stigla
velika pomoć: alati, životinje, nove radne ruke. Bio je to veliki ispit. Oni su ga odlično
položili s rečima iz Svetog pisma u srcu: "U milosti si vodio narod svoj, snagom ga
svojom izbavio i poveo u svoj sveti dom!"

Knjiga psalmi, puška i kukuruz – to bejahu tri potporna stuba, s kojima su Džon Edikot i Džon Vintrop pomagali puritancima. Engleski narod se u Americi množio. Ispočetka je tekla struja novih ljudi. Oko 1640. bilo ih je već 14.000 u Masačusetsu, 2.000 u Konektikatu, 1.800 u Hempširu i Mejnu, 1.500 u Merilendu, 8.000 u Virdžiniji. Obala, od Mejna, pa sve dole do Karoline, postade engleska. Samo su u Njujorku sedeli Holandani, a grad nazivali Novi Amsterdam. Dotle se na reci Delaver govorilo švedski. Ali i te grupe naroda pretočile su se u englesku reku.

Svi koji su došli u Ameriku, ostadoše na kukuruzu. Malo čudno, jer su bili navikli na raž i pšenicu. Kukuruz nije tražio puno radne snage. Baš kao i neko povrće. Posao oko kukuruza bio je idealan za žene, jer se radilo bez pluga. U staro doba Nove Engleske žena je u isti mah morala biti majka, baštovan, lekar, pekar, pivar, kuvar, konobar, pralja i krojač. Zato je bilo dobro imati žito, kome treba samo malo pomoći, pa da se od njega dobije velika korist. “Jedna rupa, četiri palca duboka, i četiri zrna kukuruza”, priča Doroti Džiles, “na to nasuvo zgrnuti zemlju motikom, kojom se inače otvaraju školjke! Mesec dana kasnije, i površina, na kojoj još leži đubre od pepela, njiše se na vetru, sva u nežnozelenom lišću. Još jednom priskače u pomoć motika. Dva meseca kasnije i već poigravaju rese oko klipova, koji dozrevaju. Uskoro će se u našim loncima kuvati slatki, mlečni kukuruzni smok. Kad se pun Mesec digne iz mora, obasjaće velike korpe u kojima je nagomilano naše blago; tada će, ne manje zlatni od Meseca, na našim plotovima posetiti klipovi kukuruza...”

Brzo izrastanje naselja u Americi zaista je zavisilo od “brzine kukuruzne biljke”. “Zamislite”, govorio je neki propovednik u Tenesiju oko 1900, “da su naši očevi zavisili od pšeničnog hleba! Trebalo bi im sto godina više da stignu do stena.

Kukuruz daje četiri puta veći prinos po hektaru od pšenice. Traži samo deseti deo semena i svega trećinu vremena između setve i žetve. Pšenica iziskuje neprestano nadgledanje zemlje. Mora se posejati u jesen i devet meseci nadzirati, pre nego što se na kraju može požnjati. I sada zamislite naše pionire, kako u dubini šuma čekaju na žetvu pšenice! Svaka tadašnja žena mogla je svojom motikom za školjke oko svoje brvnare kukuruzom da zaseje parče zemlje. Za to joj je bila potrebna samo četvrtina oke semena. Ako bi to učinila u aprilu, ona i njena deca već šest sedmica kasnije mogli su jesti pečene klipove. I nije morala da bere više, nego što joj je bilo potrebno za jedan dan! Jer, kukuruz se održava čitavu zimu, dobro zaštićen svojom komišinom, koja ga štiti kao nepropustljivi kišni ogrtač. Da li bi pšenica bila tako milostiva? Kad dozri, mora se tačno u određeni dan žnjati, ovršiti, izvežati i smestiti da ne bi istrulila. Čak i kad se sve to uradi, još uvek je bilo teško “privoleti” je da da i hleb. Šta ako domaćin nema mlin! U tome je kukuruz bio bolji prijatelj. Mala zaliha, osušena i strpana u lovačku torbu, bila je dovoljna za krstarenje od deset dana...”

Obrada zemlje je, dakle, bila laka, a na kraju celog posla stajao je drveni avan ili jednostavan “*samp mill*”. I ta lakoća bila je vrlo važna za tadašnje ljude, koji su imali i druga posla. Morali su da grade kuće, s koje će posetiti kukuruzni klipovi, da podižu plotove protiv divljaka. Indijanci su najčešće dolazili samo da se opiju, ali pokatkada i sa zlim namerama.

Budući da su belci jeli kukuruz, crvenokošci su u njima videli ljude. Indijanci Severne Amerike nisu imali kulturu u državi kao organizovani narodi Meksika i Perua. Bila su to siromašna plemena bez ikakvog viška koji bi se mogao pretvoriti u duhovne vrednosti. Ali ti Indijanci su za sve što su imali zahvaljivali kukuruzu. Kada bi ih neko upitao odakle im, oni su sa strahopoštovanjem odgovarali da su ga primili od bogova, s preporukom da ga neguju: divlji kukuruz niko nije video. Preko zemalja severnih i istočnih plemena prošao je neki ženski duh i za sobom u tragovima svojih nogu ostavio kukuruz i bundeve. Preko zemlje Navahosa preleteo je div-ćuran i pustio da mu iz krila ispadne klip plavog kukuruza. U teksaškom zalivu, na nekom priobalnom brežuljku, uzburkano more je zarobilo dva brata. Kada su već pomislili da će umreti od gladi, pojavila su se dva papagaja donoseći im svakog dana klipove kukuruza. Na kraju su uhvatili jednu od tih ptica: pretvori se u lepu devojkicu i pokaza im kako se gaji kukuruz. Kod Seneka-Indijanaca postojala je majka Zemlja, Ataensik, blizanci, dobri Joskeha i zli Taviskaru. Taviskara nije hteo da dođe na svet kao drugi ljudi: on je sebi probio put kroz majčine grudi i tako je ubio. Iz rastrgnutog tela porastao je kukuruz. Joskeha ga je posvetio. Zatim je omogućio da iz tela mrtve majke izniknu i druge biljke: iz pupka joj izraste tikva, iz nogu kitnjasti grašak, iz ramena borovnica, iz glave duvan, zbog čega njegov dim bistri misli. Taviskaru se naljutio na brata zbog takvog čudesnog stvaranja biljaka. Da bi mu ih uništio stvorio je veliku žabu, koja je popila svu vodu na zemlji izazivajući sušu. Videvši zlo Joskeha probode žabi bok. Vode se ponovo izliše, a on gurnu zlog brata u bujicu. Tek tada je Joskeha stvorio čoveka.

Tako je gotovo svako pleme imalo neku drugu priču o stvaranju kukuruza. Važniji od svih mitova, koje su Indijanci pričali začuđenim belcima, behu recepti. Bio je to vrlo lekovit jelovnik! Kukuruz se mogao jesti cele godine, a da čoveku ne dojadi niti da se od njega razboli. Bilo je dvadeset raznih vrsta jela. Osim kukuruznog hleba s borovnicama postojao je recept kako se kaša izgnječenog zarudelog kukuruza peče u vlastitom lišću. Jedan od prvih guvernera otaca hodočasnika, Karver rekao je “da nije jeo ništa ukusnije”. Neka plemena su tvrdila da kukuruz treba sejati zajedno s pasuljom, jer su te biljke praiskonski ljubavnici: stoga se pasulj i obavija oko kukuruza. Belcima je to bilo jasno pa su kukuruzni hleb i pasulj rado jeli zajedno.

A zar niko od tih doseljenika nije pokušao da na novoj zemlji gaji stare žitarice? Neki su to pokušali kad su im iz starog kraja stigle zaprežne životinje i plugovi. Ali uzalud! Odjednom bi se na pšenici pojavilo neko božje prokletstvo. U Novoj Engleskoj prešla je rđa sa žutike (vrsta biljke) na pšenicu. Kolonisti to nisu znali. Optužili su zato pšenicu i uskoro prestali da je seju. Da! Na tom kontinentu, koji će u 19. veku postati pšenični diktator, jedno kratko vreme nije bilo nijednog pšeničnog polja. Trudili su se samo oko raži. Domaćice su znale da raženo brašno pri pečenju učvršćuje meko kukuruzno brašno. Oba ta izmešana brašna dala su novoengleski hleb kome su nadenuli ime indijanska raž. Ko god ga je jeo, žvakao je s njim i sećanje na Evropu.

Kukuruz se, osim za jelo, mogao iskoristiti i kao razmenljivo dobro. U trgovini s Indijancima kukuruzom su plaćana krzna. Već 1633. trampom kukuruza kupljena su krzna dabrova vredna hiljadu funti. Svaki bušel (engleska i američka mera za žito) šest šilinga, a svaka funta krzna dva bušela žita. Tako se čovek mogao obogatiti, naročito ako je zatim krzna s velikim dobitkom prodao u Evropi! Zbog toga za Boston i ostale

napredne gradove Istočne obale ništa važnije nije bilo od gradnje brodova. Može se reći da su ti brodovi bili zapravo izgrađeni od kukuruza, koji se umnožio s krznom.

Bili su to novi ljudi, čiji izraz lica više nije imao nikakve sličnosti sa izgledom njihovih rođaka s one strane okeana. To je poznato, premda 1700. još nije bila otkrivena fotografija.

Učinile su to dve stvari. Ponajpre rad u kome su svi učestvovali. U jednom opisu Merilenda oko 1700. piše: “Sin u kući radi baš kao i sluga, tako da oni svoj hleb zajednički zasluže, pre nego što ga jedu”. A drugo: u toj prostranoj Americi nije vladala nestašica zemlje.

Ako bi nekom seljaku u Evropi propala letina, onda je to bila osuda na smrt. U Americi je bilo drukčije: ako bi se neko parče zemlje pokazalo kao loše, nedovoljno plodno, farmer je išao dalje. Sekao je šumu, kao Indijanci, đubrio ga pepelom od drveta i gajio kukuruz. Zemlja, u koju je krenuo, nije bila baš ničija. Pripadala je kralju ili engleskom društvu, a 100 akri koštala su dva šilinga. Čak i kada farmeri nisu imali novca za kupovinu zemlje, vlast ih nije terala na plaćanje duga, jer je seljak s puškom i sekirrom držao Indijance podalje od kolonijalnog zemljišta. Tako se američki farmer kretao naokolo kao “putujući zemljoradnik”. Nešto novo u istoriji čovečanstva! Baš onako kako su to činili odgajivači stoke idući s lošijeg na bolje terene i pašnjake. Najbolja zemlja se nalazila pokraj reka. Svaka im je mogla služiti za navodnjavanje baš kao Eufreat. Uz to bile su trgovinski put za njihove proizvode. Izgradnja puteva bila je skupa, a kola su koštala više od čamaca. Prodiranje farmera u divljinu podstaklo je brzo naseljavanje američkog kontinenta, a zabrana engleskog kralja (1763), da se s naseljavanjem ne ide dalje od Aleghanija, bila je dovoljan uzrok za američku revoluciju. Brda nisu mogla da budu prepreka farmerskoj težnji za seljenjem na bolju zemlju i veću žetvu. Ta je težnja bila ujedno i težnja Amerike prema zapadu; ista ona težnja koja je naseljenike dovela u Ameriku. Iz starog sveta, krećući za suncem, gonio ih je mistični, neobjašnjivi nagon, koji se provlači čitavim kulturnim svetom, ali nema ništa zajedničko s “težnjom prema jugu”. Lako ga je objasniti glađu za toplinom.

U 17. i 18. veku novac u Americi nije imao veću ulogu. Kapitalistički se mislilo u gradovima, koji su ležali na ekonomski procvetanim istočnim obalama. Novac je u najvećem delu zemlje imao manju vrednost od žita, vode, sekire ili oružja. Pre svega manju od ljudske ruke, koja se nije mogla nadoknaditi novcem. Tegoban život i lične opasnosti, s kojima su se pojedinačno suočavali, činili su im svakodnevicu težom nego u Engleskoj. Ali im je u isti mah bila i lakša. Nije bilo velikih, nevidljivih zamki agrarnog kapitalizma i industrijske ekonomije, koje bi farmera svakog časa mogle da razvlašte i udave u moru obaveza.

Život u Engleskoj postao je težak. Iako je pritisak lordova bio nešto manji, poprimajući obeležja novog veka, položaj sitnog seljaka nije se bitnije popravio. Pritiskale su ga nove opasnosti. Kad je Engleska počela da konkuriše holandskoj industriji sukna, seljak je osetio da je ta “zver” krvoločnija od lava. Ovca više nije bila bezazlena. Stada

su se neverovatno razmnožavala. Za njihovu "ljubav" plodne njive postadoše pašnjaci. Računa se da je oko 1700. godine, zbog pohlepe lordova za profitom, bar polovina plodne zemlje u Engleskoj i Velsu pretvorena u pašnjake za ovce ili su parcele ograđene za plantažno gajenje stočne hrane. Žetveni prinosi su sve više padali, a cena žitu neprestano je rasla. Vlasnici zemlje bili su sasvim ravnodušni, jer im je šišanje ovaca više donosilo zlata nego pet žetvi. Svakih dvadeset godina očajni narod je jurišao na omrznute ograde, rušio ih i palio. Pucalo se na narod ne bi li se oterao s pašnjaka kojima su se ogromna stada ovaca sve više približavala. Prava karikatura mira. To nije bilo doba jagnjeta, na koje je mislio Isus Hristos.

Čitava područja su opustela. Seljaci, koji su tu živeli, odbegli su u gradove, tražeći hleb u industriji odeće. Postadoše robovi ткаčkih razboja. Gradovi nabujali novim stanovnicima pojačali su tražnju za žitom. Ni kralj niti parlament nisu sprečili propadanje staleža sitnih seljaka. Umesto toga dogodilo se nešto drugo, što je sitne seljake strašno pogodilo. Neka vrsta "revolucije odozgo". Rađanjem novog naučnog mišljenja udaren je temelj "novoј agrikulturi".

Pošto nisu seljacima vratili zemlju, koju su im zaposele ovce i plantaže šafrana, a tražnja za agrarnim proizvodima neprestano je rasla, bogati i lukavi smisliše jednostavnu poruku – zemljom treba racionalnije privređivati. Rečeno – učinjeno. Džetro Tal (1674-1741), pravni zastupnik, koji je napustio profesiju, da bi se posvetio poljoprivredi, izumeo je prvi mehanički plug, kombinovan s uređajem za sejanje: jedan konj je vukao niz kuka, a iza njih kroz cevi slivalo se seme u brazde. Pobožni seljaci su se krstili u čudu, ali pametni su u tome videli veliki napredak. Stavljanjem zrna u brazde, dosta duboko, umesto da se naslepo naokolo rasipa, ono će biti bolje iskorišćeno, a ptice kradljivice neka rade šta znaju. To je bio početak modernog ratarstva. Savremenik Džetro Tala, čuveni vikont Taunsend (1674-1738) pronašao je nove metode isušivanja močvara i novo krečno đubrivo (mešavina kreča, gline i peska). Taunsend je Englezima pokazao da repa ne daje samo dobru stočnu hranu, već da iza nje ostaje izvrsna zamlja. On je svojim zemljacima dokazao vrednost deteline kao proizvođača azota za bogatije otkose sena. Njegov najveći doprinos bilo je, međutim, uvođenje četvorogodišnjeg ciklusa u plodoredu. Konačno svaka njiva se mogla obraditi svake godine! Njegov ciklus – pšenica, repa, ječam, detelina (umesto poslednje dve kulture mogli su se sejati zob ili pasulj) osigurao je plodnost tla bez upotrebe veće količine veštačkog đubriva. To je staroj tropskoj i dvopoljnoj poljoprivredi zadalo težak udarac, koji je ona i zasluživala. Dokazala se tesna veza između obrađivanja njiva i timarenja stoke, postignuta gajenjem jeftine, suve hrane.

To nije bilo ništa manje nego uvod u moderno ratarsko-hemijsko mišljenje, koje su u 19. veku nastavili Hamfri Dejvi i Libig. Bez Torija Taunsenda i njegovog učenika Bakevela (1725-1795) Engleska bi verovatno doživela strašnju revoluciju od Francuske. Reforma ratarstva zaista je napravila hleb za engleske gradove, ali s tragičnim posledicama po one koji su ga kopali slabim alatom. Za seljake je to bila katastrofa. Od koristi za sve, oni su samo imali štete. Nisu mogli da zaustave uvođenje nauke u ratarstvo... Sa starim načinom oranja i sejanja posna zemlja Engleske ne bi prehranila njene stanovnike. Trebalo je orati dublje slojeve i temeljitije sejati, da bi se bolje žnjelo, ali to su mogli samo mudri i bogati. Naučnici, koji su to stvorili, mislili su "na čovečanstvo, ali

ne i na čoveka”. Jednostavne duše bile su gurnute u stranu. Ako je i koji seljak ostao na rodnoj grudi nije mogao da bude konkurentan. Zaglibio bi se u prljavštini i neopisivom siromaštvu.

Književni istoričari pitaju pokatkad za izvore “sentimentalnosti”, koji su iz dveju snažnih literatura, engleske i nemačke, oko sredine 18. veka stvorili rezervoare bolećivih suza zbog prolaznosti života. Jedno od tih vrela teče sigurno iz ekonomskog doživljaja: pesnici oplakuju propast sreće u ravnici čak i onda, ako to sami i ne znaju. Tako Džordž Krab (1754-1832), sa žalošću i gađenjem konstatuje da je sve što je video u selu čoveka nedostojno. Seljak je “kreatura, u kojoj ima manje života nego u mokroj grudvi zemlje”, a sam seoski život “odvratn prizor”. A Oliver Goldsmit piše u svojoj pesmi “Napušteno selo” crne stihove:

*Teško je zemlji, što joj plenom zla,
bogatstva rastu, seljak skapava.
Lordovi kao knezovi
svejedno: vetar ih diže i lovi.
Seljački stalež kada rasap stiže
Za zemlje spas se više ne diže.*

Da li se Amerika mogla tada osećati zaštićenom od ovakvih prilika? Proterati orače s njihove zemlje i naterati ih u gradove, činilo se čoveku, kakav je bio Bendžamin Franklin, koji je mrzeo industriju, vrhom socijalnog zločina. Ocenjujući stanje, koje je engleskim seljacima pričinila vuna, on piše 1760:

“Nijedan čovek, koji poseduje samo komad zemlje, koji seljačkim radom prehranjuje svoju čeljad, nije dovoljno siromašan a da kao radnik kuluči za fabrikanta. Zar nema dovoljno zemlje u Americi? Stoga kod nas neće industrija nikad značiti nešto naročito.”

On još s većom oštrinom izražava ogorčenje prema onima koji hoće narod da odvoje od njiva:

“Postoje, čini se, samo tri puta, kojima neka nacija može steći bogatstvo. Prvi, koji su odabrali Rimljani, jeste rat: pljačkanje suseda. Drugi je trgovina: dakle prevara. Treći, jedini pošteni put, jeste ratarstvo: čovek dobija prihod i kamate od useva, koji je bacio u zemlju – dar božji i najveće čudo!”

Takvo mišljenje nije bio put kojim će kasnije poći Amerika. Ali je Franklinova tvrdoglavost ipak bila dobar barometar za ono što je u američkim očima vredela Evropa. Ona je neprestano padala sve dublje. Kad su se brodovi iseljenika sa svojim Englezima, Škotima i Ircima usidrili u Njujorku i Bostonu, iz njih su se čuli uzdasi sreće. Amerikančev ekonomski prezir prema Evropi nije se, međutim, ogledao samo u tome što je odbacivao loše stvari, koje su odande stizale, već, začudo, i u tome što nije hteo da preuzme čak ni ono što je tamo bilo dobro. On je prema “pretvaranju ratarstva u nauku” u početku bio sasvim ravnodušan. Njegova zemlja je bila velika, tlo devičanski netaknuto. On ju je samo otkrivao, a ne stvarao. Šta će mu tehnički napredak? Njega je mamila daljina, a ne dubina; vedrina neotkrivenog života, a ne strogo i mučno mozganje kako da se staro učini boljim. Kad je 1799. Tomas Džeferson, kasnije predsednik Sjedinjenih Država, seo i, kao naučnik ratarstva, počeo da usavršava farmerov plug, oni ga uopšte

nisu razumeli. Smatrali su to za igrariju. Šta se to na plugu još može usavršiti? Još je u Dikensovo doba napisala Anglo-Francuskinja Heriet Martineu: da je veličina zemlje, težnja za daljinom, apetit za novom zemljom, “čini se, uzrok svakog delovanja i lek svih zala”.

Osobina civilizacije novog dela sveta bila je kao i u Evropi – imalo je i bogatih i siromašnih ljudi. Samo nečega, čini se, nije bilo: gladi. Jer bi za stvaranje gladi bilo potrebno hiljadu godina loše vladavine ili iscrpljivanja zemlje. Toga nije bilo u novom delu sveta. U zemlji, gde je nadničar imao malu kuću sa bašticom, siromaštvo nije bilo isto što i glad.

Da, ali samo u miru. Šta ako ljude pritisne iskušenje da zarate? Teško da je postojala zajednica u istoriji koja je za takvu pustolovinu bila slabije naoružana od onih trinaest republika, koje su 1773. nepobedivom kolosu bacile u lice svoj izazov. Britansko svet-sko carstvo bilo je mnogo veće od antičkog rimskog carstva. Džordž III engleski bio je u isti mah i veliki mogul Indije. Dijamanti i gvožđe, zlato i čelik, ugalj, vuna, platno, začini: tom čoveku pripadalo je ne samo sadašnje bogatstvo, nego i ono nerođeno u budućnosti. Amerika nije imala ništa, osim svojih žetvi i šuma.

Vek i po Amerika je imala hleba. Svake godine, u prvom redu kukuruza, zatim raži i nešto malo pšenice. Svaki put baš onoliko koliko je ruci orača bilo potrebno da ga zagriže i ponudi ustima najbližeg grada. Da li je to moglo biti dovoljno za neki strašan rat? Prvih meseci se pokazalo da su se advokati i pisci, istina, za rat moralno dobro pripremili, ali da su zanemarili tehničku stranu oružja. Puške su bile loše, topovi nepoznate mašine, posade odlične u bici, ali svadljive i nedisciplinovane u ratu, pogotovo tokom sedmogodišnjeg zamaranja i iscrpljivanja. Mnogi su ih zbog toga gorko proklinjali. Bilo je mnogo bolje, uveravali su, da nisu kraljev čaj u Bostonu sasuli u more, nego da su mu platili traženu carinu!

Ali, gle čuda! Taj rat, iako bi ga trgovci, da je neko njih pitao, najradije prekinuli, nije izgubljen. Samo zahvaljujući jednostavnoj logici zemlje, koja je i dalje proizvodila hleb i logici farmera, koji su izneli rat na svojim leđima. Svuda u svetu seljak hoće mir, prepušajući trgovcima korist od ratnih zapleta, jer je pobjeda ono što hrani trgovinu. U Americi je bilo drugačije. Američki je seljak možda mogao nešto malo da dobije, ali je mogao i sve da izgubi, ako se izgubi rat. Postao bi ponovo evropski seljak: morao bi veleposednika, pred kojim je nekad utekao, ponovo da stavi na svoja ramena, a s tim i evropsku glad u njenom engleskom ili francuskom obliku. Na to nije bio spreman. Zato se i borio.

Gradovi na Istočnoj obali živeli su ponajviše od ribe. Nje je nestalo kada su Englezi zabranili isplavljanje. Pa ipak nije bilo gladi. Zato se Vašington, 1779, mogao odvažiti da razori četrdeset velikih indijanskih mesta i da pri tom spali 160.000 bušela kukuruza. Opasan potez koji on, međutim, ne bi mogao povući da nije računao s dobrom žetvom. Čini se da je svakako bilo važnije otežati protivničkoj strani snabdevanje nego osigurati kukuruz za samog sebe.

Vojnici su se strašno napatili zbog nedostatka kola i puteva. Žita je bilo dovoljno, ali je po zimi snabdevanje armije bilo gotovo tehnički nemoguće. Godine 1780. piše vojnički lekar Tačer: “Sneg je visok četiri do šest stopa, a putevi su neprohodni. Ne stižu nam zalihe hrane... Vojnici su zbog hladnoće i gladi preslabi za izvršenje svojih dužnosti...” Sam Vašington hvali vojsku:

“Preostalo nam je da hrabrost i strpljivost stavimo na najteže iskušenje. Često se događalo da prođe i nedelju dana bez hleba ili mesa – katkad i bez obe namirnice. Ponekad su vojnici jeli konjsku hranu. Hleb se pekao od heljde i kukuruza, ako ih je bilo. Naši vojnici odlikovali su se herojskom strpljivošću ...”

Ali nije bila glad ono zbog čega bi se morao prekinuti rat: problem je bio u transportu. Nije postojao vozni park, niti sabirna mesta, ljudi su bili neiskusni za ratnu privredu. Ljudi, poput onog Kristofera Ludvika, pekara iz Filadelfije, koji je preduzeo sve ne bi li snabdeo pobunjeničke vojske, bili su retki... Istina, postojale su evropske ratno-privredne metode za snabdevanje vojske dovoljnim količinama hleba. Fridrih Veliki, o kome je Vašington verovatno mnogo čuo od svog pomoćnika, generala fon Šteubena, preporučio je, na primer, da se brašno smesti u neko “utvrđeno mesto”, od koga se vojska ne sme nikad udaljiti više od pet dana marša. Tako bi poljska pekara ležala u sredini između tvrđave i vojske, a brašno bi joj se dopremalo pod zaštitom konjice. Na taj način ratna linija ne bi se udaljila od poljske pekare za više od dva do dva i po dana marša. Budući da je hleb ostajao svež otprilike osam dana, trupe su bile osigurane od gladi. O tome piše Adolf Kaspari u knjizi “Privredna strategija i vođenje rata”. Ali, kada je to kralj tako naredio – u najboljem maniru 18. veka. To se, na nesreću, moglo primeniti samo u Evropi, u onoj rokoko-Evropi, u kojoj su ratovi i marševi još ličili na šahovsku igru. Mlađa Amerika nije poznavala tu vrstu rokoko-ratova. Kolonijalni ustanak, u kome se radilo o biti ili ne biti, a takav je bio Vašingtonov rat protiv Engleske, nije se mogao voditi tako uredno i “geometrijski”.

Nema sumnje da je engleski neprijatelj, koji je bio snabdeven, u početku vodio svoj rat na zdravijim ekonomskim temeljima. Život u engleskom Njujorku bio je lakši od života u vojsci “buntovničkog vođe” Džordža Vašingtona. U sedištima engleske uprave vladao je najstroži red: tu su i pekari bili pod nadzorom. I vojnici i građani dobijali su dobar hleb po razumnoj ceni. To je imao na umu engleski komandant, kad je obnovio predratni običaj – da se hlebu odredi stalna težina. Pri tom je i pekaru bio dopušten izvesni dobitak, ali se u tome svemu strogo postupalo. Godine 1777. bilo je određeno da se hleb, težak tri funte i četvrt, mora prodavati po 14 penija. I nije bilo tog pekara koji bi se usudio da smanji težinu vekne, jer je morao u hleb da utisne svoje inicijale.

Na protivničkoj strani skladišta su bila prazna. Ali je od nestašice hrane mnogo više zaprepašćivala oskudica cipela. U zemlji, koja je bila bogata stokom i mogla je preraditi dovoljno kože! Ali, u Americi je ta industrija bila nepoznata.

Da nije bilo prave nestašice hrane, dokazuje i činjenica kada je Kongres 1779. pozvao države da vojsci pošalju brašno i kukuruz. Od te ideje se, međutim, odustalo pa je umesto brašna i ostalih stvari za pečenje hleba upućen novac, jer bi transport iz država, koje su bile znatno udaljene od fronta, učinio brašno i kukuruz skupljim od onoga što se moglo kupiti na licu mesta. U normalnim prilikama ne bi se moglo dogoditi da više miliona ljudi, od kojih je 90 odsto bilo ratara, s malim trudom ne prehrani tako malu

vojsku. Ali, tadašnji položaj tog naroda nije bio sasvim jednostavan. Mnogo teže od transportne krize i nestašice robe, kao ratne posledice, bilo je jedno drugo teško iskušanje koje je pripretilo pobjedu: neprijatelj je iz Londona potpalio inflaciju. Godine 1780. vrednost američkog novca prema zlatu pala je 4.000 procenata. Cene su rasle usprkos obilnim žetvama. Pismo, koje je gospođa Adams uputila svome mužu Džonu Adamsu, kaže da je bušel kukuruza stajao 25, a raži čak 30 dolara. Takav nagli skok cena pokvario je prijateljski odnos između grada i sela. Farmere su, kao i svakoga, ko je imao nešto na prodaju, optuživali za zelenaštvo. Zapretio im je čak i sam Džordž Vašington. U pismu, upućenom Vorenu i Džonu P. Kastisu, on nagoveštava stroge mere:

“Ako se neki ljudi ne budu držali razboritih cena i ako se i dalje budu ustručavali da dobavljaju za život važne stvari, tako da se one mogu kupiti, onda će nas veliki zakon samoodržanja naterati da ih na to prisilimo.”

Pitanje je, međutim, da li je inflacija baš toliko povećala budžet farmera. Naprotiv, sitni farmeri su se potkraj rata uznemirili, a dokaz je da im nije išlo baš najbolje.

Bilo je već vreme za mir (1783). Oslobođenje nije izvojevalo samo američko oružje i tvrdokorna istrajnost demokratskih farmera: tome je doprinelo i držanje Francuske, starog neprijatelja Engleza. Tek što je izvojevana pobjeda, a već se pojavile novi, teški problemi za mir. Zemlje engleske krunice, ogromni veleposedi torijevaca u Americi podijeljeni su ratnim veteranima. Drugi su se, kao što se to uvek dešavalo, osetili zapostavljenim. Posle rata usledila je ekonomska kriza. Farmeri nisu mogli da nađu prolaz za svoju robu, a poreze i zakupnine, koje su se nagomilale, nisu mogli da plate. Neki otpušteni oficir, Džon Šej, skupio je nezadovoljne farmere i poveo pobunu. Godine 1787. ustanak je ugušen, ali su svi učesnici pomilovani. Bio je to samo poslednji trzaj velike narodne groznice, koji je polako izlazio iz ratne krize. Nešto malo anarhije posle rata, a ne ozbiljan potres u zemlji, u kojoj je, začudo, svako imao hleba.

90

Gotovo sav hleb dolazio je samo iz zemlje. To je zahtevao **Frenklin**. Ali, ljudi su počeli da razmišljaju. Jedan od sporova, koji se duboko ukorenio u tadašnji javni život, odnosi se na idejni sukob između državnog sekretara Aleksandra Hamiltona i Džefersona, ministra spoljnih poslova. Hamilton je shvatio da je Amerika bezmalo izgubila rat, jer nije imala industriju. Želeo je da se Amerika preko noći obogati. Ona mora postati nadevropska, zemlja bankarskih i parobrodskih magnata. Tomas Džeferson je smatrao da se novac ne može jesti. Zato je oslonac tražio samo u farmerima. Retko se kad dogodilo da su bili složni. U mlađim državnim tvorevinama (Amerika je tada bila još “mladić”) zemlja nema mnogo poverenja u novac, a finansijski kapital u zemlju. Svako smatra sebe za jedini stub... Ali, jednom se dogodilo da su se industrija i zemlja ujedinile u simbol snage i američke budućnosti. To se dogodilo onog časa kada je Oliver Evans sagradio mlin u Filadelfiji. Sedmospratni parni mlin! Takvog nije bilo u Evropi iako su u njoj živeli mnogi pronalazači i tehničari.

Bio je to engleski pronalazak. U Americi tog doba još nije bilo pronalazaka. Džems Vat je bio genijalac, koji je svet u sledećih 150 godina upregao u svoju ideju. Para!

Para! Besnu silu vodene pare pod pritiskom sabio je iza klipa i iskoristio njeno munjevito širenje. Voda i vetar su izgubili utakmicu kao puki amateri: da li je to bilo moguće? Kad je 1641. Francuz Salomon de Kaus izjavio da se para može upotrebiti kao pogonska snaga, zatvorili su ga u ludnicu. Englezi nisu Vata utamničili, ali kad je pored Temze sagradio parni mlin, londonski mlinari digoše dreku i novitet začas izgore. Ponovo ga je izgradio: Vatove parne mašine sa upregnutih 40 konjskih snaga pokrenule su dvadeset pari mlinskih kamenova. Svaki par mogao je da samelje 10 bušela pšenice na sat. Konkurenti u okolini osiromašise, a novi mlin po drugi put razoriše (1791). Da li spolja ili iznutra, to se ne zna; vatrogasci, koji su hteli da ga gase, nisu mogli da se probiju, jer su mesto opseli ljudi, koji su prećutno odobrali paljevinu. Profiti mlinara starog stila ponovo porastoše, a parne mlinove zaboraviše. Ali samo zakratko. Prihvatio ga je Oliver Evans u Americi. Taj čovek iz Njuporta (1756-1819) imao je produktivan tehnički mozak, koji je pretekao tri generacije. Baš u Edisonovo doba.

Džems Vat je zapravo bio sanjar. Njega je u svojoj knjizi "Gvozdeni anđeli" opisao Valter Kajlen kao čoveka kojem je više pristajalo da bude pripovedač, nego pronalazač. Vata je na gradnju mašina naterala samo nevolja. Za razliku od njega, Oliver Evans bio je čovek od akcije: ničim se drugim nije bavio osim tehnikom.

Takvih mozgova jedva da je tada bilo u Americi. Ali je zato bilo mnogo prostora i odlučnosti. Amerika je prespavala mnogo toga dobrog što je u Evropi već postojalo. Smatralo se da to nikome nije potrebno. Neke druge stvari su, međutim, brzo usvajane i prenošene. Za ono za šta je negde bilo potrebno 1.500 godina da se stvori, Americi je bilo potrebno katkad samo 150 godina. U mnogim stvarima razdoblja su prolazila jedno pokraj drugog. Godine 1620. za drobljenje kukuruza upotrebljavao se još primitivan avan. Stupa je pravljena od izdubljenog debela drveta ili se za to koristio panj. Tučak je takođe bio od drveta, s ručicama na obe strane. Taj udarač je obično vezivan o vrh grane mladog i naročito elastičnog stabla. Tako su ljudi koristili snagu drveta, jer bi se posle svakog udarca udarač svaki put podizao. Tako je nastao poznati "mlin-stupar".

Mogao se čuti iz velike daljine. Kada lađa izdaleka u maglama ispred Long Ajlenda nije mogla odmah da nađe pristanište bilo joj je dovoljno da zaokrene kormilo tamo odakle se čuo "tutanj kukuruznog mlina-stupara". Već 1621. guverner Jerdli podiže u Virdžiniji prvu holandsku vetrenjaču. Indijanci su se užasavali. Njene dugačke ruke i zube, "koji su zrna sitno mleli", kao da su pokretali zli dusi. U tome se Indijanci nisu razlikovali od ljudi Srednjeg veka. Jedino su se razlikovali po tome što je ujam bio samo šestina meljave tako da nije bilo mržnje prema mlinarima.

Prvi rimski mlin na vodu sagrađen je na američkom tlu nekoliko godina kasnije – 1631. u gradiću Dorčesteru. Mlin pradavnih vremena, vodeno mlinsko kolo starog doba, pogon na vetar kao u Srednjem veku: svega toga bilo je sve dok Oliver Evans nije skočio miljama napred. Vat u suštini ništa nije izmenio, osim pogona na koji je radio mlin. Amerikanac je, međutim, uneo pravu revoluciju u njegovu unutrašnjost idejom da mašina osim mlevenja u isti mah obavlja i sve ostale poslove. Mnogo toga, što je do tada morao da radi sam mlinar i to s naporom, sada je obavljala mehanika. U tu svrhu Evans je izmislio elevator, pokretnu traku, koja je sa spoljne strane vukla posude kojim je zahvatano žito; "žitni transporter" s dva puža u obliku burgije, nasaden na trupac, koji se okretao; "raspodeljivač brašna" s nizom uskih, tankih drvenih listova, koji su

spiralno zahvatali brašno. To je bio čuveni “hopper-boy” ili mehanički sluga. Ruka koja se horizontalno okreće i baca brašno u stranu, kad ono, još toplo, dođe s mlinskih kamenova. Zatim je tako prikupljeno padalo prema sredini, odakle je izlivnim žlebovima sipilo naniže, da bi se na donjem spratu prosejalo. Beskonačni puž s ugrađenim grabuljama, to je bilo nešto novo, gurao je brašno horizontalno pred sobom. Kasnije je padalo samo, usled vlastite težine, za dalju obradu. I sve to mehaničkim putem! Sada je mlinar mogao da posmatra kako mu mlin melje i kako se samleveno brašno baca u lađe, koje čekaju sa strane.

Već 1791. *“Liverpool Advertajzer”* iz Amerike prima izveštaj:

“Oliver Evans, Amerikanac, darovao je svetu genijalni model novog mlina za žito. Čudna konstrukcija: bez ikakve upotrebe ručnog rada diže se žito tuđom snagom na najviši sprat, gde se najpre čisti. Zatim se spušta u mlinske levke, gde se, kao i obično, melje; zatim brašno putuje ponovo gore, gde se pomoću mudre i isto toliko jednostavne naprave razastire i hladi; potom se ono ponovo spušta i prolazi kroz proces prosejavanja. Taj je lanac novotarija na čast svome pronalazaču; on će s tim zaraditi čitav imetak, jer mu je Kongres Sjedinjenih Država zagarantovao isključivo pravo na četrnaest godina. Po njegovim planovima već je izgrađeno niz mlinova, koji izvršno služe svojoj svrsi. Prisiliti neživu stvar da čovečanstvu daje ono za šta je inače potrebna ljudska radna snaga, to će baš za mladu zemlju, u kojoj nema dovoljno radnih ruku, biti od najvećeg značaja!”

Bilo je to osam godina posle sklapanja mira. “Liverpool Advertajzer” je tačno predvideo. Tim pronalaskom nije samo olakšan rad na osnovu koga se bogatio mlinar. Pojava Olivera Evansa bila je epohalna i zato što je on pedeset godina pre drugih Amerikanaca shvatio ono što je bio veliki problem za deo sveta koji nije imao dovoljno radne snage – napravio je mašinu koja je štedela radnu snagu.

Baš onde, gde je Skvanto poučavao ljubazne hodočasnike kako se koristi stupa, dizao se posle pet generacija sedmospratni parni mlin! Vrtoglava aparatura vukla je reku žita na mlevenje. O svemu tome brigu je vodio kućni, utamničeni, nevidljivi gigant. Para! Sa svojim ramenima od oblaka. Jači od mlinarskog roba Samsona, koga su zarobili Filisteji, da im melje žito; jači od rimske vode, od pompejskih mlinova na životinjski pogon ili od holandskog vetra.

Toga u Evropi nije bilo. Možda u starom svetu nije postojao sedmospratni mlin, jer nije bilo toliko žita da bi se u njemu mlelo. A šta se u isto vreme događalo u obožavanoj Francuskoj? Kako je izgledao hleb, koji je jela Francuska? I ko je u njoj još uopšte jeo hleb?

PETA KNJIGA

Hleb u 19. veku

La terre n'est pas labourée
Et le blé devrait, abondant,
Jaunir la zone tempérée.
Et, du pôle au tropique ardent,
Déchirons le sein de la terre
Et, pour ce combat tout d'amour,
Changeons les armes de la guerre
En des instruments de labour.
On n'arrête pas le murmure
Du peuple quand il dit: J'ai faim,
Car c'est le cri de la nature:
IL FAUT DU PAIN. IL FAUT DU PAIN.

*Neobrađena zemlja ćuti,
A trebalo bi da od žita sva blaga zona se zažuti.
Razd'rimo zemlji nedra skrta
Od pola do pojasa vruća,
I za tu ljubav, zbog te bitke,
Oružja bojna, sablje britke
U radna prekujmo oruđa.
Kad narod kaže: glad me mori,
Taj mrmor ne spreči niko,
Jer krik taj sama narav stvori:
O, treba hleba. Treba hleba!*
PIERRE DUPONT
Muse populaire
(1850)

MOŽE LI NAUKA DA SPREČI REVOLUCIJE?

91

“Okolo 1750. godine”, piše Volter, “počela je nacija, prezasićena romanima i pozorišnim komadima, da razmišlja o žitu...”

Bilo je kasno. Možda i prekasno?

Renesansa i barok bili su 1750. već odavno prošli. Sećanje na pravdoljubivog kralja Anrija IV, koji je želeo svakom Francuzu da podari “sopstvenu kokošku u loncu”, već

je izbledelo. Nasledio ga je faraon Luj XIV. U kakvom su stanju siromašnu Francusku za sobom ostavili njegov dvor, njegovi porezi i njegovi ratovi?

Godine 1689, ceo vek pre početka Francuske revolucije, napisao je gorki La Brijer:

“Čovek može u polju da zapazi dva bića divlja pogleda. Čini se da su muško i žensko, crni su, suncem opaljeni; oni pripadaju zemlji u kojoj uporno prekopavaju. Oni se ponekad mogu oglasiti ljudskim glasom i kad se usprave, izgledaju zaista kao ljudi. Ali, šta ja govorim – to i jesu ljudi! Noću se povlače u svoje duplje, u kojima žive od nečeg tamno-brašnjavog, od vode i korenja. Oni nama ostalima štede trud oko obrađivanja zemlje – zapravo bi se i njima moralo dopustiti da jedu hleb, koji gaje.”

Mravlje društvo, kojim se bavio Darwin, bilo je bez sumnje bolje organizovano: ono je jelo žito, koje je sâmo žnjelo. U sjajno doba Luja XIV moglo se videti kako francusko seljaštvo u okolini Bloisa na pašnjacima jede koprive i strvine. Na međama livada moglo se naići na mrtve žene i decu sa ustima punim neprevarenog zeleniša. Na grobljima su čučali ludaci i glodali kosti mrtvacu. U okolini Angersa bilo je 1683. mnogo seljaka, koji su imali samo hleb od paprati. Ko bi ga jeo, taj bi umro. Godine 1698. u izveštajima državne uprave stoji da Francuska počinje da izumire. Vladala je neopisiva glad. Oko 1715. umrla je, kaže Taine, trećina – šest miliona stanovnika. Kakvog li uvoda u 18. vek, u najveće stoleće Francuske i jedno od najvećih razdoblja sveta!

“Prvi kralj Evrope”, pisao je Sen Simon o Luju XIV, bio je veliki kao kralj prosjaka. Čitavo njegovo kraljevstvo bilo je jedna jedina bolnica, u kojoj umiru sramno pokradeni. Postali su baš to, prosjaci, jer im je sve što su imali – oteto. Pre nego što su ljudi jeli travu kao ovce i umirali kao muve (kako reče biskup šartreski), oni su ipak pokušavali da sakriju delić svog žita ili nedeljni kaput, jastuk ako su ga imali. Ali to nije ništa koristilo. Uterivači poreza, kako izveštava 1750. ministar D’Argenson, provaljuju u pratnji seoskih bravara i tamo gde su vrata zaključana otimajući i prodajući stolice i stolove, posteljinu, prozore i alat seljaka. I šta se dogodi sa tim ljudima? Reke prosjaka, povorke skitnica, vojske proteranih vukle su se Francuskom od severa do juga. Jedan savremenik, Letrosne, piše 1779:

Skitnice su u ovoj zemlji kao strašna kuga; one se ponašaju gotovo kao neka neprijateljska vojska, koja se tumarajući po planu, hrani, kako joj se sviđi: samo što ne raspisuju ratnu kontribuciju... Imaju oštre vrebajuće oči, kojima ocenjuju kuće i dvorišta; oni dobro poznaju stanovništvo, njihov broj i navike. Jao svima, za koje se misli da imaju novca. Koliko se samo danas događa razbojništava i provala u Francuskoj! Koliko ima ubijenih putnika, provaljenih vrata, spaljenih kuća! Kolju se sveštenicij, muče vlastelini i udovice – ne bi li se pronašlo tobožnje ili stvarno blago!

Za zločincima traga silna policija čije je izdržavanje veoma skupo. Jednom je policija u toku jednog jedinog dana uhvatila čak 50.000 prosjaka. Pošto svi nisu mogli da stanu u tamnice, mnoge su smestili u bolnice. Vrlo razborito, nema šta. Na pravo mesto, jer su mnogi poludeli od gladi pa su nedela počinili u delirijumu. Kralj na to odgovara velikim ulaganjima u nekoliko novih, ali tvrdo izgrađenih popravnih zavoda. One, koji su mogli da podnesu garancije za svoje buduće ponašanje – puštali su na slobodu. Većina to nije mogla; oni krepkiji upućivani su na prisilni rad na brodovima, a veći deo, iscrpljenih i izmorenih, ležao je godinama na državnoj slami. Izdržavanje takvog jadnog bića vodom, hlebom s dve unce soljene slanine, koštalo je državu pet sua na dan. Ako u računovod-

stvenim knjigama pročitamo da je kralj za tu brigu trošio godišnje ceo milion, onda možemo zamisliti kako su u tim popravnim zavodima ljudi ležali kao robovi u barci.

A donedavno su bili vredni seljaci? Većim delom. Oni koji su to posmatrali – pisci, ekonomisti, advokati – počeli su da pitaju sebe i druge, nije li se tim ljudima moglo korisnije da pomogne, dok još nisu počeli da umiru. Sen Simon nema nipošto pravo kada kaže da su tada ljudi na svakodnevnu nepravdu odgovarali bez ikakvog gundanja. Samo 250 godina posle otkrića Amerike, Srednji vek se nije baš mogao smatrati samim po sebi razumljivim. Ljudi su se promenili. Počeli su da razmišljaju. Naročito u Parizu, gde su ipak živeli najumniji ljudi sveta. Tu je, kao što nas podseća Volter, dobro društvo odjednom prestalo da živi za ljubav i pozorište. Počeli su da se čude žitu, jer ga nije bilo.

92

Razmišljanjem o žitu, o kome je govorio Volter, bavio se filozof Kene (1694-1774). Njegovi sledbenici su se nazivali *fiziokratima*. Oni su zajedno sa svojim učiteljem smatrali da fizis vlada svim na svetu. Da je zemlja i odnos ljudi prema njoj jedini odlučujući faktor. *L'industrie ne multiplie pas les richesses, les agriculteurs seuls forment la classe productive; tous les citoyens occupés à d'autres travaux que ceux de l'agriculture forment, au contraire, la classe stérile.* (Industrija ne povećava bogatstva; jedino ratari čine produktivnu klasu; svi građani, koji se bave nečim drugim, a ne ratarstvom, čine sterilnu klasu). To je bila antička misao. Francuzima se učinilo kao da su im se još jednom vratili Demetra i Triptolem, pronalazač pluga. Gotovo iste argumente pričao je Solon svojim Atinjanima; a Amerikancima ih je pričao Bendžamin Franklin, koji je bio oduševljeni učenik Keneov.

Kene je tražio da se sudbina najsiromašnijih, dakle najmnogobrojnijih, popravi pomoću kredita, još dok su seljaci. On je uzrok gladi video u činjenici da najsiromašniji i najmnogobrojniji nisu imali stoku ni plugove. Stoka je odavno poklana, a plugovi polomljeni. Radnička klasa je i bukvalno morala da radi golim rukama. Da li je to razlog malih prinosa? Da. To je sasvim tačno... Na Keneovu "Philosophie rurale" ljutili su se ostali filozofi: stav da industrija služi samo luksuzu, a ne naciji, smatrali su malo lukkastim. Napali su ga Volter i Grim. Pravo je čudo da je to učinio i Volter, koji je upravo izrekom čestitao naciji zbog "razmišljanja o žitu". Ali baš u tome Volter je bio parafrancuski karakter. On je razumeo značaj ratarstva, ali ga je smatrao dosadnim. A trgovina i industrija? E, to je nešto drugo. U njima se vidi duh nacije! Kao i većina pisaca i Volter je sasvim nesvesno davao značaj gradskom radniku nad seljakom. Kasnije se to uzimalo za sudbinu Francuske, naročito zato što Napoleon nije mislio drugačije i što je iz hiljadu razloga bio naklonjen industriji.

I tako su se mnogi izrugivali Keneu. S druge strane, baš je ta jednostranost i zanesenost kojom je on govorio o seoskim stvarima, pokrenula ukus boljeg društva. Nešto je pripomogao i Ruso svojim Nouvelle Héloïse (1761) u kojima je tako lepo govorio o seoskom životu. Jačala je radost za zelenim napolju: bogataši su posedovali zemlju, ali na nju nikada nisu zakoračili, jer su se bojali blata i bede. A sada je bilo moderno pripadati nekom od poljoprivrednih društava koje je osnovao ministar Bertin, a subvencionisa-

la država. Osnovano je nekoliko uzornih gazdinstava, isušivale se močvare, popravljali putevi. To nipošto nije bila puka igra. Ali, od 1705. cene žita naglo su porasle. Pšenici i zobi u početku za četvrtinu, a ječmu za polovinu. Stvarno poboljšanje bilo je nemoguće uz poreze, koji su seljaku oduzimali ne 50 odsto, nego u obliku raznih odredaba, čak 75 i 80 odsto prihoda. Sve dok su glavni zakupci zemlje oduzimali malom čoveku i najmanju mogućnost za produktivnije bavljenje poljoprivredom, dotle sva saznanja filozofa i nacionalnih ekonomista nisu imala veću vrednost od štamparske boje. Počeše, međutim, da lepršaju leci, a nacija poče da ih čita.

Zajedno s nacionalnim ekonomistima započe jedan sloj ljudi marš sa idejom da Francuskoj podari jeftin hleb: prirodnjaci i hemičari, ali i neki bez ikakvog praktičnog rezultata.

Godine 1787. veliki Lavoazje pobrojao je uzroke francuskih nevolja. Zašto ratarstvo stagnira i zbog čega zemlja ne prehranjuje narod? Odmah iza poreza i unutrašnjih carina optužio je mlinove. Lavoazje je bio prirodnjak mnogo više nego političar.

Poznato je da je narod u Srednjem veku mrzeo mlinare zato što su kvarili brašno. Nije bilo čoveka koji nije sumnjao da oni krišom u brašno mešaju pesak i piljevinu. Zato je mlinar bio izvan narodne zajednice. Ali, ta sumnja nije bila ispravna. Za pesak i piljevinu u brašnu nije bio kriv mlinar – već mlin.

Antička vodenica i srednjovekovna vetrenjača nisu usavršavane od otkrića. Tek je Leonardo da Vinči u svojim tehničkim crtežima insistirao na poboljšanjima, ali samo u delu mehanike; olakšanje i ubrzanje pogona, dok ga higijenska strana i finoća meljave nisu zanimale.

U mlinarstvu je najvažnije da se pšenica odvoji od pleve ili, još tačnije, *brašno od mekinja*. Umesto toga žito se mlelo onoliko koliko se najviše moglo. Tako se postizalo ono što se nije ni htelo. Naglom i oštrom meljavom mekinje nisu izdvajane, već su pretvarane u sasvim sitan prah koji se mešao sa brašnom. Mekinje se, kasnije, ni prosejavanjem nisu mogle izdvojiti.

Pariski pekar Malise izmislio je 1760. drugi način mlevenja. On je zrna malo pomalo usitnjavao, a izmrvljene delove zrna izdvajao po veličini i obliku jedne od drugih. Za razliku od ranijeg postupka, on je podešavao odstojanje između kamenja mlinova najpre na tri, potom na dva i na kraju na svega milimetar. Prvom meljavom uklanjani su grublji delovi zrna (a da nisu bili samleveni zajedno s ostalim delovima), drugom srednji i tek je poslednja, oštra meljava, davala pravo brašno. To je bila tehnička novost. Kakvu je vezu mogao imati uspeh tog postupka mlevenja sa ishranom Francuza ili možda neuspeh s širenjem gladi? U tome, što ta novost u početku nije prihvaćena. Čak 95 odsto svih mlinova u Francuskoj mlelo je loše brašno: u tome je Lavoazje četvrt veka kasnije naslutio znak opasnosti.

Nije on, već je drugi jedan istraživač od imena, vojni apotekar Parmentje (1737-1813), izrekao 1776. u svojim *Expériences et réflexions sur le blé et les farines* (Ogledi i razmišljanja o žitu) pravu istinu – da mlinovi sprečavaju daljnji život nacije:

„Mene je dugogodišnje iskustvo, a pre svega ono što sam u doba rata video rođenim očima, osvedočilo da u planu sveta nisu koren i stabljika biljaka namenjeni da budu deo naše hrane. Baš te stvari, ukoliko se pojavljuju u obliku žita, ne mogu nikako biti sastojci naše hlebne ishrane. Drvenasti parentin u brašnu nije hranljiv, jer u njemu naprosto nema brašna! Veština je mlinara u tome da tu koru sa zrna ukloni – a da je ne pretvori u prah, koji se naknadno više ne može izlučiti prosejavanjem. Oštro je mlevenje prema tome štetno. Nastojao sam da tu istinu dokažem, koliko god mogu sigurnije. Preduzeo sam niz eksperimenata i pošto su po mom mišljenju mogli naići na veliko zanimanje, ja sam njihov konačni rezultat patriotski posvetio maršalu Du Muyju.

To je bio francuski ministar rata. Možda je čudno što se autor nije obratio ministru poljoprivrede. Ali, Antoan Ogisten Parmantje bio je ponajpre vojnik. On je u doba rata mnogo video, pa je znao, ne manje od Tolstoja u njegovom kapitalnom delu “Rat i mir”, da je mir bio samo nastavak rata. On je video kako su u ratu gladni vojnici jeli koru s drveća. U miru je, krivicom lošeg mlinarstva, cela nacija jela koru od žita, umesto brašno. I pri tom je svet umišljao da je teže brašno hranljivije. Taj hleb od mekinja samo je dočaravao da smo siti, ali je želudac ostajao gladan.

94

Da zdravlje nacije zavisi od kvaliteta brašna izrekao je i dokazao taj prvi moderni teoretičar ishrane. Taj Francuz Parmantje imao je i drugih zasluga. On se u agrarne nevolje uključio kao praktičar i time što je kao dopunsku hranu hvalio krompir.

Za tako nešto bilo je dovoljno samo malo hrabrosti. Ne zato što je tada krompir u Francuskoj bio gotovo nepoznat; Didroova enciklopedija, na kojoj je počivalo znanje toga vremena, govori o krompiru kao o egzotičnom plodu, čije gajenje u kolonijama možda ima neki značaj. Krompir nije rado prihvaćen u narodu. Ništa mu nije išlo u prilog tako da se o krompiru kao jestivoj biljci nije ni mislilo. Ljudi su za krompir, koji je 1700. u Francusku stigao iz Švajcarske, mislili da je otrov.

U odnosu na *žitne sorte* ta optužba da je otrovan imala je sudbonosnu ulogu. Ako su nekom zemljom vladali ječam, pšenica, zob ili raž, svaka od tih sorti svim svojim silama branila se od konkurencije. Otkad se zemlja obrađuje, svako žito teži za bezuslovnom samovladom. Irci su, kao proizvođači krompira, verovali da čovek koji jede kukuruz pocrni. Stoga su zemlje pšenice, kao na primer Francuska 17. veka ili zemlja raži, kao što je Nemačka, verovala, da krompir izaziva gubu... lepru! Pretila je opasnost da onde, gde ljudi jedu krompir, ponovo zavлада strah Srednjeg veka!

Ljudima, koji su mislili da je krompir otrovan, u početku se moglo ponešto i oprostiti. Botaničari, kao veliki Kluzius iz Beča, podržavali su takvo verovanje time što su krompirovu biljku svrstali u vrstu solanuma. Pomoćnica je zaista bila otrovna. (Ostale biljke iz porodice pomoćnica su paradajz, duvan i petonija.) Nisu znali da samo zeleni delovi biljke sadrže solanin. Sam plod krompira nije bio otrovan.

Parmantje se sa krompirom nije upoznao u Francuskoj, već u istočnoj Nemačkoj. On je, naime, u *sedmogodišnjem ratu*, koji je Francuska na strani Austrije vodila protiv Fridriha Velikog, bio zarobljen. Mnogo godina proveo je u pruskim logorima i tu

upoznao vrednost krompira kao hrane u nemaštini: mesecima nije jeo ništa drugo. Od stražara, s kojima je razgovarao, čuo je da je kralj Fridrih Veliki prisilio narod da gaji krompir. Narod na to nije pristajao, jer je krompir pod vladavinom Fridrihovog dede, velikog izbornog kneza, doneo u zemlju kugu. Ogorčeni ljudi su ga vadili iz zemlje i bacali svinjama. Ili su ga spaljivali. Kralj je godinama držao po jednog vojnika pokraj svakog krompirišta ne bi li usev sačuvao. Ali, kad je kralj jednoga dana u Vroclavu seo na neki balkon i javno jeo vruć krompir, Prusi su se čudom čudili. Počeli su na to da gledaju drugim očima. Uskoro je krompir dobio čak i sedmogodišnji rat: premda su Austrijanci i Rusi počeli da sprečavaju uvoz žita, pruske zemlje, koje su sejale krompir, nisu ipak zbog toga trpele nikakvu štetu.

Parmantje je isticao činjenicu da u Pruskoj nije umro nijedan čovek zato što je jeo krompir. On je Francuzima preporučivao krompir ne samo zbog toga što je bio hranljiv, već zato što njegovo gajenje nije iziskivalo veliku, ratarsku opremu (životinjsku snagu i plugove). Za nabavku te opreme bio je potreban samo Keneov novac, ali ni on se nije mogao nabaviti. Zato je usavršavanje mlinova, koje je ionako bilo skupo, jer je zahtevalo čitavu vojsku tehničara, gurnuto u stranu. Kada je Akademija Bezanson, pokrenuta sve većom nevoljom, raspisala nagradu za neku životnu namirnicu, koja će u slučaju (!) gladi (!) odmah nadoknaditi žito – nagradu je dobio Parmantje. Kralj Luj XVI pozvao ga je i lično mu dodelio 50 jutara zemlje za eksperimentalno obrađivanje. To je bilo tako malo, gotovo šala na kraju koje su kralj i dvor sebi u rever zadenedli krompirove cvetove. Obećali su da će se ubuduće na dvorskom stolu češće servirati i krompir. To nije bio Parmantjeov cilj. I Luju je, međutim, sinulo u glavi nešto od onoga što je naučnik hteo. Prilikom nekog drugog susreta kralj je rekao: Francuska neće zaboraviti da ste pronašli hranu za njenu sirotinju. Parmantje nije hteo krompir kao varivo, već kao *hlebno brašno*.

Posle dugotrajnog pregovaranja dobio je od ministarstva dopuštenje, da u Rue de la Grande-Traanderie otvori *pekarsku akademiju*. Ako postoje škole za lekare životinja, koji sastavljaju hranu za konje, zašto da ne postoji škola za pekare, kojoj bi se poverilo zdravlje nacije, napisao je Parmantje u jednoj od svojih molbi. Program škole bavio se s *nouvelles combinaisons de substances farineuses dont il serait possible dans des temps de famine de faire du pain* (novim kombinacijama brašna, od kojih bi se u doba gladi mogao praviti hleb). To se mora obaviti naučno. Ne sme se dopustiti falsifikatorima da falsifikuju brašno opasnim materijama. *Seul le savant, le microscope en main, peut apercevoir la cause de ces maux* (Samo naučnik, s mikroskopom u ruci, može uočiti uzroke te prevare).

Pekarska škola otvorena je 8. juna 1780. Direktori su joj bili hemičar Cadet de Vaux i Parmantje. U prisustvu obrazovane Francuske, kojoj se pridružio i ambasador Amerike Bendžamin Franklin, eksperimentisalo se s hlebom, a krompirovo brašno je uvedeno kao spasilac u snabdevanju žitaricama. Krompirovo brašno, uzviknuo je Parmantje, oduzima zobi ljutinu, kukuruzu suvoću, heljdi gorčinu... Franklin je slušao vrlo pažljivo. Sedeo je među Francuzima s raspuštenom i nenapuderisanom kosom ispod šešira od dabrovine. Znao je za brige te zemlje, ali ga nisu mnogo doticale, jer on lično nije voleo krompir. U njegovom rodnom Bostonu, recimo, trgovci su u radnim ugovorima morali imati odredbu po kojoj svoje šegrtne neće hraniti krompirom. Franklin je bio ljubitelj

kukuruza, toliko sentimentalna, da je i od Francuza hteo da napravi žderače kukuruza. Poslednje, što je napisao u Evropi, bile su *Observations on Mayz or Indian corn*, koje je kao pouku poslao direktoru Cadet de Vauxu i njegovoj pekarskoj školi. Napisao je sve ono što je od svoje najranije mladosti znao o pečenom, o kuvanom ili sušenom kukuružu, o kukuruznom pudingu, o kukuruznoj pogači, kukuruznom sirupu i kukuruznom liker. (Sve to ostalo je samo kao Franklinova čežnja. Morao se vratiti u Ameriku.)

Dok se napolju, polako, uzdizala nacija kao kvasno testo, pekarska škola je još uvek pravila eksperimente sa životnim namirnicama. Tako je, na primer, Parmantje pokazivao osam godina stari biskvit, koji se još mogao jesti, a pekarski majstor Kole dobio je srebrnu medalju, jer je ponovo pronašao tajni postupak starih peruanskih Indijanaca za konzerviranje krompira zaleđivanjem. Bezazlena pekarska škola! Možda je, dve godine ranije, prisilno gajenje krompira u svim francuskim provincijama moglo odložiti početak revolucije. Ali, tada su se pojavili protivnici kao pisac Le Grand d'Aussy, koji je na brzu ruku bacio prokletstvo na krompirovo brašno kao hranu: Njegov ukus testa, štetnost po zdravlje, kao i svaki nekuvani skrob, nadima i teško se vari, zato ga u boljim domaćinstvima ne treba upotrebljavati. Na krompir će se navići samo oni sa grubim ukusima i kožnim želucima. Time se nije sasvim izrugao nižim staležima, kojima je krompir i bio namenjen za ishranu; i čudnog li odjeka! Oni su piscu Grand d'Aussyju povlađivali i ljutili se na Parmantjea. Danas Parižani svake godine sade krompir na Parmantjeovom grobu na groblju Perl lašez, ali dok je bio živ nisu hteli za krompir ni da čuju. Kad je izašla njegova najvažnija knjiga, *Traité sur la culture et les usages de pommes de terre*, 1789, bilo je već kasno. Oluja je buknila. Ko se još brinuo o krompiru?!

U mesecima pre juriša na Bastilju Parižani su se ponovo pozdravljali ilegalnim žakerskim pozdravom: “*Le pain se lève*”... Kakav hleb? Pa hleba nema! Ali, postojala je njegova vizija. Ponovo se osetilo kako ruka sudbine mesi i otvara veliku peč...

Narod je amorfno testo. Svaki vođa naroda traži da se u testo stavlja kvasac ne bi li se podiglo. Taj kvasac su ideje: najbolje, jedna jedina. Neka činjenica ili glasina, koja sve prožima, koja diže na ustanak i najmlitavije mozgove.

Ta činjenica, ta glasina je postojala. Niko ne zna odakle je došla ta vest, ali većina Francuza je poverovala da žita nema zbog *zavere*. Glad, koja traje nekoliko decenija, mora biti neprirodna! Neki ljudi su sebi uverteli u glavu *da Francuzi moraju da izumru!* Dvor, bogataši, aristokratija pitali su se – kakvu vajdu imaju od produžavanja života tolikih ljudi, kada svi hoće samo da jedu?

Sasvim je sigurno da se tadašnjim zelenašenjem pomoću žita zgrtalo mnogo novca (kao u vreme faraona i Avgusta), ali šta je mogla biti prava svrha, koja se iza tog šapata krila – da Francuze treba pustiti da izumru. Nije bilo čoveka koji nije poverovao u tu masovnu hysteriju. Advokati i novinari šapatom su širili tu vest po iznemogloj i gladnoj gomili duže od 70 godina. Da postoji neko tajno društvo, neka banda trgovaca, koji su s državom sklopili *pacte de famine*. Bio je to *sporazum da se veštački izazove glad*. Zato nema žita! Na toj je, kažu, užasnoj zaveri već Luj XV zaradio 10 miliona funti.

Kakav je bio cilj te organizacije ubica? Jeftino pokupovati francusko žito, izvesti ga, a potom ga ponovo kupiti i sa desetostruko većom cenom vratiti natrag u otadžbinu. Mreža agenata, rekoše, prekrila je provincije. Svakog nakupca kartel je potkupio.

Izvoz žita iz Francuske bio je, međutim, bar sto godina zabranjen. Nije, dakle, bilo baš jednostavno prebaciti ogromne količine žita, a još manje verovatno – celu žetvu u inostranstvo. Ali i tu su se glasnogovornici snašli: Tim se poslom bavi sam kralj! Njegova „žitarska administracija svako zrno skuplja u skladišta i pod vojničkom pratnjom otprema žito na granicu! Kako se to može tehnički izvesti – niko nije znao. Ljudi su dopuštali da se to sadašnjem kralju, Luju XVI, ne bi baš moglo pripisati. Činilo im se, ipak, da je zelenaška prodaja u inostranstvo kraljevski prihod. Mada su se za tih pola veka često menjale glavne uloge u toj žitnoj zaveri, ipak su uvek u tome učestvovali ministri, glavni kupci i dvor.

Ko je stvarno prvi ispričao tu priču – niko nije znao. Ali je svako u nju verovao, s tim što je neko spomenuo imena i brojke. Tako su se, kažu, 28. avgusta 1765. u Parizu navodno dogovorila četiri čoveka da još jednom izvedu izgladnjivanje još jedne generacije: inspektor francuskih šuma Le Ray de Chaumont, inspektor oblasti Ruso, šef vojnih bolnica Perišo i fabrikant hleba, vlasnik mlinova i pronalazač Malise. O toj se četvorici ljudi pričalo da su, s odobrenjem kralja, izvezli celokupno žito iz zemlje: istovareno je u ogromne ambare na engleskim ostrvima Džersi i Gemzi na kanalu (Lamanš), s namerom, da ga posle carinjenja, opet uvezu. Nešto od toga se verovatno i dogodilo, jer je u septembru cena hleba trostruko porasla... Da li je baš sve to istina? Odakle su doplovile lađe, koje su odvezle žito u ambare na engleskim ostrvima? Posle

tri godine policija je pronašla čoveka koji je sve to pričao: bio je to neki Prevost de Beaumont, mali činovnik, koji je zaista video račune s potvrđama o dobiti. Odmah su ga zatvorili u Bastilju, gde je proveo dvadeset godina. Bez procesa u kojem bi možda mogao dokazati istinu ili barem neke delove istine. U Parizu se moglo nestati na osnovu poternice i to odmah na dvadeset godina: zato su ljudi duboko razmišljali pre nego što su na ulicama i trgovima bilo šta govorili o nekom *paktu o gladi*. Ali su o tome mnogo više šaputali. Pronalazača Malisea, kome je svet zahvaljivao za usavršavanje mlinova, izbegavali su kao gubavca. Kao najvećeg neprijatelja i lupeža. On je, tako se govorilo, prodavao Francusku za 30.000 funti godišnje. Kad je umirao (njemu se pomutila pamet), neprestano je u poslednjim časovima govorio da treba kamenje podesiti na tri, pa na dva milimetra i još manje, da bi se dobilo zdravo brašno. Umro je buncajući da ga dave. Nije umro kao bogataš. Dugovao je državi 115.000 funti srebra. A gde je nestalo njegovo bogatstvo?

Narod Francuske digao se 14. jula 1789. Bio je umoran od žitne zavere. Izvršio je juriš na Bastilju, u kojoj su čamili poštenjaci i ljudi koji su otkrili Prevost de Beaumontov soj. Istoričari svedoče da narod na tvrđavu nije jurnuo samo s puškama i sekirama; mnogi su, kažu, bili nakinđureni kao za ples. Kao za neku svečanost, a u rukama su nosili pšenično klasje. U to je teško poverovati, jer odakle Parižanima žito? Ali je vrlo karakteristično da su savremenici, koji su čuli tu priču, osetili jurišanje na Bastilju. Rušenje omražene tamnice doživeli su kao neku vrstu *žetvene svečanosti*. Kao agrarni završni čin u čast ratarske boginje Cerere. Svet je opet poprimao antička obeležja. Ubijanje tirana, narodnu skupštinu, konvent: mada pariski narod nikad ništa nije čuo o Grčkoj, život se sam od sebe preobukao u grčko-rimski kostim.

96

Kako je svet opet postao plemenit! Kao da je samo Bastilja stajala na putu plemenitosti. Blagi vetar pomirenja počeo je da piri svetom. Staleži pružaju jedan drugome ruku: plemstvo se 4. avgusta 1789, na predlog vikonta D Noaj i vojvode Šatlea dobrovoljno odriče svojih prava.

Zamislimo – kao da milijarde ljudi više od hiljadu godina guraju na zatvorena vrata, a ona se odjednom sama od sebe otvaraju. Noć u narodnoj skupštini, između 4. i 5. avgusta, nosi u sebi nešto poput nestvarnog sna. U dvoranu, osvetljenu mnoštvom sveća, prodire spoljna sparina leta u jeku. U provincijama, kažu, traje ustanak. U Parizu ne. Nema tuče, nema kopalja: aristokrati sami od sebe daju ono za šta se borilo 50 generacija. Na dušeku velikodušnosti donose ključeve seljačke slobode. Odjednom pada robovanje, prinudni brak; vezanost za zemlju, porez na smrt. Sve nestaje kao dim. Plemstvo se odriče prava lova, a crkva desetine. Imamo samo jednu želju: da brzo uspostavite svoju slobodu, dovikuje vojvoda od Mortemarta začuđenoj protivničkoj strani. Kao u nekoj priči. Sve sami stisci ruku, povici živeo i mahanje šeširima! Oduševljenje i ljudska prava! Pogažene mrtve žakerije, piramide seljačkih lobanja i more krvi od 1525 – sve je zaboravljeno te noći. To se događa zbog *velikodušnog raspoloženja*, kako to vrlo fino primećuje Madam de Stal, *disposition si bien française et alors par le besoin*

d'être applaudi (Od raspoloženja velikodušnosti, od pravog francuskog raspoloženja, da se ubere aplauz). I galerije su aplaudirale celu bogovetnu noć.

Zar je zaista sve zaboravljeno? Dok se plemstvo ovde odriče, tamo mu pale kuće i zamkove. Seljaci koji su to činili, ne mare za poljupcima mira, koje njihovi poslanici u narodnoj skupštini razmenjuju s vlasnicima zemlje.

A hleb? Gde je hleb? *Il se n'agit pas de ça, ccquins* – viče za vreme beskrajnih govora neka besna žena u dvorani. (Ne radi se o tome, mangupi). *Nous voulons du pain* (Hoćemo hleba), urliče za njom skup.

Bastilja je na juriš zauzeta, ali imaju li pariski siromasi hleba? Ni govora! U Bastilji su se nalazili kukavci, robovi, kakav je bio i sam Prevost de Beaumont, ali pšenice nije imalo ni za lek. U danima posle pada Bastilje vladala je čak velika nestašica brašna... Od revolucionarne slave niko ne može biti sit. Zašto hleb od četiri funte još uvek košta 12½ sua, a vekna belog hleba 14½? Uprava grada uložila je sve ne bi li pekari snizili cene. Ali od toga se zalihe nisu povećale. Narod je mrmljajući gubio dragoceno vreme u čekanju pred pekarama... Parmantjeov hleb od krompira bio je mnogo jeftiniji. Ali ko je još hteo da sluša o Parmantjeu i njegovoj pekarskoj školi? Pa on je, tako se nepravedno govorilo, eksperimentisao za bogataše, samo da narodu zapuši usta. Neka sam ždere svoj krompir! Mi hoćemo hleba, urlao je narod pred visokom školom i 14. januara 1790. Cadet de Vaux i Parmantje snishodljivo izmoliše oružanu zaštitu oblasti ne bi li sačuvali svoje pekarske peći. Narod je visoku školu poistovetio s pojmom Ancien régime.

97

U avgustu 1789. bilo je nepogoda, pa se čnilo kao da se i nebo uortačilo s pljačkama. Neviđena suša u Francuskoj, kakvu niko nije pamtio, isušila je vodotokove. Stale su vodenice i mlinovi. Vetrenjača je bilo samo u severnim francuskim provincijama. U sredini i na jugu sve se zasnivalo na vodenicama. Sada se ni ono malo žita nije moglo samleti! Ministar ratarstva je odmah izdao naredbu za izgradnju mlinova na konjski pogon. Ali to nije išlo tako brzo. U septembru u Parizu bilo je još manje hleba, dok su cene besramno rasle. U uzavrelim masama stvorilo se uverenje da dvor još uvek ima žita! U Versaju: kralj, kraljica, sveštenici, plemstvo u cipelama sa podvezicama, rojtama (resama) ukrašeni oficiri, ali ništa manje ni izabranici naroda, skupština, koja je verovatno već odavno izdala narod. Oni su imali hleba! Zato: *Na Versaj!*

U rano jutro 5. oktobra kuljaju reke ljudi kroz Pariz. Marširaju s kopljima i kosama. Mnogi bos i u dronjama. Ali to jezgro muškaraca okruženo je ženama i decom. To je nešto novo: revolucija nosi suknje. Nošeni vlastitom galamom valjaju se talasi žena prema Versaju. Pedeset hiljada, stotinu hiljada. Činilo se kao da niko nije ostao u Parizu. Monarhija će biti zdrobljena tog 5. i 6. oktobra. Halucinacije lete iznad pobesnele narodne vojske:

Da li si videla kola s hlebom?

Da – kola hleba na horizontu!

Kad su stigli u Versaj bili su umorni od dugog puta. Prašnjavi, upaljenih očiju. Pred njima park, ali to nije ono o čemu su im pričali njihovi očevi, a očevima dede. Ništa

više nije istina: više ne skaču vodoskoci, velike fontane, koje svetlucaju kao duga i cvrćuću kao egzotične ptice. Kralj Luj XVI već je pre nekoliko nedelja naredio da se zatvori voda u parku: bila je potrebna za pokretanje mlinova. Zato što vodoskoci u parku ne igraju, mogu sela oko Versaja da jedu hleb. Za Pariz ga nema dovoljno. Odjednom ustanici posumnjaše da ni kralj možda nema mnogo hleba iako ima drugih lepota, zlata i dragog kamenja. Jauci žena za hlebom utihnuše. Kralja i kraljicu prisiliše da se vrate u Pariz. Ali, niko ih nije ni prstom dirnuo.

Prolazi četrnaest gladnih dana. U predgrađima ima razbojništava. Opljačkano je nekoliko bogatih stanova. Pazite na pekare, čuju se opomene. Pekari su posakrivali brašno. Oni čekaju da im skuplje platimo! Pekar Denis Fransis morao je 20. oktobra da umiruje neku ženu koja viče u njegovom dućanu. Dućan je blizu crkve Notr Dam, pokraj nadbiskupske palate, u kojoj zaseda Narodna skupština, otkad je napustila Versaj: treba je držati na oku. Žena i dalje viče. Denis Fransis ispekao je šest tura hleba i priprema sledeću. Žena viče da juče ni prekjuče nije dobila ništa. On je poziva da uđe u pekaru, da vidi ima li sakrivenog brašna. Ona ulazi, prolazi kroz pekaru u starčevu sobu i vidi kako na stolu leže tri vekne hleba. Kalfe su ga ispekle i sačuvale za sebe. Žena uzima jednu veknu, izlazi na ulicu i podbunjuje narod: Ovaj ima sakriveno brašno! Narod provaljuje, demolira stan i do krvi premlaćuje starca. U nekom ormaru za odela pronalaze šest tucadi malih, svežih kajzerica: nesrećni pekar ih ispekao za poslanike parlamenta! Šta? Sedamdeset i dve zemičke za narodne zastupnike, dok sam narod glada? Čoveka izvlače na ulicu. Čuje se urlik: Obesite izdajicu! Priskočiše vojnici parlamentarne straže. Hapse pekara, želeći da ga spasu. Uzalud: narod im ote zarobljenika, odvlači ga na trg Grev i tu ga penju na vešala!

Narodna skupština zna, ali i vlada zna. Došlo se do pitanja – kralj ili republika: povećaće svaku vlast, koja ne reši pitanje hleba! Ali to pitanje nije lako rešivo. Čak ni onda kada Narodna skupština odobrava 40.000 funti pomoći ratarstvu. Ni tada se pitanje hleba ne može rešiti. U Francuskoj je sve upropašćeno: putevi, prevozna sredstva, plugovi, životinje i razboritost naroda. A na granicama zemlje vrebaju lihvari i dižu cene.

Gde je hleb? Pšenice nestaje, baš kao u vreme despotizma, a pekarske peći prazne. Čak i pre nego što će izbiti rat s Evropom, cela Francuska pala je kao žrtva opsadnog duha. Trebalo bi je snabdeti, ali kako? Trgovina nije popularna, jer je izdajstvo naroda zločin protiv duha nacije. Ona bi *moral*a da živi od ratarstva (a gde su ti ratari?). Trgovci su varalice. Revolucija im preti smrću iako su joj potrebni. Narodnjaci ne znaju ništa o trgovini. Grad Pariz je uz najveće troškove kupio pšenicu u inostranstvu. Jednom prilikom bilo je odjednom 32.000 vreća u *vojnoj školi*. A šta to znači? U dobra vremena Pariz je godišnje jeo 650.000 vreća brašna. Naravno, brašna u obliku hleba... Već vekovima Parižani isključivo jedu samo hleb. Oni neće dotaći makarone, te italijanske izmišljotine, koje su veoma štedljiva i sita hrana. Kukuruzna kaša im ne miriše, a zob neka jedu konji. Oni hoće samo hleb, a hleba je malo.

I tada im vlast saopštava da će ga uskoro biti još manje. Jer 1792. izbija rat s Evropom. Rat, koji celokupno snabdevanje hlebom usmerava ka vojsci. Glavno je da vojnici imaju dovoljno hrane! Vojnici, koji brane revoluciju protiv strašne zavere pristalica cara! Čak ni oni nemaju hleba, jer vlada saznaje da su njeni vlastiti generali, izdajice oko Dumourieza, odvlačili pšenicu severne armije u neprijateljske linije. To će biti kraj

republike! Kralju, kraljici i aristokratima može se odseći glava, ali sebičluk se ne smanjuje. Kakve su to nemani, koje žive tu, usred naroda i koje noću 7. avgusta 1793. tajno odvlače iz Pariza 7.500 funti hleba. Iz Pariza, koji gladuje, jer se nadaju da će u provincijama, u kojima nema ograničenja cena, hleb prodati mnogo skuplje? Opet *pakt o gladi*. Zar i posle četiri godine revolucije?

Sve krivce su smakli, ali niču novi zločinci. Neki gradovi gladuju i po nekoliko nedelja da bi armija imala šta da jede. Konvent donosi zaključak da kazni smrću svakog čoveka koji zadrži tovar pšenice ili osujeti njegovo dopremanje tamo gde je namenjen. Iz najudaljenijih provincija skupljena je pšenica na gomilu i kolima prebačena na front. Razbojнике i pljačkaše streljaju. Jaka jedinica pšenične policije osigurava transport za armiju. U oktobru Pariz ponovo dobija brašno. Tek što je Danton s tribine zagrmio da ujedinjena nacija mora imati jedinstvenu cenu hleba, Pariz izdaje dekret da se u gradu može peći samo jedna jedina vrsta hleba – pain d'egalité. Hleb jednakosti, usred rata. Mlinarima i pekarima konfiskovana su sita za brašno – simbol finoće. Brašno se više nije smelo prosejati. Jednako loš hleb i za bogate i za siromašne. Teško svarljive mekinje za sve: ali gordi to ne primećuju ili pak to ne žele da primete... Godine 1793, 12. decembra, uvedene su *karte za hleb*, a osamnaest meseci kasnije komuna odobrava slobodnu raspodelu: daje se funta i po svakom radniku i svakoj glavi porodice. Ostalima po jedna funta. Uskoro biće hleba, ali samo na papiru! Godine 1794. žetva je bila strašna, a 1795. Francusku je pogodila strahovita inflacija. Osrednja vreća pšenice već je koštala oko 9.000 franaka, izveštava Mallet-Dupan u julu, a u nekim provincijama cena hleba se popela toga leta na 80 i 100 sua. Ljudi su se međusobno ubijali zbog hleba.

Hleb postaje fatamorgana. Što ga manje ima, to se njegova slika i miris sve više šire u zakonodavstvu Konventa. Svaki Francuz je, beleži Sen Žist, između 25. i 50. godine obavezan da obrađuje zemlju. U godini kad su usevi potpuno podbacili i kad je vladala sveopšta glad na trotoarima Pariza organizovana je čak i neka vrsta proslave – svečane zahvalnice. Robespjer je u plavom fraku, ukočen i zamišljenog lica, koračao polako kroz Pariz za zapregom volova koja je posvećena boginji ratarstva. Nosio je stručak pšenice i bulki, ali narod mu nije poverovao...

Malo ko je mogao i zamisliti da još postoje prave rukoveti pšenice. Hleb kao poslednja želja žarko je postojao samo u srcima ljudi. Bio im je potreban. Stvarao je metež. Jedan od tih meteža sudara se jednog dana sa čudom ljudskoga karaktera i događa se jedna od najvećih scena svetske istorije.

Rulja podivljalih žena opet jednom prilikom opseda Konvent. Odjekuju glasovi – hleba, pogrdne reči i pretnje. Od tih sveštenica gladi, a bilo ih je na hiljade, odvojilo ih se nekoliko stotina. Krenule su uz stepenice. Htele su da uđu u skupštinsku dvoranu. U predvorju naiđoše na predsednika skupštine, advokata Boissy d'Anglase. Ljudi su ga poznavali: aristokrata, ali ipak odan narodnoj stvari. Kako je, međutim, zauzimao i visok položaj u snabdevanju žitom, veoma su ga i mrzeli. Žene ga napadoše, počеше da ga gaze i udaraju. Pošlo mu je, ipak, za rukom da ih se oslobodi i zakorači u skupštinsku dvoranu. Vrata je za sobom zatvorio i iznutra zamandalio. Bio je, kako je to kasnije pričao, učenik stoičke filozofije – napad mu nije ništa značio.

U istom trenutku otvaraju se druga vrata dvorane, kroz koja, izmamljen vikom, izlazi poslanik Fero. Šta hoćete, žene, viknuo je gromko. *Respectez la loi!* – poštuјte zakon!

U sledećem trenutku na njega se bacilo stotinu žena. Udavile su ga golim rukama i haljinama. Čoveka na umoru su namrtvo izgazile, a potom ga odvukle u podrum i kuhinjskim mu nožem odrubile glavu. Konvent, unutra, ništa nije primetio.

Predsednik Boissy d'Anglas popeo se do predsedničke stolice. Otvorio je skupštinu i upravo sređivao beleške kad je, sasvim slučajno, ugledao poslanika Feroa, bledog i ugašenih očiju, kako iz dvorišta zaviruje kroz prozor u dvoranu. Kada se zagledao malo bolje video je da pred prozorom, njemu u lice, drže Feroovu glavu nabijenu na koplje, niz koje je polako tekla krv. Neverovatnom, čudovišnom hladnokrvnošću, kakva se do tada nigde i nikad nije dogodila: Boissy d'Anglas podiže desnu ruku da pozdravi i oda počast glavi ubijenog čoveka, a zatim je mirno nastavio sednicu. Tako je osujetio paniku Konventa, sprečio bekstvo poslanika i provalu žena. Dobio je dragocene minute: napolju je dotrčala četa vojske i rasterala buntovnice. Bile su to samo domačice i kuvarice, koje više ništa nisu htele da čuju o ratu.

Tako je Boissy d'Anglas sačuvao Pariz od revolta gladnih hleba, koji bi usred rata, možda značio i kraj svih stvari. Taj prizor bio je vrhunac francuske nesreće. Zahvaljujući velikom naprezanju nacije, s granica su počele da stižu dobre vesti. Austrijanci su potučeni. Iz Holandije i Švajcarske stizali su znaci podrške i pridruživanja... Ali, Francuska nije imala hleba ni pre mira. Revolucija nije mogla da ga stvori, a rat ga nije mogao raspodeliti. Tek u doba direktorijuma, posle 1796, kad su vojnici dobili odsustvo i kada su ponovo izašli na polja, koja više nisu pripadala zakupcu, već njima i njihovim porodicama, poče masovnije i bolje obrađivanje njiva. To je bila uloga hleba u Francuskoj revoluciji. Hleb je bio veliki glumac, koga su, ukrašenog trikolorom, partije stavile na scenu. Uloga mu se vinula do najviših vrhunaca stradanja, krvi i tragedije, a završila se veselim pozorišnim scenama. Na kraju revolucije pšenica je proterala iz Francuske sve ostale vrste žita. Zašto je to pšenica učinila? Dogodilo se to zbog jednakosti. U svojoj knjizi o istoriji cena pšenice Jasny piše:

“Nekad je beli hleb bio hleb bogataša; ali ga je tada revolucija učinila hlebom za svakoga. Francuska pšenica je izbacila raž i iz Belgije, a u Holandiji raž je postala čak hrana za životinje. Jedan dalji korak – i pšenica osvoji zapadnu Nemačku. Dolazeći s juga, iz Italije, zauzela je Švajcarsku i pobedonosno prodrla u južnu Nemačku”.

Uporedo s bitkama čovečanstva, koje je svoja polja nadubirilo žrtvama velikog broja ljudi, i dalje je trajala “utakmica” žita, kao da ništa drugo nije važno. Pobeđeni, ali i neutralni narodi primili su u čudu žito pobednika. Kad je Gete 1792. na strani pruske vojske učestvovao u ratu sa Francuskom, pokazao je s punim pravom granicu između Nemačke i Francuske kao *granicu između pšenice i raži*. Obradovao se razlici: još juče je u gradiću naišao na crni hleb i bele devojke, a danas, na francuskoj strani (dakle na starom tlu Rimljana), devojke su tamnopute, a hleb beo.

Deset godina kasnije Gete je i u zapadnoj Nemačkoj naišao na drugačija polja. Jer se u vreme Napoleona, tog rimskog imperatora, gajila samo pšenica.

HLEB I NAPOLEONOV PAD

*Hleb je najveći saveznik, što ga može
imati neka vojska: vojnik ne maršira
dalje od svoga želuca.*

RUSKA POSLOVICA

98

Čudesnih pet godina mira od 1801. do 1805. povelu je francuski narod nazad – na njegove njive, i to, kao što je svako mislio, zauvek. Francuska je dobila rat – sada će, kad bude obrađivala svoja polja, dobiti mir. Inače je carstvo imalo dovoljno zlata da kupi ono što mu treba. Ako ne budu dovoljne žetve Francuske, na raspolaganju će im stajati neiscrpna žitna mora Rusije. Pšenica Ukrajine putovala je preko Austrije uz Dunav do Strazbura i hranila Francuze. Ili je žito iz severne Rusije bilo u Dancigu utovareno u lađe i dopremljeno u Avr.

Odakle Francuskoj toliki novac? Pare nisu nastale samo od blaga, koje su vojske Republike otele u Holandiji, na Rajni, u Austriji i Veneciji, već iz jednog novog vrela nacionalnog bogatstva, iz *industrije*.

Napoleon je verovao u moć industrije – baš onako, kako nije verovao u ratarstvo. Ne treba sumnjati: on je poznao sve što su fiziokrati ikada napisali o Zemlji i bogatstvu, ali on u to nije verovao. Narod je morao da ima hleba, evo, ali je zemlja caru bila dosadna. Mada je zemlja sama po sebi aktivna, radila je suviše sporo i premalo se bavila duhom. Duh je postojao u mašinama, kojima se car neizrecivo divio. Njegov džep bio je otvoren za pronalazače, za one koji su usavršavali velike industrijske procese. Već 1801. užarenim očima razgledao je industrijsku izložbu priređenu u Parizu. U novom veku, kako je naslućivao, rat i mir počivaće samo na industriji. Kako su bili bedni Robespjer i drugi članovi Konventa! U svojoj beznadežnoj ljubavi prema agrokulturi (a hleba *ipak* nije bilo) koračali su u svečanim povorkama iza simboličkih kola, koja su vukle krave. Na to se čovek mogao samo nasmejati. Hleb mora tiho da raste – ili ga treba, ako ga nema, dobiti jevtino iz inostranstva pomoću trgovačkih ugovora i tačno na vreme izneti ga na tržište.

Ratarstvo ga nije zanimalo. Kada se rat ponovo rasplamsao, za njega je postojalo, pored vojničkih problema, samo još jedno pitanje: da se engleski industrijski proizvodi zamene francuskim. Reč je o sirovinama koje bi zamenile engleske materijale u ratnoj industriji, ali i u proizvodnji životnih namirnica. To pitanje ga je strašno zaokupljalo. Valjda se sirovine, začini i boje, koje su do tada uvozile engleske lađe iz Indije, ipak mogu nekako zameniti! Naš se svet menja neprestano, dovikuje on 1806. pariskoj trgovinskoj komori:

Nekad smo, ako smo hteli da budemo bogati, morali da imamo kolonije, morali smo zasedeti u Indiji, na Antilima ili u Srednjoj Americi. To je zauvek prošlo. Danas moramo biti industrijalci, moramo proizvoditi na vlastitom tlu ono što smo inače dobijali iz drugih krajeva. Mi moramo – da kažem jasno – proizvoditi svoj indigo, pirinač i šećer.

Danas je proizvodna industrija isto tako važna, kao što je nekad bila trgovina. Dok se ja brinem da steknem ugled s druge strane mora, mora se razviti ili izgraditi francuska industrija!

On, dakle, govori o suprotnosti između industrije i trgovine. O drugoj suprotnosti – onoj između ratarstva i fabrike – on ne govori: jer je na nju zaboravio. Car baca milione franaka u hemijski i industriju metalurgije, proizvodnju tekstila. U tome je mogao da nasluti pravu korist. Njegovo matematičko-tehničko oko može biti prisutno i da nadgleda kako se novac stvara u retorti, kako niti preleću preko tkačkog razboja: kako se sve to pretvara u ekonomsko oružje protiv engleskog smrtnog neprijatelja.

Zemlja? I njoj je, naravno, dopušteno da u industriji igra svoju ulogu. Kad je car jednog dana poželeo da kontrira Englezima doneo je odluku: Pamuk ima da raste u Francuskoj. Tu mu je, naravno, potrebna pomoć zemlje. Car traži boje. I iz zemlje rastu biljke koje daju boju. Počinju da ga zanimaju bašte. Neka francuski apotekari prestaju da misle na Indiju! U Francuskoj rastu i trave za medicinu. Naklonost prema baštama dovodi cara u vezu s Parmantjeom, koji jadikuje za svojim farmama krompira. Saslušao ga je Napoleon i kao pronalazaču daje mu visok položaj u državnoj službi, s kojeg Parmantje seje svoj krompir po Francuskoj. Sada se više niko ne usuđuje da mu se smeje – i monomanija starog vojnog apotekara kasnije uistinu spasava život milionima ljudi.

Car se interesuje za sve. To još radije čini ako je neka stvar komplikovanija. A najveće njegovo priznanje iznudiće neka stvar, ako je bar dvostruko korisna. Rekoše mu da bi dobro učinio kada bi se uz sve francuske puteve, ako je ikako moguće, zasadile orahove sadnice. Prihvata i postiže tri stvari: hladovinu za putnike, orahe i ono najvažnije: najbolje i najtvrdje drvo za kundake francuskih pušaka.

Za sasvim jednostavne stvari nije se mnogo brinuo. Kad je jurio kolima po putevima pored kojih su rasla orahova stabla, morao je videti da stanje francuskih polja opet nije najbolje. Seljaci su nekoliko godina nosili vojničke uniforme i borili se kao junaci u Španiji, Pruskoj i Austriji. Da li je moguće da je car pomislio kako je i sa gajenjem pšenice sve jednostavno kao da je vazduh? Malo-pomalo počelo je pšenice da ponestaje. Sve to nije smetalo, dok se održavalo prijateljstvo s Rusijom. Ali kad se Aleksandar I pridružio Napoleonovim protivnicima, izbledeo je san o jeftinom žitu. Izbleдела je i Napoleonova zvezda. Neobično teško zvuče reči koje je Napoleon napisao svom ministru:

Je veux que le peuple ait du pain, qu'il en ait beaucoup, du bon et du bon marché... Lorsque je serai loin de France, n'oubliez pas, Monsieur le Ministre, que le premier soin du pouvoir doit être d'assurer constamment la tranquillité publique et que les subsistances sont le principale mobile de cette tranquillité! (Ja želim da narod ima hleba, da ima u izobilju dobrog i jeftinog hleba... Dok ja budem daleko od Francuske, ne zaboravite, gospodine ministre, da je prva briga vlade osiguranje javnog mira, a da je hrana najvažnije sredstvo za održavanje tog mira).

Jadni ministar. Šta je mogao da učini? Seljaci su mobilisani, žetva vrlo slaba, a istočna Evropa zatvorena. Careve reči su zvučale tmurno. Bile su gotovo testament. Da li je znao koliko su bili prazni francuski ambari? Dok se ogromna Napoleonova vojska valjala kroz Poljsku prema Rusiji, glad je kod kuće kucala na vrata.

U francuskoj državnoj ekonomiji 1812. tekstilna industrija činila je 45,7 odsto nacionalnog dohotka – gotovo polovinu, a poljoprivreda samo 13,7 odsto: dakle nešto malo više od jedne sedmine. Čista vrednost proizvodnje svih poljoprivrednih proizvoda iznosila je okruglo 1.400 miliona franaka, dok je eksploatacija rudnika vredela gotovo dvostruko. Pri tom treba imati na umu da se tada za agrarnu proizvodnju smatralo sve što je raslo iz zemlje i što je sa zemljom imalo veze: na primer – vino, povrće, duvan, takođe i živa stoka, koža, a ne samo žitarice. Nije teško zaključiti da napoleonska Francuska nipošto nije bila agrarna zemlja. Francuska samodovoljnost nije bila baš na nekom nivou. Pre bi se moglo reći da je Francuska živela od ostalog dela Evrope: čak su i slabo obrađene zemlje, kakve su bile Nemačka i Italija, slale žito u Francusku.

Sve što je Francuska mogla da prikupi, ponela je vojska za sobom na Istok. U ogromnim skladištima putovalo je žito za armijom – niz kola za drugim. Pšenica i raž za ljude, a brda zobi za konje. Vojnički hleb je bio važna stvar – pre nego što je u osvit zore sevanje topovskih usta obasjalo horizont, već su se tokom noći žarile pekarske peći. Napoleonova je vojska polazila u bitku ne samo snabdevena municijom, već i sa punim želucem; brašnjavi pioniri poljskih pekara pripremali su pobedu baš kao i livci topovskih đuladi i bombi.

Vojnički hleb je bio dobar. Pogotovo francuski. Bio je bolji od hleba svake druge armije. Nije bio kiseo kao pruski, a ni kao austrijski, pripremljen sa sumnjivim začimima, koji su korišćeni samo da bi prigušile buđav ukus brašna, koje je dugo ležalo u skladištu. Uz to bio je naročito beo s vrlo šupljikavom sredinom i tankom, elastičnom korom: vidi se da Malise nije Francuze uzalud učio trostrukoj meljavi. Prošlo je vreme kada je jadni Parmantje, s trorigim šeširom na glavi i naprašenim perčinom na zatiljku, pisao svoje predstavke: zašto francuski vojnik mora jesti mekinje umesto hleb? Sada je jeo bolje nego ostali, dva dela pšenice i jedan deo raži. Otpad mekinja bio je 20 odsto. Vojnički hleb bio je bezmalo pravljen za sladokusce, ali je zbog žurbe pri pečenju imao više vlage nego što je potrebno. Gnjecavost hleba kod Rusa bila je još veća: ruski vojnik dnevno je jeo veknu hleba, koja je bila teška 1.500 grama – količina, koja bi verovatno svakog drugog oborila. Taj hleb je bio loš. Metalne boje. To se videlo već na bojnom polju: Francuzi su bili rođeni pekari. Vojska je uza sebe imala i biskvit, dvaput pečeni *panes biscocet*, francusko otkriće Srednjeg veka, koje je mnogim pomorcima spaslo život. Napuljska pomoćna konjica koja je dejstvovala sa Francuzima jela je makarone. Za to se pobrinuo kralj Murat. Čudno je bilo videti jahače pre bitke, kako im, dok su još sedeli na konjima, iz otvorenih usta visi još vruća testenina.

Napoleon je mnogo toga poneo sa sobom. Zalihe su mu bile dovoljne sve do jeseni. Car se, međutim, ljuto prevario kada je lakomo planirao da će se na prostranim ravninama Rusije svaka ispražnjena kola za snabdevanje odmah sama od sebe napuniti. Rusi su pri svom povlačenju u septembru i oktobru sa sobom nosili svaki poznjeveni klas. Zemlja, kroz koju su prolazili Francuzi ličila je na stepu. I kad je Moskva izgorela, a car naredio strateško povlačenje u Poljsku, došlo je do najveće hlebne katastrofe u ratnoj istoriji.

Armiju je manje rasula hladnoća nego nestašica hleba. Najpre se jelo konjsko meso i pila vruća konjska krv. To je još bilo najpametnije, jer konji ionako nisu mogli da pre-

žive bez zobi. Taj egzodus je trajao ne četrnaest, ne trideset, već svih šezdeset i devet dana. Sve dok francuska vojska nije kroz sneg, led i polarne noći stigla u nastanjene predele. Car se u saonicama brzo i nepovređen vratio natrag, ali stotine hiljada ljudi, pešaka, bez konja i kola, bez pokrivača, bez krzna (među njima mnogi iz južne Italije, koji nikad nisu videli sneg), smrzavali su se na tom putu čemera i jada. Čas spređa, čas otpozadi pojavljivali su se kozaci i svojim dugim kopljima boli u bednu ljudsku masu. Kada su koji put pokušali da pucaju, nisu imali u koga – kozaci bi se već povukli.

Podoficir Burgonj opisao je u svojim uspomename taj marš na povratku kao katastrofu hleba. Već pedesetog dana bez hleba, mislio je da će poludeti. Negde su naišli na rakiju, ali Burgonj nije mogao da je guta, jer mu se grlo osušilo od hladnoće. Nekoliko dana kasnije nadoše u nekoj kolibi hleb; odbacili su puške u sneg i navalili na hranu proždrljivošću divljih životinja. Nekoliko njegovih drugova, pre nego što im je iko mogao pomoći, ugušilo se velikim zalogajima, koje više nisu mogli da povrate. Za bednog Burgonja bila je prava sreća što su mu usne zbog hladnoće bile tako izranjavljene da nije mogao ni usta da otvori... Miris toplog, svežeg hleba pretvarao je francuske vojnike u životinje čak i u Poljskoj. Sabljama su u sobama grebali između dasaka poda brašno ili ono za šta su mislili da je brašno. Oni su zaprepašćenim stanovnicima davali po pet franaka za zalogaj hleba. Ubijali su se zbog jednog jedinog zalogaja. Zbog tri pečena krompira na žaru, nešto veća od oraha, došlo je do prave bitke između pripadnika neke francuske čete.

Stanovnici Prusije stajali su okamenjeni od užasa, kad se vratila gomila ljudi upalih očiju, koji više nisu mogli da govore, pa su samo nemim pokretima rukom pokazivali na usta. Poljske seljanke snabdele su Francuze suknjama i ženskim šeširima. Kao jadne sablasti, strašne u svojoj komičnosti, prolazili su pobeđeni nesigurnog i klecavog koraka. Posmatrači su skidali kape pred tolikim jadom i božjom kaznom. Gustav Frejtag u svojim Slikama iz nemačke prošlosti priča da je narod u Prusiji gledao na te događaje kao greh za veliki zločin protiv hleba. Njihova glad se ne može da utoli niti hladnoća ukloni iz njihovih tela, govorio je narod.

Ako bi ih uvelii u toplu sobu, silom su se gurali prema vrućoj peći, kao da se žele u nju uvući; uzalud su se domaćice trudile da ih zadrže podalje od ubitačnog žara. Pohlepno su gutali suvi hleb, neki nisu prestajali – i od toga su umirali. Sve do bitke kod Lajpciga vladalo je uverenje da ih je nebo kaznilo večnom glađu. Još se i onde događalo da su zarobljenici u blizini svojih logora pekli komade uginulih konja, premda to više nije bilo potrebno, jer su dobijali uobičajenu hranu. Građani su tvrdili da ta ludačka glad dolazi od boga jer su nekada bacali u vatru najlepše pšenične snopove, dobar hleb su bacali, valjali ga u blato pa ga kotrljali po zemlji. Zato su sada ukleti, da se nikakvom ljudskom hranom ne mogu zasititi.

Tako je završila imperija, koja se više oslanjala na slavu i osvajanje, nego na darove vlastite zemlje. Kad se Napoleon vratio, zatekao je u Francuskoj glad. Setio se da je neki naučnik Benjamin Tomson, teoretičar nauke o termici, pronašao sirotinjsku supu: ostatke starog hleba treba skuvati zajedno s povrćem i kostima. Napoleon je tada odredio da se u celoj Francuskoj svakoga dana deli siromasima dva miliona tanjira te supe tokom pet meseci (do žetve 1813). U tu svrhu je zaista dao više od 20 miliona franaka. Kad su za to doznali Englezi, znali su da se približava kraj. *The French novo swalloivs*

dirt and bones (Francuz sada guta blato i kosti). Oni su imali hleba. Obistinilo se ono: Ko ima hleba – ima i pobjedu!

100

Šta je Napoleon u stvari učinio za popularizaciju hleba među Evropljanima? Broj francuskih potrošača hleba smanjio je za dva, a potrošače među svojim saveznicima i protivnicima za još šest dodatnih miliona. Mnoge njive kontinenta posejao je kostima... To je najviše što istorija hleba može o njemu reći. Mnogo važnije je, međutim, ono što se dogodilo devet godina posle njegove smrti. Nekolicini nepoznatih ljudi pošlo je za rukom da naprave *mlin na valjke*.

Godine 1830, jedne noći u Cirihi, pred ogledalom stajao je neki čovek koga je zanimala gradnja mlinova. Držao je u ruci sveću i pažljivo gledao u svoja usta. Pošto je bio obrazovan, pale su mu na um davne reči Grka Posejdonija: Prvi čovek, koji je svoje kutnjake upotrebio za drobljenje hrane, već je zapravo bio prvi mlinar. On je iz delovanja zuba, iz žvakanja, izvukao pravilne zaključke. Tim se duhovitim rečima inženjer morao nasmejati.

Idućeg dana dok je lečio zube kod nekog stomatologa izjavio je da su ljudska usta zapravo pronalazačka fabrika. Zubar je na to uzdahnuo i odgovorio: Meni se usta ne čine baš takvim. Zubi, pre svega, nisu baš neki alat naročito vredan. Umesto da oni mrve hranu, ona mrvi njih. Možda za hiljadu godina čovek uopšte i neće imati zube. Materija, od koje se sastoje, nije izdržljiva. Pošto polako nestaje mora se već sada zameniti metalom.

A kako dolazi do toga, upita inženjer.

To čini *hleb*, reče zubar. Otkad čovečanstvo jede žitno zrnevlje, zubi su sve lošiji i lošiji. To je počelo već kod Egipćana...

Inženjer je zamišljen otišao. Palo mu je na um da se i u mlinarstvu već hiljadama godina događa nešto slično. Zar se i svi mlinari ne žale na svoje mlinsko kamenje? Moraju ih veoma često menjati. Svi su krenuli u potragu za čudnim kamenom, koji će biti tvrdi od predašnjeg. Verovalo se da je takav kamen pronađen u Francuskoj u kamenolomima kremenca u La Ferté-sous-Jouarre. Ali i njih je prkosna pšenica razmrvila posle nekoliko godina... Zar se tu ništa nije moglo zameniti, kako je rekao zubar? Ako bogu pri stvaranju čoveka nije palo na pamet ništa bolje, nego da mu da takve zube, tehničar nije morao da ostane na tome... Biće da je greška u mlinu i u ustima ista – kamenje i zubi udešeni su da hranu *drobe*. To im nije uspevalo kod pšeničnog zrna. Ono je ostalo tvrdo i na kraju je razdrobilo mlinsko kamenje i kutnjake. Šta bi se dogodilo kada bi se umesto drobljenja pšenica razastirala – valjala? Kad bi se zrno pritiskalo, sve dok se ne bi razvuklo i raspucalo... Ali to bi se, sanjario je inženjer, moglo obaviti samo železnim valjcima, među koje bi se sipalo žito. Oni bi, okrećući se jedan prema drugome u suprotnom smeru, pravili stotine obrtaja u minuti. Njih bi, prema primerima Vata i Evansa, trebalo da pokreće para. Crtao je danima i danima dok nije smislio valjke.

Ali za takve stvari bio je potreban novac. A Švajcarska je imala novca. Ona je u Napoleonovim ratovima prošla začudo dobro. U nju nijedan neprijatelj nije zakoračio od

1800. godine. Za tehničke novosti zanimali su se švajcarski gradovi gotovo isto toliko, koliko i Englezi. I tako je naš čovek našao konzorcijum, koji je za jedan mlin na valjke unapred obezbedio više stotina hiljada franaka (25.000 engleskih funti). Do toga, zacelo ne bi ni došlo da inženjer nije tvrdio kako je već u Varšavi, pre mnogo godina, posedovao tri mlina na valjke. On je, uopšte, mnogo govorio o Varšavi. Da su mu Rusi, mrzeći uspon Poljske, spalili mlinove. Na kraju je pokazao odštampane nacрте takvih mlinova dokazujući brojkama koliko se uštedi na radnoj snazi, kako kapaciteti tih valjaka nadmašuju proizvodne mogućnosti mlinskog kamenja. Od Ciriha do Varšave bilo je jako daleko, a zbog ruske poštanske cenzure jedva da su se mogla razmeniti pisma. O svemu tome niko se nije raspitao, ali mlin bi sagrađen. Aparatura je bila tako velika da se u nju mogla usuti sva pšenica koja je požnjevena u Švajcarskoj. Mlin je imao pet spratova. Svaki je sprat bio ispunjen valjcima. Započinjalo se drobilicama na petom, a fine mašine na prvom spratu davale su konačni proizvod. Ali – strahote! Pokazalo se da mlin radi sporo, da proizvodi manje brašna i da je njegova proizvodnja mnogo skuplja od starog mlina na kamenje. Došlo je do strašnog sukoba između pronalazača i akcionara, koji su već pomislili da su novac izgubili. Konstruktoru su rekli u lice da nikad nije posedovao mlinove, što on nije mogao poreći pa je, izgubivši poverenje, nestao sa scene. Nestao je tako da svet nije više nikad ništa čuo o pronalazaču mlina na valjke.

Svet zna samo toliko da mu je prezime bilo Miler. Možda je to nekome smešno, ali stvarno, pravo ime mu se ne zna...

Ucveljeni kapitalisti su pozvali inženjera Jakoba Sulbergera. On je bio drugi, kome je sve polazilo za rukom, premda nije bio stručnjak za mlinove. On je mlin preradio tako što je dva para metalnih valjaka učvrstio u jednom okviru, a jedan par povezao iznad drugog i svaki pustio da radi samostalno. Valjci su bili na prvom spratu. Iznad njih se nalazila samo laka mašinerija. Sada je sve radilo dobro, Konzorcijum je zaradio, obučio svoje graditelje i prodavao mlinove u inostranstvo.

Sulbergerovi mlinovi postadoše poznati. Bilo je jasno da je takvim mlinovima mesto u nizini, gde uspeva pšenica. Brdovita Švajcarska bila je previše mala da do kraja iskoristi takve mašine. Skoro istoga časa krenula je Mađarska, zemlja u kojoj je pšenica već odavno imala važnu ulogu. Mlinarska industrija u Mađarskoj postade, zahvaljujući švajcarskom pronalasku, prva na kontinentu, a mađarsko brašno najtraženija izvozna roba.

Ljudi su hiljadama godina ludeli za naročito belim brašnom. Arhestratos, koji je u četvrtom veku pre nove ere Grcima poklonio kuvar, piše u njemu da je na ostrvu Lezbosu brašno bilo tako belo da su i bogovi molili Hermesa da ga kupi i za njih. Poznato je, međutim, da odviše belo brašno, preoštro mleveno i mnogo fino prosejano – nije hranljivo, ali godi oku i aristokratskom osećaju. Tom je činjenicom najveći vlasnik mlinova Mađarske, grof Štefan Šečenaji osvojio svetsko tržište. Zahvaljujući belom brašnu Mađarska je dugo vladala susednom Austrijom: manja, agrarna polovina habsburške dvojne monarhije, vladala je većom. Beč je postao prvi potrošač belog mađarskog brašna, koje je bilo finije mleveno i bolje prosejano nego kod Francuza i Engleza. Beč postade, što se tiče pekarskih proizvoda, vodeći grad Evrope. Bečka kajzerica postade gotovo svetski poznata kao i muzika Johana Štrausa.

Amerikanci su na bečkoj svetskoj izložbi 1873. prvi put probali te pekarske proizvode i raspitali se o brašnu. Uskoro je pomračena slava mađarskim mlinovima, jer

su ravnice Minesote bile veće od nizija Mađarske. Guverner Vošburn je 1879. pozvao inženjere iz Mađarske, koji su svuda u Minesoti dizali svoje mlinove na valjke. Žilavi soj skandinavskih Amerikanaca, koji je tu živeo, uzeo je stvar u svoje ruke i pomogao ispisivanje novog poglavlja koje glasi: brašno i svetska privredna sila.

Ko je imao hleb, imao je i pobjedu. Ta se velika istina u američkom građanskom ratu pokazala još istinitijom, nego pri Napoleonovom padu. Južne države izgubile su rat, jer je sever imao hleb, a pamuk se na jugu nije mogao jesti.

Izvršena su bezbrojna istraživanja o tome zašto je došlo do tog rata. Poznato je da je jedan od glavnih razloga bila anahronost ropstva. U Evropi se ropstvo srušilo kao kula od karata. Onu francusku avgustovsku noć iz 1789. pratio je u Pruskoj oktobarski edikt iz 1807, koji je oslobodio seljački stalež i ukinuo sve feudalne terete. Za njom su se povele Austrija, Italija i sve male države kontinenta. Seljak je čak i u Rusiji postao slobodan: 19. februara 1861. car Aleksandar II jednim jedinim potezom pera oslobodio je 23 miliona robova zemlje.

Ali u Americi, koja se nazivala *he land of progress* (zemlja napretka), još su postojale rimske latifundije, s ropstvom vezanim za zemlju. Radnici su bili crnci, koje su pohvatali u Africi, jer su bolje radili od Indijanaca i belaca. Borba za aboliciju i nije u suštini bila toliko borba za oslobođenje crnaca kao rase, koliko za rušenje ropstva kao preživelog oblika privređivanja. Karakteristično je da u toj borbi nisu glavnu reč vodili crnci. Oni nisu vodili pokret. Crnački težaci na ostrvu San Domingo, istina, digli su ustanak 1789. U godini Francuske revolucije. Ti robovi francuskog kralja takođe su hteli da postanu građani. Oni su po pariskom običaju osakatali jednu palmu i pretvorili je u drvo slobode, natakli na nju frigijsku kapu, poređali oko svog stabla topove i s njima pobili sve belce. Ne zato što su belci bili druge rase, već zato što su bili vlasnici plantaža. Trebalo je prilično vremena dok crnci nisu savladani. Vesti o njihovom ustanku i njihovom shvatanju ljudskih prava morale su doći i do crnaca američkog kopna, na primer onih u Luizijani.

Pokret za njihovo oslobađanje pokrenuli su belci. Belcima Severne Amerike, koji nisu imali crnačke radnike, činilo se nemogućim da na jugu i dalje može da postoji robovlasnička privreda, koje u ostalom svetu nije bilo već više od pedeset godina. Niko se, naravno, nije usudio da kaže kako taj robovski privredni sistem nije koristan. Naprotiv. Jug je, posle poraza, još decenijama jadikovao zbog gubitka svog jeftinog načina proizvodnje.

Tako jedni s pravom tvrde da je to bio rat podjednako jakih, ali različitih privrednih sistema: rat slobodnih industrijskih radnika protiv radnika plantaža. Drugi kažu: do rata je moralo doći, jer svaki narod, koji živi na području s više stepeni geografske širine, mora jednoga dana da odluči hoće li svoju glavu smestiti na severu ili na jugu. Tako su se nekad Francuzi odlučili, kad su svoj mozak postavili u Pariz, a ne u Marselj ili Bordo. Nemačka takođe, kad je dala prednost severnom glavnom gradu Berlinu pred gradovima juga. Rusija, kad je Moskvu i Lenjingrad učinila mozgom svoje države. Postoji zakon geografske širine, koji zabranjuje da se gradovi, koji odlučuju, smeste predaleko na jugu. O tom antropološkom i geografskom sporu – hoće li vladati Sever ili Jug – moralo se odlučiti i u Sjedinjenim Državama, baš kao i u ostalom svetu. Kad su, dakle, države Misisipi, Florida, Alabama, Luizijana, Džordžija, Teksas, Karolina i Virđžinija

pokušale secesijom da se oslobode nepodnošljivog tutorstva Severa i kad im Sever to nije dopustio, bilo je vrlo nejasno ko će pobediti. Mi danas znamo da je uglavnom hleb (to jest činjenica da je isključivi posednik hleba bila *jedna* strana) pretegnuo Marsovu vagu na svoju stranu.

Jug je bio bogat, primamljiv i lep, pa je imao prijatelje u čitavom svetu. Imao je prijatelje čak i u severnim državama. Nije li dole zaista bila neka druga rasa Amerikana? Možda ih je trebalo pustiti da se odele? Horas Grilej, izdavač "Njujork tribjuna", napisao je nešto pre rata:

Ako se pamučne zemlje žele da odele, treba ih pustiti da se odele! Ja ne želim da živim ni u kojoj republici, u kojoj se misli da se delovi mogu bajonetima pribiti uz celinu.

Jug, koji se borio za svoju slobodu, za svoje oltare i ognjišta... osam miliona ljudi, ujedinjenih u svetoj stvari, činio se sam sebi – nepobedivim. Zar može biti drugačije? Ako je iko posmatrao oba rvača, koji su se tu, pred celim svetom, spremali da se uhvate u smrtonosni koštac, onda mu se Jug činio jačim. Dve trećine svekolikog izvoza Sjedinjenih Država sastojalo se od pamuka južnih država: 125 od 197 miliona dolara. Na Jugu se prerađivalo samo tri odsto tog pamuka, jer Jug nije bio industrijalizovan. Ali mu je baš taj izvoz sirovina pribavio simpatije: Engleska i Francuska morale su se odevati, a pamuk, koji je Jug prodavao, bio je sirovina koja je u Evropi održavala fabrike u pogonu. To su znali uzgajivači Juga. Znali su i koliko su važni za svet. *Cotton is king!* (Pamuk je kralj), mislili su oni koji su ga sejali. Ali nisu znali neizmerno zamršeni proces samozavisnosti u tom kraljevstvu pamuka. Verovali su da će, kao i obično, pa i u ratu, svoj pamuk tovariti na lađe i izvoziti. Topovnjače Severa su, međutim, blokirale duge obale Juga i paljbom mu pamuk palile ili otimale.

Odjednom su u Atlanti, u Čarlstonu i Nju Orleansu počeli da uviđaju da se pamuk – svejedno da li je prodat ili nije – ne može jesti ni u kakvim prilikama. Iskusni ljudi su to znali i na vreme opominjali. Ograničite sađenje pamuka, viknuo je januara 1862. Alabama Advertajzer. Proizvodite vunu, pšenicu, povrće i hranu uopšte! Četiri sedmice kasnije pisao je džordžijski *Savana republiken*: Kakva glupost uzgajivača u Džordžiji koji još hoće da sade pamuk. To znači izglednjivati vojnike i terati ih s bojnog polja. Sejte kukuruz! Premda im još vojnički položaj nije bio loš, potkraj godine južne države zaista su počele da se pribojavaju da bi mogle izgubiti rat. Već je brašno u Ričmondu stajalo blizu 25 dolara po barelu. Pirinač se već sadio, ali se često nije mogao žnjeti, jer su neprijateljske topovnjače tukle po močvarnim dolinama. Trgovci su počeli bestidno da lihvare s ono malo žita, koje je bilo posejano kod kuće. Farmeri, očekujući više cene, odugovlačili su sa žetvom. Početkom godine 1863. ministar rata predložio je vođi Juga, predsedniku Džefersonu Dejvisu, da zapleni svu pšenicu. Jug bi, da je obradio zemlju kako je trebalo, mogao prehraniti ceo svet. Sada mu je na vrata zakucala – *glad*. Zavirila je u bele seoske kuće i plantažeri-aristokrate počеше da se tako loše hrane kako nikad nisu jeli njihovi crnci. Ambari i činije se isprazniše. Uslovi života zemlje postajahu iz meseca u mesec sve gori. Život je na kraju nalikovao na strahote nekog malog opko-

ljenog grada. Na svakom koraku pljačkanje dućana; padanje i umiranje od gladi žena i dece na otvorenim putevima; prinudne mere: zaplena pšenice, kukuruza, sena za vojsku. Bolesti, prekidi transporta, lomljenje otpora – i glad u bolnicama. Bradati konfederalci, bleđi i napačeni, neustrašivi, pucali su na Šermanove vojnike, znajući da brane najbogatije zemlje kontinenta. A sada su zvečale od pustoši. U septembru je brašno u Ričmondu koštalo već 35 dolara po barelu, u oktobru 45 dolara, novembru 70, a u decembru 110. A onda se više nije moglo dobiti ni po kakvoj ceni. Kako ćemo preživeti taj rat, pisao je *Savana republikan*. Brašno košta 120 dolara po barelu, a u našem se gradu ne može kupiti ni bušel kukuruza ili kaše...

I Sever je izvojevao pobjedu nad hrabrim četama Juga, koje su se pod izvrsnim vodama borile za svoje ideale: Abraham Linkoln je odneo pobjedu, jer na Severu niko nije gladovao. Ni u gradovima niti na selu, a pre svega u vojsci. Ljudi su se naučili na pogreškama očeva u Ratu za nezavisnost. Vojnicima se davao najbolji hleb. U glavnom pekarskom centru, u gradu Aleksandriji, bili su izvrsni stručnjaci, koji su čitali francuske hemičare iz Napoleonovog vremena, pre svih starog Parmantjea. Testo se mesilo temeljitije, nego u bilo kojoj drugoj vojsci, dodaci brižljivije odabirali, a hleb sporije pekao. To je oružje, rekla je neka baka svom unuku, kad se čudio, šta bi to moglo biti u toliko jednakih kola... Kad bi neki vozač podigao ponjavu, videle su se u kolima sjajnotamne vekne hleba od pet funti. Zar to jedu topovi, sumnjajući zapita dete. Ne, već *ljudi*, reče besno vojnik-pekar i nasmeja se. On je lako detetu objasnio da neprijatelj nema municije te vrste. To su topovske kugle Abe Linkolna. Moj otac i braća izvadili su ih iz zemlje, a ja sam ih ispekao u peći!

Obrađivanje polja na Severu nije za vreme rata izostalo: još se i pojačalo. Države Ohajo, Ilinois, Indijana, Ajova i Viskonsin gotovo su udvostručile svoj prinos. Ljudi su znali šta to znači i zahvaljivali su sudbini za žetvu. Nešto pre konačne pobjede *Njujork independent* (8. septembra 1864) napisao je: Najveća nesreća, koja bi naš narod mogla upravo sada da zadesi, bila bi loša žetva. Od toga se ne bismo nikad oporavili; održanje Unije, naš opstanak kao nacije, bio bi time uništen... Ma što se u ratu dogodilo, *naši su ambari puni!*

A kako je baš to bilo moguće? Kako je sever uopšte mogao da pojača svoju proizvodnju žita, kad je velika većina žitelja s farmi nosila uniformu i tukla se s Jugom? Učinile su to žene, koje su na poljima, pod suncem i vetrom, zauzele mesto odsutnih muževa. Žene su bez poteškoća ponovo prihvatile način života koji im je u vreme kolonista bio sam po sebi razumljiv. Osim toga stigoše iz Evrope novi putnici: začudo, rat nije te ljude uplašio. Ko je hteo da se iseli, taj je to valjda morao i da učini. Stranac je vrlo lako mogao da ispuni jedinu svoju želju – da se ne meša u čarke Severa i Juga: dovoljno je bilo da ostane na Severu, na primer u Ilinoisu, i da tu obrađuje zemlju. Veliku privlačnu moć imala je jeftinoća zemlje, koju tadašnja vlada u Vašingtonu samo što nije poklanjala. *Homesteadski zakon* omogućio je novim naseljenicima da gotovo besplatno osnivaju farme. Dok su na Jugu ljudi jedni druge maltene jeli, dotle se Linkoln na Se-

veru pobrinuo da se dva i po miliona jutara zemlje podeli doseljenicima. To je značilo 20.000 farmi po stotinu i šezdeset jutara uz prirast stanovništva od oko 100.000 ljudi. U korist pobjedničkog Severa radile su i željeznice. Misisipi, veličanstven trgovinski put između Zapada i Juga, bio je dugotrajnim borbama zatvoren. Sada su, umesto njega, željezničke pruge dovozile proizvode Zapada na Istok, a Jug je ostao praznih ruku. Pre rata Nju Orleans je sa Severa nabavljao 10 miliona bušela žita i brašna godišnje. Sada je Nju Orleans počeo da oskudeva, jer je žito sada odlazilo željeznicom na Istok, a Čikago postade središte svega. Čikago se, pošto leži na severu, tokom rata obogatio i postao veliki grad. Svake ratne godine iz njega je otpremano 20 miliona bušela pšenice i 25 miliona bušela kukuruza. Sve je bilo jeftino i niko nije oskudevao. Hleb je dobio veliki rat.

Snabdevanje vojske bilo je tako obilno da su se vojnici iz obesti mogli zbog toga čak i žaliti, pogotovo zbog jednolične hrane nekih dana. Neki je doktor C. B. Džonson još 1917, u svojim uspomenu na tadašnje vreme, napisao: Naša hrana je zaista bila dosadna! Za doručak slanina, hleb i kafa, za ručak kafa, slanina i hleb, a za večeru hleb, kafa i slanina. Šta bi siromašni vojnik Juga dao za takve dnevne obroke.

Jadni južnjak doživeo je još jedno razočaranje. U drugoj polovini rata izgubio je sve simpatije svojih engleskih i francuskih prijatelja. Kako se to dogodilo? Pa on se borio za snabdevanje celog sveta pamukom. Sada se, međutim, pojavilo nešto, s čim on nije računao, a bio je to politički odlučan činilac – pri izboru između odeće i hrane prednost je dobila *glad*. Jug je nudio pamuk, a Sever hleb. Evropi je bio potreban američki hleb. Zato će svoje simpatije, isprva oklevajući, a zatim i odlučno, pokloniti Severu.

Na jednoj su strani, tako stvari sumira N. S. B. Gras, stajali pamuk, robovski sistem Juga, engleski kapitalizam i njegovi prerađivački interesi. Na drugoj su se nalazili: pšenica, slobodni radnički sistem Severa i humano raspoloženi engleski tkalčki radnici, koji su bojkotovali proizvode ropstva, mada su time sebe lišavali rada... Engleskoj je bila potrebna američka pšenica od pamuka. Pamuk je doduše održavao fabrike u pogonu, ali je pšenica krepila telo i dušu. Pšenica je naprosto bila važnija! Tako se engleska vlada morala rešiti svoje simpatije za Jug – bilo joj ili ne bilo drago. Velika žetva Severa bila je kao etički mito, zbog koga su Englezi svoj teg bacili na tas napretka...

Rast proizvodnje u severnim državama ne bi, ipak, mogao da poveća u toj meri ni rad žena niti priliv stranaca iz Evrope, a još manje željeznica. Moralo se dogoditi nešto što su dugo i Sever i Jug podjednako zanemarivali: mehanizacija poljoprivrede. Rat je, svakako, morao dobiti onaj koji je gajio hleb, a ne pamuk. Ali to ne bi ništa koristilo da je proizvođač hleba, umesto da puca, ostao na njivama. Učinile su to mašine, koje zamenjuju ljude i deluju istovremeno s vojnicima. One su bile u pozadini fronta odlučujući, ne samo o pobjedniku rata, već povrh toga i o sudbini Amerike u preostalom delu veka.

Jedna od najvećih zagonetki (s čim se ne suočavamo prvi put) bila je činjenica da je selo bilo isključeno iz tehničkog napretka, izmišljenog u gradu.

Pronalasci su, uglavnom, primenjivani u industriji. I sami pronalazači živeli su u gradovima. Industrijalci i radnici propisivali su ono, što će na kraju pronaći. Tehničar se oseća pozvanim da njihov radni proces pojednostavi, olakša i racionalizuje. On je brat i komšija fabrike – nikad brat i sused njive. On ništa i ne zna o ratarstvu. Nikad nije ni video životinju pred plugom, nikad kosca s kosom.

Napoleon, koji je mislio na toliko stvari povezanih za grad i mašine, nikad nije pomislio da bi jednoga dana za državu moglo biti od interesa da se poljoprivreda mehanizuje. Linkoln, Stanton i njihovi ljudi su na to mislili. To je bila njihova zasluga, a u istom mah i baština u njihovoj američkoj krvi. Oni su bili duhovni potomci Tomasa Džefersona, koji je rekao da će Amerika biti zemlja najsrećnijih, najboljih i najmodernijih seljaka – ili je uopšte neće biti. I oni su, dabome, znali ko je bio Oliver Evans.

Pa ipak i fabrikama Amerike bilo je veoma teško da u selo uvedu mašine, jer ih seljaci nisu ni tražili. Navikli kroz hiljade godina da ćutke obavljaju svoj posao po kiši i suncu (srećni što ga u Americi mogu obavljati kao svoji, vlastiti gospodari), slegali su u početku ramenima. Kakvo dobro može njima doći iz grada, od inženjera? Seljake nije niko ništa ni pitao. Trebalo je, međutim, da se usred rata nadoknadi gubitak radnih ruku pa je mašina sama od sebe izbila na površinu.

MEK KORMIK: MAŠINA OSVAJA NJIVU

*Iza svinja dolazi Džonahan sa svojim
raonikom, koji sve osvaja – neka i on
živi! Da nismo budale i licemeri,
morali bismo priznati da ni Atina ni
Heraklo, a ni bilo koji drugi mit nije
jednak današnjici... Jednom će se, samo
kad iz naših glava budu donekle isprašeni
Grci i Semiti i sva ostala paučina,
pojaviti zacelo i pesnik,
koji će nam ispričati naš mit.
Moramo, dabome, još malo čekati.*

KARLILI EMERSON

104

Meseca aprila 1836. objavio je Edgar Alan Po svoj esej o *Melcelovom igraču šaha*. Igrač je bio automat, koji je u 18. veku izumeo neki baron u Mađarskoj. Kasnije ga se domogao neki gospodin Melcel. Po ga je video u Americi.

Aparat je bio Turčin od lima, koji je sedeo na sanduku od orahovine i igrao šah sa svakim ko bi ga izazvao. Pri svakom pokretu figura čuli su se delovi mašine, koji su unutra radili i točkovi, koji su zujali. Melcel je po želji pokazivao unutrašnjost aparature – bezbroj točkova. Bilo je očigledno da u njoj nema mesta za čoveka (pa ni za dete). Na pitanje: Radi li automat kao čista mašina ili nekako drukčije, Melcel bi se obično nasmešio: O tome ne dajem nikakve izjave. Na tom dvosmislenom odgovoru zasnivala se njegova slava sedamdeset godina. Jedni su dolazili da dožive, dokle je doprla mehanika, a drugi iz detektivskih razloga: jer su se zaklinjali da je u kutiji čovek. Ovim poslednjima pripadao je i Po.

Praviti automate i diviti im se – bila je osobina osamnaestog veka. Francuski enciklopedisti pobijali su postojanje duše. Lametrije u knjizi *L'homme machine* dokazuju da je život mehanizam. Froisson savremenika sastojao se u tome, što je svako u to veroval, ali niko nije želeo da to bude istina. Iz tog nesigurnog osećanja rodile su se tehničke igrarije kao Melcelov igrač šaha i romantična literatura o životu automata. Ako je čovek bio samo automat, onda je možda i automat bio neka vrsta čoveka? Da automat može razviti okultne sile, veroval je Namac E. T. A. Hofman. Prema jednoj izjavi Rikarda Huša, Hofman je bio prvi savremeni čovek koji se bojao mašine.

Slici devetnaestog veka jedva da je pristajala takva igrarija. Virdžinijski farmer Robert Mek Kormik mogao se smatrati gotovo zaostalom čovekom, kada je u samotnim zimskim noćima odlučio da konstruiše automat, koji će, nalik na Melcelovog igrača šaha, obavljati koristan posao – *žnjeti žito*. To je trebalo da bude čovek od gvožđa i drveta koji će, savijajući se, uspravljajući, razmahujući i udarajući, rukovati kosom i grabuljama. Komšije su ga ismevale i smatrale za ludaka. Kakvog to ima smisla? Zašto bi zdrav farmer dopustio automatu da mu oduzme posao? Zar zato da dobije vreme

za novo mozganje? To Biblija neće. Čemu veštački žetelac? Majstori su hiljadu godina slikali žeteoca kako se savija. Tako ga je slikao i Milet. I automat, koji se dovoljno bezbožno na njivi prikazivao, bez znoja lica svoga, zaista je propao. Robert Mek Kormik mučio se sa svojim veštačkim žeteocem, počevši od 1816. svih petnaest godina, sve dok, umoran od toga posla, nije 1831. digao ruke. Ali je njegov dvadeset dvogodišnji sin bio sasvim drugog kova. Nije bio igrač kao njegov otac, već čovek koji misli tehnički ispravno. Nije se rodio u 18, već u 19. veku. Nije kopirao čoveka, niti mu je ideja bila da sagradi robota od metala i drveta, koji će sve oko sebe zabavljati ili plašiti – već naprotiv *mašinu*, koja će tehnički ispravno rešiti jedan privredni problem. Požnjeti žitna polja bez zamaranja mišića, brže i s manje ljudi, bio je ekonomski problem. Farmeri u njegovoj okolini biće sami krivi ako tu mašinu ne vide. Ali ako mašina bude ličila na neka kola, a ne više na veštačkog čoveka, možda će seljaci shvatiti – nadao se mladi Sajrus Mek Kormik (1809-1884). Bio je u pravu.

Sajrus Mek Kormik nije znao da su se 1826. u glavi škotskog sveštenika Patrika Bela rojile slične misli. On je sastavio kola-makaze, koja su, čim se poteraju konji, automatski obarala stabljike u stranu i kosila ih. Činilo se da nema ništa jednostavnije: sada je jedan jedini čovek obavljao ono za šta je bilo potrebno više od desetak žetelaca. Gotovo neshvatljivo da niko tokom hiljada godina nije tako nešto smislio... Persijanci su nekada imali nešto slično. Jer, šta su drugo bila kola sa srpovima, kojima je Darije napao vojsku Aleksandra Velikog, nego mašina žetelica, koju je neki vojnički tehničar prepravio za rat? I Gali su prema Pliniju imali neku vrstu mašine žetelice: vo je vukao kroz polja kola na dva točka, na čijoj je prednjoj strani bio zataknut dobro naoštreni nož. Pokraj njih je koračao čovek i štapom gurao vlati pod nož: tako posečeno klasje padalo je u kola; slama je ostajala na polju za stoku... Tu mašinu su, međutim, vrlo brzo zaboravili. Mi ne znamo zašto. Možda je bilo nesimpatično njeno tehničko posluživanje, iako ono nije bilo teško. Možda su adaptirana kola bila preskupa. Ili su, a to je najverovatnije, bila suprotna religioznim običajima, koji su bili vezani za žetvu? Ona se nisu mogla probiti u život... A, što je vrlo čudno, nisu se mogla probiti ni kola-makaze Patrika Bela, ali iz sasvim drugih razloga. Kad su žeteoci u Engleskoj videli da će im izmaći zarada, jer je poluodrasli momčić s parom konja požnjeo u jednom danu više, nego gomila njih u znoju lica svoga srpovima, razbili su mašinu u komade i zapretili pronalazaču.

Sajrus Mek Kormik bio je mnogo srećniji. Kad su njegovu probnu mašinu izvukla četiri konja u njivu isprva nije dobro radila, jer je polje bilo vrlo neravno pa je za njom ostajala napola pokošena pšenica. Neki komšija, koji je imao ravno polje, pozvao ga je da pređe kod njega: tada je Mek Kormikov uređaj požnjeo šest jutara u jednom danu – šest puta više nego što je jedan čovek mogao sam da savlada ručno. Ta računica bila je sasvim dovoljna za okolne posmatrače, ali i za samu sudbinu tog žeteoca žita, a s njim odlučena je i sudbina američkog poljoprivrednog blagostanja u 19. veku.

Šta je agrikultura, jedna od najvećih zagonetki istorije, pita Herbert Kason, ako ne prva od svih industrija, ali koja je najkasnije valjano razvijana. Hiljade i hiljade godina

najpametniji ljudi nisu se posvećivali problemu obrađivanja zemlje. Seljak je ostajao rob ili, u najboljem slučaju, zakupac. On je bio nezgrapna tegleća životinja – pripadnik “ceha volova”.

Egipćane, Jevreje, Grke i Rimljane nije ništa toliko zanimalo kao hleb. Samo zato što su smatrali da su njima do hleba otvoreni drugi putevi, nego ljudima našeg vremena. Njihovi putevi bili su, pre svega, religija i politika. Zaboravljali su da u tome glavnu reč ima tehnika, ali ne zato što su je prezirali ili što je nisu poznavali, već iz nekog sasvim drugog razloga.

Antičke civilizacije stopile su se u epohu, koja se preko Srednjeg veka protegla daleko u 19. vek, ali se zatim odjednom prekinula: ušlo se u epohu tehničkog mrtvila. Uzrok tome treba tražiti u činjenici da je predistorija iznedrila nekoliko genija, koji su zaista pronašli gotovo sve što je čoveku bilo potrebno. Čovek, koji je oko 8000. pre nove ere izumeo kola, ne može se uopšte uporediti s nekim današnjim čovekom, a ni s bilo kojim, koji će tek doći. Točak koji se okreće i kao od šale savladava prostor, umesto da se neki balvan vuče, bio je revolucionarno delo. Tehnički gigant bio je i čovek, koji je pronašao topljenje gvožđa, umeće tkanja ili grnčarsko kolo. Svaki od tih genija bio je veći od Edisona, koji je gradio na onome što je već postojalo.

Antičke civilizacije, ako se uporede s pradavnim dobima, nisu pronašle gotovo ništa. One su samo preuzele baštinu. A za ono što im je došlo do ruku mogu da zahvale samo religijama. One su čoveka pripremile da tu baštinu primi, jer su je religiozno-pravno štatile, smanjujući razmak, koji je u pradoba postojao između pronalazačkog genija i gomile. One nisu pronašle plug, ali zato što su ga proglasile svetim sačuvale su ga od pijanstva gomile i njenog nagona za razaranjem.

Pitanje je, međutim, zašto je čovečanstvo pod vođstvom velikih antičkih kulturnih religija odmah utonulo u tehničko mrtvilo? Da li, možda, zato što su prema tehnici bile neprijateljski raspoložene. Nikako. One su štatile njene pronalaskе. Da, ali cela antika je verovala da je doba pronalazaka prošlo. Nije verovala u napredak. Antika je sama sebi bila dovoljna, nama ne treba ništa više. To je bio osnovni osećaj civilizacije. Hleb dobijamo iz zemlje, ako smo pobožni. Dobijeni hleb treba deliti, kao sredstvo, pomoću kojeg se vlada. Nebeska i zemaljska vlada podeliše međusobno ulogu i građane antičkih kultura učiniše gladnim ili sitim. Tu nije bilo mesta za inženjera, a ako ga je i bilo, sasvim nezatno. To najbolje dokazuje pronalazak mlinarstva sa životinjskim pogonom ili na vodu.

Nema antičkog filozofa koji bi priznao da ga pitanje hleba čini nesrećnim – čak ni onda kada je i sam gladovao. Čak se i Isus Hrist borio protiv takvog pesimizma. Mada je živio u vreme, koje nije znalo za veći tehnički napredak, on je verovala da čovečanstvo neće propasti zbog nestašice hleba. Ptice bi nebeske i ljiljane u polju hranila milost nebeskog oca, mada one niti seju, niti žanju. Katastrofa je zapretila tek onda kad su varvari opustošili antiku i razorili tehnička pomagala, plugove i mlinove. Tada se pokazalo ono najstrašnije: religija je odavno bila sposobna da tehničko blago čovečanstva štiti, ali kad je uništeno, sveštenici više nisu mogli da ga oprave. Oni su blagosiljali plugove ili mlinove, kojih zapravo više nije bilo – i sebe nepopravljivo kompromitovali.

Tehnički duh je spavao. Tek kada je postajalo sve gore i gore – kad je prema religiji, koja nije pomagala, izrasla mržnja, koju ona nije zaslužila – tek tada se čovečanstvo odjednom pokrenulo i krenulo s tehničkim poboljšanjima. Nije se probudilo samo jedno, već sva odjednom. Nakon mrtvila od četiri hiljade godina, započela je oluja umova.

Ne jednom, već devet i deset puta pojavio se pronalazak jedne te iste stvari na raznim tačkama zemlje. U istoj deceniji? Ne, već u jednoj istoj godini. Ukratko, tehničko mrtvilo je prestalo. Kao što su se u ranijim razdobljima čudili, kako to da ima ljudi, koji ne vide religijske činjenice, tako su se tada iščuđavali, zašto tehnička rešenja, koja su bila nadohvat ruke, nisu bila tako dugo pronađena.

106

Ni žetelicu nije pronašao samo Sajrus Mek Kormik. Nju je u isti čas pronašao i jenki Obed Hasej, koji se u jednom razgovoru prosto čudio da je nešto tako već postojalo. Pustolovni Hasej, svaštar, čije su ruke “pravile tehničke šetnje”, bio je jedno vreme mornar. Bilo kako bilo, on nije bio poljoprivrednik. Dok se spremao da napravi mašinu za livenje sveća, odluči, posle nekog prijateljskog razgovora, da izradi žetelicu. Nastavio je tamo gde je stao škotski sveštenik Patrik Bel, ugrađivši na njegova kola sa makazama zaoštrene zube, koji su se pokretali tamo-amo jedni preko drugih (kao u mašini za šišanje kose). Ta izvrsna zamisao kasnije je korišćena pri ugrađivanju u sve kosilice i žetelice... Tek što je Hasejeva žetelica otkloparala u polje, već je započela prepirka o tome ko je prvi pronalazač s Mek Kormikom, koji je proglasio kradljivcem svakoga, ko god bi se odvažio da gradi tu alatku.

Ko je bio prvi, a ko bolji? Već su se umešali treći i četvrti. Fabrikanti, kao što je to bio Džon M. Meni, pravili su takođe mašine žetelice. Mek Kormik se godinama gložio sa svojim konkurentima u patentnim procesima daleko od svakog interesa običnog sveta, jer, konačno, jedan je morao pobediti. Ko zna dokle bi u arhivama trunula stručna mišljenja da među advokatima nije bilo poznatih ljudi. Tako jednog dana advokat Abraham Linkoln primi iz preduzeća Meni ček na iznos od 500 dolara: daleko najveći honorar od svih koje je do tada video. On je trebalo da zastupa pravo te firme na pravljenje žetelica.

Ta stvar ga je silno zanteresovala, jer je i sam poticao sa sela. To ga je podsećalo na dane kad je i sam s kosom polazio u polje, kada je od košenja dobijao žuljeve... Ali, tada se pojavila žetelica. I tako Abraham Linkoln otputova u Sinsinati gde je trebalo da padne odluka u tom spornom slučaju. Kao po običaju rasejan i nemarno odeven, Linkoln je došetao u sudnicu, s debelim rukopisom u džepu, sa svim onim što je mislio o mašinama, kulturi i ratarstvu. Tu je, kao zastupnik firme Meni, već sedeo neki drugi advokat, koji nije rado gledao na pridošlicu. Odakle taj dugoruki pavijan, rekao je prilično glasno. (Kasnije je učtivije govorio, rekavši da Linkoln nije upoređivao s majmunom, već s nekom drugom životinjom: Ja sam samo rekao da ću, ako ta žirafa nastupi u našoj stvari, baciti svoje zastupanje u koš). Samom Linkolnu je rekao: Od nas dvojice samo jedan može da govori. Tako je i bilo. Linkoln nije govorio, a patentna parnica je izgubljena. Taj ozbiljno odeveni i stasiti advokat bio je kasnije ministar rata Sjedinjenih Država, Edvin M. Stenton.

Hasejeva žetelica bila je u početku mnogo popularnija od Mek Kormikove. Radila je vrlo elegantno. Nju nisu vukli konji upregnuti spreda, već sa strane. Mehanički prsti privodili su stabljike pšenice s oštricama, koje su ih sekle sasvim blizu zemlje. Padale su na jednu platformu odakle ih je kočijaš zgrtao na gomilu. Možda bi Hasejev uređaj dobio trku protiv Mek Kormika, da njegov pronalazač nije imao jednu čudnu osobinu.

Ličio je na pronalazača starog doba, koji su verovali da se jednom izmišljena stvar više ne može usavršavati. Tako je zanemario sva iskustva idućih dvadeset godina i tvrdoglavo istrajavao na svom modelu... Dogle se okretni Mek Kormik učio na sopstvenim neuspesima. Grozničavo je radio i sa svojom braćom poboljšavao mašinu da bi na kraju i pobeđio. Ne samo u tehničkom umeću, već, pre svega, u trgovinskoj darovitosti. Godine 1847. podigao je fabriku u Čikagu. Četiri godine kasnije već je proizveo i prodao hiljadu mašina. Deceniju docnije i svih 23.000 mašina zaradivši više od 1,5 miliona dolara.

The reaper is to the North what the slave is for the South (Žetelica je za Sever ono što je rob za Jug), mogao je reći na početku rata Stanton, ministar rata. On oslobađa naše mlade ljude za vojničku službu i u isti se mah brine za naš hleb. Edwin M. Stenton te reči nije uzeo iz Linkolnovog nepročitanog govora u sudnici Sinsinatija. On u toj raspravi nije ni učestvovao, a pripremljeni govor završio je nakon procesa u nekoj korpi za otpatke. Stenton je to znao iz prakse... Predsednik Sjedinjenih Država – baš taj Linkoln – pozvao je svakog trećeg muškarca pod zastavu, ali su žetve rasle. Evropa nije htela u to da poveruje. Kada se čulo da je Severna Amerika poslala u Englesku triput više žita nego uobičajeno, mnogi su sumnjičavo vrteli glavom smatrajući da je to za reklamu, kojom se hteo dobiti rat. Smatralo se nemogućim da Sever prehrani dve velike armije i da u isto vreme proda Evropi pšenice za 35 miliona ljudi. To je, ipak, bilo moguće. I mnogo više od toga. Odjednom mali i srednji gradovi poput Milvokija, Mineapolisa, Kanzas Sitija, Sinsinatija, Omaha ili Sent Pola, koji su do tada spavali, probudiše se u svoj svojoj veličini. Svi su, ali i stotinu drugih, ležali na obali reke pšenice, koju je mehanički uređaj ošišao s polja i uputio u 14.000 mlinova. Dvanaest godina posle jednog od najkrvavijih ratova, koje poznaje svetska istorija: 1876. Amerika je postala najveći proizvođač žita na svetu.

Napoleon III je 1868. sišao sa svoje kočije i pričvrstio krst legije časti na Mek Kormikov kaput usred jednog pšeničnog polja u blizini Pariza. Carev sestrić video je ono što ujak nije: da mašine, poštovane i korisne u gradovima i u industrijama, mogu da rade i na selu i uz to povećavaju bogatstvo nacije. Kad je Mek Kormik umro, na grudi mu staviše snop pšenice. U mrtvačkom kovčegu ležao je čovek kao neki Grk, koji je verovao u Demetru.

Čudna je bila i smrt Obeda Haseja. Taj Mek Kormikov protivnik već odavno je prodao sve patente i nije se više bavio žetelicama. Jednog vrućeg letnjeg dana u vozu na stanici u Baltimoru čuo je kako neka mala devojčica plače za vodom. Bilo je to lepo dete, zlatnih uvojaka, a on uljudan čovek s Juga. Stari mornar siđe i svojim mehaničarskim, smeđim rukama donese čašu: kada je pokušao da je vrati, pao je među točkove već pokrenutog voza. Žrtva doba mašina, kome je i sam pripomogao da svane. Upravo tako je kasnije poginuo pesnik Verharen. I on na železničkoj stanici, kao Orfej, koga su ubile životinje: raskidale su ga mašine o kojima je tako često oduševljeno pevao.

Godine 1848. Džejsms Fenimor Kuper opisao je u svojoj knjizi *The Oak Openings*, kako je godinu dana ranije u južnom Mičigenu video mašinu, koju je vuklo deset do dvadeset konja, koja je sa uspravnih vlati skidala klasove, vršila ih, čistila zrnevlje i sipala ga u vreće. Sve je bilo spremno za mlin, a da se čovek u taj posao nije umešao...

Pesnik je zinuo. Nije čudo: bio je to autor Kožne čarape, koji je opisao staru Ameriku Indijanaca i dubokih šuma, Ameriku tragača i velikih usamljenika. Prošlost. Silna artiljerija mašina ulazila je u sve krajeve i menjala sliku Amerike. Te iste, 1848. godine, Evropa je buktala od političkih revolucija. U Francuskoj, Pruskoj i Austriji tukli su se republikanci s monarhistima s nikakvim rezultatom, ali ekonomska revolucija, kombinovana žetelicama i vršalicama, bila je neuporedivo veća.

Kombajn, koji je video Kuper, pronašao je Hajram Mur. On je požnjeo i spremio pšenicu sa 30 jutara u jednom danu. Za tu mašinu farme u Mičigenu tada su bile još previše male. Isplatila se, međutim, u Kaliforniji, novoj golemoj zemlji kraljeva pšenice na Zapadu. Šta bi rekao Džejms Fenimor Kuper da je pedeset godina kasnije video benzinski motor, koji goni kombajn kroz zatalasano, šuštavo more pšenice kao motornu jahtu? S dahom poslednjeg konja izbrisano je i slabo sećanje na 5.000 godina poljoprivrede.

Da nije tako, bilo bi izbrisano i drukčije. Kako ste sejali, tako ćete i žnjeti. Mehanizovanom kraju poljoprivrede, žetvi, trebalo je, međutim, da prethodi i mehanizovani početak. Za divno čudo – nije. Oranje i sejanje pomoću mašina moglo se probiti tek nakon mehanizacije žetve. Sejanje i oranje zemlje bilo je za ondašnjeg čoveka svetije od same žetve. On je radije slušao pesmu mašina, koje su mu govorele o dokolici, dostojanstvu čoveka i slobodnijem životu. Zbog nečeg je, ipak, tugovao – zato što odbacuje ono čemu ga je o oranju i sejanju učila njegova stara Biblija.

Već je 1731. dokazao Džetro Tal iz Engleske u svojoj knjizi *Horse Hoing Husbandry* da bi se, kako u bašti, tako i u polju, seme bolje iskoristilo, kad bi domaćin imao valjane brazde i kad bi ga samo *u njih* sejavao, umesto da ga naslepo rasipa. Tako je pronašao kombinaciju pluga i sejačice: konj je po zemlji vukao niz kuka, iza kojih su cevi stavljale seme u brazdu. Neki su se krstili. Većina ih se smejala. Čemu to?

Odgovor na to dao je 19. vek. Godine 1842. prihvatiše ismejanu ideju Džetro Tala braća Penok, farmeri iz Pensilvanije. Moderne mašine mogu odjednom izorati osamnaest brazda, jednu pokraj druge, da u isti mah stavljaju seme i đubrivo i na kraju – zatrpaju zemljom brazdu. Rotacioni plug ide još dalje: on seče trinaest palaca duboko tanke brazde, mrvli ih, rasipa, reže, seje, đubri i ponovo poravnava... Iza pluga i iznad njega sunce, vetar i samoća. Tek je zelena kapljica benzina pokazivala da je njjom prošla demonska čovečja volja.

Pre nafte činila je to para. U Engleskoj, oko sredine 19. veka, pokušavalo se da se plug i parna mašina upregnu zajedno. Ali parni plug bio je težak, pa je propadao u tlo. Tada je u glavi Džona Fulera sinula misao da pretešku parnu mašinu postavi izvan njive i da plug pomoću žičanog užeta izdaleka vuče oranicom. Kada su taj pronalazak hteli da prodaju Americi, pokazalo se da su njena polja prevelika za tu šetalicu: bilo je potrebno mnogo dugačko čelično uže... Da, taj gigantski deo sveta merio je svoje pokrete mišića drukčijom merom, nego Evropa. Kad se Amerika prenula iz tehničkog mrtvila, pronašla je traktorski plug na četiri točka koji je bio lakši od parne mašine...

Čudesna Amerika! Lako je shvatljivo što je Škot Karlajl (kad se zahvaljivao za vreću kukuruza, koju mu je preko okeana poslao R. V. Emerson) surovo poželeo da se oslobodi grčko-semitske mitologije za volju jednog hvalospjeva našem bratu Džonatanu s raonikom koji sve osvaja. I zaista, šta su bili Triptolem i drugi misionari pluga starog doba prema generaciji između 1800. i 1900!

Misionari kulture pluga morali su se desetinama godina da bore, kao što se nekad borio biblijski Kain s bratom Aveljom. Ali u Americi napadač Avelj bio je – pastir. Biblija nije nikad otkrila dublji uzrok, zašto je došlo do bratoubistva. Bio je to Talmud, koji je kasnije potpunije ispričao tu istoriju. Talmud, koji je dobro poznao psihologiju i ljubomorne čarke staleža, priča kako je Avelj, pastir stada, pustio svoju stoku na Kainova žitna polja i narugao se znojem okupanom bratu: Ko se oblači mojim kožama, taj mora dopustiti da moje životinje gaze po njegovoj zemlji! Prema tome, Kain se branio, kad je u okršaju, koji je potom usledio, ubio svog brata... Borba, koju su orači u Americi morali desetinama godina da vode protiv rančera, pastira u sedlima i njihovih oružanih prepada, bila je svakako odbrambena. Plug se morao probijati kroz tuču ognja i olova, pisao je 1870. urednik Natan C. Miker u *Njujork heraldu*. (Po nekoj tragici bio je to njegov poslednji uvodnik: nekoliko sedmica kasnije ubio ga je neki razbesneli Sijuks-Indijanac, koji nikako nije mogao da shvati, zašto se pod plugom prevrću devičanske šume i pašnjaci.)

I dok su meci leteli tamo-amo, iza tog ratarskog fronta, sam se plug stalno i neprestano usavršavao. Čarls Neubold iz Barlingtona pronalazi plug od livenog gvožđa. On farmerima u Nju Džersiju pokazuje da se takav plug ne troši i da postaje sve oštiji, što dublje ore, a da od tog dubljeg oranja zavisi sudbina ishrane kontinenta. (U prvi čas farmeri su samo klimali glavom i sumnjali da plug od livenog gvožđa truže zemlju i seje korov.) Za gvoždem dolazi čelik. Kovač Džon Lejni u Čikagu pričvršćuje 1833. zavrtnjima na svoj drveni plug traku elastičnog čelika za testere: taj raonik ore zemlju crnicu Ilinoisa kao maslac... Uskoro takve plugove gradi svaki seoski kovač. Jedan od njih, neki neuki kovač (preko noći narod postade svet tehničara), pravi raonik i dasku od *jednog* komada. Zvao se Džon Dir. Njegov plug bio je tako lagan ili je Dir bio pravi Herkul, kada ga je stavljao na ramena i nosio ga s osmehom u polje. Tu čini čudesa. Mrgodna zemlja pokorno sluša zapovesti čelika. Ceo kontinent traži čelik. U Pittsburgu se visoke peći žare dan i noć i jedva zadovoljavaju tražnju za plugovima.

Godine 1850. bilo je potrebno četiri i po sata rada da se proizvede jedan bušel kukuruza. Godine 1940. za to je trebalo samo šesnaest minuta... Šta će čovečanstvo s tim ušteđenim vremenom. To je pitanje za sociologe i etičare. Moglo je započeti nešto dobro i rađati srećnije članove društva, kako to traži Volt Vitman, kada kaže: Sva lepota dolazi iz lepe krvi i lepog mozga.

No labor-saving machine
no discovery have I made

*Nikakvu mašinu, koja štedi rad,
a ni otkriće nisam učinio,*

govorio je o sebi skromno, ali su mu bili dragi juriši mašina i ljudi, koji su ih otkrili.

A je li plug dovršen? Nije i nikada neće biti. Sve dok čovečanstvo možda ne utone u neki drugi tehnički san – zbog nekog događaja, koji mi ne znamo, plug će se i dalje usavršavati. U poslovnicama čeličana, za crtačkim stolovima pronalazača, na visokim poljoprivrednim školama misle na to u ovom trenutku ljudi svih rasa.

Razvoj ratarskih mašina predvideo je Apolonius Rodius (295-230 pr. n. e.), upravnik biblioteke u Aleksandriji, kada je opisivao kako je Demetru posetio Hefajst, bog kovačke veštine i mehanike, koji joj je doneo gvozdeni srp. Mitovi nisu dokone igre. U njima se ne govori samo o tome što je prošlo – oni proriču i budućnost. Ono što se dogodilo u Americi, bilo je daljnje predanje tog mita: raonik i srp, koji sami rade; predanost njive, i njeno potčinjavanje tehnicima.

I staro je doba imalo tehničkih ideja, ali samo kao igrariju, a ne kao potrebu... Ostvarenje takvih ideja nije iznudila ni masovna glad ni masovna korist. Horas Grilej (1811-1872) napisao je u posveti za svoju knjigu *Šta znam o poljoprivredi*:

*Mužu našeg vremena,
koji će prvi plug sagraditi,
teran od pare ili druge snage!
S njim će dnevno ne manje od deset jutara
u dubini od dve stope
skroz i naskroz da razdrobi
(i uz cenu po dva dolara jutro!):
njemu, u divljenju, autor posvećuje knjigu.*

Onda su se milioni Amerikanaca složili s njim u verovanju da je ratarstvo *tehničko-ekonomski* problem. Takvo verovanje bilo je nešto sasvim novo.

A šta je na to rekla Evropa? Baš u isto vreme kao i Mek Kormik, tridesetih godina 19. veka, Evropa je pokušala da pođe drugim putem, koji je povezan s imenom Lajbig. Bio je to put u koru zemaljsku, u unutrašnjost uslova pod kojima raste zrno semena. U Americi je mašina sebi prilagođavala zemlju; u Evropi su kao pomagači njive bile upregnute *hemija i biologija tla*. Tu nije bilo osvrtnja na Hefajsta, već na Asklepija, boga umeća lečenja, koji poznaje sokove.

Nekako u doba Napoleonove smrti, Pariz je postao središte prirodnih nauka. Tu je predavao Ge-Lisak, gospodar gasova. Do njegovih je nogu godine 1821. sedeo i devetnaestogodišnji Nemačkinac lepih očiju i tiha lica. On je bio stvoren za učenika Šelinga, romantiku i nemačkog prirodnjaka. Ali on nije hteo da luta praznim prostorom. Mladi Lajbig divio se hladnoj praksi Francuza, koji su naučili da sve mere. Da je broj temelj hemije, često se tvrdilo, ali, čini se, ta se činjenica ozbiljno shvatala samo u Parizu. Bez brojki sve je nezakonito! Bez brojki hemija je gomila nedokazanih i nesređenih činjenica... Meni je sinulo, pisao je devetnaestogodišnjak, da među svim hemijskim pojavama u mineralnom i biljnom carstvu postoji zakonit odnos... Kada bi se samo moglo naučiti kako se mere ti odnosi!

Taj mladi čovek vratio se u Nemačku, gde je u Gisenu, a potom u Minhenu postao profesor i vodio malu hemijsku laboratoriju u kojoj je merio i eksperimentisao. U 35. godini prividno je napustio hemiju i sa svojim interesovanjima pošao na selo. Zapravo on

je hemiju poneo sa sobom, u svom džepu, onako kako lekar nosi svoje lekarsko znanje i razmotao je na njivi. Svim seoskim gazdama sveta je doviknuo da već hiljade i hiljade godina pogrešno obrađuju njive. Oni je zapravo i nisu obrađivali, nego *okrađivali*. Neka ga sada poslušaju. On im nudi odgovor – kako se oteti kapital zemlji može opet vratiti. Ako se to ne učini, uskoro će prestati teći kamate i čovečanstvo će umreti od gladi. Odgovor na to bio je silan gnev seoskih gazda u celoj Evropi. Šta se taj hemičar meša u njihov posao? Jedno je poljoprivreda, a drugo hemija. Istina, u Engleskoj je već pre trideset godina živeo ser Hemfri Dejvi (1778-1829), koji je u svojim predavanjima govorio o vezi hemije s fiziologijom bilja, ali to je ostalo na nivou teorije. Dotle je pruski ministar poljoprivrede, Albreht fon Thaeer (1752-1828), prvi klasifikovao vrste zemlje koje su prikladne za gajenje pšenice. Onda, gde su u doba Rimljana poznavali samo dve vrste, lako i teško tlo, on je razlikovao jedanaest u kojima je svaka posejana biljka imala drugačije uslove rasta. Thaeer je učio kako se ta zemljišta prepoznaju, iskorišćavaju ili izbegavaju.

Seoske gazde su u početku čule samo reči. Oni vode pljačkašku ekonomiju, rekao je Lajbig. Šta zapravo znači pljačkaško privređivanje. Svako – tako su uzvraćali – svako ko kopa zlato i srebro, vodi takođe pljačkašku ekonomiju, jer ne može da postigne ponovni razvoj tog blaga. To je bilo sasvim ispravno, ali u isti mah i sasvim pogrešno: jer se zlato i srebro ne mogu jesti.

Dobro. Reč je o biljkama, a to je nešto drugo. Šta, dakle, hoće Lajbig? Šta on predlaže? Zemlji treba nadoknaditi snagu, koju je ona predala biljnim klicama. Ali, zar se to već odavno ne čini? Svaki odrastao čovek zna da se biljka ne hrani samo vodom i vazduhom, već i organskim materijama, koje trule, đubrivima, zato se stočna balega i iznosi na njivu. Lajbig je smatrao da se ljudi varaju. Biljka se u zemlji ne hrani organskim materijama koje trule, već anorganskim, koje, kao takve, uopšte ne mogu da trule. Važne su osnove, bilo da one dopiru do korena u obliku životinjskog izmeta ili nekako drukčije. Kakve su to osnove? Prema mnogobrojnim analizama zemlje, Lajbig je 1840. dokazao da se radi o četiri važna elementa: to su azot, kalijum, kalcijum i fosforna kiselina. Onda, gde treba da izraste žito, u njivi moraju biti te materije. I to u određenom odnosu. Te su materije međusobno jednako vredne; ali ako nedostaje samo jedna jedina, onda čak i najveće preobilje svih ostalih ostaje bez efekta. Prinosa nekog polja, govorio je Lajbig, zavisi od količine one hranljive materije, koje u zemlji ima najmanje. To je zakon minimuma, a podmirivanje tog minimuma zadatak je agrarne hemije.

I počеше ljudi da ga shvataju. Ako se radi o one četiri materije – fosfornoj kiselini, kalcijumu, kalijumu i azotu, onda se zaista moralo priznati da se dotadašnjim načinom đubrenja na to nimalo nije obraćala pažnja, a još manje u kojem su odnosu nedostajale te materije. Zemlji se uzeto vraćalo, jer ljudi to nisu znali i konačno – šta tu ima da se nadoknađuje. Ljudi su naprosto đubрили. Ali sada se počelo uviđati zašto su vrlo obilno đubrena polja često davala vrlo bedne vlati.

Ljudi su uznemireno pitali Lajbiga, kako se može saznati koja materija nedostaje nekoj biljci.

To je sasvim jednostavno, objašnjavao je Lajbig skromnošću genija. Da bi se znalo, šta nedostaje nekoj parceli treba spaliti biljku, koja je na njemu izrasla. Mineralni delovi pepela, koji sadrže spomenute materije, pokazaće gde je minimum. Već prema tome, šta pokazuje analiza pepela, može se izjednačiti minimum upotrebom veštačkog đubriva.

Polazeći od te ideje Lajbig je na temelju mnogobrojnih analiza pepela kombinovao čitav niz hemijskih mešavina, koje su sadržavale mineralne soli tačno u onom odnosu, koji je pronađen za svaku pojedinu biljku. Biljka, kojoj, prema nalazu analize, treba za rast mnogo kalijuma, mora dobiti kalijumom bogato đubrivo, onoj kojoj je potreban kalcijum ili fosforna kiselina, tu drugu hranljivu materiju. Seoskim gazdama, koje su oklevale da prihvate tu novu nauku, jer im je njena primena bila preskupa, Lajbig je dokazao suprotno. Hiljadama godina poljoprivreda i njena ekonomija zasnivali su se na stajskom đubrivu. Da bi ga seljak imao u dovoljnim količinama morao je veliki deo svojih polja da žrtvuje za gajenje krmnog bilja za ishranu stoke ne bi li dobio stajsko đubre. To će odjednom otpasti kada bude počeo da koristi mineralno đubrivo. Prestaće potreba i za parloženjem zemlje ne bi li se odmorila i sama stvorila ono što je višegodišnjim letinama izgubila. Prestaće potreba i za izmenu plodoreda. Umesto da se ukrug vrte pšenica, kukuruz, detelina ili repa, sada su se iz godine u godinu na istom polju mogle gajiti iste kulture. Zemlja više nije pokazivala znake umora.

Prava evropska misao! Zemlja – rodilja! Tragedija čovečanstva 60 vekova pre toga sastojala se u tome što je sa svakom bogatijom žetvom za toliko plodnost zemlje bila smanjivana. Sada je na njivu došao lekar, pregledao je i propisao joj lek. Iz pepela spaljenih vlati žita, Lajbig je mogao da utvrdi koliko je i čega pšenica otela zemlji. Množenjem svih vlati dolazio je otprilike do ukupnog gubitka. Ovim otkrićem Justusa Lajbiga, koje ništa nije manje epohalno iako veoma jednostavno, pružena je mogućnost da se tlu nadoknadi ono što mu je uzeto po vrsti i količini. Dogodio se najfundamentalniji obrt u poljoprivredi. Čuda zemlje, Demetrine čudi, nisu više značila neumitnu sudbinu. Čovek je počeo i na njih da deluje!

109

Uzbuđenje, sasvim shvatljivo, zahvatilo je najnaprednije seljake. Nemačko seljaštvo, od onog časa kada je dobilo slobodu, podržavalo je čvrste veze s kulturom i misaonim blagom gradova. Već od davnina na poljoprivrednim visokim školama obrazovali su se seljački sinovi. Lajbigovo učenje, o kome se mnogo diskutovalo, raspirilo je na svakom imanju borbe, čiju je komičnu stranu opisao humorista Fric Rojter ovako:

Baš nekako u to doba koraknulo je vreme u poljoprivredi velikim koracima napred, jer je profesor Lajbig za gospodu seljake napisao knjigu neviđenu, u kojoj sve vrvi od kalijuma, šalitre, sumpora, gipsa, kalcijuma, amonijakovog hlorida, hidrata i [hidrofosfata] da čovek poludi! – A svi, koji teže za nečim višim i koji hoće da umešaju prste u nauku, svi su oni nabavili tu knjigu, seli i stali da čitaju i čitaju, dok im se od toga nije glava pušila, a kad se zatim sastadoše, počеше se prepirati, da li je gips sredstvo za nadraživanje ili – dakako, za detelinu, a ne za ljude – i da li to đubre zaudara zbog hlorida ili zbog svoje vlastite smrdljive prirode.

Iz ovog se opisivanja vidi, kako su Lajbig i njegovi učenici brzo izgradili svoje fabrike mineralnog đubriva. Već 1843. Leus u Engleskoj pravi od kostiju i sumporne kiseline superfosfat, najdelotvornijeg nosača fosforne kiseline, koji je zahtevao Lajbig. *Kalcijuma*, koji je tražio Lajbig, bilo je svuda dovoljno; *kalijum* se dobijao sagorevanjem

morske trave ili drvenastih biljki u obliku kalijeveg hlorida. Azot se nalazio u ogromnim ležištima ptičjeg izmeta, kojima su već stari Peruanci đubрили svoj kukuruz.

Kada je Lajbig sedamdesetih godina 19. veka umro, pitanje proizvodnje veštačkog azota još nije bilo rešeno na zadovoljavajući način. Izvesni Atvoter iz Midltauna (Konektikat) podsetio je svoje učenike da je najveći rezervoar azota zapravo vazduh, ali da se moraju pronaći sredstva pomoću kojih bi se azot izvlačio iz vazduha i posipao po zemlji. Jednu takvu fabriku azota ima detelina: gde se seje detelina zemlja se pojačava, a ne iscrpljuje. Takav stav potvrdio je deset godina kasnije nemački istraživač Helregel. Prvih godina dvadesetog veka Haber otpoče sa ogleđima u kojima je pokušavao da azot odvoji pomoću katalizatora. Kasnije mu je pošlo za rukom da atmosferski azot veže s vodonikom za amonijak. Otada Haber-Bošov postupak u svim zemljama redukuje atmosferski azot i stavlja ga u oranicu.

Velika ofanziva protiv gladi, koja je postala moguća zahvaljujući iznenađujućim rezultatima agrohemiје od vremena Justusa fon Lajbiga, pratila je u isti čas i navala ratarske *tehnike*. Sada su mašine, koje štede vreme i radnu snagu, preuzele setvu i žetvu, a ratarstvu su otvoreni novi veliki prostori. Agromehaničar nije doduše imao nikakve veze s agrohemičarem, jer je prvi ponajčešće bio Amerikanac, drugi većinom Evropljanin. Pošto je Amerika imala previše zemlje, Mek Kormik je morao biti Amerikanac, a zato što je plodno tlo Evrope bilo odviše isprano, Lajbig je morao biti Evropljanin. To što su se pojavili u isto vreme morala je biti sreća za svet. Sada se moglo dogoditi da najveće oranice svih vremena u isti čas imaju i najplodniju zemlju. Mek Kormik, orač, i Lajbig, lekar, mogli su se uzajamno dopunjavati. Ali, oni nisu znali jedan za drugog. Stara, uzajamna oholost Amerike i Evrope sprečavala je razmenu iskustava. Ta se oholost svetila, u najmanju ruku, Americancima, mada je farmer, Edmund Rafin, napisao knjigu o đubrenju njiva pomoću kalcijuma, ali njegova ohola braća po plugu koji sve osvaja, nisu u većoj meri prihvatila rezultate Lajbigovog učenja. Nisu za to imali vremena. Đubrenje je za njih bilo odviše sporo, a oranje se obavljalo brzo. Unuci tih farmera naučili su 1935. šta im se dogodilo od prebrzog oranja.

Kad je 1873. Lajbig umro, njegova nauka u Evropi tako je odlučno pobedila da je već iznova trebalo otpočeti sa ispravljanjem njenih rezultata. Zakon samog napretka je – da svaki napredak mora biti jednostran. U brzini, kojom je Lajbig pokrenuo iskustvenu granicu, koja je 6.000 godina mirovala, morale su mu se potkrasti i neke greške.

Posle 6.000 godina tišine u kojoj ništa nije činjeno za oporavak zemlje i njene plodnosti, lajbigovska ortodoksnost je sada, s *previše* hemikalija, tlo zatrovala. Na mnogim evropskim parcelama odjednom su izostali prinosi po računicama Lajbiga. Hemikalije se nisu rastopile, zemlja ih nije svarila ili je zemljište postalo prekiselo. Kako se to dogodilo? Da li je postojao neki faktor kome Lajbig nije posvetio pažnju? Ključna tačka njegove nauke bila je da je zemlja retorta (nigde s jednakim sadržajem) u kojoj sunčev oganj pokreće hemijske procese. Stepem i vrstu tih procesa trebalo je kontrolisati. Rezultat je morao da osvane jasan i čist kao u nekom laboratorijskom opitu. Ispalo je, međutim,

da je setveni sloj zemlje na njivama nešto mnogo drugačije nego hemijska laboratorija. Nešto nalik na žitnu klicu i gruda njive mogla se smatrati komadom života, grozdom i simbiozom bezbroj najsitnijih bića. Život u njivi, koji je Lajbig u suštini smatrao za konglomerat anorganskih materija, sačinjavale su, ipak, milijarde mikroorganizama.

Opet su Francuzi to dokazali svojim istraživanjem. Luj Paster otkrio je novo carstvo *bakteriologije*, koje je na susednim područjima, kakva je bila agrikulturna hemija, izazvalo pravi reformatorski uticaj. Lajbig nije znao šta se zapravo u humusu zbiva. Šta je to humus? Zemlja u vrenju. A šta je vrenje? Time smo opet stigli do pradavnog pitanja, do Egipta i pekarskih peći. Da li je vrenje životni proces – ili je ono dekompozicija, razaranje starog, hemijska smrt?

I eto, od Pasterovog vremena verujemo da je vrenje životni proces. Divan miris, koji svi osećamo kada prolazimo oranicom, nije zadah smrti: to je, u drugom smislu reći, šum, zvuk orgulja života. Kada pod mikroskopom posmatramo mrvicu vrlo plodne zemlje, videćemo zaista čudesan pejzaž. Najpre sve ono što je video Lajbig, i što je njega gotovo jedino zanimalo: mineralne sastojke, zrnca kremenca, sasvim sitne ljuštice škripljca, mrvice gline, silikat i kalcijum. Zatim ostatke u kojima uvežbani pogled odmah nazire nešto nemineralno: iverčić atomizovanog drveta, vlakno neke uginule biljke, pa čak i nekoliko većih ostataka organskih materija oklopa nekog opnokrilca. Ali, bilo je i nešto treće, što se jedva može protumačiti: mnoštvo najčistijih, kao nekom najfinijom mašinom usitnjenih crveno-smeđe obojenih mrvica zemlje. Odakle to? Ko ih je usitnio? Na to pitanje odgovorila je moderna biologija zemljišta: *Humus je zemlja, koja je prošla kroz creva crva*; zemlja, koju su mikrobi pojeli i opet je izlučili. Samo je zemlja, koju su preparirale životinje, plodna i samo ona pomaže biljci.

Darvin je prvi shvatio značenje glista za ratarsko tlo:

Čini se da glista jede zemlju, dakle anorgansku materiju. U stvari ona guta organski život. Svež ili rastvoren – svejedno. Taj organski život, pomešan sa zemljom, putuje u kanal za varenje crva, gde se hemijski prerađuje. Deliće zemlje, koji prolaze zajedno s njim, ne bivaju samo uzajamno mrvljeni; sok za varenje pretvara izlučevine u mineralno đubrivo, najbolje koje biljka može poželeti.

A Darwinov učenik Rasel nastavlja:

Kroz kanale za varenje i jedne jedine životinje prolaze često enormne količine zemlje. Laik vidi te tragove crva ponajviše rano ujutro, u danima nakon kišnih noći. To je u stvari rad, koji traje kroz čitavu godinu. U toku jednog jutra glista godišnje iznese na svetlost petinu palca dobre zemlje. Ona će, dakle, za 35 godina preorati tlo do dubine od 7 palaca, obrnuti ga naglavce i svaki hiljaditi deo miligrama zemlje natopiti vazduhom i svetlošću, masnoćom i kiselinom, onako kako je ne bi natopio nijedan ljudski hemičar.

Dok se glista probijala napred kao neko svrdlo, glavni posao obavljao je neko drugi. Mnogo manji crvi, koturnjaci, bičari, amebe i ona najmanja bića, koja se pod mikroskopom više ne vide, a koje mi tek naslućujemo kao Mlečni put života bakterija. Na malom komadiću oranice nađu se milijarde živih bića. Ona nisu zemlju samo hemijski oplemenila svojim sokovima, već su je sopstvenim pokretima mehanički i preorala. Njihovo delovanje je mnogo veće nego američkih plugova. Bez stalnog pomicanja tih neumornih organizama naša zemlja bi istrulila. Gde tih organizama *nema* zemlja stvar-

no odumire. Posmatrano tako, bilo je, dakle, opasno preobilno mediciniranje, koje je Lajbig zemlji dobronamerno namenio. Prevelika hemija ubijala je sitna bića. Za bolesna zemljišta bile su, dakle, mnogo važnije bakterije od hemikalija. Pošto je zemlja u suštini proizvod organskog života, moralo joj se, čim je oskudevala, to i dati. Da li to znači neophodnost povratka starom načinu đubrenja? Nikako. Na osnovu Lajbigovog primera trebalo je tačno izračunati koliko i kakvih bakterija nedostaje zemlji. Njegova je velika zasluga otkriće kako treba naučno lečiti obolelu zemlju, ali i potreba menjanja lekova.

Lajbig liči na Sigmunda Frojda, koji je osnovao psihoanalizu u kojoj ga rezultatski može lako nadmašiti svaki od njegovih učenika i unuka. Tako je i s analizom tla. Lajbig, lekar, spustio se u podzemni svet. On je u zemlji nazreo rodilju i saznao koliko je Demetri potreban lekar.

Rad Justusa fon Lajbiga, kao i rad svih velikih hlebotvoraca, pripada i istoriji duha. Kad praktična pomagala, koja je on predlagao, budu sasvim zastarela, još uvek će njegova filozofija istorije biti veliko delo. Ta je filozofija istorije sadržana u njegovim Hemijskim pismima (1840). Ona razotkrivaju širinu shvatanja od koga čoveku još danas zastaje dah:

Sve *katastrofe naroda* po Lajbigu su čiste *agrarne katastrofe*. Uništavanjem plodnosti zemlje, čovek postaje odgovoran i za propast svih velikih država. Pljačkaško privređivanje, koje je opustošilo zemlje, odvija se svaki put po zakonu istorije ovako: U prvo vreme na nekom čistom tlu iz godine u godinu gaji se jedno te isto žito. Druga faza: Žetva postaje sve lošija, pa proizvođač odlazi na susedno polje. Treća: Pošto više nema netaknute zemlje, on obustavlja obradu i zemlju prepušta ugaru. Žetve neprestano slabe. Da bi ih poboljšao, seljak upotrebljava mnogo đubriva, koje mu daju prirodne livade. Četvrta faza: Budući da livadskog đubriva nema trajno u dovoljnoj količini, seljak započinje proizvodnju krmiva na jednom delu same oranice (naizmeničan plodored). Peta: Podloga je iscrpljena. Polja se opiru povrću. Najpre se pojavljuje bolest graška, zatim stradaju detelina, repa i krompir. Šesta: Ratarstvo nestaje; polje više ne prehranjuje čoveka.

A sedmo? Kao sedmo sledi ubistvo. Nakon ubistva zemlje dolazi smrt ljudi. Jer, svaka nesrazmera između zalih hrane i potreba sili stanovništvo nekog kraja zemlje da uzajamno smanji i svoj broj, ne bi li se ponovo uspostavila ravnoteža. Ko za stolom ne može da nađe mesto, postaje kradljivac ili ubica, piše Lajbig i dodaje: masovno se iseljava ili postaje osvajač. Osim tih mogućnosti ne postoji nijedna druga mogućnost. Ako čovek ne zna da svoju zemlju trajno održi plodnom, mora da je zaliva krvlju. To je istorijski zakon... To što se seljaci ne odvajaju od njiva i što nisu vojnici, prema Lajbigu, ništa ne znači. Niti mir prehranjuje, niti rat uništava stanovništvo neke zemlje. Oba ta stanja imaju samo prolazni uticaj. Ono što ljudsko društvo raspršava ili održava na okupu, to je za sva vremena bila samo zemlja... *Trajnost* njene plodnosti.

Pljačkaško iskorišćavanje zemljišta – nenadoknađivanje oduzetih hemijskih materija – razorilo je sva svetska carstva, od rimskog do španskog. Rađanjem i propadanjem nacija vlada isti prirodni zakon. Kad se zemlji oduzme njena plodnost, to znači propast država, a u isti čas počinje da blede i njihova kultura. Kao što orač napušta zemlju, koja ga više ne hrani, tako se sa stanjem polja menja ili nestaju kultura i civilizacija. Narod nastaje i razvija se u skladnom odnosu prema plodnosti svoje zemlje. Kao da iščezava zajedno s njenom iscrpljenošću. Samo duhovna dobra ne iščezavaju: ona, što je utešno, samo menjaju mesto.

To je bila Lajbigova filozofija istorije, destilovana iz agrarnih iskustava. On je bio skroman. Pretpostavljao je da su mnogi koji su u posljednjih šest hiljada godina razmišljali o njivi stekli po mrvu iskustva.

U svojoj agrokulturnoj hemiji, piše taj neumišljeni čovek, pokušao sam da unesem svetlo u mračnu sobu punu pokućstva. I oruđe i predmeti nisu bili za rasonodu društvu

koje je tu stanovalo. Pipajući nasumce neko je nailazio na stolicu, neko na sto, a neko na postelju i smestio se, kako je najudobnije mogao, ali sklad tih stvari niko još nije video. Pošto je svaki predmet obasjao zrak s moje svetiljke, neki rekoše da svetlo nije ništa bitno izmenilo, jer su u mraku već upoznali, osetili, opipali i naslutili neke predmete, ali celinu niko. Ništa zato. Agrokulturna hemija više se ne može kao luč, bez štete, izneti iz te prostorije. To je bila moja namera: ja sam je ostvario.

Filozofija istorije hemičara Lajbiga uticala je na mnoge istoričare. Iako nije znao za original, američki Rus Simkovič, profesor univerziteta Kolumbija napisao je 1907. čuveni esej *Propast Rima, iznova razmotrena*; a Tenej Frank, profesor u Baltimoru, ne vidi, poput Plinija, u svojoj *Privrednoj istoriji Rima* propast zbog latifundija, već u onome što je otkrio Lajbig: u iscrpljenosti italijanskog zemljišta zbog prevelike i intenzivne proizvodnje. Za Lajbiga, koji nije bio istoričar, prošlost je bila samo opomena. On je svoj pogled usmeravao u budućnost. Sasvim je prirodno što je svoje učenje, koje je bilo duboko optimističko, ukrstio s Maltusovim stavovima. Ako je Lajbig u pravu kada kaže – da čovek može da nadoknadi tlu ono što mu je oduzeo – onda Maltus nema šta da priča.

112

Ekonomsko učenje maltuzijanizma bilo je za dlaku od pobede. Te 1798, devet godina posle Francuske revolucije, engleski paroh Tomas Robert Maltus (1760-1834) objavio je najpesimističniju prognozu čovečanstvu koja se mogla zamisliti. Iz nje je govorila naoko neoboriva činjenica poslednjih decenija: strah od prenaseljenosti. Dok su u prvoj polovini 18. veka države u povećanju stanovnika videle svoje najveće bogatstvo, Maltus u svom *Eseju o populaciji* tvrdi da čovečanstvo mora nestati od gladi, ako se u porodicama bude radalo više od dvoje dece. Jer se, kako reče, životne namirnice mogu množiti samo u aritmetičkoj, a čovečanstvo u geometrijskoj progresiji. Dakle, ono se množi po računu multiplikacije. Zemlja, rekao je Maltus (kao i Lajbig), osiromašuje sa svakom žetvom. Uskoro, dakle, nijedan deo čovečanstva neće imati dovoljno mesta na zemlji. Postoji samo *jedan* spas: Dece ne treba radati više od broja smrtnih slučajeva!

To je bilo strašno, ali uverljivo. Šta se tome moglo suprotstaviti? Gde je nestala Lajbnicova teorija? Veliki Lajbnic (1646-1716) tvrdio je: *Vera regni potestas in hominum numero consistit; ubi enim sunt homines, ibi substantiae et vires*. (Prava snaga države je u broju njenih ljudi; jer gde ima ljudi, tu ima dobara i snaga.) I Spinoza je bio spreman da po broju ljudi vidi moć države. Ali su na Maltusovoj strani, kako se činilo, bili bolje opažanje i magija tačnih brojeva:

Ako uzmemo da sadašnje stanovništvo britanskog ostrva broji 11 miliona, a današnju proizvodnju kao dovoljnu za njihovo održavanje, onda bi se u idućoj četvrtini veka stanovništvo popelo na 22 miliona, a produkcija hrane ispočetka udvostručila – jedno bi s drugim bilo u ravnoteži. U daljih 25 godina stanovništvo bi poraslo na 44 miliona, ali bi sredstva za održavanje bila dovoljna samo za 33 miliona. U idućem razdoblju broj ljudi bi dostigao 88 miliona, ali bi oni imali hrane samo za 44 miliona. Pri kraju veka broj stanovnika penje se na 176, a mogućnost snabdevanja svela bi se na samo 55 miliona – 121 milion bilo bi suvišnih usta, koja ne bi niko ishranio!)

Totally unprovided for! Šta se od tih ljudi moglo da očekuje? Da doprinose poroku i bedi, da umnože ratove i bolesti. Bilo bi najbolje da se sami uklone sa sveta, zar ne? Ali Biblija je baš to zabranjivala – ograničenje rađanja. Njena poruka je sasvim drugačija: Budite plodni i množite se! Ko bi mogao dojenčad, koja su se tek rodila, pustiti da umru od gladi! Maltus je to video svojom neumoljivom logikom.

Ko se rodi u već zaposednutom svetu, taj nema, ako ne može da životari od nasleđa ili od rada, baš nikakvo pravo da se hrani. On je na svetu suvišan. Za njega na stolu prirode nije postavljen pribor za jelo. Njemu priroda zapoveda da ide i ona ne okleva da tu svoju zapovest sprovede u delo.

Briga za sirotinju? Dobrotvornost? Svaka socijalna politika, koja zanemaruje ograničenje rađanja, činila se Maltusu neprikladnim sredstvom za poboljšanje društvenih prilika: ona je mogla nevolju samo da pogorša.

Takva situacija se još neumoljivijom činila filozofu liberalizma, Maltusovom učniku Džonu Stjuartu Milu (1806-1873):

Nema takve civilizacije koja može sebi da dopusti situaciju u kojoj se veći broj ljudi može da snabdeva isto tako dobro kao neki mali broj. Problem prirode je u njenoj neshvatljivo prljavoj škrtosti, a ne nepravda društva. Ona na prenaseljenost odgovara gladovanjem. Nejednaka raspodela bogatstava nipošto ne pogoršava nevolju; nju ljudi, naravno, samo brže oseće.

Socijalno pitanje je *nevažno* pred *niggardliness of natur* škrtošću prirode, koja drži svoju kesicu zatvorenu. Iz te ne baš mudre tvrdnje odjekuje gnev liberala protiv agrarnog socijalizma, protiv američkog Graha Henri Džordža iz San Franciska, koji je 1871. u delu *Naša zemlja i naša agrarna politika* kao lek za glad tražio pravednu podelu zemlje. Maltus, agrarni pesimista, bio je klasični nacionalni ekonom. A klasična je nacionalna ekonomija gledala na društvena zbivanja, kako nas na to s pravom podseća Ernst Vageman, kao na delovanje apsolutnih prirodnih zakona. Ona se u tome nesumnjivo varala. Ako su za prirodne nauke njeni zakoni nestalni, a Anri Poenkare s genijalno iskovanim izrazom govori o *relativnoj trajnosti svih zakonitosti*, koliko su onda tek društveni zakoni bili zavisni od gomile novih činjenica!

Ono, što Maltus i Mil, pesimisti, i Džordž kao optimista, nisu znali, bila su dostignuća Lajbiga i Pastera. Oni su agrokulturnom hemijom i bakteriologijom zemljišta sva ta njihova pitanja već odavno gurnuli na drugi kolosek. Ako se snaga zemljišta mogla *da nadoknadi*, ako žetve mogu biti makar stabilne, umesto da se zbog iscrpljenosti tla smanjuju, onda u prirastu stanovništva nema tolike opasnosti. Povrh toga, Amerika je upravo sada, pomoću svojih mašina, pokazala koliko još ima nove zemlje za preoravanje i to bez ljudske pomoći. Bilo je dakle moguće da se za vrlo veliki broj ljudi proizvede veoma mnogo hleba. Ko je onda imao pravo da bude malodušan?

Po veoma verovatnoj računici, u Hristovo doba bilo je četvrt milijarde ljudi. Na početku Novoga veka (uprkos srednjovekovnim bolestinama, koje su pokosile najmanje četvrti deo stanovnika Zemlje), već pola milijarde. Godine 1945. ima ih više od dve milijarde. Šta to govori? Da su ljudi na svaki veći prirast stanovništva, uprkos Maltusu i njegovom sistemu, s dvoje i više dece, proizvodili dovoljno hrane i nisu svoj višak ljudi, poput Japana, iseljavali na kontinente, koji su o Maltusu znali previše. Na primer, u retko naseljene Australiju i Kanadu. Tih godina, oko 1945, nijedan kontinent ne mora

biti retko naseljen, jer tehnička i hemijska situacija u ratarstvu može stvarno da prehrani dve milijarde ljudi. Veoma retko naseljene zemlje mogu, doduše, neko vreme da žive vrlo srećno, ali se one ne mogu braniti.

Ni u jednoj zemlji Evrope Maltusova teorija o porastu stanovništva nije prouzrokovala toliko nedaća kao u Francuskoj. U svom romanu *Fécondite* Emil Zola, koji sigurno nije poznavao Lajbiga, probao je da pobedi te nedaće: pošlo mu je za rukom da napiše genijalnu knjigu u kojoj je uporedo prikazao neiscrpnost biljnog i ljudskog semena. Tu je knjigu čitala čitava zemaljska kugla, ali je veliki deo čovečanstva istrajao u onom prigušenom pesimizmu: manje ljudi, više hleba. A to je ispravno trebalo da glasi: što više hleba za mnogo ljudi.

Mnogo hleba za vrlo mnogo ljudi biće čim se sastanu unuci Sajrusa Mek Kormika sa Lajbigovim unucima. Oko sredine 19. veka oni se još nisu sastali. Agrarna hemija i agrarna tehnika, Evropa i Amerika, nisu ništa znale o njihovim uspesima. Pobedila je tehnika pa je Amerika mogla da izgradi svoju imperiju pšenice, jednu od najčudovišnijih tvorevina moći, koju poznaje istorija čovečanstva.

Zašto “imperija pšenice”? Zar Amerika nije bila podesnija da bude kukuruzni diktator sveta?

Ali da se samo pomoću pšenice može vladati svetom hleboždera, to saznanje bilo je neposredna posledica Francuske revolucije. Ona je značila pobedu pšenice. Francuska je s Robespierom najpre gladovala – a Napoleon je previše bio zabavljen nečim drugim, a ne time da polja budu obrađena. A kad su ona ipak bila ponovo obrađena, tada se pokazalo da je granica raži potisnuta daleko prema Istoku. Cela Evropa počela je da veruje u pšenicu. Niko više nije hteo da jede nešto drugo, nego “hleb francuskih gospodara”, koji su kao uzori tako dugo vladali evropskom kulturom. Dogodilo se kao u Imperium Romanum, gde su pre 2000 godina prezirali svaku žitaricu, ako to baš nije bila pšenica. Tako je u prvom veku n. e. Plinije Stariji napisao: “Raž je manje vredna stvar; dobra je samo da utoli glad. Njen je klas doduše bogat zrnom i izvanredan po svojoj težini, ali je njeno brašno odbojno zbog tamne boje. Dodaje joj se pira (podvrsta pšenice), da joj se ublaži gorak ukus, ali ona ipak ostaje za želudac neugodna”. A 100 godina kasnije pronašao je Galenus da raž ima neugodan miris. Budući da te velike pisce nije “podmitio pšenični kapital da tako pišu”, oni su bez sumnje i verovali u ono što su rekli. Raž nije Rimljanima prijala, zob su držali dostojnom životinja, a ječam im se odviše loše pekao – tako je, eto, imperijalni ukus starih Rimljana 1800. s pobedonosnom francuskom vojskom izbio kao diktat nad Evropom.

U Srednjem veku raž je Evropljanima prijala. Jedan deo istočnih Germana *Rugii* ogradio se od onih koji su jeli zob, ljudi nižega reda. U staroj Engleskoj avgust se nazivao “rugern”, mesec u kome se žnjela raž. Još je 1700. udeo raži u engleskom hlebu iznosio 40 odsto; oko 1800. još samo pet odsto; oko 1930. piše Jasny: “U Engleskoj ima ljudi koji nikad nisu čuli reč raž...”

Gde je raženi hleb bio doživljaj – u velikim delovima Nemačke i Rusije – tu se on i održao. Lekari i poljoprivrednici su tvrdili: ko je vekovima jeo crni hleb otaca, iz kojega se širio miris kao iz same grude, taj neće biti sit od bele mekote pšeničnog hleba. Upozoravalo se na telesnu građu Nemaca i Rusa, koji su se hranili raži. Pšenica se odužila i smatralo se da raž čini ljude, koji se njome hrane, glupima i tupima. Potrošači pšenice i raži govorili su jedni o drugima kao vinopije o pivopijama. Stara mržnja žitnih sorti, kojoj je poreklo bilo u dubljim slojevima, nego što su kapitalističke tržišne kavage, rasplamsala se u najžešću polemiku. Čule su se optužbe o trovanju, kakve su se često pojavljivale u poslednjim milenijumima. Pšenični hleb dobija svoju “hranljivu vrednost iz vazduha”, tvrdili su oni koji su jeli raženi hleb.

Narodi, koji su od 1800. nadalje tako naprečac trošili pšenicu, nisu osetili da je pšenica vazduh. Klasične zemlje raži, kao Švedska i Danska, oglesiše se. U Škotskoj je pšenični hleb dugo vremena tako redak da je samo kod imućnih ljudi bio na stolu nedeljom u podne. Ali oko 1850. nije ga poznavao samo srednji stalež, već i radnik. Poljska, koja je godine 1700. preko Danziga izvezla mnogo žita, među kojima je pšenica prema raži bila u odnosu jedan prema tri, izmenila je taj odnos u obrnutom smislu i izvozila pšenice tri puta više nego raži.

Ta promena ukusa u Evropi bila je signal za Ameriku. U 18. veku nije tu pšenica igrala nikakvu ulogu. Godine 1777. požnjete su u Tenesiju i Kentakiju prve žetve pšenice. Farmer Džordž Vašington je doduše gajio pšenicu na svojim poljima, ali tek kao privatni hobi; a žena državnika Džona Adamsa nije pšenicu uopšte ni spomenula, kad je 1780. izvestila muža o porastu cena, jer pšenica nije bila narodna hrana. Ali je pobjeda Francuske revolucije sasvim instinktivno donela odluku i o budućoj pobjedi pšenice u Americi. I to još u vreme kad se na izvoz jedva i pomišljalo – kad je američki farmer sejao samo za sebe i za najbliži grad.

114

Odluka Evrope da se hrani iz američkih žetvi – da za svoje uvećano stanovništvo kupuje američku žetvu – nije bila dobrovoljna odluka. Ta ekonomsko-istorijska činjenica bila je u isti mah i rezultat istorije duha. I ta se odluka najpre činila kao neka harmonija između slobode i potrebe.

Veliki prirast stanovništva posle napoleonskih ratova stavio je poljoprivredu u Evropi malo-pomalo pred zadatak da prehranjuje mnogo više ljudi, nego do tada – a to je bio težak zadatak. Novi se višak nije sastojao od seljaka, već od stanovništva gradova, i to od industrijskih radnika. Trebalo je nove netaknute zemlje da prehrane te vojske radnika – Lajbigova hemijska poboljšanja tla nisu za tu svrhu bila nikako dovoljna – a takve bi zemlje bilo kad bi se ledine i močvarne doline podvrgle plugu. Ali je američki brzi plug bio još nepoznat; i tako se činilo da je lakše i jeftinije kupovati hleb s one strane mora. Taj hleb se mogao platiti izvozom evropske robe. To su bili ekonomski činiooci. Ali je bilo i duhovnih.

Politički barometar, posle obaranja Napoleona, kao da je nagoveštavao mir za mnogo stotina godina. Nacionalizam je ustupio mesto evropeizmu, koji se nije kao filozofski evropeizam 18. veka uzdao u prazno “nebo kosmopolitizma”, već se temeljio na vrlo realnim osnovama, na temelju svetske trgovine. Počelo se verovati u Merkura kao ni u jednom razdoblju pre toga. Činilo se kao da je Mars utopljen i pokopan za sva vremena. Najbolji i najpametniji Evropljani rekoše: “Darovi zemlje, kao što se lako može razabrati, nisu svuda jednaki. Ali je Zemlja jedna celina. Jedan deo toga sveta, koji pripada svima nama, nosi žito, drugi fabrike. Pustimo da se naši proizvodi razmenjuju!” Ko ne razume etičku svetsku širinu te misli i ko u njoj vidi samo pohlepu za profitom, taj pogrešno prosuđuje čovečanstvo 1850. Taj ne razume zašto su, na primer, pale engleske carine na žito.

U Engleskoj su pristalice slobodne trgovine propovedale da bogatstvo neke nacije zavisi od njene trgovine; oni su dokazivali da trgovinu sprečavaju carinske dažbine, da potrošač kupuje daleko skuplje nego kad bi zaštitne carine pale, i da će mali čovek odmah moći da nabavi jeftin hleb, čim se ukinu zakoni o žitu. Ako bi neko prigovorio da su sve te carine potrebne radi održavanja flote i vojske, onda mu se moglo odgovoriti da ni jedno ni drugo uskoro neće biti potrebno. Slobodna trgovina prisiliće sve narode da otvore luke: tako bi nužno došlo do svetskog mira i do razoružanja.

U Engleskoj vladajući torijeveci bili su, svakako, pristalice zaštitnih carina. Njihovi protivnici, pristalice slobodne trgovine, koje je vodio Kobden, mislili su da veleposed-

nici Engleske nisu zapravo već odavno vredni povlastica koje su uživali. Njima je, pre mnogo stotina godina, bila zemlja podeljena za velike ratne usluge. “Danas”, mislili su liberali, “ne mogu pokazati nikakva druga junaštva, osim masovnog pokolja fazana i šljuka”. Kobden i njegovi prijatelji nisu videli da carine na žito nipošto ne koriste samo lordovima, već da one koriste i sitnom seljaštvu. Kad bi otpala carinska zaštita domaćeg žita, ratarstvo bi, rekoše, prestalo da postoji, poslednji bi ostatak seljačkog staleža iščezao, poljoprivredni radnici bi mahom pošli u grad, tu bi jedni drugima konkurisali i uzajamno se dokrajala upropastili.

Tu je opasnost tačno osetila baš konzervativna stranka – pa ipak su carine morale da padnu. Činilo se, naime, da je mir radništva mnogo važniji od sudbine seljaštva. Gradovi, koji su silno rasli, hteli su hleba, hteli su jeftinog hleba: i hteli su da ga imaju odmah! Narod je opominjao: Ako se obradive površine Engleske budu i dalje smanjivale, mogla bi neka ratna blokada Englesku oterati u potpunu glad u roku od 18 dana. (Tih 18 dana nije doduše odgovaralo stvarnosti – ali je nemački podmornički rat 1914. i 1939. dokazao da se torijevci nisu varali.) Niko se na to nije obazirao, mnogi prvaci lordova, među njima i Disraeli, već su bili prešli među pristalice slobodne trgovine. “Treba li žitne carine zadržati, ili ih treba skinuti?” To je pitanje sve snažnije kucalo na vrata Donjeg doma. Radnici su se skupljali u gomile. Socijalisti su pozivali na ulicama na ustanak, tuče u fabrikama. U ravnicama su goreli ambari. Istovremeno s neuspehom engleskoškotske žetvene godine 1845. izbila je na irskom susednom ostrvu velika krompirska pogibija. Engleski industrijski gradovi miruju. Prva mera, na koju se pomislilo – slobodan uvoz žita iz kolonija – nije zadovoljila. Kad je na sve to udruženje Anticorn-law zemljom razbukvalo agitacijsku hajku, od koje je buknuo još veći plamen, kad je vapaj za hlebom izazvao prizore, kakve u Engleskoj posle vremena kuge nije niko doživio, tada je vlada vlastitim nacrtom zakona ukinula carine na žito.

Iz Amerike stiže pšenična vejavica. Ne odmah! Trajalo je maltene dve decenije, dok Amerika nije shvatila šta se dogodilo u Engleskoj: da je ostrvo, koje vlada svetom – koje je njoj zapovedalo vekovima! – sada na milost i nemilost izručeno veleprodukciji Sjedinjenih Država. Amerika 1846. još uopšte nije imala sredstava, kojima bi stišala glad Engleske i drugih evropskih država. Mašina je tada bila preorala tek jedan deo zapadnog kontinenta, a uz Tihi okean jedva ponegde je raslo žito. Ali je uskoro bilo drukčije.

Engleskoj se sve više pridruživala Francuska kao agrarna zemlja, koja trpi od nestašice. I Francuska je uperila svoje poglede u Ameriku. Budući da su vodeći intelektualni krugovi u Francuskoj, možda i više nego u Engleskoj, verovali u “svetsko građansko pravo trgovine”, u “prirodnu razmenu dobara među kontinentima”, nije niko uopšte ni video opasnost u tome da se trajno živi od tuđih žetvi. Najpre, posle Napoleonovog pada, priča doduše Francuzima najnovija nauka, agrarna hemija, smatralo se da se pametnim postupkom može na francuskom tlu proizvoditi petostruko. Naučnici polaze na selo, i do 1845. raste francuska proizvodnja svih vrsta žitarica. Ali 1846. počinje veliko, misteriozno nestajanje krompira; osim toga ta ista godina donosi lošu žetvu žitarica, koju 1847. prati skupoća. Tada dolazi godina revolucije, 1848, kad je seljak morao da radi nešto drugo, a ne da obrađuje svoje njive; potom dođoše kišne žetve 1853. do 1855, zatim Napoleon III vodi cvet seljaštva u Krimski rat, a onda dolazi kolera, pa

rat protiv Austrije u Italiji (1859); veliki graditelj gradova Hausman, po Napoleonovoj želji, počinje da preuređuje Pariz, čime je zemlji oduzeta radna snaga. Više ne pomaže nikakva pomoć duhovnog ohrabivanja protiv nestašice ljudskih ruku. Nastalo je raspoloženje koje je Pjer Dipon, pesnik boemije, učenik Berangerov, sačuvao u jednoj od svojih šansona:

On n'arrête pas le murmure
Du peuple quand il dit: J'ai faim,
Car c'est le cri de la nature:
Il faut du pain. Il faut du pain.

Poljoprivredni rod oko 1860. tako je slab da se industrijska Francuska na kraju rado odlučila da živi od američkih žetvi.

A Nemačka! – Nemačka je zemlja raži, i ona gaji svoju raž sama. Osim toga, Rusija je vrlo blizu; onde se svaki višak može lako kupiti – svakako višak raži – Amerika ionako gaji samo pšenicu. Tako izgleda tadašnje stanje: ali tada zahvati promena ukusa i Nemačku. Pojačana samosvest gradskih stanovnika, Hamburžana, građana Berlina, neće više da jede crni seljački hleb. Nemački industrijski radnik gleda preko granica i neće da njemu bude gore, nego francuskom ili belgijskom radniku: on traži svoj pšenični hleb ili, u najmanju ruku, hleb koji je umešen od jednakih delova raži i pšenice. A gradovi, ti potrošački divovi, bujaju. Ono što zapovedaju trgovina i industrija, to se u Nemačkoj mora izvršiti baš kao i u ostaloj Evropi – i granica bi otvorena za žito i protiv volje agraraca, vojnika i konzervativaca.

Godine 1865. ukidaju se zaštitne carine. To je za Ameriku signal da svoju silnu reku pšenice skrene u Evropu.

115

Od 1865. godine teče ta reka zlatnog hranljivog zrna kao kompaktni most lađa od kontinenta do kontinenta. Reka pšenice, dakako, drugo neko žito narodi Evrope nisu hteli da jedu. Ali je pšenica, da bi se mogla izvoziti, morala najpre kod kuće “da sklopi jedan ugovor sa kukuruzom”, starijim nacionalnim žitom. Kukuruz nije za Amerikanca bio, možda, ono što je raž bila za Evropljanina. Kukuruz nije bio samo “žito otaca”, s kojim je Amerikanac bio čvrsto povezan pomoću stotinu sećanja; on nije bio samo “žito majki” i baština indijanske kuhinje, koju je Amerikanac nasledio i u mnogobrojnim oblicima uživao kroz celu godinu. Kukuruz je ekonomski značio mnogo više. On je bio životinjska hrana Amerike, bitan sastojak hrane svih volova i svinja, svih kokoši, ćurana, pataka i gusaka. Tako su iz kukuruzne biljke rasla i tržišta trgovine mesom. Klavnice Sinsinatija i Čikaga bile su zapravo izgrađene od kukuruznih klipova. Bezbrojne sporedne produkte, koje je davalo životinjsko telo – masti i ulja, skrob i tutkalo, sapune i sveće, sve je to darivao kukuruz. A pšenica je, naprotiv, davala “samo” hleb – i svako će razumeti što je 1861, kad je Čikago prodao 24 miliona bušela pšenice, brojka bušela kukuruza bila još za pola miliona veća.

Za Ameriku bi monokultura pšenice bila prava nesreća. U početku žitnog prosperiteta pokušala je, svakako, da potisne kukuruz, te se na granici oba carstva počese pojasi kukuruza pretvarati u pšenična polja. Ali to je uskoro prestalo. Sve dok je kukuruz ostajao u zemlji i dok se nije mešao u izvozne funkcije pšenice, dotle pšenica nije trebalo da se boji kukuruza kao konkurenta. Može se ustanoviti gotovo u dan tačno, kad se taj odnos izmenio. Kad je Čarls R. Dodž na pariskoj svetskoj izložbi 1900. godine otvorio kukuruznu kuhinju i zapanjenim Francuzima pokazivao kakva sve jela Amerikanci mogu da pripreme od kukuruza – s istim onakvim neuspelom, kakvim je stotinu i dvadeset godina ranije Bendžamin Franklin hvalio kukuruz Francuzu Cadet de Vauxu – tada je pšenica bila uvređena. I odmah započese borbe za zapadnoevropsko tržište koje se završise potpunim porazom kukuruznog brašna. Taj se rat vodio u laboratorijama – ne na američkom tlu, već u francuskim i italijanskim laboratorijama. Borba između pšeničnog i kukuruznog brašna maskirala se naime u spor između *makarona i palente* – u koji se umešalo bezbroj lekara, kao poznati Lombroso; u njemu su bile optužbe zbog otrovnosti, bacili i kožne bolesti, statistika o mortalitetu i vitamini... Ali to je bio 20. vek. Imperije pšenice i kukuruza bile su još 1815. odeljene bez ikakve kavgе. Štaviše, koliko je kukuruz bolje hranio američku unutrašnjost, toliko je pšenica sigurnije mogla da nastupi sa svojom interkontinentalnom svetskom trgovačkom vladavinom.

Ali, da bi se pšenična reka stvorila, ojačala i kanalisala, za to je bila potrebna gigantska mreža sila, koja je kasnije bila razapeta širom zemlje. A ta mreža bejahu železnice.

Godine 1840. nije bilo u Americi više od 4.000 kilometara železnica. Lokomotiva i pruge – jedva deset godina posle njihovog otkrića – bili su u najboljem slučaju ono što je služilo ljudskoj udobnosti i skraćivanju vremena pri putovanju. Ali odmah potom bile su one ekonomska potreba, a umalo i privredni tirani. Čovečanstvo je uvidelo kako se jednim jedinim železničkim vozom odvlači više robe, nego što su je ikad u nekoliko meseci zemljom vukli karavani kola s volujskom ili konjskom zapregom.

“Gradite železnice!” odjekivalo je američkim poslovnicama. Svuda je bilo podsticano njihovo građenje. Godine 1848. bio je proglašen zakon kojim je dvadesetpetoricu ljudi bilo odobreno da osnuju železničko društvo, ako svaki od njih za svaku milju pruga, koja će se izgraditi, upiše 1000 dolara. Uplatiti je trebalo najpre samo 100 dolara. Budući da su troškovi građenja iznosili 35.000 po milji, a u gotovu je često bilo raspoloživo samo 2.500, bilo je zakonom dopušteno više stotina puta veće zaduženje. Ko je davao deo kredita koji je nedostajao? Banke. A one su to i mogle – jer je tada iz Evrope u Ameriku priticao veliki kapital. Ljudi su se od 1848. bojali revolucije, pa su novac prebacivali najpre u London, a odande u Novi svet. Tako je sama Evropa pomagala građenje velike železničke mreže, kojom se američka pšenica prevozila do okeanskih lađa. Sada je radnik u Dublinu, Londonu, Parizu i Berlinu imao jeftin hleb, koji je toliko tražio. Ali je nastupilo nešto na šta nije pomišljao, i o čemu mu je samo malo političkih ekonomista moglo nešto unapred reći: zajedno sa cenom hleba pala je svuda u evropskoj industriji i radnička nadnica. Svet je obuzelo nezadovoljstvo: hleb je bio jeftin, ali nije bilo novca.

Za to su vreme u Americi prerije i šume odjekivale od udaraca sekire. Vojske radnika polagale su pruge i gvožđem opasavale Istok i Zapad. Onih 4.000 kilometara iz 1840. pretvorilo se do šezdesetih godina u više od 60.000, a do kraja osamdesetih u 250.000

kilometara. Što je farmer unazad stotinu godina gajio u meri – za sebe i za najbliži grad – to su železnice odjednom pretvorile u svetsku robu. Država je preko noći železnicama poklonila površine, koje nisu bile manje od evropskih kraljevstava. One su, kao neograničeni gospodari na tim površinama, mogle da raspolažu zemljom i da na njoj postiču žetve, koje su konkurencijom rušile sva nastojanja malog čoveka. Ta su društva, poput osionih slugu, bila gluva prema željama države, koja ih je učinila velikima. Njihove se tarife nisu brinule ni o dobru pojedinaca ni o dobru zajednice. Jedina lozinka bila im je bogaćenje. U Americi se pojavio veleposed, koji je bio svemoćniji od rimskog ili engleskog veleposeda – premda nije imao ni robove ni kmetove. Ali su armije njegovih mašina poterale s polja svaku sitnu privredu, jer je ona bila nerentabilna. Pšenica se popela do visine brda, brda su se rušila u železničke vagone, železnice su bljuvale brda u utrobe velikih lađa za Evropu. Svaki je grad, pokraj kojega je tekla reka pšenice, dobio ulične uglove od zlata: Čikago, osrednje ljudsko naselje, postade grad milionera.

Čudesni Čikago: još 1815, kad je Napoleon pao, bio je malo selo koje su Indijanci nazivali “*wild onion place*”. Selište divljeg luka! Osamnaest godina kasnije sam se prozvaao gradom, a 1840. nije još imao ni celih 5.000 stanovnika; ali zato mnogo više svinja, koje su se češale po svim kućnim zidovima i u čoporima zakrčivale ulice, te su ih morali rasterivati. U tu selendru 1847. došao je MekKormik. On je video kako na severozapadu trunu na poljima žetve, jer srpovi i kose nisu bili dovoljno brzi, a nije bilo ni dovoljno ruku. On je svoju fabriku premestio na rub severozapada, u Čikago, i učinio svoju “mehaničku žetelicu” simbolom i gradskim grbom Čikaga. Pet godina posle njega stiže železnica, druga velika žetelica (novca), koja je bacala žetve srednjeg zapada u sve delove grada. Po prugama su pristizali pšenica i kukuruz sve do podnožja dizalica, da se otpreme na vrh i izmere: sa stanja žita u Čikagu mogla je da se vidi svetska tržišna cena. Šta je Čikago zapovedao, to se slušalo u Londonu, Parizu, Berlinu, Petrogradu i Šangaju... Šta se dogodilo sa selom luka? Godine 1870. imalo je tri stotine hiljada stanovnika i raslo je svakog dana. Ljudi više nisu izgonili svinje kroz kućna vrata, već su ih hranili kukuruzom, klali i razaišljali njihovo meso. Kao što reče Karl Sandburg, američki Švedanin, u svojim stihovima:

*O ti krvniče svinja celoga sveta,
graditelju alata i skupljaču pšenice,
igraču sa železnicama i tovarima –
olujni, promukli, svadljivi
grade mišica i širokih ramena!*

Milionski imeci su se započinjali među širokim čikaškim ramenima i umnožavali se do milijardama vrednog bogatstva kraljeva železnica, kraljeva mesa, kraljeva mašina i pšenice.

Sve je to poteklo od prvog klasa, od prve žitne vlati, koja je doputovala u grad u nadi da će onde naći mlin. Najpre je to žito stizalo u vrećama malog farmera, zatim u milionima bušela u teretnom vozu. I svi oni postadoše bogatiji, samo je siromah postao mnogo siromašniji. On, koji je još pre nekoliko godina spremao svoje male letine, zapanjeno je gledao teretni voz, kako pokraj njega nekud huji. Nedostižne tarife sprečavale

su malog čoveka da svoje žito odveze i proda. I gde da ga odveze? Svetska trgovina i berza – na kojoj su silnici sticali bogatstva – pomutili su mu pamet: jezik, koji on nikad nije razumeo. Seo je na kamen i znao da je izgubljen. On nije mogao da učini ništa drugo nego da svoju zemlju proda silnicima! Pšenica, koja je prehranjivala čitave narode, koja je američke milionere preko noći pretvarala u milijardere, nije više prehranjivala malog farmera.

116

Tu borbu seljaka pšenice s železnicom nenadmašivom jasnoćom opisao je Frank Noris u svom *“Octopusu”*. To su dve elementarne sile, dva giganta, koji se rvu: pšenica i železnica. Oba se konačno ujedinjaju – ali čovek među njima propada.

Frank Noris (1870-1902), rođen u Čikagu, došao je kao sasvim mlad čovek u Pariz da bude slikar. Ali, postade novinar. Vrativši se u Ameriku, postade romanopisac. Zadržao je slikarski dar opažanja. Sa dvadeset i devet godina napisao je svom prijatelju ovo pismo:

“Jedna mi ideja zuji u glavi: da napišem niz romana... I neka to budu tri romana, koji kruže oko teme pšenica. Prvi se odigrava u Kaliforniji, dakle u zemlji proizvođača; drugi će se baviti Čikagom, dakle trgovinom i raspodelom; treći će se odvijati u Evropi – među potrošačima. I u svakoj od te tri knjige oživeće jedna slika: Nijagara pšenice, koja šumi sa Zapada na Istok. Ja takvu trilogiju smatram ne samo za moguću – štaviše, verujem da je ona od sveopšte važnosti i skroz-naskroz američka... Jeste, ta je misao tako velika da pred njom katkada zadržim! Pa ipak: ja hoću i moram da se toga latim...”

Ta je osnova, kao što kaže njegov biograf, “nadmašila sve, što je do sada Amerika pokušala na području romana”. Do tada je ekonomsko pitanje samo poput tanane sene oblaka zasenilo romane Novoga sveta. Romansa nije bila nigde pokvarena. Ali je Noris sebi postavio da oblikuje nešto nadljudsko, što je postalo ljudska sudbina. Prirodna sila žita: “Ravnodušno, nezadrživo, gigantski otiče ona jarcima, koje joj je iskopao čovek. Čovek, Liliputanac, patuljak, vodi među njima svoje borbe, poigrava u sunčanom sjaju kao mušica, rađa se, umire i pada u zaborav; a pšenica neprestano raste i šumi kroz noć kao praiskonska reka”. Čovečanstvo je uplašeno naokolo vrvelo između proizvodnje i potrošnje pšenice, gore-dole po žitnoj vlati, kao teksaški mrav Gideona Lincecuma. Ali je pesnik gledao tog mrava kroz svoja saosećanja, razumeo njegovo rvanje i njegove nevolje i ponovo mu dao oblik čoveka.

Pozadina Norisovog *“Oktopusa”* bio je istinit događaj. Njegov biograf Franklin Vajker priča:

Počekom sedamdesetih godina odvažiše se naseljenici da pođu u pustoš Mussel Slougha. Oni je za deset godina pretvoriše pomoću navodnjavanja i mukotrpnog rada u plodonosnu farmersku zemlju. Ko je njen posednik, to nije bilo sasvim jasno; jer južna pacifička železnica (koja je izgradila jedan kolosek kroz predeo, što joj ga je manje-više poklonila vlada) prisvajala je desno i levo od pruge ona jutra zemlje, koja su nosila neparne brojeve, dakle svaki drugi komad zemlje. Neka odredba Kongresa od

1868. podupirala je taj zahtev, koji su, uostalom, i naseljenici lojalno priznavali. Oni su svakako verovali da će im Železničko društvo – čim oni samo budu mogli da plate – prodati neobrađeno jutro zemlje po ceni od 2,5 dolara – što je tada bila opštepriznata cena. Ali železnica je odjednom objavila iznenađenim farmerima – dakle ljudima, koji su to područje tek pretvorili u plodno tlo – da zemlju može dobiti svako, ko je voljan da plati 25 do 30 dolara po jutru. Ovu su odluku, koja je izazvala veliko negodovanje, farmeri napali s ogorčenjem. Osnovana je liga. Više od šest stotina njenih članova uputilo je Kongresu Sjedinjenih Država peticiju. Skupe parnice su trajale godinama. Parnice je dobila železnica, koja je bila lukavija i iskusnija u veštini potezanja političkih niti. Malo-pomalo postade stanje nepodnošljivo. Društvo farmera diglo je viku da Železničko društvo plaća potajne podstrekače – da je potkupilo štampu i da sprečava banke u dodeljivanju kredita farmerima, a, pre svega, da visokim prevoznim stopama onemogućuje svaki profit. Kriza je izbila kad je 11. maja 1880. neki savezni visoki činovnik, u pratnji dvojice naoružanih ljudi na konjima, ujahao u Hanfordu u skupštinu seljaka i zahtevao da razgovara s predsednikom. Pri tom je po običaju pao jedan hitac. Nije se znalo ko ga je opalio – ali uzbuđena oružana pratnja poče besno da puca oko sebe i ubi na mestu šestoricu farmera, a rani još dvadeset drugih...

To je bila balada, onakva kakva se zaista dogodila. A oko nje je Noris razmestio kalifornijsko društvo osamdesetih godina, kakvo je on poznao. Farmerskog prvaka Magnusa Derika, seljake švedske, engleske i nemačke krvi, te njihove žene i sinove: svi su oni, po rečima Horasa Grilija “Pođi na Zapad, mladiću, i porasti zajedno sa svojom zemljom”, pošli sa sekirom u divljinu. Ali, trideset godina kasnije dodoše mudri ljudi železnice: Predsednik, koji je nakon pobede svoga preduzeća objasnio nekom piscu da ta pobeda nije njegova zasluga, da je železnica, kao i pšenica, elementarno biće s tendencijom da večno raste... Bio je to novinar Genslinger, koji je takođe bio uz železnicu: “Kad ćete, ljudi, konačno uvideti da protiv železnice ne možete uspeti? I ja bih isto tako mogao da isplovim u papirnom čamcu i bacam grašak na ratne lađe!” Tu su među dva tabora mnogobrojni likovi umešani u veliku bitku: anarhisti, prebezi, podmićenici i tvrdoglavci. Otpušteni železnički inženjer, koji je prijateljevao s farmerima i koji je postao razbojnik i ubojica. Društvo San Franciska sa svojim bogatašima i dobrotvornim komitetima i “Charity-Women”, koji opremaju žitne lađe za Indiju. I nezaboravni lik železničkog agenta S. Behrmana, podvode u toj borbi. Slika pravog pobednika, koga ne pogađa revolver protivnika, koga čak promašuje bomba, bačena u njegovu vilu:

Bio je to gojazan, miran čovek, sa tvrdim slamnim šeširom, koji bi pri govoru rado gurnuo na zatiljak, i u prsluku od belog platna. Nikad se nije uzbuđivao: čim bi bio siguran u pobedu, nasmešio bi se svojim protivnicima i čak se udostojio da im deli dobre savete. Sažaljevao ih je kad bi izgubili... Sve je to dolazilo od sigurnosti i svesti, da iza njega stoji nepobediva organizacija, Železničko društvo, koje je moglo da sipa milione, za razliku od “Lige farmera” s njenim obveznicama od hiljadu dolara. Liga je bila glasna, dizala je graju, svaki je seoski momak znao šta ona snuje. A železničko preduzeće je znalo da čuti, niko nije unapred slutio kojim će putem krenuti. Publika je videla samo rezultate i osećala poštovanje prema onome što se zbilo u mraku. Izvršilac i posrednik bio je uvek S. Behrman – ni političar, ni pravnik, ni veleakcionar, a ipak od svega toga ponešto.

Ali i to čudovište od mira i hladne proračunatosti pogibe. To je jedan od najsnažnijih prizora američke literature: nepobedivi Behrman umire kad u luci nadzire lađu, koja izvozi pšenicu u Aziju. On se spotiče i pada u brodsku utrobu, u koju žitna dizalica izbacuje pšenicu:

“Ej, vi gore, na palubi!” urlao je Behrman, “ko bilo za ime božje!” Ali je neprekidna metalna tutnjava pšenice, koja se odozgo rušila, nadjačala njegov glas. U šumu toga slapa jedva je čuo samoga sebe... A bilo je i nemoguće da ostane stojeći ispod okna: zrna pšenice prskala su u padu i bola mu lice kao ledene iglice, kad ih nosi vikor. Ništa ga manje nisu bolele ruke; pokušavao je da ih sakrije u kaputu, ali su mu ruke bile potrebne da njima zaštiti oči. Osećao se kao da će oslepeti. Talasi su ga udarali u noge, potiskivali ga nazad i samo što ga nisu oborili.

Bio je prisiljen da se povlači sve dalje i dalje od okna. Zaustavljao se samo za trenutak, da viče iz svega grla. Uzalud. Njegov glas nije mogao nadglasati šum mase pšenice koja je odozgo padala... Zahvati ga ludački strah. Jeziv strah od smrti; kao oluja potresao ga je užasni osećaj da je uhvaćen u zamku. Kad bi već utonuo do kolena, a malo zatim i do bokova, iščupao bi se iz toga zagrljaja i opet se, posrćući u žurbi probio do okna. Ali se tada sapleo i pao baš pod samu struju, koja se rušila odozgo. Zrnevlje ga je pogađalo poput salvi olovnih zrna. Već mu je sa čela tekla krv, mešala se sa zagušljivom prašinom u gustu masu i zalepila mu oči. On je još uvek mislio da urla, ali su mu usta bila puna prašine; ona mu se zalepila na osušanim usnama. Žestoka mu je žed mučila jezik, nepce i grlo... A za sve to vreme, koje se osuđeniku činilo beskrajnim, padala je odozgo s otegnutim šumom, nesavladivo i neumoljivo, neprekidna reka pšenice.

Ali tu mora da postoji neki izlaz! Ta ipak ne može biti da čovek dočeka svoj kraj u masi, koja nije ni čvrsta ni žitka?! – Otpuzao je, kao da pliva, u jedan ugao, gde je bila gvozdена stena brodske trupa: ali ga sustigne snažni talas zrnevlja... Ugasila mu se svest. Omamljen tutnjavom, lišen glasa i oslepljen prašinom od pleve, prebacio se na leđa, ostao tako ležeći i tek se slabo trzao. More pšenice, koja je nezaustavljivo padala iz žleba, punilo mu je džepove kaputa, uvlačilo se u rukave i nogavice i dizalo se u njima, pokrilo mu krupni, izbočeni trbuh, točilo se u sitnim mlazevima u širom rastvorena, iskrivljena usta i na kraju mu zalilo lice... Još se nešto za trenutak pokrenulo: jedna je ugojena ruka kratkim prstima grčevito zagrabila u prazno i mlitavo klonula... A onda se na površini pšenice nije micalo ništa do same pšenice.

To je smrt kakvom je umro rimski vojskovođa Craseo, koga su zarobili Parli, i kome su, da bi utajili njegovu pohlepu, nalili u grlo rastopljeno zlato.

Hroničar romana je pisac Prisli. U njemu Noris portretira sebe, ali je utkao i neke crte pesnika Edvina Markhama, koga je poznavao iz San Franciska. Markham je u januaru 1899. u *San Francisko Egzamneru* objavio onu snažnu pesmu “Čovek s motikom”, koja opisuje patnje seljačkog staleža poslednjih nekoliko hiljada godina, i koja je možda dala podsticaj za osnovu “Oktopusu”. “Oktopus” je autora preko noći učinio “američkim Zolom”. On je mnogo naučio od Zole, koga je obožavao: francuska bujnost njegovog stila je u suprotnosti s engleskom trezvenošću. Kao što nisu nikad videli Norisa bez “onih loše uvezanih, žutih svezaka”, s naslovom “Germinal” ili “La terre”, tako tada nisu videli američku omladinu bez “Oktopusa”. Pojavila se nova književnost, uspeh, koji se još i povećao, kad je objavljen drugi deo: *The pit* (Bojište).

U “Pitu” nije više junak vidljiva pšenica kalifornijskih polja, već nevidljiva pšenica kao brojka u berzanskoj igri: roba, na čije se postojanje i mogućnost dobavljanja u određenom roku može da sklapa berzanska ponuda. Pit je borilište, gde igrači, na skok i pad cena mogu igrati na konačnu pobjedu; ona je “opasna kao lagum”. Veliki igrač romana, Kurtis Jadvin, deluje kao sin onoga Sakarda iz Zolinog “Novca” – ali je poreklom iz američkog života. To je istorija Džozefa Lajtera. Noris je tu istoriju pričao instinktom novinara. Taj kralj berze, Lajter, pokupovao je gotovo svu žetvu jedne loše godine, one 1896. On je mogao tržišnu cenu da odredi po svojoj volji, pa je iznudio jedan i po dolar po bušelu. I dalje je kupovao, razaslao vojsku nakupaca na severozapad, unajmio milje kola i čitave flote lađa; ako bude mogao da održi cenu na visini, koju odredi njegova volja, biće posle prodaje svakako najbogatiji čovek Sjedinjenih Država. Ali se tada, kao nekom čarolijom, pojavila na svetskom tržištu pšenica sa svih strana, pšenica koja je rasla negde drugde i koja nije pripadala Džozefu Lajteru. Kanada je otvorila svoje žitnice, Argentina napunila svoje lađe, poplava divlje pšenice suzbijala je veštački postignutu visoku cenu robe, koju je Džozef Lajter držao pod zavesom. Lajter, “čovek neverovatne srčanosti i neograničenog samopouzdanja”, nije primećivao te znakove ili nije hteo da ih primeti: on podržava cenu, štaviše, on je i povećava i sve kupuje, premda je berza njušila nadolazeću krizu. Lajterov glavni protivnik bio je Filip Armour, proizvođač dizalica, kome je, svakako, zbog prođe njegovih mašina, bila potrebna jeftina pšenica. Usred zime dopremio je u Čikago šest miliona bušela: stizala je s kanadske granice, i Armour je dao da se debeli led jezera Mičigen lomi čeličnim plugovima, da bi žito dovukao u grad i na berzansko bojište... Lajter je učinio nešto suludo: umesto da sada napusti borbu, kupio je svekoliko Armourovo žito za svoja skladišta i tim činom ponovo automatski digao cenu. Njegova je zamisao bila da svu pšenicu Amerike uz zelenaške cene proda u Evropu. Amerika neka jede kukuruz kao u stara vremena, to nije važno. A glupi Evropljani – od kojih je i sam poticao, jer se njegov otac rodio u Evropi – sa svojom strašću prema pšeničnom hlebu, neka njega, tako on mišljaše, učine najbogatijim čovekom sveta. Ali se tada dogodilo nešto neočekivano. Lagum, koji niko nije video, odleteo je u vazduh. Odjednom je izbio rat između Španije i Sjedinjenih Država. Evropa je – u praznovernom strahu od snage španske flote, bojeći se zapleta i zaplene na debelom moru – opozvala već podeljene uvozne naloge za američku pšenicu. Onih pedeset miliona bušela, što ih je pokupovao Lajter, zdrobilo je samoga svoga vlasnika, pre nego što je mogao da ih proda. Bio je upropašćen: igrač je izgubio rundu protiv plodnosti pramajke prirode. Ona nije vodila brigu o tome gde će i kome će on prodati pšenicu. Šta su za nju značila tržišta i cene? Proklinjući Kurtisa Jadvina, velikog pšeničnog špekulanta, prikazuje to Noris u svom romanu ovako:

“On je svojim ljudskim prstima posegnuo za uspavanim stvaralaštvom. Ali se Zemlja, velika majka – osetivši sasvim tananu pređu, koju je ispreo čovek-životinja – malo u snu pomakla. I ta sasvim laka kretnja usnule večne roditeljke bila je dovoljna da nađe i uništi uznemiritelja...”

Još nam je Frank Noris dugovao treći deo svoga pšeničnog epa: *The Wolf*, koji je trebalo da bude najvažniji. Vuk je simbol gladi koja, zelenooka i iskeženih ralja, juri Evropom. U svim se delovima sveta mnogo pisalo o pšenici; ali je Noris hteo da bude prvi, koji će pojedinačna iskustva interkontinentalno da poveže. Neka s epom Amerike,

oholog proizvođača, bude logično povezan ep potrošača, koji gladuje. Ali gde? U kojoj zemlji da se prikaže glad? Noris i njegova žena htedoše da, putujući svetom na nekom malom, sporom parobrodu, pronađu mesto na kome se zaista gladuje. “Mesto, gde će zatim glad biti zaista suzbijena pravovremenom pojavom triju golemih žitnih lađa, koje se pomaljavu na horizontu. Žito iz Amerike, daleko od kavgi između farmera i železnica i daleko od svađe berzanskih mešetara, neka sada ispuni svoju sudbinu da bude hranitelj naroda”.

Ali je tada, gotovo već u samoj luci, Noris oboleo. Bila je to gnojna upala slepog creva, a on nije hteo da je shvati ozbiljno. Šta može njemu neki komadić truloga tkiva – njemu, čoveku od 32 godine, koji je upravo počeo svojim knjigama da zarađuje novac? Čoveku s tako velikim planovima? Bolest ga je smakla sa sveta, sa zemlje, koju je toliko voleo i o čijoj je moći obnavljanja tako često pevao.

117

Ta “imperija pšenice” svojim atlantskim krilom dosegla je do Evrope, a pacifičkim do Azije. Bilo je zamišljeno da eksportna pšenica Sjedinjenih Država obiljem i transportnim mogućnostima osvoji sav svet. Ali je već s istočnom Azijom bilo teškoća.

U pretežnom delu istočne Azije vladao je već hiljadama godina pirinač. Za “pirinač” i “hranu” upotrebljava kineski jezik isti temeljni izraz. Svetska žetva pirinča iznosi godišnje 440 biliona funti; u istočnoj Aziji gaji se najveći deo. “Onde gde vri lonac s pirinčom, tu se ne jede hleb”, kaže jedna poslovice – i pravo kaže, bar što se tiče monsunskih zemalja, gde ljudstvo tavori u močvari i žezi. Pirinač uspeva na temperaturi, koju ne može da izdrži nijedna žitarica. Klima i tlo čine čoveka, njegove navike, shvatanja i metafiziku njegovih običaja. Čulo ukusa je samo krajnji cvet na drvetu ljudske egzistencije: ali se i ono teško menja. Japanac srednje klase, koji ništa ne zna o postojanju hleba, ponašaće se prema najfinijoj sorti pšenice kao u svoje vreme Rimljanin prema raži: ona će mu biti neobično kiselog ukusa. Orijentalcu, naprotiv, pričinjava blagi i svilenomeki ukus pirinčanog zrna sasvim druge osećaje.

Dobar pirinač isto toliko je bogat proteinom kao i dobra pšenica – pa ipak između ljudi, koji gaje monokulturu pirinča, i onih drugih, koji jedu hleb, jedva da ima razumevanja. Kad je posle zauzimanja Filipina (1942) neki visoki neutralni funkcioner upozorio Japance da bi morali obilnije da hrane američke zarobljenike, odgovoriše oni da zarobljenici dobijaju iste obroke kao i japanski vojnici. Zar to nije dovoljno? Ali čovek, koji već stotinu godina (osim mesa i kafe) jede zrnastu hranu, ne može se staviti u prehrambeni trougao: pirinač, riba, čaj!

Druga građa tela, drugi običaji. Etnolog Pol Erenrajh priča da je u malajskim državama naišao na religioznu kulturu pirinča bez krvnih žrtava. I u najudaljenijim i najmanjim plemenima bilo je vradžbine samo protiv majmuna, slonova i ptica; ali ona nisu nijednu životinju ubijala i zemlju natapala krvlju. Tu su, za razliku od astečkih svečanosti kukuruza, sipali, pri pirinčanim svečanostima, deci kuvano pirinčano zrnevlje u kosu: samim *podsećanjem* treba toj deci i za najkasnije dane osigurati kontinuitet gajenja pirinča... Indijac Radhakamal Mukerđži, profesor u Laknovu; pošao je u svom upoređi-

vanju pšenice i pirinča još dalje, kad je žito Zapada nazvao “žitom kapitalizma”, koje je svojom nečovečnom i radikalnom tendencijom rasta, kako u Rimu tako i u Americi, počastilo “Larges Estates” – dok je pirinač kao “prijatelj malenih” ograničen na bašte, terase i močvare. – Ali neka niko za taj razvoj ne okrivljuje pšenicu! U rukama veletrgovca je, naravno, i pirinač zgrtač kapitala.

Nesklonost stanovnika jugoistočne Azije prema pšenici osećala se, dakle, vrlo snažno. Ona, povrh svega, nije u nekim predelima bila uslovljena samo religijski i fiziološkim čula ukusa, već i momentom kućne radinosti: pšenična slama nije tako izdržljiva kao pirinčana. U civilizaciji, gde se krovovi, kecelje, šeširi, asure, sandale i sve vrste košara za hranu moraju da izrađuju u kući, bira se, svakako, bolja sirovina: dakle pirinčana umesto pšenične slame.

S takvim su prilikama morali da računaju eksperti “pšenične imperije” kad su sedamdesetih godina opipavali azijska tržišta. Ali su na sreću za izvoznju trgovinu te prilike važile ipak samo za vlažni i vrući jugoistok – a ne za severnojapanska ostrva ili za severoistočnu Kinu. Ljudi su u umerenoj klimi poznavali pšenicu. U severnoj Kini bilo je poznato “plodoredno obrađivanje polja”, pa se na istom polju gajila ozima pšenica i jari pirinač, a između njih lubenica i soja. Tu su izvoznici započeli svoj posao: kalifornijsko je žito stiglo u severnu Kinu – tamo gde su jezici već poznavali ukus pšenice.

Da u severnoj Kini poznaju pšenicu, znale su zapadne zemlje već od godine 1300. (ili su to mogle znati). Tada je naime Marko Polo (1254-1324) izvršio svoje čuveno veliko putovanje Velikom kanu Tatarije. Tu je on kod boljih staleža naišao na makarone kao uobičajenu hranu – na jelo od fino izrezanog i smotanog pšeničnog testa – jelo koje je kasnije preko Mletaka postalo italijanska narodna hrana. Ali da su stanovnici Pekinga poznavali egipatski moderni kvasni hleb, to iz Polovog izveštaja ne proizlazi. Na takvu vrstu upotrebe pšenice šire mase u Kini navikle su tek u 19. veku.

Otkad je 1. januara 1867. iz San Franciska isplovila prva lađa “Kolorado”, prekrilo se put u Šangaj veličanstvenim oblacima dima. Lađa je pripadala društvu “Pacifik Mail”. Samo žito je, ne obazirući se na svađu, koju su u poslovnicama San Franciska morala da izbori parobrodska društva s kraljevima železnica, u dubokim lađama putovalo u istočnu Aziju. Govorilo se da je tada svako zrno pšenice pripadalo “Velikoj četvorici”: Marku Hopkinsu, Čarlsu Krokeru, Lejlandu Stanfordu i onome Kolinsu P. Hantingtonu, koji je među njima bio najjači. “*Of every three raindrops falling on Californian soil he owned two*”, glasila je poslovice o njemu: Od tri kapljice kiše u Kaliforniji pripadale su mister Hantingtonu dve. U borbi protiv konkurenata, protivnika i mnogih sitnih seljaka, nije bilo lako da neko postane bogat čovek. Sada su cene morale da vrate ono što je kod kuće utrošeno na svađu. Ali, kada su Kinezi izjavili da oni mogu ponovo da jedu pirinač, postala je pšenica odjednom vrlo jeftina.

Hleb je u svakom slučaju čarobnjak. Mnogi su se Kinezi lučkih gradova, koji su videli dimnjake, iz kojih se dizao dim, mornare i žustri život na palubi, amerikanizovali. Obuzela ih je čežnja za daljinom. S parobrodima, koji su se iz istočne Azije vraćali u San Francisko, došli su preko u Ameriku i mnogi nasmešeni ljudi. Radnici u praonicama, lučki radnici, restorateri i nadničari; mnogi od njih i prodavci opijuma. Sivožuta, marljiva lica, sva u uzajamnom srodstvu. Zadovoljni što mogu da žive u prostranom, higijenskom i lepom San Francisku. Samo nisu hteli da tu budu mrtvi – jer se njima

činilo da je samo Kina bila vredna da čuva njihove kosti. Kad bi umrli, pogrebnici su ih lepo polirali; kosti i lobanju uronili su u brendi, i za putovanje spremili u sanduke. Brižno naslovljeni na otadžbinu, putovali su zajedno sa svakom pošiljkom pšenice, koja je krenula iz pacifičkih luka da hrani žive Kineze... Pšenični put i susretanje naroda! Migracija ljudi i žita! Tako je između “pšenične imperije” i kineskih severnih pokrajina došlo do trajne trgovine žitom, premda ona nije nikad poprimila prenaglašene oblike. Ali su se uzajamno upoznali.

ŠESTA KNJIGA

Hleb u naše doba

*I on objavi kao svoje mišljenje: Ko samo
učini da izniknu dva klasa, onde,
gde je pre toga stajao samo jedan, taj
biva za čovečanstvo, a naročito
za svoju domovinu, zaslužniji od svekolike
proklete rase političara zajedno.*

DŽONATAN SVIFT: *GULIVEROVA PUTOVANJA*

ULOGA HLEBA U PRVOM SVETSKOM RATU

118

Kako to da su Amerikanci pri toj trgovini jedva ikad naišli na Ruse, kojima je iz Sibira ipak bilo bliže do Kine? To potiskivanje ruskog carstva kao izvoznika žita bilo je stvarno nešto što zapanjuje.

Do 1850. bila je Rusija jedini dobavljač Evrope. Ona je i 1900, da je htela, mogla da imaju najveću površinu za gajenje pšenice na svetu. Pa ipak je Amerika u toj rekordnoj godini, sa svojih 216 miliona bušela, izvezla triput više pšenice, nego ruska carevina. Zašto? Rusija je bila uverena da iz klimatskih razloga, a i razloga nacionalnog ukusa, mora da gaji više raži, nego pšenice – a osim toga, nedostajale su železnice, koje bi izvoz pšenice tek mogle da omogućе.

Za vreme rusko-japanskog rata, godine 1903, morao je jednom prilikom generalni štab, putujući na front, da stane na otvorenoj pruži: svi su ti visoki oficiri, sa svojim krstovima sv. Georgija i vezenim okovratnicima, morali na nekom sporednom koloseku da čekaju sve dotle, dok se prugom nije provezao voz s američkim žetocima... Ceo se svet tome smejaо, jer se činilo da je u toj anegdoti važnost poljoprivrede odnela pobedu nad ratom. U zbilji je to bilo drukčije: ona je pokazala da je Rusija jednopružna i da će njeni poljoprivredni proizvodi sporo stizati do svetskih luka. Za izvoz, određene količine nisu doduše same po sebi bile neznatne. Kad se u statistikama pročita da je u toploj godini, 1911, ruski izvoz iznosio 150 miliona bušela, onda je to bilo mnogo. Ali se veći deо žita mogao prevesti samo kratkim prugama u Odesu i Rigu, jedine dve luke, u koje se iz unutrašnjosti još moglo stići donekle brzo. Ambari u Vladivostoku ostadoše prazni – jer sibirski železnica nije bila kadra da Kineze snabdeva žitom. Pokraj praznih žitnica Vladivostoka severoistočna Azija bi gladovala – da se iz “Golden Gate” nisu godinu za godinom otiskivale krcate američke lađe.

Tako su Rusi ostavljali po strani tržišta Istoka i svoje viškove i nadalje nudili Evropi – gde su, naravno, takođe nailazili na Amerikance. Pri toj trgovinskoj politici Rusima je

morala da upadne u oči pojačana nemačka potražnja za žitom. Zašto je nemačkom susedu trebalo tako mnogo ječma? Rusi se nisu mnogo brinuli o svrsi. Između 1909. i 1914. prodavali su oni Nemačkoj svake godine polovinu svoje ječmene žetve. Zar su Nemci zaista nameravali da povećaju svoju potrošnju piva? Godine 1913. kupili su Nemci od Rusa 227 miliona puda (ruska mera za težinu) ječma, a povrh toga, iste te godine, još i silnu količinu zobi. Kako to?

Nemci su nameravali nešto drugo. Oni su se, s pravom ili ne, osećali ugroženima od rusko-francuskog saveza. A kad je početkom avgusta godine 1914. prešlo preko ruske granice more kavalerijskih eskadrona, onda se znalo zašto su Nemci kupovali toliko zobi i ječma.

RAT, KAKAV JE NEMAČKA ZAMISLILA

Trebalo je da traje okruglo godinu dana. Pa neka traje i pola druge godine. U Nemačkoj su poznavali samo kratke ratove. Ratovi 19. stoleća protiv Danske, Austrije i Francuske, svi su bili još i kraći... Pa čak ako bi engleska blokada u međuvremenu Nemcima i pohvatala američko eksportno žito, Nemačka ipak ne bi morala da gladuje. Hleb za ljude i životinje bio je tu: i vlastiti i kupljeni. – Ali kad se ta prognoza nije obistinila – kad nemačke početne pobeđe nisu htele da donesu odluku u svetskom ratu – tada se pokazalo da “onaj ko ne seje dovoljno, kao da uopšte i ne seje”. Prema spolja se činilo kao da Nemci vode pobedonosni pokretni rat. Prema unutra nalikovala je Nemačka – pre nego što je to ona i sama znala – na opsednutu tvrđavu.

Ponajpre, Nemci su ušli u rat s izvanredno dobrom žetvom. Četiri i po centi hlebnog brašna po glavi – od toga je narod mogao da živi. Engleska je žetva izgledala lošije – ali je Nemačka ipak uskoro gladovala, jer je Nemcima vrlo brzo ponestalo hrane za svinje i krave, pa su zbog toga za životinjsku hranu trošili hlebno žito. Seljacima su svinje bile preče od snabdevanja gradova. Kad je godine 1915. sprovedena državna konfiskacija žitnih zaliha, bilo je već prekasno: najveći deo žetve bio je sadržan u profitima mesara. A kako je sada engleska blokada podvezala američku isporuku pšenice, bila je uskoro tu i nemačka hlebna kriza.

Takvo su stanje najpre prikrila silna osvajanja zemlje, koja je nemačka vojska izvršila godine 1915. Ta je osvojena zemlja bila naime istočna agrarna zemlja, i naglo napredovanje nije je upropastilo kao francusko tlo, koje su pritiskali trajni bojevi. Iza nemačkih vojnika pošli su u Poljsku i Rusiju agrarni tehničari i zauzimali za nemačke želuće prostrane ravnice. To je neko vreme uspevalo; ali se 1916. i 1917. shvatilo da su Nemci za iskorišćavanje zemlje upotrebili doduše mozak, ali ne i ruke. Podjarmljeni nisu ni pomišljali da tempo, kojim su posluživali cara, ubrzaju za kajzera. Budući da je povrh toga veći deo seljaka služio u ruskoj vojsci, nedostajale su za to i ruke. Tada nije bilo mehanizovano ni nemačko ni rusko ratarstvo. Rad ratnih zarobljenika nije bio dovoljan. A pre svega je uskoro zakazao i saobraćaj. Nemačke železnice, mada su imale prednost “unutrašnjih linija” i mada su svoj vozni park prebacivale lakše, nego protivnik svoj “materijal na točkovima”, ipak su malaksavale, jer je mogućnost da se taj materijal krpi bila sve manja i manja. Budući da su vojnički transporti bili važniji, nije hleb, koji se nalazio na Istoku, mogao na vreme stizati na Zapad. Nemci su već gladovali za vreme velikih francuskih bitaka iz godine 1916. Pruski general Marks priča, “da su se njegovi ljudi radovali što će ući u strahovitu bitku za Verdun, jer su čuli da se onde ne daje uobičajeno mršavo, već “veleofanzivno snabdevanje. Smrt je, dakle, bila manje zlo od večne nestašice hleba...” I odjednom je u aprilu 1918. vrh nemačke vojske zapeo u napredovanju u južnoj Belgiji.

O tome priča jedan oficir:

“Napad je na naše čudo zapeo, premda britanska protivnavala nije zaustavila napadače. Šta se dogodilo? U obilnim opskrbnim skladištima, u rovovima, koje je neprijatelj napustio, raspala se nemačka disciplina. Više se nije slušala nikakva zapovest.

Vojnici, izgladneli u nedaćama, koje su trajale nekoliko godina, nisu više mogli da izdrže pogled na skladišta zaliha. Navalili su na njih. Oni su usred bitke pomoću bajoneta otvarali engleske vreće s hlebom i američke kutije od konzervi i prejedali se do davljenja. Gluvi na svaku molbu, gluvi na svaku pretnju, prekinuli su paljbu i jeli kao životinje... Ne, kao ljudi – kao bedni ljudi, kakvi su i bili! Hteli su samo da opet jednom budu siti, pa makar odmah umrli. Ti su nemački vojnici nedeljama ležali na kiši; zatim su, bez mrmljanja, sa svojim licima upalih očiju pošli na moćnu fabriku mašinskih pušaka, mina i granata, kojom je upravljao neprijatelj. Gvozdena tuča artiljerije nije ih zaustavila – ali sada, kad ugledaše bele hlebove i kutije corned beefa, ostadoše da leže...”

Nemački čovek je, osim toga, bio neizmerno ogorčen zbog uveravanja prehrambeno-tehničkih laboratorija, da se hiljadama i hiljadama godina preobilno i sasvim pogrešno jelo. Da hleb ne mora biti od raži, pšenice i drugih cerealija; njegove se osnovne materije mogu bez štete da supstituišu.

Mi znamo: U doba velike gladi pokušavao je čovek da prevari želudac. Izgladneli ljudi Srednjeg veka pekli su u svom hlebu ono na šta su naišli. Ali tada nije niko tvrdio da je primorska ražuljica dobra ili bolja od zobi, i da “*naučno prerađena*” slama može da nadoknadi protein klasa. Tako nešto ostavljeno je za naše doba, za “razdoblje nauke”. Otkad naime čovek poseduje biologiju, hemiju i laboratoriju, može i naučno da laže. Justus von Lajbig se čudio kako su londonski pekari oko 1840. znali da pronicljivo lažno prikažu svoje brašno: da bi mu dali belji izgled, upotrebljavali su jednu hemikaliju, koju pređašnja vremena nisu poznavala.

Nemačka prehrambena nauka morala je da vidi slom, u koji je od 1916. nemački narod sve dublje srljao – ali joj je patriotizam začepio usta. Dve hiljade kalorija dnevno za telo odraslog čoveka, rekoše, i 60 grama proteina – zar se to ne može pribaviti! I podjarena se volja za pobedom uputila na puteve, u šumu i u polje u lov na supstitute. Hans Fridental (Berlin) preporučivao je svom ozbiljnošću hleb od slame, Grabner (Dahlem) hleb od sitka. Farmakolog univerziteta u Tibingenu Jacobi hteo je da se u hlebu peče islandska mahovina, a profesor Kobert u Rostoku, pravi autoritet, eksperimentisao je u istu svrhu sa životinjskom krvlju kao surrogatom u hlebu. Hari Snajder, američki stručnjak za mlinove iz Mineapolisa, koji je i sam bio poreklom Nemač, piše o toj tragediji:

“Izvršeni su brojni eksperimenti obrađivanja piljevine, da bi ona dala ljudsku hranu: trebalo je, dakle, da se od celuloze dobiju ugljeni hidrati. Tačno je da u kalorimetru u pepeo spaljena funta piljevine daje baš toliko kalorija, koliko ih daje funta pšeničnog brašna. Ali piljevina ostaje ono što ona jeste: neprobavljiva – ona ne predaje svoje kalorije ljudskom ili životinjskom telu. Potrebno je nešto više od samih “kalorija” da se stvori probavljiva hrana...”

A prava hranljiva materija žitnoga klasa, protein, koji je već Homer – mada mu nije znao imena – nazvao “moždinom muževa”, zar se on zaista nije mogao da pribavi? Na kraju krajeva postoje ipak sintetičke i biohemijske metode. Bilo je poznato da se, na primer, od kvasca može dobiti protein, ako se njegovi ugljeni hidrati spoje s atmosferskim azotom – i ta je činjenica trebalo da u Nemačkoj reši pitanje onih koji su gladovali. Hemičar Delbruk je tvrdio da je otkrio metodu, pomoću koje iz 100 funti šećera može dobiti 76 funti hranljive materije, koja sadrži 50 odsto proteina; a Hayduck, profesor poljoprivrede, video je upravo sjajne rezultate, dobijene hranjenjem “krava, svinja et

cetera (itd.), takvim prvorazrednim proteinskim proizvodom”. Nije li ono *et cetera* značilo gladni nemački narod? Ta je hrana, tvrdili su njeni pronalazači, triput bogatija proteinom od bifteka, a ipak je stajala tri pfeniga po funti. Bila je to čarolija! – Ali je Hari Snajder imao pravo, kad je 1919. o toj čarobnoj hrani napisao: “Ta je proteinsko-krasna sleparija bila samo kamuflaža, čija svrha je bila da prestraši Antantu. To je trebalo da znači da je Nemačka rešila prehrambeno pitanje... Ali, nažalost, od toga nije bila istinita ni jedna jedina reč. Kvasac ne sadrži u stvari više od 12 odsto proteina. A nije poznata nijedna biljka koja bi mogla dati 50 odsto... Zar je prema tome bila pogrešna hemijska formula, koju je za produženje života naroda postavila prehrambena nauka? A da je ona sama po sebi i bila teoretski ispravna: u praksi je bila promašena, jer nije postojala mogućnost da se teorija pretvori u praksu. Ali, kako je ona bila pogrešna, bila je u isti mah još i nešto drugo... to jest etički zločin”, piše Nemcima skloni Amerikanac. Da je naime laik tada znao da je ta prehrambena formula bila lažna, on se ne bi dalje borio. On bi možda u tom izgubljenom ratu položio oružje već pune dve godine ranije, i čovečanstvo bi bilo pošteđeno od reke krvi. A Nemci bi bili pošteđeni i od teškog biološkog gubitka – i povrh toga od posleratne histerije, od želje za kompenzacijom, od Hitlera i od Drugog svetskog rata.

120

U celom svetu za proizvođače i potrošače hleba svetski rat je stvorio stanje kome nema ravna. Do tada su se ratovi vodili između zemalja, a nikad između kontinenata. I Sedmogodišnji rat u 18. veku bio je neka vrsta svetskog rata; Francuska i Engleska borile su se jedna protiv druge na raznim kontinentima – ali je ovo poslednje zapravo bilo slučajno. Oba ta ratna poprišta, na kojima su se one borile, i Evropa i Amerika, nisu imale, što se baza za snabdevanje tiče, baš ništa zajedničko... Godine 1914, 4. avgusta naprotiv, stvorena je prvi put činjenica *globalnog rata*.

Sjedinjene Države su bile doduše neutralne, ali budući da je “imperija pšenice” morala da trguje s obe strane, Amerika je odmah osetila povratni udarac evropskog rata. Na oružje je bilo pozvano više od 70 miliona Evropljana. Otkinuti od svoga produktivnog rada, usmerili su svoje sile bilo borbi na bojištu, bilo proizvodnji oružja. Žene i omladina pokušali su da nestale muževe zamene u poljskim radovima, ali s nedovoljnim učinkom. Nedostajala su prevozna sredstva, tegleće životinje, a i veštačko đubrivo.

Te su rupe u agrarnoj proizvodnji Evrope učinile, svakako, nužnim pojačani uvoz. Još nikad nisu za Evropu bile američke žetve tako važne. Ali se pokazalo da zaraćene sile nisu nimalo sklone da svojim protivnicima dopuste upotrebu tih žetvi. Ne, neprijatelji neka *skapaju od gladi!* Englezi nisu dopuštali da pšenica teče preko slobodnog okeana u Nemačku i Austro-Ugarsku. A Nemci – koji su na to kasnije bez opomene torpedima iz podmornica bacali u vazduh lađe neutralnih zemalja – takođe su hteli da Englezi i Francuzi pod pretnjom gladi u svojim kućama prekinu rat. Amerika je u početku smatrala da je stav saveznika i Nemaca upravo varvarski. Rat je, tako se uvek govorilo, bila stvar vojske, a ne civilnog stanovništva. Sada su evropski suparnici pomoću blokade i kontrablokade zadavali jedni drugima udarce u bolne želuče. Ali su ti dalekosež-

ni udarci pogađali američki izvoz. Niko u Americi nije to shvatao. Amerikanci su bili ogorčeni kao trgovci, ali i kao hrišćani. Osećaj da Evropa mora da jede, a da Amerika mora da prodaje svoj višak pšenice u Evropu, gde je hleb bio potreban, bio je jednodušni osećaj svih.

Budući da su bili ugroženi uobičajeni putevi, kojima je do tada žito odlazilo u zaraćene zemlje, trebalo je naći nove. Amerika je tada za svoj izvoz velikom tehničkom veštinom otvorila zaobilazne linije: u neutralnu Holandiju i Španiju, te u onda još neutralnu Italiju... Ali to nije bio jedini put, kroz koji se američka pšenica ubrizgavala u gladujuću Evropu. Ne, još je smeliji pokušaj bila *američka pomoć Belgiji*. Kad se u prvim nedeljama rata čitalo kako je Belgija bila pregažena, i kad se čulo o okolnostima u kojima se to dogodilo, to jest da su ta zemlja i taj narod po svaku cenu želeli da ostanu neutralni, pojavila se u Americi s prvim talasom protivnemačkog osećanja i volja da se ne dopusti da belgijski narod umire od gladi. Javni prilozi pribavili su novac. I najmanji farmer Misurija dao je doprinos, baš kao i bogataš palate Volstrita. Na čelo raspodele stali su belgijski bankar Emil Franki i Amerikanac Herbert Klark Hover.

Hover, vrlo preduzetan čovek, bio je rudarski inženjer, koji je do tada uglavnom organizovao poslovna društva u Kini i Australiji. On je važio kao dobar organizator – ali su se već u trenutku kad je Hover u zaposednutoj Belgiji započeo s američkom akcijom pomoći, digli u Londonu glasovi da je on u agrarnim stvarima zapravo diletant i da Nemci od njega prave budalu. Zašto je u Belgiji vladala glad? Belgija se, kao malo koja zemlja u Evropi, sve do rata snabdevala iz vlastite poljoprivrede. Uvoz žita antverpenske luke, izražen visokom brojkom, bio je oduvek samo optička varka: Antwerpen je uvek bio tranzitna luka za Francusku ili Nemačku. Ne, Belgiji uopšte nije bila potrebna Amerika! Više od 60 odsto njene površine bilo je najintenzivnije obrađeno i ona je redovno proizvodila dovoljno hleba. Na porodicu od šest glava otpadalo je u Belgiji 4-6 funti hleba dnevno... Prema tome, kao što se dokazivalo u Londonu, nije moglo biti ni govora o gladi. A zašto je onda Hover dao da ga prevare? Možda zato što je gledao u budućnost. Možda zato što je unapred znao da nemačka carevina, koja se borila za svoj egzistenciju, neće poštovati haške zakone, koji su osvajačima propisivali da moraju da *prehranjaju okupiranu zemlju*. Nemačka će, naprotiv, Belgiju lišiti i njenih zaliha žita, čim one budu potrebne nemačkom želucu. Amerikanci su to shvatili pre nego Englezi. Oni su osim toga bili neutralni; imali su pravo da trpe što nemačka uprava stvarno pušta da tu zemlju hrani Amerika, a da žito izraslo u Belgiji pleni za nemačku potrošnju. Tragična je bila dilema u koju su upali Amerikanci. Bez američke pšenice, koja je Nemicima tim putevima priticala, Nemci bi možda *zaista* u kasnu jesen 1916 (pre nego što im je s osvajanjem Rumunije i s njenim zaliham pšenice stigao novi rok spasenja) prekinuli rat zbog nestašice hleba. Ulazak Amerike u rat, u aprilu 1917, bio je, između ostalog, plaćanje računa za “propust iz čovečnosti”, zbog toga što je Amerika pokušavala da obe zaraćene strane snabdeva dok se god to bude moglo.

Ali svetski rat bio je u stvari odlučen u času kad se Amerika priklonila *jednoj strani*, kad je “pšenična imperija” svoje ciljeve ujedinila sa ciljevima Antante. Bilo je to ono nadasve opasno proleće 1917, koje je sobom donelo američku objavu rata – isto ono nadasve opasno vreme, kad se rusko carstvo počelo ljuljati i kruniti iz karike nemačkih neprijatelja. U tu je rupu sada prodro ne samo bajonet, nego i džak pšenice. “Pobeda

pomoću pšenice”: taj je program predsednik Vilson stavio u ruke Herbertu Hoveru, i on je time dobio moć kakvu možda već 150 godina nije posedovao nijedan Amerikanac. Hoverova prva reakcija u javnosti: usrdno je molio, da ga ne nazivaju prehranbenim “diktatorom”, već “upraviteljom”. On je poznavao svoje zemljake.

Da je Frank Norris doživeo ono što je tada došlo, on bi se u neverici čudom čudio. Spoljna trgovina žitom bila je podržavljena, to jest poverena od države kontrolisanom “Žitnom trgovačkom društvu”. Drugo, u unutrašnjosti su bile dekretom utvrđene maksimalne cene, i treće, svaka špekulacija na berzama pšenice bila je zabranjena. Naročito je ovo poslednje bio zahvat, o kakvom Vašington ili Linkoln u svojim ratovima nisu smeli ni da sanjaju: zahvat u slobodu trgovaca. U normalnim vremenima su špekulativne tendencije, ako su se skromno ispoljavale, mogle doduše da znače podsticaj za mlinare i trgovce; one su mogle da povećaju dopuštene profite, a rizik da smanje, ali sada, u uslovima rata, postade špekulacija žitom ne samo opasna pretnja za proizvođače i potrošače, već i nacionalna opasnost. I Hover je morao tu opasnost da isključi.

Saveznicima je – prema proračunu Franka M. Surfaka – u času kad je Amerika ušla u rat, bilo potrebno 600 miliona bušela žita – a iz Rusije ili Rumunije nije se mogao dobiti ni jedan jedini snop. Ruski “černozem” poklopile su armije cara Viljema, a ništa manje i rumunski. Nemci su, uostalom, glasno objavili da Amerika neće biti kadra da pomogne svojim saveznicima, jer su tada nemačke podmornice posejale morsko dno rekordnim brojem tona neprijateljskog brodskeg prostora.

Stanje je, dakle, bilo izuzetno opasno; ono je za Antantu bilo zapravo iz meseca u mesec sve opasnije. Da se njime ovlada i da se reka pšenice skrene savezničkom svetu, nije bila dečja igra. Za to su bili potrebni ljudi koji, pored iskustva, poseduju i dobar dar predviđanja. Nekoliko pogrešnih ili nemarnih koraka huverovske “žitne uprave” u zimskim mesecima 1917. na 1918. mogli bi saveznicima da prouzrokuju gubitak rata i u jednom odlučnom trenutku izmene smer istorije sveta.

Već su 1916. strahom i glađu potreseni evropski neutralci – a i same države Antante – ponudili američkim trgovcima pšenice svaku cenu za njihovu robu. Katastrofalna nestašica brodskeg prostora još je i povećala cene. Bez Hovera i njegovog biroa one bi bile previsoke. Da cena izvozne pšenice nije bila od strane države prigušena, ona bi bacila svoju senku i na domaće cene: zavladao bi zelenaštvo i glad, i rat se ne bi mogao voditi! U julu 1917, dakle dva meseca pre žetve, umirio je Hoverov zamenik, Julius Barnes, sumnjivce da će “od časa podvezivanja špekulacije na tržištu pšenicom saveznicima dobiti svaki višak žita koji im bude potreban. Da američki domaći mlinovi mogu biti sigurni za neprekidni priliv, i da je kupovanje žita od strane neutralnih zemalja (koje bi na svaki način htele da snabdevaju neprijatelja) pod gvozdenom kontrolom”. Kako je to obećanje bilo sprovedeno – kako su u granicama mogućnosti, a zapravo i daleko izvan njih, savezničke i neutralne države (pa i vlade u progonstvu, Srbi, Poljaci, Čehoslovaci) zaista dobile svoju pšenicu – to je stvar “žitne istorije svetskog rata”, koju bi tek trebalo napisati, i koja bi bila prava dopuna vojne istorije. “Vojska maršira na svom želucu!” rekao je Napoleon – bilo je to teško sprovesti, kad se pomisli, da se onedavno armija nalazila u Evropi, a njen hleb u Americi. Ali je to ostvareno. Poznija vremena otkriće kako je “pobeda visila na pšeničnoj vlati”. Nasmrt ranjena Italija bila bi posle poraza kod Kaporeta (oktobar 1917) izvučena iz rata, da huverska pšenica nije stajala uz An-

tantu. Kad je potom, posle rata, bio ukinut državni monopol za žito, primio je upravnik žita Hover dar pun simbolike. Italijanski ministar prehrane Atoliko poslao mu je kopiju starorimskog novca iz napuljskog muzeja. Na njemu je bio lik boginje žita, Anone, okružen znamenjima lađa i klasova. Atoliko je uz to napisao “da je američka pšenična imperija *zamenila* rimsku, ali da je u isti mah svojim darovima spasila i majku zemlju latinske civilizacije”.

Bilo je to dan posle primirja. “Jest, jest!” uzdahnuo je Hover preda se. “Ali sada se moramo latiti posla, da našim žitom prehranimo ne samo naše zemlje saveznice, već i svu Evropu, pa čak i *naše neprijatelje!*”

Bilo mu je teško u duši.

121

Dve nedelje posle primirja, u decembru 1918, utaborio se Hover u Parizu, najpre s nekoliko veličina, koje su preko već za njega radile; posle nekoliko nedelja okruživao ga je štab od 1500 pomagača. Na “karti gladi”, koju je sam izradio, na karti država, koje oskudevaju videla se najpre “neutralna skupina šest zemalja” (Danska, Holandija, Norveška, Španija, Švedska i Švajcarska) sa 43 miliona ljudi: one su sebi same pomagale vlastitim lađama i vlastitim novcem. Zatim “skupina pet saveznika” (Engleska, Francuska, Italija, Grčka i Portugal), 132 miliona, čije je snabdevanje već izgledalo lošije. Kao treća “skupina neprijatelja”, četiri srušene države (Bugarska, Nemačka, Austro-Ugarska i Turska), 102 miliona ljudi; i na kraju trinaest “oslobođenih država” (Albanija, Armenija, Azerbejdžan, Belgija, Estonija, Finska, Letonija, Litvanija, Jugoslavija, Gruzija, Poljska, Rumunija, Čehoslovačka), 98 miliona ljudi. To znači 28 nacija ili okruglo 375 miliona ljudskih bića, sva ne baš ugrožena, ali ipak gladna i oskudna.

Dok mi je to Hover pričao, gledali su pokatkad u njegov njujorški hotel policajci u letnjoj tunici, s revolverskim torbicama za pojasom. Oni su ga čuvali – ne baš na njegovu radost. (On je na, kraju krajeva, nekad bio predsednik Sjedinjenih Država.) Bila je 1943. Drugi je strašni rat plegao po kugli zemaljskoj. “Čovek mira”, koji je već jednom, kao nekad Josip u Egiptu, otvorio “žitne ambare”, biće posle Drugog svetskog rata možda ponovo potreban da sredi “pitanje hleba na zemlji”.

Pričao je o 1918, o velikoj ofanzivi pomoći u evropskim područjima gladi. Ofanziva je morala da zapne samo onde gde je građanski rat omrazio raspodeljivače hleba i odeće – bilo je to u Rusiji! Tako je više meseci bilo nemoguće hlebom snabdeti gladne Mađare. U vreme kad su to Amerikanci pokušavali bila je Mađarska četiri puta potresena revolucijom. “Deljenje hleba je umetnost. Mogu vas i udariti po rukama”, pričao je Hover u parabolli, “a onda se hleb kotrlja po zemlji...” A bilo je i drugih nedaća. “Mi smo se, svakako, morali sporazumevati sa činovništvom – ali je tada većina nekadašnjih činovnika bila isterana iz svojih kancelarija. A novi su činovnici hteli sav hleb i odeću odjednom. Oni nisu mogli zamisliti da će Amerika biti dovoljno bogata da svoja obećanja tačno ispuni...” Što se išlo dalje na Istok, to su problemi bili strašniji. Srožavanje četiri carstva dovelo je većinu područja do potpune anarhije. Svako, ko god je mogao, pljačkao je seljake i prodavao na gradskim krijumčarskim tržištima. Tako se

dogodilo da je gradskoj sirotinji bilo gore, nego što joj je bilo pre primirja, kad je u zaraćenim državama vladala oštra kontrola nad životnim namirnicama. Nova ministarstva poljoprivrede u novoosnovanim državama bila su popunjena činovnicima, koji su svoja oskudna iskustva prikrivali ideološkim i političkim gledištima. Amerikancima je bilo teško da ih priuče praktičnom radu.

Čudne su se stvari dešavale u Poljskoj. Ponovo su, kao u Srednjem veku, glad i ludilo bili najbliži susedi: Na Uskrs 1919. primio je Hover u svom pariskom hotelu vest iz Poljske da su izbili pogromi, i to u vezi s velikom američkom podelom pomoći u pšenici. On nije verovao rođenim očima – ali je u Pinsku zaista bilo ubijeno trideset i sedam Jevreja “koje su prisluškivali, kad su se na nekom tajnom sastanku dogovarali o upotrebi pšenice za hleb pashe”. To nije mogao biti razlog, ali je možda bilo opasno pripremanje beskvasnog hleba u zemlji u kojoj su mase gladovale, i gde su vladala srednjovekovna strahovanja, optužbe zbog greha protiv krvi i strepnja za spas vlastite duše?... Hover je udario šakom po stolu, zahtevao da odmah govori s Ignacom Padevskim, ljubaznim klavirskim virtuozom, koji je tada vladao slobodnom državom Poljskom, ogradio se odsečno od svakog objašnjenja “da su ti Jevreji po svoj prilici bili komunisti”, i iznudio da odmah prestane zbog gladi rođena rasna hajka.

Prostrani predeli bili su tada preplavljeni ne samo glađu, već u isti mah i ludilom. Čitao sam kod Holitšera, nemačkog pisca – da je on 1922, putujući niz gladojuću Volgu, susreo ljudoždere. Oni su u punoj naivnosti predistorijskih bića jeli svoje umrle drugove – i živeli dalje. Ali, da li je sećanje na to moglo da izbledi? – Gde stanuje glad, tu niče ludilo. U Drezdenu je 1919. izbio hlebni revolt. Tada je ministar bio neki socijalista. Gomila je provalila u ministarstvo, izvukla nedavno po vlastitoj želji izabranog ministra na most preko Elbe, bacila ga u reku i ustrelila, dok se utapao. Kad su pohvatali nekoliko od tih neljudi, oni su se opravdavali da su “zaboravili da je Saksonija republika, i da su verovali da se tu radi o predrevolucionarnom ministru kralja, generalu D’Elsi, koga su već bili prognali...”

Dobre, plave Hoverove oči su sevale, dok sam mu to pričao. “We’ll have to feed the world again – morat ćemo ponovo ishraniti svet”, mrmrljao je proročanski, nadajući se svršetku Drugog svetskog rata, koji je 1943. bio još vrlo daleko. Ali se ipak radije u sećanju vraćao na uspehe iz godine 1920. On je tada uporno i energično sklanjao s puta finansijske teškoće, i teškoće s brodskim prostorom: školske i druge javne zgrade (“Čitanje i pisanje nije sada tako važno”) pretvorio je u kuhinje i trpezarije, prehranjivao 15 miliona evropske gladne dece i podelio 175.000 tona odevnih predmeta. Vrednost američkog spasilačkog doprinosa premašila je 235 miliona dolara.

Samo je u *jednom* slučaju Hover pretrpeo poraz. Svakako, u jednoj odlučnoj stvari – i još je četvrt veka kasnije, usred strahote Drugog svetskog rata, o tome govorio zapinjući i šapćući. Nije mu pošlo za rukom da odmah posle sklopljenog primirja digne blokadu protiv Nemačke. Tu je naišao na čeličnu volju maršala Foša i ostalih vojnika. Hover je znao kakva opasnost preti Nemcima i njihovom potomstvu, ako se blokada produži. Ali mu nije pošlo za rukom da o tome uveri saveznike. Oni su upravo bili dopustili da se neutralcima i “oslobođenima” dobavi hleb. Fošov diktat u kompjenjskoj šumi, koji je glasio “Blokada se nastavlja”, bio je doduše ublažen odredbom da će se “snabdevanje Nemačke započeti čim to bude potrebno”. Ali je ta odredba bila samo na

papiru. Sve do zaključenja mira, do 28. jula 1919, blokada se stvarno nastavila. Ali da će ista ta kompienjska šuma, koja je 1918. čula Fošov diktat, 22 godine kasnije čuti drugi diktat – to tada nije niko predviđao. Hoverovu kvekersku borbu protiv onomadne blokade, onda kad je već samo oružje mirovalo, opisali su nedavno na 800 stranica Suda L. Bane i Ralh H. Lutz. Taj tepih pisama, telegrama, memoranduma, i konferencija – uspeh i neuspelih – pripada otada istoriji hleba.

Viljem II hteo je da se spase uz pomoć ukrajinskih hlebova. Ali kad je tamošnje žito ostalo nepožnjeveno, a pekarske peći prazne, tada se njegova država srozala. Ruska poslovice kaže: “Hleb je najjači saveznik; vojnik maršira baš tako daleko kao i njegov želudac”. Ali ni čovek, kome su ti hlebovi pripadali, nije više vladao.

Nikolaj II, poslednji car, slutio je čitavog života da on, ako želi da ostane car, mora biti seljački car. Usred sve većeg neprijateljstva, koje su prema njegovoj vladavini pokazivali građanski stalež i radništvo, liberali i socijalisti, nisu seljaci nalikovali na njegove neprijatelje. Oni su sačinjavali osnovu njegove armije. S njima se, strpljivima i tupima, od svojih popova vaspitanim u navikloj pokornosti, postupalo nehrišćanski već stotinama godina – pa ipak su u dubini duše bili uvereni da su oni pravi “hrišćanski stalež”. Aleksandar II ih je 1861. “oslobodio”. Kmetstvo je bilo ukinuto; ali ostadoše loše oranje, beda i nestašica mašina. Oni su s nepoverenjem gledali sve što je dolazilo iz grada – agitaciju studenata i fabrika. Kad su mladi ljudi pošli u selo da seljacima objasne kako oni nipošto nisu oslobođeni, premda poseduju svoju vlastitu zemlju – da je još uvek seljak onaj koji kao vojnik i obveznik poreza podržava dvor – onda su oni mrmljali protiv stranaca u selu i izručivali te “narodnike” svezane vlastima. Car je računao s tupom vernošću i jednostavnošću takvih ljudi.

Taj poslednji Romanov bio je čovek mlitave duše. U svojoj dečačkoj dobi čuo je kako mu dadilja peva pesmu:

*Tamo, gde kraljica hodi,
 onde i raž rodi.
 Tamo, gde Mesec sije,
 onde i zob se sme.
 Rastite, rastite,
 ražu i zobi!
 U obilju cvatite,
 oče i sine!*

Car je hteo da se osloni na seljačku bezazlenost – stoga je učinio nešto što njegov otac i deda ne bi nikada učinili: obukao je rubašku. Po starom psihičkom iskustvu na ljude je delovala odeća: car je tu maskaradu shvatio ozbiljno. On je sam u sebi video seljaka, koji za obrađivanje zemlje nema vremena, jer mora da upravlja državom.

Car nije nikad u svom životu razgovarao s pravim seljakom. On nije znao da su deputacije, koje su mu pristupale na poljoprivrednim izložbama, delom odabrane, delom kostimirane. On je samo znao da ga seljaci ne mrze: oni koji su sa svojim patrijarhalnim bradama i licima kao od kore uživali carevu naklonost, nisu bili sposobni za istinsko osećanje takvih razmera.

Rusko selo tištala je neopisiva beda, koja se jednostavnom vlasničkom promenom nije mogla da izmeni. Seljaku je doduše pripadao komad zemlje; ponajčešće je ona pri-

padala svima zajedno kao u nekom “seoskom komunizmu”: “mir” je upravljao zajedničkom zemljom. Ali, budući da “mir” nije imao ni novca ni stoke, da bi zemlju mogao da obrađuje, uzimao ih je na zajam kod *gospode*. A kako seljak nije nikad mogao nešto da vrati, pojavilo se već nekoliko godina posle ukidanja ropstva stanje, koje je, iako ne pravno, a ono ipak ekonomski, nalikovalo predašnjem stanju. Radove, koje nisu mogli da obave ni sam seljak ni njegova stoka, natovario je na svoju ženu. Zna se iz dela Gorkoga, iz Nekrasova, Saltikova-Ščedrina i bezbroj drugih pisaca da ženi nije bilo nigde tako teško kao u seljačkoj Rusiji.

Stalna glad zapadne Evrope između 9. i 14. veka, još je oko godine 1900. u Rusiji svakidašnja stvar. Američke komisije su se pitale “zašto ti ljudi još žive”. “Neki bi Englez”, ocenjuje Novikov u svom opisivanju ruskog sela, “umro, kad bi samo nedelju dana jeo hranu ruskog seljaka”. Vodenastu supu s kupusovim lišćem, obojenu mlekom; prosenu kašu ili heljdinu krupicu; zatim kiseli crni hleb, nekoliko krompira, krastavce leti i u jesen. Čudno je, primećuje Novikov, što je sva ta hrana bila kisela: možda bi ruski narod inače propao od skorbuta.

A to gladujuće seljačko carstvo posedovalo je pokrajine s najboljom zemljom, “černozemske gubernije”, koje su rodile preobiljem pšenice i raži – ali samo za eksport. A što se nije još i više izvozilo, za to je, kao što znamo, kriv nedostatak luka i železnica. *Železnice!* Otkad je car shvatio da Amerika za sve zahvaljuje železnicama, počeo je da sanjari o sibirskoj pruzi: kroz do tada bezvredni Sibir, kroz prezrenu kolonijalnu zemlju s njenim šumama, močvarama i tundrama, neka teče trgovačka žila, koja će usisavati zlato u srce carstva. Samo kad bi železnica dosegla do Pacifika! Samo kad bi se jednom moglo najbržim putem Istočnoazijatima prodavati žito evropskih gubernija! Bili bi bogati. Od 1893. godine gradnja pruge poče napredovati. Evropski seljaci, koji su nekad bežali u Sibir – pred glađu, koji ne htedoše više biti seljaci, već lovci i drvoseče – primiše od svoje vlade novac i velika obećanja ako samo prihvate da negostoljubivi Sibir obrade *bar toliko* da on prehrani radnike koji grade železnicu. Na nešto drugo – da Sibir možda i sam jednom postane žitnica – nije se mislilo. Mislilo se na oskudnu obradu, koja će pospešiti gradnju pruge. Kad pruga bude jednom tu, biće Rusija bogata – to je pokazivao američki primer! Ali, kako da se stvori žito u sasvim netaknutom tlu, bez stručnjaka za odvodnjavanje močvara, bez i najmanjeg poznavanja melioracije tla, a pre svega bez poljoprivrednih mašina: to ostade tajna i tragikomedijska carske vlade. Kad je pruga konačno dosegla Istok, naišla je manje na kupce ruskih proizvoda, a više na mržnju uznemirenih *Japanaca*. Na ekspanziju prema Pacifiku nije kao odgovor sledio novac, već krv i vojnički poraz (1904).

U osvetničkoj revoluciji od 1905. nisu učestvovali seljaci, premda su oni pretrpeli najveće gubitke, već samo radnici i stanovnici gradova. Seljaštvo i crkva kao da su i dalje bili jedino utočište, koje je preostalo caru usred paklenih mašina i revolvera. Oba ta staleža treba ojačati. Crkva je dobila bogate donacije. A za seljake se odjednom počelo raspravljati o ozbiljnim reformama. Ministar predsednik Stolipin (1863-1911) uverio je cara da samo imućno seljaštvo može sprečiti ponovni povratak revolucije. Kao i u zapadnoj Evropi, treba seljaka, koji je u suštini konzervativan, zainteresovati za *umereni kapitalizam* i za mogućnost bogaćenja. Slabo učešće seljaka u poslednjoj revoluciji intelektualaca i radnika pokazalo je da je taj stalež zaista državotvoran: treba ga osloboditi

od tutorstva veleposednika. Državna seljačka banka treba da pozajmi seljacima novac, jer inače oni neće nikad biti samostalni. Osim toga morala je sama država, da bi oslabila veleposednike, da kupuje zemlju i daje je seljacima na poklon. Ne, svakako, seoskom “miru” koji je, prema Stolipinovom uverenju, drugi *neprijatelj napretka* – seoski komunizam brinuo se za to, “da nevredni seljak jede isto toliko, koliko i valjani” – već “pouzdanom, modernom seljaku, koji će i sebe i svoj kraj obogatiti”. Godine 1906, uprkos otporu moćnih velikokneževskih krugova, zaključena je reformska politika, pet godina rasli su prinosi ruske poljoprivrede; već su novine slavile Stolipina kao “ruskog Solona”; ipak, on je 14. septembra 1911. ubijen u gradskom pozorištu Kijeva, pred očima svoga gospodara. *Socijalni revolucionari* – koji su sa Stolipinom imali da izglađe neki drugi račun – osudili su ga na smrt.

“Gosudar v rubaške” već je više puta pomislio da od Stolipina ne može biti nikakvog blagoslova. Njemu su se seljaci činili pobožnom decom. Učiniti seljake odraslima, značilo bi možda samo ispuniti ih nemirom. Nikolaj je bio uveren da su seljaci večni kao zemlja i da iz njih izbija neka mistična snaga, koja savladava svako zlo (pre svega, dakle, “revoluciju”). Šta zapravo nedostaje seljaku, ako on veruje u boga i cara? Careva kob bejaše da se namerio na čoveka koji mu je dokazao ono što je on sam tek nejasno naslućivao: da je seljak samo onda nesrećan ako mu se oduzme njegova nedužnost, kad mu se priđe s reformama, da je seljak “kaluđer zemlje”, i da se njegova služba naplaćuje sama po sebi.

Rusko društvo već je odavno bilo zrelo za šarlatana najvećeg formata. U majstorskom delu “Braća Karamazovi” Dostojevskog, jedan od junaka fasciniran je Šilerovim stihovima o Eleusini. Divlji Dimitrij Karamazov, inteligentno-strasni čovek, slavi čudo agrokulture. U jecajima citira on Šilerove stihove:

*Da čovekom čovek bude
večni vez on napravi
s pobožnošću rodne grude,
s tom majčicom u glavi.*

Ali se odjednom prekida – pa on je oficir i dete grada! – i pita razborito: “A – kako da učinim da sklopim večni savez sa zemljom? Moram li za to postati ratar ili da postanem pastir?” Nije, svakako, mogao ni jedno ni drugo.

U to je, dakle, društvo ušao tada novi Kagliostro, koji se pravio kao da je sklopio svoj lični savez s “ruskom zemljom”. Grigorij Raspućin bio je čovek koji je jednako savršeno glumio dve uloge: ulogu seljaka i ulogu kaluđera. U zbilji nije on bio ni jedno ni drugo, već veliki hipnotizer, neograničeno pohlepan za vlašću i sladostrastnik. Taj “ruski Demetrin sveštenik”, došavši iz puste nemaštine, doneo je u državnu dumu i u petrogradske salone dah parfimiranog đubreta i mistično značenje crkvenoslovenske reči “hleb” (koja je u isti mah značila i hleb i grudu). Bradat, bled, životinjske snage, nalikovao je na neko staro božanstvo njive. Sitnim, duboko tamnomodrim očima prodirao je u duše nevernika. Zahtevajući plodnost od zemlje i žena, koje je susretao, pun erotičnog apetita, demonski rasipnik semena, prisilio je ogorčenu opoziciju da veruje u moć njegove seljačke košulje i u njegove seljačke čizme. Liberali uskoro zanemeše

na dvoru. Bezbroj je ljudi verovalo u Raspućinovu mističnu moć kod boga, u njegovu zagovorničku snagu u korist Rusije. On je mogao njive da učini plodnijima i zaustaviti krv carevićevu – kao što je gotovo pre 2.000 godina Hrist zaustavio krv žene – a ipak sve to samo na pozornici! Ostajući ledeno hladan u svem pijanstvu, koje je oko sebe izazvao, odigrao je taj “lažni seljak” svoju poslednju scenu godine 1917, kad je usred rata ubijen od strane dvorskog društva, koje se pred zapadnim saveznicima stidelo.

Raspućin je otišao. Njegovo proročanstvo da ga car neće preživeti, ispunilo se. Već posle nekoliko nedelja bio je drugi “lažni seljak” svrgnut s prestola, a godinu dana kasnije ubijen. Talasi ruske revolucije protutnjali su preko njihove uspomene. To nije bila revolucija seljaka, već revolucija radnika. Ona postade seljačka revolucija tek onda kad su radnici u borbi sa snagama pri povlačenju, 7. novembra 1917, objavili dekret, kojim se zemlja proglašava narodnom svojinom. Seljaci su bili pozvani da svuda osnivaju seoske sovjete, da zaplene crkvena i krunska dobra, veleposede plemstva, a i sva sredstva proizvodnje. Dekret je bio pripremljen takvom žurbom da čak nije bio ni umnožen pišaćom mašinom: Lenjin je s tribine Kongresa sovjeta čitao taj jedini primerak u njegovom nedoteranom obliku, s beležaka ispisanih olovkom. Kao što saopštavaju Suhanov i Trocki, bio je on “tako loše ispisan da je Lenjin prilikom čitanja zapinjao, da se nije mogao snaći i da je na kraju čitanje prekinuo. Priskočio mu je u pomoć neko iz gomile, koja se sabila oko njega. Lenjin je drage volje tom čoveku ustupio mesto na tribini i nečitljivi papir”. To je bilo loše znamenje! Boljševici, koji su u nekoliko nedelja za sebe pridobili armiju i gradsko stanovništvo, nisu imali vremena da opipaju puls seljaštva. Da su to učinili, primetili bi da su tek seljaci nesigurni saveznici. Revoluciju je tada spasilo što je dekret bio nejasan. Bilo je proglašeno da sva konfiskovana dobra pripadaju narodnoj imovini. A kome pripada narodna imovina? Pripada li ona svima ili državi? A naročito, ko njom upravlja?

To je bilo krvavo pitanje revolucije. Ono je još dremalo u pozadini. Onog 7. novembra, staležu, koji pravi hleb, gurnuli su u ruku nešto na šta su njegovi očevi i starija braća jedva ikad i pomislili; to ga je pridobilo za revoluciju. Veliki deo seljaštva nije ni sada na to mislio. Državni socijalizam u selu? Pre nekoliko meseci Lenjin je s priznanjem napisao: “Seljaci žele da zadrže svoju *sitnu privredu*... Neka im bude! Zbog toga se nijedan pametni socijalista neće svađati sa seljačkom sirotinjom.” Ali je on u istom članku dodao: “Kad zemlja bude jednom konfiskovana... tada će, posle prelaza političke moći na proletarijat, ostalo diktirati sama praksa”. Kako će ta praksa da izgleda, o tome nisu ništa znali seljaci, koji su idućih novembarskih nedelja pokuljali na poljoprivredna dobra i uz oganj i pljačku upriličili veliku narodnu svečanost. Gde nisu sve spalili, onde su tako temeljito upravljali, da su odnosili čak i vrata i prozore. Događalo se to iz instinktivne želje “da neprijatelj nikad više tu ne zasedne”. Seljaci su naime naivno verovali da protivnik – kao u Srednjem veku – ima tvrde gradove, u kojima stanuje, i koji mu u isti mah služe i kao odbrambeni bedemi. Oni nisu znali da je agrarni kapital nešto nevidljivo, što stoji na papiru, ispunjenom brojkama, ili u gradskim bankovnim trezorima. Da im *stanovnici gradova* – koji su znali da čitaju i pišu! – još uvek nisu skloni, shvatili su po tome što su pokatkad, kad su se vraćali iz neke pljačke, odnekle izniknuli bataljoni naoružanih radnika s vojničkim kapama i oduzimali im lepe tepihe, porculan i vino s primedbom da sve to ne pripada njima, nego državi!

O uništenju toliko starih neprijatelja i o pojavljivanju toliko novih, nije seljaštvo pre tog novembra moglo zaista ni da sanja. Sveta Rusijo – šta se to dogodilo! U Tolstojevom večnom romanu “Vaskrsenje”, u tom sveznanju o ruskom seljaštvu, vozi se junak romana, knez Nehljudov, opijen engleskim idejama, na svoja imanja. On hoće da dokrajči stanje, koje smatra nečasnim: on hoće da likvidira svoj posed, to jest da ga seljacima sa imanja ustupi u zakup s tako niskom zakupninom da to bude nalik na poklon:

Kad se Nehljudov približio okupljenim seljacima i kad su se razotkrile plavokose, kovrčave, čelave i sede glave, bio je knez najpre tako zbunjen da nije mogao da progovori ni reći. Kiša je nastavila da rominja sitnim kapljicama, koje su se hvatale u brade i grube kapute. Seljaci su gledali u vlastelina i čekali šta će im reći. Ali je on bio odviše smeten da bi mogao da progovori. Mučno ćutanje prekinuo je upravnik, snažni, utovljeni Namac, koji je, budući da je korektno govorio ruski, smatrao sebe za vrlo dobrog poznavaoa ruske seljačke duše:

“Eto, knez želi da vam iskaže dobročinstvo, da vam da zemlju!” Seljaci su bili zapanjeni.

“Ja sam vas, kao što je rečeno, pozvao, jer bih hteo da svu zemlju podelim između vas”, otpoče na kraju Nehljudov bojažljivo.

Seljaci su ćutali i gledali ga kao da ne razumeju, ili kao da ne veruju.

Nekolicina opreznih upitaše kneza šta se podrazumeva pod “podeliti”. Stvar je njima sama po sebi simpatična (“mi živimo od majčice zemlje...”). Knez im objasni, i cene i rokovi plaćanja su utvrđeni. I tada, kad je već sve bilo obavljeno, seljaci posumnjaše. Kako – njima hoće da učine nešto dobro? Zašto? Ne može biti dobro ono što im se nudi na poklon. “Nehljudov je”, piše Tolstoj, “očekivao da će njegov predlog biti prihvaćen s velikim odobravanjem. Ali se u skupu nije moglo nazreti ni traga veselja. “Seljaci se tek počеше svadati, hoće li novu zemlju preuzeti čitava zajednica (“mir”) ili nekolicina pojedinaca; jedni su bili za “mir”, a drugi htedoše, kako priča Tolstoj, loše i slabe platiše da isključe iz zakupa. “Seljaci su bili nezadovoljni, a nezadovoljan se udaljio i Nehljudov.” Stotine godina, hiljade godina stari zločin – misli, ali ne kaže Tolstoj – ne može se okajati jednim takvim činom, u komadu, u kojem su seljaci učestvovali samo oklevajući.

Ali kad je jedan ljudski vek kasnije došlo do “godišnjice osvete”, bio je to *njihov* komad, komad u kojem su glumili seljaci. Krv loših tekla je zajedno s krvlju dobrih zemljoposjednika. Seljacima, koji su se u Tolstojevom prikazivanju “ironijom slabih” branili protiv takvog poklona, pala je odjednom u krilo silna baština ruske zemlje i hleba. Novembarski dekret ih je ovlastio na socijalizaciju zemlje. I tako su najpre posekli šume i nosili ih na kuhinjska ognjišta i u peći: jer, još uvek je trajao rat s Nemcima, i Rusija nije imala uglja. Inače, htedoše da uzoru zemlju, da seju i da sami žive od žetve. Ali, u gradovima su shvatili socijalizam drukčije nego seljaci. Radnici u gradovima nisu gajili žito, ali su hteli da jedu. “Pa dobro, neka budu kupci!”, zaključiš seljaci. Ali radnici nisu imali novca, jer su industrije mirovale. “Šta se to nas tiče?” rekoše seljaci. “Nama nije potrebna industrija, mi sebi naše ovčje kožuhe i opanke od like pravimo sami.” Ako se seljacima pusti da rade šta hoće, gradovi će početi da gladuju. Sve su

to predvideli teoretičari marksizma. Karl Marks nije nikad bio prijatelj seljačkog ekonomskog samoopredeljenja. "Izjednačujuća raspodela zemlje", piše Roza Luksemburg, "nema ništa zajedničko sa socijalizmom! Ako se pak učini po volji gradskom stanovništvu, kome je potreban hleb, ali ga nije mogao da plati, onda će seljaci, koji su do tada radili za cara i plemstvo, morati osiguravati život građana svojim radom... Kako da se to mirno izglati? Revolucija je bila u opasnosti! Samo je *jedno* bilo sigurno: da se car i velikaši neće vratiti, jer im je bila oduzeta osnova moći. Inače, nije bilo ništa sigurno.

Lenjin se odvažio da u grbu nove ruske države ukrsti čekić sa srpom. Ali se pokazalo jedva godinu dana kasnije, 4. avgusta 1918, da se donekle izjalovilo to ukrštanje. "Besklasno društvo" nije se ostvarilo u tako kratkom vremenu. Još je uvek bilo "radnika" i "seljaka" čiji su interesi, više nego ikad, stajali jedni prema drugima u borbenom stavu. Radnici su se mogli pozivati na to da je "čekić" bio taj koji je oslobodio "srpove". Bez zaglušnih udaraca čekića ne bi seljak posedovao toliko zemlje, koliko je sada obrađivao. A seljak i dalje pušta da građani gladuju? I dođe avgust, i dođe septembar, a žetva nije stizala u grad. Tada pođoše radnici u selo. "*Hleba ili smrt!*" glasila je lozinka. I opet su gorela sela i ambari. Demobilisani seljaci poneli su svoje puške sa sobom u selo: branili su svaki džak žita. U narodu od stotinu i osamdeset miliona ljudi praskao je gerilski rat. Istih onih dana i nedelja, kada je američka vojska iz zapadne Evrope napredovala prema Rajni, "s pet džakova dobre kanadske pšenice iza svakog bajoneta", započe na Istoku rat gladi između *crvenog i zelenog fronta*, koji je poprimio sve oblike od krvoprolića i paljevine do sabotaze i štrajka s hranom. Bio je to onaj pradavni rat između grada i sela: nikad se do tada nije vodio tako besno. Kao što su 1798. seoski kantoni Švajcarske sipali svoje žito u potoke i radije razarali svoje plugove, nego da hrane revolucionarnu armiju Francuza, tako je sada radio i ruski seljak. U nekim gubernijama seljak je radije pojeo i poslednjeg vola ispred pluga, nego da i dalje obrađuje zemlju i hrani stanovnike gradova. Podrugljivo je dokazivao komesarima da ne može i zašto ne može da ore. Nihilistička radost samoubistva: samo ako pri tom i loš komšija odleti u vazduh!

Pojedinačne bitke toga rata morao je seljak da izgubi, jer su gradski radnici, mada su i gladovali, bili bolje naoružani i bolje organizovani: Ali je Lenjin posle trogodišnje borbe uvideo da se nova država neće moći da održi na opustošenoj seljačkoj zemlji. Seljaci su iznenada postigli ekonomsko-političku pobjedu: 21. marta 1921. odrekla se država Sovjeta *monopola na hranu*. Seljak je morao državi da plaća još samo prirodni porez; ono što mu je nakon isporuke preostalo smeo je opet slobodno da prodaje.

Na taj podsticaj agrarna proizvodnja se ponovo podigla, nestalo je gladi u selu i u gradu. Naidoše nove bitke i rušenja, kad je pod Lenjinovim naslednikom Staljinom Rusija odlučila da od agrarne postane *industrijska država* – pa, ako bude moguće, i najveća na svetu. To je značilo u mase gradova ubrizgati novu samosvest, a oslabiti seosku. Komunistička država 1928. dekretom je označila kraj svakog privatnog vlasništva na zemlji. Svaki seljak treba da pristupi nekom "kolhozu", nekoj "kolektivnoj veleproizvodnji". Pradavna čežnja svakog seljaka za vlastitim komadićem (koja je bila sasvim nešto drugo, nego što je pusta sentimentalnost) time se rasula u prah i pepeo. Sada je taj komadić zemlje posedovala "majčica Rusija" – ili bolje – "majčica država". Ali je (tako je objašnjeno seljacima) isto tako sada i svaki pojedini ruski seljak posedovao svu

rusku zemlju... Godine 1938. bilo je već 243.000 državnih kolektivnih imanja. U tim kolektivima bila je obuhvaćena zemlja koja je nekad pripadala ljudstvu od 39 miliona pojedinačnih vlasnika.

“Ma kakva bila cena”, piše *Life* kasnije, 1943 (dakle u “medenom mesecu” američko-ruskog ratnog savezništva), kolektivizacije u ljudskim životima i individualnoj slobodi: činjenica je da je eksperiment uspeo. Tek time, što je ruska država ogromne površine zemlje preuzela pod svoju upravu, bila je omogućena agrarna mehanizacija, koja je udvostručila proizvodnju žita između 1917. i 1937. I tako je zapravo “kolhoz” bio ono što je milione poljoprivrednih radnika oslobodilo za gradsku industriju, i seljačko stanovništvo, koje je do tada sačinjavalo 77 odsto, dovelo u ravnotežu sa stanovništvom gradova. U do tada neviđenim razmerama jedan seljački narod predat je u ruke gradu i njegovoj industriji.

A šta je mislio seljak? Kako se on osećao? To pitanje sam godine 1930. postavio Anatoliju V. Lunačarskom, velikom ministru nastave starijeg revolucionarnog razdoblja. On je najpre ćutao. A zatim je odgovorio: “Tako je moralo biti. Mi pri tom nismo mogli da mislimo na sreću pojedinaca...”

Tako je plaćena visoka cena. – Uvek je bilo dovoljno seljaka kojima se najpre život na selu činio mnogo lakšim, nego do tada. Pravi interesi čekića i srpa nisu morali da budu nepomirljivi. Budući da je industrijalizacija uvek značila isto što i mehanizacija, ratarstvo je sada bilo mehanizovano pomoću mašina koje štede radnu snagu.

Prema grčkoj priči susrela je nekad Demetra boga-kovača, čadavomrgodnog Hefesta. Izmolila je da je nečim dariva: i on joj je pomoću čekića iskovao srp. Građansko zanatstvo Srednjeg veka nije iz oholosti i nehata priskočilo u pomoć plugu. Ovaj put su “radni ljudi grada” priskočili u pomoć radnim ljudima sela. Po “kolhozu” su seljaci posedovali mašine. Godine 1932. – petnaest posle revolucije – tutnjalo je već 200.000 traktorskih plugova starom ruskom zemljom. Na šoferskom mestu sedeo je seljak i smeja se, jer je preko noći postao mehaničar... U njegovom smehu bilo je nešto nenaviklo – to nije bio nevoljni zbunjeni smešak obdarenog Tolstojevog seljaka – već opasno čuđenje koje je došlo izdaleka: s krajnjeg Istoka, gde se, daleko iza Pacifika, prostirala čudna zemlja – Amerika. Jer iz Amerike, iz radionica MekKormikovih, dođoše prvi plugovi, pre nego što je ruski grad Staljingrad naučio da ih sam gradi.

Ta Amerika je bila, svakako, i zemlja individualizma. Zemlja, u kojoj su mnogi ljudi sumnjali u neograničena prava države. Hoće li svemoćna država uvek biti vlasnik traktora, na kojem se ruski seljak izvozi na rad? Hoće li onde uvek biti “diktata”, koliko svako mora uzorati i požnjati, da ga ne bi smatrali “državnim neprijateljem”?... I tako danas ne može niko da zna kakve su sve nesvesne, mikroskopski sitne slobodarske ideje, zajedno sa mašinom, koja sama ore, tada doputovale preko okeana u Rusiju...

Problem ruske gladi nije nikad bio samo problem mehanizacije, rotorskih plugova i željeznica. Ruski problem pre svega bila je *klima*. Unazad hiljadu godina obrađivala je Rusija svoja ražena polja samo onde gde se klica u zemlji nije smrzavala – i stoga pšenicu, sasvim razumljivo, gajila je samo u gubernijama Ukrajine i Krima, gde je čuvena “sredozemna klima” pružila svoje izdanke. Kao “unučetu” Egipta bila je pšenici potrebna sredozemna klima... Kad su kneza Hilкова, ruskog ministra saobraćaja, godine 1896. u nekom petrogradskom društvu upitali o mogućnostima Sibira u agrarnom snabdevanju Rusije, slegnuo je ramenima: “Sibir neće nikada proizvoditi dovoljno pšenice i raži da bi sam sebe prehranio.” A godinu dana kasnije ponovio je tu tvrdnju Kropotkin!

Ako su, dakle, Rusi hteli ozbiljno da povećaju svoje obradive površine, onda im za to nisu bile dovoljne željezničke pruge i brzi plugovi – oni bi morali da izmene klimu. Izmeniti klimu! A može li se to? Uskoro se sa tim pitanjem suočila i Kanada, zemlja tako hladna da je samo njen četvrti deo dolazio u obzir za ratarstvo. Što je onde uopšte išta i raslo, bio je samo srećni slučaj, koji je stručnjak za pšenicu ser Vilijam Krok 1897. opisao ovako:

Zimi se kanadsko tlo smrzava do znatne dubine. Čim se od toga otope tri centimetra, u aprilu, sejemo pšenicu. Kratko toplo leto učini katkad da ona brzo poraste – naročito stoga što njeno korenje vlaži voda od otopljenog leda. S druge strane, leta su prekratka da otapanje izvedu temeljito. – Stubovi dovratnika kapije ili drugi kakvi mada drveta, koji se u jesen iskopaju iz zemlje, još su uvek na donjem kraju smrznuti...

Takav prigodni poklon prirodnog navodnjavanja – otopljeni dubinski led – nije se ponavljao iz godine u godinu. Činilo se da Kanada nema pravu pšeničnu budućnost. Krok nije toj koloniji za idućih dvanaest godina predvideo više od šest miliona jutara zemlje.

Kako bi se, dakle, Kanada mogla da odvaži da se upusti u utakmicu s rajski plodnom ravnicom Kalifornije? Ali se Kanada odvažila – i, gle! tri pšenične provincije, Alberta, Saskačevan i Manitoba, koje godine 1901. nisu još bile obradile ni sedam miliona jutara, doterale su dvadeset godina kasnije već do 75 miliona i do rekordnih žetvi, koje su dale 250 miliona bušela. Kako to? Tada su u Vinipeg putovala takva brda pšenice da su se pod njenom težinom godine 1910. rušile željezničke pruge, i pšenica je pokraj pruga ležala sve dotle dok se ne bi savila. Tako intenzivna kultura u zemlji, koja iz opravdanih razloga nije nikad bila zemlja pšenice, imala je još i druge uzroke, osim “plugu, koji sve osvaja”, što ga je kanadski lovac na krzna kupio od Ujka Sema... Tu se zasigurno pridružio neki *nepoznati faktor*. Ali koji? Je li čovek izmenio klimu?

– Ne, čovek ne može da izmeni klimu. Klima je sudbina. Jesi li se rodio između polutara, na ekvatoru ili iznad polarnog kruga? Zemlja ima pet velikih klima: one uslovljavaju tvoje mišljenje i delovanje, tvoju hranu i tvoje navike, brojnost naroda, politiku, narodnu privredu, položaj glavnog grada. Od klime zavisi sve. Ako tvoji glavni gradovi povrede “klimatski optimum”, ako oni leže predaleko na severu ili jugu, moraš ih skinuti s prestola: Madrid je odavno ustupio svoje prvenstvo Barseloni, jer nema “radnu

klimu”, a Milano je važniji od Rima. Klima je ono što vlada svim stvarima; protiv toga ne pomaže nikakav otpor.

Već je šest hiljada godina držala klima pšenicu zarobljenu u suptropskoj ili umere- noj zoni. Ako se popela dalje gore morala je da se smrzne. Ako se kretala prema ekvato- ru, bila je spržena. To je bio zakon. Ali ako je taj zakon bio nešto večno – zašto je onda pšenica, počevši od 1900, ipak rasla u Kanadi, a, nekoliko decenija kasnije, u Sibiru, u blizini tundra? Zašto se pšenica nije smrznula?

Na pozornicu je stupio novi soj ljudi, koji nije dopustio da se ona smrzne. Tip, koji pre stotinu godina još nije postojao; koji se pojavio u času kad je bio potreban. Taj je tip bio nalik na neko biće, koje se nekad nazivalo “botaničar”. To je ponajviše bio tih čovek s naočarima, koji se nepraktično bavio klasifikacijom svojih biljaka miljenica... Sada je on preko noći dobio neki drugi lik i stekao veliko praktično značenje. Imperija pšenice, koja je stvorila kraljeve železnica, barone pluga i berzanske sultane, stvorila je i žitnog eksperimentatora, odgajivača pšenice, koji je pomoću botanike, matematike i nauke o nasleđivanju izvršio svoja čudesna dela.

125

U 18. veku postavila je Pruska akademija nauka u Berlinu pitanje: “*Ima li ukrštanja u carstvu biljaka?*” Sasvim besmisleno pitanje; jer svaki je vrtlar znao da ih ima. Baš je u 18. stoleću cvetala rokoko-igra, čija je svrha bila da društvo razveseljava ukrštenim sortama voća i raznolikim ukrasnim žbunjem. Samo što niko od hiljadama njih, koji su na to trošili vreme, nije znao da u ukrštanju ne vlada igra slučaja, već strogi zakon odr- žanja vrste.

Čovek, koji je otkrio taj zakon, bio je sveštenik Gregor Mendel (1828-1884), u Brnu, glavnom gradu Moravske, potomak starih nemačkih seljaka. Kad je 1850. nemač- ki, austrijski ili češki imigrant počeo u Americi da ore, nije znao niko od tih pionira – što su se hrabrošću borili protiv suše, skakavaca, mećava, ciklona, samoće i ubitačnog korova – da u zemlji, koju su napustili, jedan sveštenik i siromašni seljački sin pravi opite ukrštanja biljaka, eksperimente nasleđivanja, pomoću kojih će se jednog dana možda moći da obogate njihovi unuci.

Zar je bilo čudno što je baš sveštenik otkrio mendelovske zakone? U pradavno doba sveštenici su bili veliki posmatrači svega što raste, jer nisu morali da rade. Oni su po- mažući i savetujući ženu, dok je još bila jedina čuvarica polja, stajali uz nju. Objašnjava- li su joj cikluse godišnjeg doba, dobre i loše dane za setvu, ulogu sunca i kiše, davali joj “dobro seme”, koje je mnogostruko rodilo, a loše uništavali. Odakle njima dobro seme? To je bila sveštenička tajna odgajivanja, koju su oni brižno čuvali, jer nisu bili samo oplemenjivači, već i trgovci semenom.

Sveštenik, koji je oko 1860. počeo da oplemenjuje seme biljaka nije bio trgovac, već čovek koji je, sve što je činio, radio u slavu božju i na čast nauci. Tada se jedne mrazne februarske večeri uputilo malo društvo u brnsku realnu gimnaziju. Tu se svakih četrnaest dana sastajalo jedno zabavno-naučno društvo. Jedan od članova, taj sveštenik Mendel, diletant i botaničar, govorio je o ukrštanju biljaka, o opitima, koje je već neko-

liko godina vršio u svom manastirskom vrtiću. Predavanje se bavilo isključivo biljkom graška i njenim ponašanjem kad se podvrgne ukrštanju. To baš nije bilo zanimljivo. Da je slušaocima, gimnazijskim profesorima i lekarima, neko rekao da prisustvuju radanju jedne nove nauke, *nauke o nasleđivanju*, oni bi se čudili.

Predavanje nije bilo samo dosadno; ono se služilo stranim pomagalima, koja u botanici nisu bila uobičajena. Većim delom se sastojalo od brojki (tu se misli na **Liebiga**, koji je čitav svet razljutio, jer je na njivu doneo brojke). Mendel je sa svojom biljkom graška izvršio četiri stotine opita: spominjao je brojke prašnika, tučka, latica i listića čašice i delio i množio. Ali ono što je iz toga proizašlo, bio je najpre grašak i opet grašak. Profesori matematike čudili su se šta će matematika, statistika i račun verovatnoće u botanici. A koliko su se tek čudili botaničari. Jedan drugi gradski uglednik održao je predavanje o Darwinu, o “varijaciji vrsta”, i izazvao veliko odobravanje. Kakvo je smelo stvaralaštvo duha pokazao Darwin: fantastičnu igru prirodnih sila, prilagođivanje u životnoj borbi, u kojoj se život, čarobnjački kao kod Ovidija, neprestano preobražavao, da bi izmakao smrti... Slušaoci ovaj put nisu приметili da je Mendel – nimalo manji od Darvina! – govorio o stalnosti vrste i o nerazorivom naslednom karakteru života. Šta god živi, nosi nasleđe.

Mendelovi genijalno jednostavni opiti započeli su vrlo sretno saznanjem da je besmisleno preduzimati ukrštanje *udaljenih* biljaka koje se, budući da nisu u srodstvu, međusobno razlikuju po mnogobrojnim osobinama. Od toga je morao da nastane kaos, na koji se nije moglo uticati, neko prividno bezakonje; i Balzak je s pravom rekao: Nasleđivanje je lavirint, u kome nauka zapada u pometnju. Stoga je Mendel najpre eksperimentisao s muškom i ženskom biljkom, koje su bile tako blisko srodne da su se jedna od druge razlikovale samo u jednoj osobini: s graškom crvenih i s graškom belih cvetova. Prva filijalna generacija dala je ružičaste cvetove; od incesta dobijena je jedna četvrtina biljaka s crvenim, jedna četvrtina s belim i polovina s ružičastim cvetovima. Isto se tako poneo i drugi raznoliki par, ali nezavisno od prvog, tako da je jednostavna multiplikacija dala odgovarajući broj za sve moguće kombinacije. Uskoro je Mendel otkrio i to da je kod nekih parova koje je ukrštao prevladala *jedna* osobina – to jest bila “dominantna”, kako je on to nazvao, a druga potisnuta (“recesivna”): ali se tada dogodilo – a to je bilo ono nešto novo! – da su se pri daljem oplodavanju, kod dece i unučadi, u istom tom brojčanom odnosu besmrtno opet pojavljivale potisnute osobine.

Postojao je, dakle, kao što je Mendelov naslednik Fransis Galton 1897. dokazao, *zakon nasleđivanja predaka*: doprinosi roditelja u naslednim osobinama dece iznose jednu polovinu, četvoro praroditelja jednu četvrtinu, osmoro pra-praroditelja jednu osminu osobina, tako da se doprinos svih predaka u naslednim osobinama može izraziti aritmetičkim redom $1/2$ plus $1/4$ plus $1/8$ plus... $(1/2)^n$. Sve je to bilo nalik na pustu matematiku, ali je bilo od osnovne praktične vrednosti. Ako pri nasleđivanju nije ništa *bilo slučaj*, onda pomoću ukrštanja možemo na naslednu masu delovati tako da dobijemo baš one primere koje tražimo i koje hoćemo da dobijemo.

Tu praktičnu vrednost Mendelovog otkrića nije shvatio ni jedan jedini čovek. Njegovu malu raspravu, u kojoj je postavio temelj sreće sejača i umnožavanja hleba, pokrila je u bibliotekama prašina. Nijedan ga univerzitet nije pozvao u svoj profesorski tim, nijedna akademija da joj bude dopisni član. Samo su ga braća njegovog reda izabrala

za opata svoga manastira – a to je za tog tihog čoveka urodilo vrlo čudnim posledicama. Ako mendelska pravila kažu da se ni posle veka ne gube nasledne osobine, to je sada i njegovo vlastito držanje potvrdilo potpunu ispravnost tih pravila. Odmah posle njegovog putovanja u Rim, gde je posetio papu, zapleo se taj strpljivi Mendel u kavgu s državom: mali je opat uskratio Austriji manastirske poreze! U njemu su se ispoljile pradavne osobine: seljački prkos njegovih predaka i sveštениčka mržnja prema svetovnoj vrhovnoj vlasti. U to je vreme dao da se izradi njegova slika, koja njega, malog, skromnog opata divnog prkosnog čela, prikazuje pokraj savijene biskupske palice i biskupske mitre. On se “zabunio u veku”, kako to pokazuje neuspeh njegovog delovanja (manastir je ipak morao da plati porez!), ali je “ostao veran svojoj naslednoj masi”.

126

Pre 1900. ljudi nisu hteli da priznaju vrednost zlatu, koje je svetu poklonio Mendel. Ali, kad je Šveđanin Nilson-Ehle ustanovio da su Mendelova pravila o ukrštanju pšeničnih biljaka ispravna, počeo je skromnom patru da podižu spomenike u knjizi i kamenu. Jer, sada je odjednom svaki laik shvatio narodno-ekonomsku važnost stvari. U Švedskoj pšenica nije nikad uspevala iz klimatskih razloga. Pokušali su najpre da gaje vrste koja je imala mnogo zrnevlja: ali je ona premrzla u zimskom tlu. Zatim su gajili pšenicu otpornu na zimske uslove: ona je preživela, ali je broj zrna u klasu bio mali. Ali, kad su se, kao Nilson-Ehle, ipak vratili na Mendelove opite, doživeli su da su obe vrste, koje su međusobno ukrštali, dočaravale osobito plodan klas na vlati otpornoj prema zimi. Sada više Švedskoj nije bio potreban uvoz tuđe pšenice. Pšenična klica je preživela zimu kao neka životinja, koja ima krzno. Botaničar je dobio bitku protiv neprijatne klime.

Sve do Mendela ljudi su pri gajenju žita možda još vodili brigu o “dobroj zemlji”, ali ne i o dobrom “semenu”. Ono je, svakako, moralo da bude zdravo, klijavo; na to se pazilo. Ali, zar se može videti kakvo je seme iznutra? Kako da se sazna hoće li zrno, koje je potpuno nalik na svako drugo zrno, roditi plodnim klasom, a ono susedno ostati jalovo? Jedna stabljika je bila otporna, druga je polegla i uginula: To je, ipak, bila samo igra slučaja, na koju se nije moglo delovati.

Ali je slučaj pokatkad bio i milostiv. Pažljivi farmeri su, dabome, mogli da imaju iskustva, koja je deda ostavljao unuku u nasleđe, kao onaj škotski farmer Fife, koji je 1842. dobio iz Rusije crvenkastu pšenicu i posejao je u proleće. Budući da Fife nije znao da je to zimsko pšenica, sve je propalo pre zrelosti: održala se samo jedna jedina stabljika, pramajka kasnijeg tvrdog žita... Tu vidimo puku slučajnost. Takvim se stvaralačkim slučajevima molio poljoprivredni svet 6.000 godina i pobožno stavljao slučaj na srce Izidi, Demetri i Hristu – ali je ipak ostala nedoumica hoće li seme “hiljadu puta više roditi”, ili će usahnuti pre zrelosti.

“Pogledaj dva pšenična klasa!” piše zamišljeno Luter Burbank, veliki američki odgajivač. “Možeš li reći da su oni potpuno jednaki? Pogledaj bolje! Jedan od njih ima više zrnevlja nego drugi. Ali mu zrno ima nepravilan oblik; možda je ono iznutra šuplje. Neka je stabljika dugačka, druga opet kraća, a treća deluje među njima kao patuljak...” Kako to ili, bolje, kako je došlo do toga da je kroz hiljade godina na pšeničnom polju

svaka stabljika bila samo slučajni pogodak ili promašaj? To se dogodilo tako što se pre Mendela nije znalo da se željene osobine botaničko-matematičkim putem mogu u deci, unučadi i prauučadi odgajiti. Možda su zaista seljaci kod Persijanaca, o kojima Herodot priča da su im polja rodila “šeststostruko”, znali nešto o nasleđivanju – možda su njima sveštenici prodali ukršteno seme – ali se to znanje ponovo izgubilo kad su Grci osvojili Istok. Nijedan se Grk ili Rimljanin nije odgajivački bavio žitom i pomoću eksperimentisanja dobio nove sorte.

To se moglo činiti tek po Mendelovom primeru. A to je, uz MekKormikove mašine, odlučilo o uspehu “pšenične imperije”. Plodnost, bujnost, brojnost semena, to su znakovi južnih biljaka. Tvrdoća, otpornost i siromaštvo semenom vladaju severom. Sve do poslednje mene stoleća, jedva da se u Kanadi ili Sibiru mogla da nađe pšenica. Ne zbog uslova tla; tlo je bilo dobro. Ne, biljka je zakržljala, jer je njeno seme unazad deset hiljada godina bilo naviklo na zime, koje nisu odviše hladne, i na vruća leta. A sada je Kanađanin Čarls Saunders ukrštanjem pronašao čudesnog potomka snažnih rasa, svoju “marquis-pšenicu”, koja je bila tvrda kao neka severna biljka, otporna protiv zime, bogata zrnevljem kao neka južnjačka biljka, a dozrevala je za tri meseca. Sada su se provincije Saskatčevan, Alberta i Manitoba odjednom prekrile talasastim pšeničnim poljima. Kao neki žuti plamen poteklo je žito od Atlantika do Pacifika. Kanada je, još donedavno kolonija šuma, lovaca na krzna i ribarskog naroda, u nekoliko godina gotovo sasvim izmenila svoj lik – jer je u Brnu mali, tvrdoglavi sveštenik Mendel istrajavao u tome da se željene osobine mogu u biljnom svetu nasleđivanjem dalje prenositi.

Drugi su opet pronašli seme koje je bilo neosetljivo prema bolesti, prema rđi, mikrobima i insektima. Oko godine 1770. morali su farmeri u Novoj Engleskoj da napuste svoje poslednje pšenične farme, jer se u blizini njihovih polja nalazio grm žutike. Na njemu je sedeo neprijatelj, a oni to nisu znali. Ali u 20. veku – osobito posle Marka Karltona – nije pšenična rđa više nikakav problem. Život svih tih muževa, koji su, da bi stvorili “zdravo seme”, proveli decenije između mikroskopa i polja, između vrtova i eksperimenata, život tih “boraca protiv gladi”, koji su imali toliko posla da su spavali u svojim odelima, opisao je književnik Pol de Krajf. Opisao je njihove zablude i pobjede, sitne hobije i njihovu veliku borbu za jedan sretniji svet. Njihova su imena Čarls Vilijam Saunders, Angus Mekej, Mark Karlton, Žorž H. Šil i Vilijam Bol. Nije poslednji među njima Henri A. Volas, nekadašnji potpredsednik Sjedinjenih Država, koji je nakon mnogobrojnih opita dao kukuruznom semenu ono što su drugi dali pšenici: veći prinos na manjim poljima. Jer, od velikih polja važniji je broj zrna u klasu.

“Sudbina tih muževa, koji su u snu i na javi suzbijali glad, bila je da nestanu bez imena”. Te reči Pola de Krajfa važe samo za drevne odgajivače žita, a ne za današnje vreme. Svaka laboratorija ima svoj kanal do novina; jedva da ikoji još mora nepoznat da umre. Tu je čuveni Trofim Lisenko, “tvorac arktičkog žita”: Njega već njegovi savremenici upoređuju s onim konkvistadorima (osvajaćima), koji su nekad osvajali Sibir za cara i krst časni. Lisenko je za pšenicu osvojio prostrane zamrznute stepe.

Kao veliki pšenični stručnjak Rusije dugo je važio Nikolaj Vavilov, predsednik Svesaveznog instituta za gajenje bilja u Lenjingradu. Taj biljni geograf, kao što se sećamo, malo posle 1920. “otkrio je kolevku poluboga pšenice”. Sledeći osnovno pravilo da je “neka biljka morala da nikne onde gde ima najviše njenih podvrsta”, preduzeo je on s mnogobrojnim štabom istraživača daleke ekspedicije u Afriku i Aziju. Vavilov je pretpostavio da su primitivni ratari kamenog doba, čim su zbog iscrpljenosti tla morali da krenu dalje, uzimali svoje žito sa sobom. I što ih je njihovo putovanje dalje vodilo, to se broj mnogih varijacija smanjivao, jer su napuštali one koje u novoj okolini nisu uspevale. Nakon što je Vavilov, strpljivo brojeći, izviđajući i posmatrajući, proputovao kontinente, počeo je da zaokružuje područje u kojem se broj podvrsta pšenice *nije više mogao da premaši*: bile su to brdske doline Abisinije. I tako je Vavilov nužno stvorio zaključak da je tu ono mesto gde se nekad, slučajno ili uz pomoć čovečje ruke, iz neke divlje trave digla prva pšenica.

Ovo otkriće je tom istraživaču donelo svetsku slavu; činilo se da mu već izdaleka sledi Nobelova nagrada. Ali se tada iz njegove uže otadžbine odjednom začuo glas besne opozicije. Ona nije bila uperena protiv biljnog geografa, u čiji se uspeh nije sumnjalo – već protiv strpljivog i ortodoksnog mendelijanca, koji je u svojoj laboratoriji izvršio 25.000 opita s ukrštanjem pšenice. Koji je svojoj vladi obećao “da će se jednoga dana dopreti dotle da će se pšenicom moći da se zaseju i vruća turkmenska stepa i hladna sibirski tundra”. Te su pšenične sorte već tu, samo, kaže, nema dovoljno semena. Treba se strpeti još nekoliko godina, dok ne bude dovoljno zrnevlja. Ovo “treba se strpeti” izazvalo je srdit smeh kod Lisenka, predsednika sovjetsko-ruske Akademije poljoprivrednih nauka. “Botanika možda ima vremena. *Mi ne!* Ja mislim da smo mi u Rusiji izvršili revoluciju. Neka se samo sa tom mendelovskom naukom o nasleđivanju, sa svojim rasnim obeležjima i neuništivim karakterima, toliko ne pretera. Ja mislim da smo mi ipak marksisti. Marksista ne može da veruje da su potrebne generacije da bi se izmenilo neko živo biće. Po Lamarku i Darvinu okolina je ono što menja živa bića. Novi uslovi, novi oblici! Kod ljudi smo to doživeli – dopustite da vidimo jesu li biljke reakcionarnije od ljudi!” Budući da je Vavilovljevom štabu pripadalo i nekoliko Lisenkovih đaka, oni su o tome Vavilovu pričali, a on se za uzvrat narugao: “Ako se mi biološki menjamo samo pod uticajem svoje okoline, onda neka samo Lisenko odnese koliko hoće semena u sibirski tundra i čitavu ravnici neka greje da se seme ne bi smrzlo. Ali on neće naći toliko drva!”

Ali se podrugljivac Vavilov prevario u slučaju Lisenka, koji je bio mnogo više nego pusti “političar”. Lisenkovi roditelji su bili seljaci. On je kao seljački sin primetio da o tome kad će neka biljka početi da cveta, uvek odlučuju dva faktora okoline: *dužina dana i temperatura*. Sada je otkrio da je korisno kad oni po volji variraju.

Dvojica Amerikanaca, Garner i Alard, već su pre njega pronašli da ima “biljaka kratkih dana” i “biljaka dugih dana”. Tropske biljke su “kratkodnevne”, jer ih svetlo iz godine u godinu obasjava po dvanaest sati, a polarne “dugodnevne”, jer onde po nekoliko meseci nema noći. Ako se nekoj polarnoj biljci daje svetlo kroz kraće vreme, ona ne cveta. Ako se, obrnuto, tropske biljke izlože dnevnom svetlu duže od 12 sati, onda i one ostaju neplodne.

Ako je to bilo tačno – a bilo je! – onda su sada svetiljke za zračenje, izvori toplote i naprave za hlađenje s pravom postali Lisenkovo oruđe. Uz njega je stajao čovek koji

je tada sasvim sigurno bio prestar da se upušta u hipoteze, to jest praktičar Ivan Mičurin (1855-1925). Obojica otkriše da je pri nižoj temperaturi isključivo semeno zrnevlje raslo brzo. Obrnuto, da biljke, koje su započele proces klijanja pri visokim temperaturama, venu. To se poklapalo sa činjenicama koje je seljak praktično znao: Ako se ozima pšenica kasno seje i ako ona isključivo pre nego što zahladni, onda će ona u proleće normalno napredovati. Ali, ako zbog suše proces klijanja započne tek u proleće, ona neće uroditi plodom. Iz toga je Lisenko zaključio da hladnoća deluje doduše *na isključivo, ali ne i na uspravano seme*. To je otkriće bilo potrebno da bi se usevima prekrile arktičke ravni! Za setvu se upotrebljavalo samo ono seme koje je prethodno bilo, po Lisenku, izloženo sasvim određenom svetlosnom i toplotnom postupku. Sada više nije bilo važno “ukrštanje očinske i majčinske biljke”, već “*postupak s klicom u njenom detinjstvu*”, tako da ona bude u najranijem, polusvesnom stadijumu pripremljena na sve nepogode, koje je mogu zadesiti kasnije. Bio je to veliki zadatak. On je izvršen uspešno: seme, koje su u laboratoriji navikli na klimatske faktore njegovog kasnijeg prebivališta, pustilo je korenje na dalekom severu i dalo hleb za milione ljudi. Najvažnije ruske hlebne provincije bile su do tada na zapadu, u blizini nemačke i poljske granice: Rusima je bilo važno da oni ne moraju da gladuju ni onda ako njihove zapadne zemlje neprijatelj preplavi: njima je i hladni sever davao hleba.

Spor između Vavilova i Lisenka dokrajčila je, međutim, strašna ljudska tragedija. Mada je zapravo Mendelova teorija o nasleđivanju samo teoretski protivrećila službenoj novoj dogmi o “uticaju okoline” (obe su se praktički tako nadopunjavale, da su na svojoj zemaljskoj kugli mogle da žive jedna pokraj druge), ipak je veliki Vavilov, kao neko ko je širio neprijateljska – u ovom slučaju protivmarksistička – učenja, bio lišen svih svojih dužnosti i odvučen u neki sibirski logor, gde je umro 1942. ili 1943.

U starom nemačkom državnom ustavu bilo je ukorenjeno načelo: “Nauka i njene teorije su slobodne!” *Slobodne!* Uspeh je dao za pravo Lisenku. Ali je nasilno udaljšavanje njegovog protivnika s “borilišta diskusije” naknadno još omalovažilo taj uspeh. Jer, nikakav praktični uspeh ne može čovečanstvo da pomiri s poreklom toga uspeha iz neslobodnih načela.

Ali, bez obzira na to da li se glad s lica zemlje uklanja ukrštanjem ponajboljih rasa pšenice po Mendelu, ili se po Lisenku veruje da se prethodnim postupkom može pšenična klica prilagoditi svakoj okolini: klima, pradačni neprijatelj, bila je pobeđena! Otuda je slava botaničara slavu tehničara i agrohemičara još i nadmašila.

Botaničari, tehničari i hemičari su u jedva jednom ljudskom veku izmenili žitnu geografsku kartu! Oni su započeli jednu revoluciju, od koje su obrađivanje Kanade i Sibira samo delovi eposa.

Tu su umereni pojasi *Indije*, koji – premda siromašni Indijac živi od pirinča – daju godišnje izdašnu žetvu eksportne pšenice. Nekad se nešto tako nije moglo ni zamisliti; ali je otkrivena jedna sorta pšenice koja podnosi tropsko sunce. Tu je i čudesna *Australija*, koja je zbog svoje pustinjačke suše nekad bila gotovo neobrađiva. Veliko ostrvo, koje

pliva u Južnom moru, izolovano kroz čitavu jednu večnost, obeleženo oblicima biljaka, kakvih inače nema ni na kojem drugom kontinentu – šta je tek ono moglo da doprinese svojoj vlastitoj prehrani i prehrani sveta? Tome se još pridružuje i njeno siromaštvo u ljudstvu. Sudbina Auastralijanaca je bila: živeti na prostoru koji je bio gotovo veliki kao površina Sjedinjenih Država, ali samo sa osamnaestinom stanovništva! Došli su do saznanja da sve radne ruke, koje im nedostaju, moraju da nadoknade mašinama. Jedan od prvih kombajna, koji su bili upotrebljeni u Australiji, nije došao iz Amerike: bio je to domaći pronalazak. I Australijanci su danas možda “najameričkiji” ljudi. Na više od 60 odsto obradivog tla raste pšenica, a još bi je više raslo, kad bi se “mogla praviti kiša”. Ali je najsušniji kopno i tako uz pomoć znanja i marljivosti stvorilo vlagu tla i ono živi od svog izvoza pšenice, koja u lađama odlazi iz Melburna i Sidneja. Od toga ide 40 odsto u Englesku, a više od 30 odsto u Egipat: tako najmlađa zemlja pšenice ustupa svoj višak najstarijoj.

Argentina! Ko je inače spominjao to ime, kad je nekad u svetu trebalo hleba? Tu prvi bojažljivi izvoz pšenice nije započeo pre 1890. Kratko vreme pre Prvog svetskog rata bilo je tu obrađeno već 20 miliona jutara. Provincije zapadno od Buenos Ajresa bile su, čini se, najplodnije; obrađivanje se polako pokrenulo prema jugu i tu se onda odjednom udvostručilo. Na prostranim ravninama od Atlantika pa sve do Anda uspevala je pšenica neočekivano dobro; jedno jutro davalo je 40 bušela. Ali, za razliku od Australije, gajio je Argentinac svoju pšenicu još uvek ponajviše za domaću potrebu: njegova je pšenica bila naime, zbog peskovitog tla, osobito tvrdo rastinje i manje prikladno za hleb nego za testeninu. Ali, zar nisu Italiji bile potrebne makarone? Argentina je mogla da šalje baš makarone u najvećim količinama – i tako se ekonomsko prijateljstvo uskoro pretvorilo u prijateljstvo po uzoru na svet, koje se možda ne bi rodilo, kad bi jedino Sjedinjene Države držale monopol snabdevanja Italije pšenicom.

Frank Noris je u svom “Pitu” prikazao čoveka koji je iz Čikaga hteo “cornern” svu pšenicu sveta. To danas više uopšte ne bi bilo moguće! Neospornu “pšeničnu imperiju” Sjedinjenih Država – koje su bile navikle da u sebi vide jedinog posednika, a u ostalom svetu samo kupca – oborio je napredak nauke. Nije moguće da jedna zemlja poseduje monokulturu pšenice sveta. Čim je jednom isključena klima kao osnovni faktor, onda kao ekonomska činjenica nužno sledi da “imperija pšenice” ne može više biti jedan jedini deo Zemlje. Imperija postoji još samo u odnosu prema drugim žitaricama, ali ona nije nigde lokalizovana, i više nema imperatora. Posle 1910. nije više u Sjedinjenim Državama nijedan pšenični milioner postao milijarder. Veliki pšenični magnati, koji su nekad u “slobodnoj igri sila” zgnječili malog farmera i – njihova slika i prilika, berzijanac, koji je svoje protivnike sklonio s poprišta borbe – svi su oni sada spolja primili udarac od “igre slobodne utakmice”. Danas više nijedna zemlja nema monopol na proizvodnju i prodaju pšenice. U svetu su proizvodna područja pšenice odviše rasprostranjena da bi im bilo koja šačica ljudi mogla sama da zapoveda. Nema meseca bez žetve pšenice: u januaru dozreva ona u Australiji, Novom Zelandu i Argentini. U februaru i martu u Indiji, Brazilu i Urugvaju. U aprilu ima severnoafričke, meksičke i persijske pšenice. U maju ona dozreva u južnoj Španiji i Kini, u Floridi i Teksasu. U junu u Kaliforniji, Italiji, južnoj Francuskoj i Japanu. Juli donosi žetvu pšenice Ukrajini i srednjoj Rusiji, kao i Sjedinjenim Državama, i sveukupnu kanadsku žetvu. U avgustu žanju Engleska,

Švedska, Norveška, Nemačka, u septembru Škotska, u oktobru prostrani predeli Rusije, novembar izbacuje pšenicu Perua i Južne Afrike, decembar žetve Abisinije. Od tih zemalja, istina, samo vrlo malo njih su proizvođači za svetsko tržište. Pa ipak, taj pšenični kalendar objašnjava da danas više ne može jedna jedina zemlja da kontroliše količinu i cenu pšenice kako se to događalo između 1870. i 1910. Države su većim delom ponovo uspostavile zaštitne carine, da pomognu svojoj poljoprivredi. Tehnika, hemija tla i botanika su im spasonosno pokazale kako treba proizvoditi, da se pokriju vlastite potrebe. Budući da od godine 1914. nije više nijedna država verovala u svetski mir, to nijedna više nije mogla da veruje ni u nesmetanu mogućnost uvoza hleba.

SPASAVANJE FARMERA

*Dobro obrađivanje polja, razborito mišljenje,
ispravan život: to je zapravo jedno te isto.*

HENRI A. VALAS

129

Početak letnje ofanzive, koja je 1918. odlučila sudbinu Prvog svetskog rata, vremenski se poklapa sa žetvom kanadske ozime pšenice. Dvadesetogodišnji Amerikanci, (“the bread-fed man is the wellfed man: biti dobro nahranjen hlebom isto je što i biti dobro ishranjen”), koji su s bajonetom u rukama izbili iz šuma Šato-Tijerija, bili su sinovi istih onih farmera koji su u godini njihovog rođenja donekle s pravom posumnjali – da li će ih američka zemlja i dalje hraniti. Ona je postala zemlja koja je prehranjivala trustove i oktopuse. Ipak, samoupravljujuća snaga, koja prividno boravi u žitu, na kraju je pomogla farmerima i ponovo ih učinila onim što su nekad bili: vodeći stalež nacije.

Država im je tek neznatno pomogla. Amerikanac se odlikuje respektom prema preduzetničkom duhu, a njegovo potiskivanje protivi se slovu ustava. Trgovina je bila trgovina. Snažna i negovana ljubav prema idealu lične slobode (koja katkad može postati fetiš) zabranjivala je da se za ljubav poljoprivrede zapostave trgovci. Tomas Džeferson i Franklin to bi sigurno učinili, ali Sjedinjene Države su postale zemlja trgovaca, zemlja Hamiltona. Osnivanje moćne Unije, svetskog ugleda, pripomogle su železnice. Da li država, za ljubav farmerima, treba da trči za lokomotivama i baca laso oko njihovih dimnjaka? Uže bi verovatno puklo... Pa ipak predsednik Klivland već krajem osamdesetih godina započeo je borbu. U Vašingtonu su određene maksimalne tarife za toware, ali su ostale na papiru. Sud ih je proglasilo nezakonitim, jer je veći deo javnog mišljenja snažno propagirao “slobodu delovanja preduzetnika”. Na kraju je Klivland, neprijatelj železnica, bio prisiljen da prilikom štrajka, uperenog protiv kralja železnica Pulmana, upotrebi vojsku i uhapsi vođu socijalista Debsa, koji je svojim pristalicama savetovao da se ne služe Pulmanovom prugom.

Malim zemljoradnicima niko nije pomogao. Oni su bili opkoljeni neprijateljima. Železnice su bile samo jedan od njih. San malih farmera bio je da postignu što veću i jeftiniju produkciju i prodaju robu što je moguće skuplje. Budući da su farmeri, u utakmici s velikim magnatima zemlje, videli kakvu ulogu igraju mašine, stavili su zemlju pod hipoteku da bi ih kupili. A da bi ih otplatili bio im je potreban novac i samo novac. Mašine su činile svoje. Prinosi su se uvećavali do neslučenih visina, ali, s rastom viškova i zaliha, padale su cene. Usred zlatne plime pšenice zarađivalo se sve manje i manje. Pojaviše se nove žitne berze – da se, kako rekoše, spasi cena pšenice. Farmeri su, međutim, videli, da na tržišne cene pšenice mnogo više utiče špekulacija: postojala je, dakle, za špekulante mogućnost da igraju na veličinu buduće žetve. Za farmere – neshvatljivo.

Već i sama legalna trgovina žitom nije bila unosna. Nisu li od iskona najbolji umovi tvrdili da hleb, baš kao i voda i vazduh, ne bi trebalo da pojedincima donosi korist? Upravo osamdesetih godina 19. veka, pod utiskom pšeničnog poleta, narodi i stranke

iz čitavog sveta, među kojima inače nema ništa zajedničko, traže podržavljenje trgovine žitom. U francuskom parlamentu, septembra 1887, diže se Žan Žore i daje predlog: *“L'état a seul le droit d'importer les blés, étrangers et les farines étrangères. Il les revendra à un prix fixé tous les ans par une lois”*. (Država ima isključivo pravo da uvozi strano žito i brašno. Ona će ga ponovo prodavati po stalnoj ceni, koja će se svake godine odrediti zakonom.) Ovaj predlog gotovo doslovno ponoviće u nemačkom Rajhstagu ultrakonzervativni poslanik grof Kanic, jer se ceo svet pribojava od mahinacija u trgovini žitom. Liberalna Amerika to podupire. Zar da se mučki napadne preduzetnički duh? To ne bi bilo u američkom duhu. Zar državni monopol za trgovinu žitom? Kasnije, u Prvom svetskom ratu, postojao je monopol, ali je posle kratkog vremena – ukinut. To je većinu Amerikanaca podsećalo na lice faraona ili Luja XIV: ko zna ko će sutra biti država?

Što se berze tiče, uveravali su farmere, one služe za stručnu standardizaciju proizvoda, procenjivanje količina žita i prethodnu raspodelu. Umesto toga farmeri su se uverili da je krug trgovaca, koji je od njih kupovao, sklopio sporazum, i da nijedan neće ponuditi više od drugoga. Dotle su špekulanti podržavali promenljive tržišne cene. Stari neprijatelj, železnice, sve je više nabijao prevozne cene i po mogućnosti prevezio samo žito, koje je pripadalo vlasnicima železnica. Kad su se farmeri obratili bankama za kreditnu pomoć, saznali su da je zakonom zabranjeno pozajmljivanje para na osnovu agrarne hipoteke. Tako su na farme došli lihvari, davali novac i odmah uzimali četvrtinu. Novim novcem farmeri su hteli da kupe nove mašine, koje su se svakih deset godina obnavljale i usavršavale. Ali su za njih bile preskupe! Da li je to kraj farmerskog staleža, potomaka patriota koji su najpre naselili Ameriku, a zatim za severne države dobili rat za nezavisnost i na kraju veliki građanski rat? U trenutku kada su se, naizgled, protiv njih zaverili svi privredni faktori, sinula im je misao o udruživanju. Nije ih se skupilo nekoliko stotina s peticijama ili revolverima u ruci, pa da dožive novi poraz, kao oni iz Musel Slougha. Bilo ih je na stotine hiljada. Postali su svesni svoje snage – snage, koja se sastojala u tome što su mnogi od njih “mogli biti u isti mah i kupci i prodavci”. Farmerima je pobedu donela ideja novog veka: “ekonomska kooperativa”.

Bio je to “grange”, majur, koji im je preko noći pomogao. Majur, kao posed, bio je privredni oblik koji je, kao u Srednjem veku i najmanju jedinicu činio samostalnom i autarhičnom. Sitni posed proizvodio je sve sam. Nije dopuštao da ga trgovci i špekulanti uklope u “svetsku ekonomiju”, koja je njihovim proizvodima smanjivala vrednost i poskupljivala im život. Za američke farmere reč “grange” u poslednjoj trećini 19. veka postala je lek za sve njihove nevolje – gde god je neka grupa farmera započinjala organizovanu zajedničku kupovinu ili prodaju mašina i žita, tu je kičma njihovog staleža jačala. Pojedini “grangesi” su se uskoro udružili po distriktima i na kraju po državama. Svaki je distrikt uzeo u službu agente, koji su proizvode distrikta prodavali po najboljoj mogućoj ceni, a fabrikante prisilili da njihovim udruženjima mašine prodaju jeftinije. U tome je Ajova bila ispred svih država. Već 1872. odatle je, uz zaobilaženje posrednika trgovaca, otpremljeno u Čikago pet miliona bušela žita, a pri kupovini mašina članovi “granga” su uštedeli 400.000 dolara. Politiku udruživanja farmera prihvatile su s promenljivom srećom i ostale države. Masovno su otvarane robne kuće, fabrike mašina i banke. Neke su propadale, ali su u mnogo slučajeva iznele i pobedu. Ideja kooperativa

održala se uprkos mnogim protivudarcima. Opstala je. Oko 1900. bilo je hiljadu, oko 1920. već preko 11.000 kooperativa – od kojih se samo jedan deo, ali ipak veći, bavio samo žitom.

“Samopomoć”: otkad je Semjuel Smajls (1812-1904) objavio knjigu pod tim naslovom, svaki Anglosaksonac je verovao da sudbina pomaže valjanom čoveku. Sada su nacija i država, daleko izvan kruga seljaka, upoznale značaj agrarnog udruživanja. Čak i pre nego što je Teodor Ruzvelt, predsednik pripadnika srednjeg staleža, procedio kroz zube apokrifne reči da će svakog jutra pojesti za doručak po jedan trust, moćno javno mnenje stalo je na stranu farmera. Njihova organizacija se temeljila na dogovoru, a ne na sili. Zato je i bila snažna. Tu je vladao najbolji amerikanizam. Tu su se, bez prolijanja krvi, ljudi oslobodili iz kandži moderne ekonomije – onako kako su se očevi hodočasnici oslobodili stare Engleske. Kad je zatim 1914. *doneto zakonodavstvo protiv trustova* i kad su neki, s izvesnim pravom, tvrdili da je i sam savez farmi nešto nalik na trust, kooperative su ipak oslobođene raznih ograničenja. Tako se seljački stalež zakonodavcima učinio opštekorisnim. A dobitak, koji je tokom, ali i posle rata svako ubirao, da je svako mogao da gaji i prodaje žito, nije bio koristan samo trustovima. Zarađivali su svi, pa i farmeri.

Od toga vremena više niko nije imao takav uticaj na američko zakonodavstvo. Mada nezavisni farmer nije zbog svojih interesa osnovao vlastitu političku stranku, poput svojih “rođaka” u Evropi, gde je, na primer, u starom nemačkom Rajhstagu postojao “Savez poljoprivrednika”, taj nezavisni farmer je, ipak, neobično snažno delovao na demokrate i republikance. Posebna “stranka hleba” ne bi, iz razumljivih razloga, mogla imati takav uticaj: uvek se ekonomski interesi mogu lakše ostvariti iz pozadine. U svakom slučaju Vilijam Sanders i O. H. Kelej, koji su u “teškim danima” osnovali “National grange”, izbuljili bi oči da su mogli da vide šta su na ekonomsko-političkom polju postigli njihovi unuci. Ne treba ni spominjati da je u borbama američkog farmerskog staleža veliki doprinos dao i duhovni faktor. U većini agrarnih klubova, u kojima su se okupljali njihovi članovi, na stolu je obavezno ležala – otvorena Biblija. I, zaista, ima li još koja knjiga u kojoj je toliko toga napisano o stvarima koje se tiču ratarstva, o oranju ili o mukama sa skakavcima? Građani države Minesota rado pričaju da je njihov guverner Vešburn 1877. odredio da se s govornice čita 91. psalam – protiv “kuge, koja ide po mraku i ubija u podne”: zbog čega su, kažu, skakavci nestali. I tako saznadosmo za lep običaj da je svaki od tih agrarnih slobodnih zidara nosio nož, da “biljku ili granu ne lomi, već da je blago poseče, da je ne bi ozledio”. Nož i tajno bratstvo! Zamislite samo šta bi diktature učinile s članovima takvih redova...

Svaki zakon, koji se danas propisuje u korist farmerskog staleža, uživa moćnu moralnu potporu svih. Čudno, jer veći deo javnosti ne čine seljaci. Ekonomska suprotnost između sela i grada, proizvođača i potrošača – nije ništa manja u Americi, nego što je bila ma gde posle Atine i Rima. Pa ipak naklonost stanovnika velikih gradova pripadala je u svemu seljaku.

Američki program farmi nastoji da za poljoprivredne proizvode postigne takozvanu "paritetnu cenu". To znači: neka farmer zarađuje da bi kupio ono što mu treba – pa čak i onda, ako godine inflacije i krize poteraju uvis cene svega što on želi da kupi. Između 1909. i početka Prvog svetskog rata farmeri su dobro zarađivali. Ako je tada za 100 bušela pšenice zarađivao 100 dolara i za te pare kupio sebi novu peć i odelo, a ženi haljinu, neka i danas sa svojih 100 bušela kupi ista ta dobra. A šta kaže gradski proleter, trgovac prekomorskom robom i vlasnik perionice na tu politiku farmerskog bloka? Da li kaže: "Šta je s *mojom* peći i s *mojim* odelima?" Začudo, ne, ne kaže. Njemu neko višestvo dopušta da potapše farmerovo rame: "Ti si važniji, dragi... Ja to vidim!"

Takvo razumevanje za probleme sela u velegradovima Amerike još je čudnije zato što i gradovima mora biti jasno da će kandidat, koga oni biraju (bio on demokrata ili republikanac), a pripada "agrarnom bloku" vrlo verovatno gradskim kupcima podići cenu hleba, mleka i jaja. Ali, njima je svejedno! Prosečan Amerikanac se raduje kad u svojim novinama pročita kako je stopostotni agrarac, kakav je bio onaj čuveni Bob la Folet, nekoliko puta rekao u Senatu: "Problem seoskog radnika star je kao civilizacija i mlad kao današnje jutarnje novine..." On potpuno svesno zaboravlja da se to njega ne tiče. Ta velikodušnost gradske većine prema seoskoj manjini sjajna je u suštini, potpuno je američka. Kako je evropski građanin pre nekoliko godina mislio o evropskom seljaku? Čovek, kakav je bio Fridrih Veliki, mogao je da napiše: "Agrikultura je prva od svih umetnosti. Bez nje ne bi bilo ni trgovaca, ni poeta, ni filozofa", ali takva izjava mirisala je na "razgovor prosvetljenih ljudi". Ono, što tada nije ni izdaleka pošlo za rukom nijednom od filozofa, uspelo je, začudo, nekoj drugoj moći.

To je *delo književnosti!* Još malo, pa bi se moć književnosti mogla uporediti s moći koju je nekada imala religija. I književnost je, kao nekada religija, potpuno suverena. Možda se samo čini da je na uzici vode politika ili ekonomija, ali joj odjednom pukne u svesti da je slobodna, pa raspali snažan udarac službenom ekonomskom sistemu, koji upravo vlada. Pošto u demokratskoj državi vlada sloboda mišljenja i moć književnosti je time neograničena. Književnost mobilise sve što postoji, od idealista do snobova, od ganuća do radoznalosti, samo da pobedi. Ona nagoni dobar deo nacije da troši romane i pozorišne komade, koji se tog dela nacije... ništa ne tiču? I to nije bilo dovoljno. U pitanje je dovođeno i samo socijalno poreklo čitaoca. Kako protumačiti činjenicu da neko, ko ima štednu knjižicu, ide da gleda *Duvanski put* Erskina Koldvela (a taj se seosko-proleterski komad davao više od dvanaest godina na Brodveju, u gradskoj žili kucavici Amerike). Radi li on protiv svojih interesa, baš kao i francusko aristokratsko društvo, koje je u 18. veku gledalo Bomaršeovog *Figara*?

To je moć književnosti. Ona je u američkim osećanjima između 1910. i 1940. napravila ogromnu razliku. Čovek ne oseća da je u tom razdoblju živela samo jedna generacija. Ako se osvrnemo u knjigama videćemo da više nema ideala "merkantilnog doba". Danas se više niko ne oduševljava "ekonomskim pionirima" ili "Cezarovim likovima koji su postavili temelje sreće svojih sugrađana". Lik, kakav je Vanderbilt, ne bi zaista danas više mogao da bude junak američkog romana. Možda neki prvak privrede još uvek vlada – u politici i u realnosti. Ali u duhovnom životu nacije on je "sine arte et littera". Nijedno umetničko delo ne otkriva crtu koja simpatično objašnjava njegovo postojanje.

Američki vodeći romani su agrarni romani. Posvećeni su malom čoveku. U proznoj poeziji Perl Bakove između strpljivog seljaka i njegove “dobre zemlje” isprečila se poplava, revolucija, suša, zaraza i kuga. Na kraju on pobeđuje sve protivnike. I u Evropi su već odavno uvideli važnost dobrih seoskih romana, ali kad su ti romani stigli u Evropu, sporo su osvajali čitaoce. Uzrok te bojažljivosti bio je u samoj istoriji kontinenta i u psihologiji obrazovanih... Može se reći da svi seoski romani posle Francuske revolucije potiču od dva velika Švajcarca. Jedan je od njih bio sentimentalac, a drugi realista: Žan-Žak Ruso, koji je pisao na francuskom (1712-1778) i Jeremias Gothelf, koji je pisao na nemačkom (1797-1854). Oni su postavili kamen temeljac jedne zgrade, koja nije izgrađena. Švajcarci nisu mogli zbog svoje male zemlje da daju seoskom romanu snažniji impuls. Švajcarska je zemlja seljaka – stočara. U njoj je mogao da nastane “ep mleka”. Nikako ep o žitu. U “Atlasu švajcarske etnografije” Ričard Vajs vrlo se opširno bavi retkošću hleba u nekim dolinama Švajcarske. “Kad je neko u Artu, tipičnom pastirskom kraju, oko 1860. do 1870. nosio kući hleb pitali bi ga: *Händ ir öpper chränk dihäim?* (Zar imate u kući bolesnika?). Stoga su hleb ponajčešće skrivali ispod kecelje”. Čime se još u nekim kantonima povećava nedovoljna količina hlebnog brašna? Sušenim kruškama i orasima, dakle dragocenošću, do koje se u Švajcarskoj, zemlji voća, često dolazi lakše nego do žita.

Pesnici žita ne rađaju se među brdskim livadama, već u dubokim dolinama. Tokom 19. veka u Francuskoj i Nemačkoj industrijski dim prekrivao je seljačkom romanu sunčevu svetlost. Nije se mogao razviti. Za Norvežane bi Knut Hamsun postao narodni pripovedač da je pevao o bogatstvu rudnika, šuma i ribolova. Umesto toga pisao je *Blagoslov zemlji*, agrarni roman, koji se kod kuće spominje s velikim poštovanjem, ali se mnogo ne čita. Dogodilo se na Istoku, u nizijama Poljske i u beskrajnoj Rusiji, da seljački roman postane svetska knjževnost. Tu se rodio, pokraj Tolstoja i Gorkog, roman u četiri sveske Poljaka Vladislava Rejmonta *Chlopi* (“Seljaci”). Bio je to epos seljaka svih vremena.

Bezvremenost i prostranost zemlje morale su i u Americi da stvore velike agrarne epose. Tu, gde su gradovi bili gradskiji, nego bilo gde u ostalom svetu, selo je još uvek bilo seosko. Tu su ljudi živeli jedni pokraj drugih u mešavini mnogih razdoblja. Pokraj nagomilanih industrija, kojima se iz neboderskih poslovnica upravlja pomoću telefona, postojala su mesta, udaljena dva dana putovanja, gde je još uvek trajala pradávná borba između ratara i pastira, farmera i rančera – drevna borba, koja se u Evropi završila pre 2.000 godina.

To što se agrarni roman mogao da bavi “dnevnim problemima”, u Americi mu je dalo snažni polet. Svi ti romani veličaju “neustrašivog malog čoveka”. Ko poznaje mene knjževnosti, taj zna da je i to moda, koja će možda već za nekoliko godina ustupiti mesto nekoj drugoj modi. Pa ipak je fenomenalno što milioni ljudi, koji nikad u svom životu nisu čuli o Lajbigu ili o viskontu Taunsendu, odjednom znaju iz svojih omiljenih romana šta je to “iscrpljenost tla”, “plodnost”, “ozima pšenica” i “suzbijanje štetočina”. Tako je izniklo seme, koje su 1899. posejali Frank Noris i Dvin Markam. U seljačkim bibliotekama neko će reći da se “Oktopus” jedva još čita. Ali se zato čitaju Norisovi sledbenici, koji su za njim pošli na selo i pustili korenje u probleme farme i hleba: Kol-dvel, Vilijam Folkner, Džon Štajnbek. Postoje za to valjani razlozi. Oni su američkoj

grudi bliži, nego što je bio Frank Norris koji je odviše pisao francuski. Njegove ideje i reči oblikovane su s prevelikom klasičnom lakoćom. Norrisovi farmeri, bili prijatelji ili neprijatelji, govorili su kao advokati. Naprotiv, porodica Joad, junakinja Štajnbekovih *Plodova gneva*, uopšte i ne zna da govori, a tek porodica Džiter, koja korača *Duvanskim putem*. Ona, kad hoće nešto da kaže, cedi neko životinjsko mucanje, jedva nešto vrednije od fizičkog. To je suprotno od onog kako su seljaci govorili u romanima pre četrdeset godina. Kada se činilo kao da su upravo svi čitali Henrija Džordža. Današnja “moda” podseća opet na ono vreme kad “seljak nije imao usta”. Na ona vremena Srednjeg veka kad zbog svog nemuštog govora nije mogao pred nemačkim carem da iznese svoje jade. Sada, eto, za njega jadikuju pesnici. I oni to čine tako da misli ne izriču oni sami, već puštaju da ih kažu okolina i prilike. “Jou’ll lose it if you talk about it (vi ćete to izgubiti, ako budete o tome govorili)” rekao je jednom prilikom Hemingvej, a vrhunac estetike Madoksa Forda bio je u zahtevu (koji već sutra ponovo neće važiti): Glavni cilj romanopisca jeste da čitalac zaboravi da autor uopšte i postoji. Štaviše, da zaboravi da uopšte i čita neku knjigu.

Okolina i prilike seljaka! Pesnici nisu uvek bili valjani skupljači. Štajnbekovi protivnici bili su neumorni u iznošenju zamerki po kojima njegove činjenice nisu prikupljene kako treba. Takvih odnosa, kakve on opisuje, nema, kažu, u Oklahomi i Kaliforniji! Štajnbek je, vele, poput Biher-Stowove u *Čiča Tominoj kolibi* u svemu preterivao... Da li je dobro pogodio stvarnost ili nije? Svejedno. Postoji stepen istinitosti, koji kao nebitno zanemaruje pitanje “da li se nešto u životu moglo baš tako odigrati”. I tako romani agrarnog realizma i njihovi mnogobrojni derivati na pozornici i u filmu s pravom zadržavaju svoju popularnost. Čak i onda, kada se pokaže da njihov realizam možda i nije tako realističan, kako to misle njihovi autori i čitaoci. *Etika* je ono, što je važno.

131

Etika. Sve te knjige opisuju hrabre male ljude. Bili oni srećni ili ne: samo onaj ko zna šta taj hrabri mali čovek znači za Ameriku, samo taj razume Ameriku. Americi su potrebni uzori. Lice srednjeg farmera s lulom u ustima gleda iz filma. Ruka na ručici menjača malih kola, koja tandrču u obližnji grad radi neke nabavke. Lik s malim zadovoljstvima sitnog seljaka, punog humora i poštenja: to su slike koje su narodu drage. Veleposednik je (onaj koji je u Evropi kroz vekove zapovedao kulturi) ostao u Americi anonimn. Njega niko nije video... Pšenični magnati nigde na Zapadu nisu se razvili u neku vrstu seoskog plemstva. Onako kako se pre dve stotine godina razvio uzgajivač duvana i pamuka na Jugu. Možda i zato što pšenični magnat u stalnom kretanju prema Zapadu nije postao pravi starosedelac. Veleprofit od gajenja pšenice zavisio je od mnogo faktora, a zemljišni magnat je bio svestan tog ograničenja – da se neće dugo zadržati. Njegova bezobzirno iskorišćavana velefarma brzo je iscrpljivana i on je za nekoliko godina putovao dalje. (Bio je to drevni pastirski manir star 5.000 godina, premda više nije putovala stoka, već usev na traktorima.) Tu se, dakle, kultura nije rodila – čak ni ona aristokratska: jer milijarder nije pomišljao na to – da sebi negde sagradi zamak, s društvenim središtem, s poslugom, muzičarima i seoskim naučnicima. Onako kako

su zemljišni magnati Mađarske u 17. i 18. veku imali svoje dvorove na kojima je mogao da živi jedan Hajdn. Novac, koji mu je donosila zemlja, bogataš nije trošio na selu, nego u velegradu ili na francuskoj rivijeri, baš onako kako je to činio veleposednik u antičkom Rimu.

Za stopama putujućeg pšeničnog kapitalizma zemlja bi, sa napuštenim kolibama, urušenim seoskim crkvama i propalim školskim zgradama, ogrezla u nevoljama, da nije bilo majura, duha sitnih ljudi, koji su hrabro ostali na grudi. Knjige, koje Veliki nije čitao, oni su poneli do zimskog ognjišta, decu su slali u školu, pojavio se radio aparat, glas zemlje je oživeo od prijatnih slika. Istina, naišle su i krize, teške krize. Farmerskom staležu (1928) zapretilo je propadanje sveukupne ekonomije. Srozaio se lažni prosperitet, posledica dobijenog rata. Pojavila se hiperprodukcija, kriza raspodele, kriza banaka. Ali su, u pravi čas, iz sredine kulturnog staleža, iznikli političari koji su znali kako treba pomoći: na primer Mek Neri, koji je 1927. predložio nacrt zakona o subvencijama, čija je svrha bila da spreči pad cene agrarnih proizvoda ispod nekog minimuma. Ili potpredsednik Sjedinjenih Država Henri A. Volas, koji je predložio da vlada zakupi i od obradivanja *isključivi* dovoljno zemlje, tako da se nazadovanje proizvodnje seoskih gazdinstava uskladi s padom industrijske proizvodnje. Ljudi su u čudu gledali kako se odjednom opet vraća engleska "*enclosure*". Zbog nje je nekada u Engleskoj došlo do nacionalne katastrofe, jer se obrađivalo premalo zemlje. U Americi je delovala u sasvim drugom, korisnom smeru – zaustavila je hiperprodukciju. Volasove mere su podržale cene i dale su poleta farmerskom staležu. Početkom tridesetih godina Amerika je zaista o sebi mogla da kaže da je razumela *Demetrinu opomenu*. Opomenu kojom je ratarstvo već 6.000 godina opominjala istorija. Svejedno da li to bili Sotona, Mojsije, Kesnej ili Lajbig – iz njihovih različitih misli čulo se uvek jedno te isto: samo slobodni i srećni seljački stalež omogućava naciji da dalje živi.

“Pa neka bude još i više kriza: mi ćemo svaku savladati. Ostaćemo na zemlji, ponašaćemo se kao ratari, a ne kao pastiri, koji gone stoku.” Farmer, koji je izrekao te reči, obrađuje svoje sitno gazdinstvo sam. Žena i deca su mu pomagači. Sluge su mu samo mašine. On pripada klasi ljudi koja ne juri ludački za dolarom. O njemu i njemu sličnima zavisi četrdeset miliona ljudi. O njegovom delu pevao je pesnik Joakin Miler, kad je bradat, u potkovanim cipelama krstarilo ulicama San Franciska:

Who harvests what his hand hath sown
Does more for God, for man, his own
dares more than all mad heroes dare.

*Ko žanje, što u polju seje,
više čini Bogu, sebi, svetu –
više nego što ludi junak sme.*

Za to je potrebno prijateljstvo prema zemlji? Celokupna istorija obrađivanja zemlje uči: između čoveka i zemlje mora postojati prijateljstvo, ako se želi da njiva rodi. Samom vlašću nije učinjeno ništa. Baš naprotiv: prirodne katastrofe iz 1934. pokazale su da je odnos između čoveka i zemlje i dalje podsećao na lošu vezu između gospodara i sluge. I buknuła je buna zemlje.

Atinske zanatlije su, kažu, imale na svom grbu dva božanstva: Atinu, boginju mudrosti, i boga kovačke vatre, Hefesta. Kad se udruže mudrost i tehnika, kliče Platon, nastaje industrija i narodna sreća.

A šta se događa kad tehnika nije u slozi s mudrošću? Kad ona pretera u svojoj ulozi? Legenda priča da je bog kovača počeo da napastvuje devičansku boginju Atinu. Proganjao ju je izvan grada, vitlao je oko bedema u polju i hteo je da je siluje. Čadavi, hromi mužjak bio je snažan: obuhvatio je boginju s leđa, ali joj pođe za rukom da se otrgne i da ga petom udari ispod pojasa. Srušio se u brazdu. Muška mu se snaga odapela i Zemlja mu rodi Eritoniosa.

Dobri bog kovačke vatre, pronalazač mnogih umetničkih predmeta, mogao je, dakle, biti i razvratnik. Tome nas uči ova dubokoumna legenda. Dve hiljade godina kasnije to je shvatio i američki pesnik Džon Štajnbek – tehničara Hefesta video je kao nasilnika. Iako je Štajnbek znao da bez oranja i to dubokog, nema hleba, on je ipak u oranju video akt sile:

Čovek, koji je tu sedeo u svom gvozdenom sedištu, nije uopšte ličio na čoveka. U rukavicama, s naočarima, s gumenom maskom preko nosa i usta, bio je samo jedan deo mašine, monstrozni robot. Grmljavina mašinskih cilindara tutnjila je zemljom, ujedinivši se sa vazduhom i zemljom, koja je bezmalo od straha treperila zajedno s njom... Čovek se možda divio traktor... njegovoj blistavoj površini, silnom naletu njegovih motora i eksploziji; pa ipak on nije pripadao njemu. On je sedeo visoko na mašini koju nije sam stvorio, a iza traktora kotrljale su se ploče, koje su zemlju sekle noževima. To više nije bilo oranje. Više je ličilo na neku hiruršku operaciju na koju je zemlja bila naterana, a kada je već jednom rasporena, prebacivana je udesno, gde ju je drugi red ploča i noževa ponovo dočekivao, sekao i bacao ulevo... A za noževima je dolazila mehanizovana drljača koja ju je češljala i češljala metalnim zubima, tako da su se i najmanji grumeni zemlje još jednom drobili i pretvarali u prašinu. Za drljačom dođoše sejalice – mehanizovani oplođivači, koji su izliveni u čeličani: njihov je orgazam bio čisti mehanički orgazam, oni su silovali metodički, ali su svoj akt obavljali bez slasti. Vozač je stolovao visoko na svom sedištu i bio, dabome, ponosan na ravnu brazdu koju je parao, ali kojoj on ipak ništa nije doprineo. Ponosan na traktor, koji nije bio njegov i koji nije mogao voleti; ponosan na moć, koju uopšte nije posedovao... Žito je šiknulo u vlat i bilo požnjeveno, a da ni on, niti iko drugi nije držao u ruci grumen tople zemlje, niti ga je makar jednom zamišljeno razmrvio. Niko nije taknuo seme koje je tu poniklo. Ljudi su jeli, ali nisu više imali nikakav dodir sa svojim hlebom. Zemlja je radala, ali pod pretnjom čelika. A pod njim je i smalaksavala. Više nije, kao nekad, učestvovala u ljubavi i mržnji, u kletvama i molitvama. Zamorila se i malo pomalo – umirala.

Zemlja je male plugove, koje su vukli volovi, lako podnosila. Ali kada je Demetra na sebi osetila teret mašina od mnogo miliona funti, počela je da se ljuti. Kao što se nekad iz zagrljaja tehnike otela boginja mudrosti, tako se sada protiv tehnike počela dizati američka zemlja.

Lađe, koje su polovinom marta 1934. brodile prema Virdžiniji, videle su nešto neobjašnjivo. Uprkos jasnom sunčanom sjaju, obala Amerike bila je zastrta crnim velom. Kao da su se milijarde tona uglja raspršile u atome i zgusnule vazduh kilometrima uvis. Taj crni medijum je leteo velikom brzinom od severa prema jugu. Kad su lađe došle bliže, prašina se skupila oko njihovih dimnjaka i oko brodske ograde. Ne siva ili žuta, već crna prašina. Bila je to zemlja Amerike. Popela se poput brda visoko poigravajući se s vazduhom, mornarima i putnicima je prodirala u pluća, nagonila ih na kašalj i oslepljivala. Kakva je to katastrofa zadesila kontinent sreće?

Prirodna katastrofa – koja je u svojim ekonomskim razmerama bila mnogo teža od nesreće Pompeja. Ali to što se spustilo na nedužne ljude, nije bila sila podzemnih duhova, kao ono 79. godine n. e., već je grešni čovek sebi sam stvorio tu katastrofu. Duže od pedeset godina opominjali su ga da preveliko i preduboko usitnjavanje zemlje pomoću gorostasnih plugova oduzima grudi njenu čvrstinu i masnu težinu. “Glavno je da gruda meni rodi”, rekao je čovek. Smejući se tvrdoglavo je orao dalje. Traktorski plugovi grmeli su sve jače i dalje, kroz devičansku zemlju, preko travom obrasle prerije. “Zemlja, koju orem, pripada meni. Niko mi je ne može otet”. Sada je, međutim, neko došao i zemlju mu odneo. Bio je to vetar, drevni dušmanin. Vetar je uzeo smrvljenu zemlju i poneo je stotinu milja daleko.

Prema statistikama, vetar te 1934. nije duvao žešće nego ranijih godina. Bio je to dobri ekvinokcijalni vetar, koji je potrajao nekoliko dana. I ništa više. Ali nekoliko godina pre toga vladala je suša. U atome smrvljena, naročito suva zemlja izgubila je zbog nedostatka vlage još više od svoje težine: vihor ju je poduhvatio i farmeri su čas kasnije videli kako u crni veo zavijena Demetra leti nekud do neba visoko.

Kakve li tragedije! Tu grudu je Amerikanac u tri kruta veka isprkosio od šuma i prerija. Toj su grudi posvećivali svoje misli Skvanto i misionari, Oliver Evans, Vašington, Tomas Džeferson i Linkoln, zbog nje je granica bila pomerena dalje na zapad, zbog nje su prešpartana brda i sasečene nove šume. Zbog njive su Edvard Everet i Teodor Ruzvelt držali govore, zbog nje su farmeri vodili bitke. Pitsburg je zbog nje gradio svoje čelične plugove, zbog nje su, radi suzbijanja štetočina, mobilisani hemija i otrovi. Španci su, kako pripoveda Varo, godine 40. pr. n. e. molili Avgusta da im pošalje vojnike protiv najezde divljih kunića, ali žito je bilo izgrickano pre njihovog dolaska. U Americi se niko nije morao da moli. Uvek je bilo biblioteka, univerziteta i novca. Polja je opasivao sanitarni kordon. U njih nije smela nekažnjeno da uđe nijedna hesenska mušica, niti jedan žižak. Protiv stotinu larvi insekata napisano je stotinu različitih doktorskih radova. Nisu to bili Evropljani, koji su do tada bili čuveni i izvikani zbog svoje temeljitosti. To su već bili Amerikanci, koji su, kao naučnici na polju ratarstva, natkrilili ceo svet. I sve im je to sada bilo uzalud? Kakva katastrofa – tlo je samo otkazalo službu!

Koprena prašine, koja je hujala preko kontinenta, zavijala je u maglu gradove i prodirala u ljudske organe za disanje. Posledica toga bile su upale pluća. Prvi su umirali dojenčad i starci. U stajama i na pašnjacima uplašena stoka provaljivala je ograde i lip-

savala u divljini. Prašina je svuda prodirala – gušila je i zatrpavala mlade useve. Nekoliko meseci kasnije navalili su silni prolomi oblaka i izazvali novu veliku katastrofu setvene zemlje. Ono što je ostavio vihor, nestalo je u eroziji usled vode. “Pšenične oluje i poplave”, reče tada Pol B. Sers, poljoprivredni ekspert u Oklahomi, “samo su prividne suprotnosti. Uzrok im je jedan te isti: tlo je uništilo izrabljivačko obrađivanje. Kad udari leti mekota s njiva ili kada pada kiša, nema sundera koji bi u humusu zadržao dragocenu vlagu. Ona otiče i nosi sa sobom humus... Voda se ne sme obuhvatiti nasipima ni onda kada stvara bujice! Svaka se kapljica mora iskoristiti za vegetaciju. To bi moglo da učini samo sunderasto, tamno testo, gornji sloj svake dobre zemlje... Njega sada više nema!” “Peščane oluje i poplave samo su predznaci sila, koje se udružuju protiv nas”, opominjao je Sers, “još je vreme da naše poljoprivredne metode uskladimo s onima u Evropi, da zemlju negujemo, umesto da je izrabljujemo!”

Šta je Sers mislio pod “*evropskim metodama*”? Veliki i mali farmeri nisu još uvek primenjivali “godišnji plodored”, koji su u 18. veku preporučivali Englezi (mada su ga Amerikanci već odavno učili na svim seminarima). Nisu samo bezobzirno oranje i monokultura jedne te iste žitne sorte isušivale grudu i tako išle naruku eroziji. F. Miler i Krusekof su još pre 1934. izračunali za državu Misuri da je evropski način naizmeničnog sejanja pšenice, kukuruza i deteline mnogo korisniji, jer su uz takav plodored bili mnogo manji gubici plodne zemlje od erozije – prosečno samo tri tone zemlje godišnje. Tamo gde se gajila samo pšenica erozija je nosila deset, a sa kukuruznih polja čak dvadeset tona zemlje. Statistike su izračunale da će pri pravovremenoj izmeni kultura dobra zemlja Misurija davati letinu još 365 godina, pri stalnom sejanju pšenice još samo 100, a pri trajnom gajenju kukuruza samo 50 godina.

Kada su u 18. veku Artur Jung i ostali reformatori preporučivali “plodored”, oni su to činili samo zbog jačanja plodnosti. Taj plodored je, međutim, čuvao (što se tada uopšte nije znalo) zajedno s hemijskim i *fizičke* osobine tla! Plodored je bilo ono što je sprečavalo raspadanje zemlje. U Misuriju su, kao što je dokazao Hans Dženi, stručnjak poreklom iz Švajcarske, koncentracija humusa i azota u zemlji opale 35 odsto, čime je za poljoprivredu gubila svaku vrednost. A onda je i vetar počeo da je odnosi...

Drugi jedan stručnjak, I. N. Darling, postavio je to pitanje još oštrije: “Budemo li u idućih 35 godina eksploitalisali zemlju kao do sada, Amerika će postati nacija gladnih usta, a samim tim bićemo i pred propašću civilizacije. Krivoljva gustoće stanovništva seći će 1960. padajuću krivoljvu obradive zemlje. Svaki Amerikanac imaće za vlastitu ishranu po jedan hektar zemlje. Spašćemo na kineske prilike, a Kinezi baš zbog toga i gladuju. Mi Amerikanci već 100 godina radimo na tome – da intenzivnom poljoprivredom upropastimo svoju zemlju”.

Još su duvale crne bure, još je poplava odnosila setvenu zemlju, još su jadikovali stručnjaci, do onog časa kad je visoko uzdignutog okovratnika izašao iz Ministarstva poljoprivrede u Vašingtonu neki čovek i viknuo “stoj!” Taj čovek bio je ministar poljoprivrede Henri A. Volas, sin farmera, koji je ujedno bio i teolog. Zato je u toj porodici

bilo sasvim normalno da se uprkos svim poslovima u poljoprivredi i prodaji žita veoma poštuju hrišćanski aspekti i činjenice.

U to vreme Henri Volas nije bio isti čovek kao dvadesetih godina s bojnim poklikom “bolji prinos na manjim poljima!”, kakvim ga je Pol de Krajf svetu prikazao u svojim “*Borcima protiv gladi*”. Ne. Pastorovom sinu Henriju A. Volasu, praktičaru i majstoru odgajivaču, postalo je jasno da je nad zemljom počinjeno nešto što Biblija naziva grehom. Od zemlje se očekivalo da radi kao preopterećeni sluga bez – subote. Volasu i njegovim prijateljima postala je jasna potreba da se ratarstvo u Americi ograniči. Zato su izdejstvovali zakon koji je u sve većim brojkama izuzimao zemlju iz proizvodnje. Više se ne isplati, rekao je Volas pre više godina, da farmer iz umorne zemlje izvlači i poslednji bušel. Pravilo opadajućeg prinosa počelo je da se oseća. Troškove proizvodnje treba smanjiti pomoću manje intenzivnih metoda. Ministarstvo poljoprivrede objavilo je 1934. da će u toj, tekućoj godini pretvoriti 2,5 miliona hektara oranica u livade. To više nisu bile misli čoveka, koji se odlučio da suzbija hiperprodukciju ne bi li očuvao cene, već duh, koji dobro rasuđuje o onome što se realno zbiva – uzeo je u obzir velike fizičke činjenice.

Volas je farmerima, koji su bili voljni da svoja polja opet pretvore u pašnjake, obećao državnu pomoć. Dakle, vraćanje žitnih predela u livade i šume. Zašto? Livadska trava vezuje zemlju. Vihor takvu zemlju ne može odneti i kao ubitačni živi pesak sasuti je na susednu livadu. Izuzimanje čitavih predela od obrađivanja bio je čisto ekonomski zahtev iz koga je izrastao poljoprivredni program. Neka korenje trave i drveća drži zemlju na okupu i štiti je od vode i vetra. Svako žitno polje treba smestiti u neki zaštitni pojas. Gde se to već moglo videti? Ljudi koji su poznavali Evropu, pogledali su jedni drugima u oči i rekli: “Dopustimo da se u Americi stvore evropski pejzaži!”

Zašto čoveka koji gleda takve mešane krajolike obuzima duboko zadovoljstvo? Iznad jezera uzdižu se šume i brežuljci, žitna ravnica svetluca se u vodotocima, između njih se vijugaju putevi i tamna tresetišta... Zašto je to tako i zašto je to lepo? Svaki slikar na to će odgovoriti: “To mora tako biti, jer tako *jest*!” Možda slikar sluti, da je “lep kraj” već hiljadu godina takav. Skladna mešavina biološki zdravih faktora. Demetrino žitno polje je najmlađi kraj, koji su stvorili ljudi, a on je morao, bez sumnje, da nastane na račun starijih formacija – na račun šume, jezera i stepe. Kako je, međutim, smelo jedno da siluje i otera drugo? Na licu zemlje stoje čudno suočeni glumci: drveće, žbunje, livade i vodotoci.

Kada u dnevnicima Leonarda da Vinčija moderan čovek pročita da je zemlja živo biće, stene kosti, bilje kosa, voda krv, verovatno pomisli da je reč o pesničkom preterivanju, a lekar pomisli čak na paranoidne ideje. A sve je tako realistično! Zemlja je organsko telo, kroz koje kruže zajednički sokovi. Sve se uhvatilo u jedno kolo. Sve, što na zemlji raste, sve je povezano zemljom i vazduhom, a i pod zemljom i nad njom, klimom i podzemnim vodama. Sve se jedno s drugim bori, ili se uzajamno pomaže. Onim tajanstvenim načinom koji umetnički smisao odviše plitko naziva “harmonijom”, a biće mnogo bolje ako se kaže ravnoteža, po kojoj jedno bez drugoga ne može da opstane.

Nijedan kraj, pa ni žitno polje, ne sme da kvari ostalo domaćinstvo zemlje. Zar poseći šumu, da bi Pompej napravio ratne lađe za progon gusara (a njih treba progoniti, jer ometaju dovoz hleba) ili da Njujork 1950. čita više novina? Seći šume zločin je protiv

domaćinstva prirode, u svim okolnostima, jer šuma gradi atmosferu. Iz gorostasnih pluća lišća vazduh dobija svoju vlagu, a samo u vlažnoj klimi zemlja može da rađa žetve. To se zna... ali se mnogo toga i ne zna. Tu je, na primer, i ono što šalje močvara. "Šta daje močvara, osim malariju? Dalje, dakle, s tim ostatkom!", diktira tehničko doba. Ali, švajcarski poljoprivrednik Erenfrajd Pfajfer u svojoj knjizi o plodnosti i održavanju tla kaže – možda je baš ta močvara dobavljač vlage vazduhu za okolnu ravnicu. Možda tek ta močvara omogućuje stvaranje rose u sušno vreme. Šta dobijamo ako prema idealu tehničkog doba te močvare pretvorimo u hektare plodnog tla, a šta gubimo? To treba oceniti.

Za život celine sve ima svoje biološko značenje. I kao što u Bibliji piše: "Svaka stvar ima svoje vreme", tako i svaka stvar ima i svoje mesto iz koga se ne sme iščupati. Tu ona dobro stoji. Neka stoji prerijska trava i neka niko preko nje ne vuče plug. To su Amerikance naučile velike peščane oluje i poplave. Demetra, setimo se, nije samo boginja žita, već i zaštitnica rastinja uopšte. Ona štiti svoje i opominje narode.

134

Ono što je Amerikanac morao da uči bile su sasvim nove stvari, ali ih je rado učio. Isprva se stanovnik gradova samo čudio kada je na jeziku osetio crnu prašinu. Zatim je saznao za njene uzroke i pokazao želju da ih isključi. Država je širila poznavanje uzroka i brojke tamo gde se učilo po službenoj dužnosti: u školama. Već su i najmanja deca znala da Misisipi godišnje u nepovrat nosi 300 miliona tona plodne zemlje u okean. Šta je trebalo odmah da učini – da sagradi gorostasne nasipe? Roditelji te dece slali su Ministarstvu poljoprivrede pisma i "Borba protiv erozije" postade nacionalna lozinka. Narod Sjedinjenih Država zasukao je rukave. Milioni ljudi izgubili su sve što su imali, ali su volja mišića i nepobedivi optimizam pokazali zube katastrofi. Zar je u srečnoj Americi moguća glad? Novac je tu, razumevanje je tu. Zašto da se, dakle, pomoću nove, bolje tehnike ne izglađe gresi stare tehnike? I osnovaše vladinu kancelariju "*Soil Conservation*", za održavanje tla. A to je bila više nego obična kancelarija. Kao što se u rimskom konklavu kardinali ne razilaze dok ne izaberu novog papu, tako se ovde stručnjaci zakleše jedni drugima da će otkriti novu tehniku koja će zauvek zaustaviti smrtonosnu eroziju.

Ta će tehnika postati važna za ceo svet. Srednja i Južna Amerika danas su, kako je to objasnio Vilijam Vog u *Road tu Survival*, mnogo više ugrožene od severa. Na primer Meksiko. Njegovom sitnom seljaku hleb je nepoznat, jer se hrani ponajviše "tortiljom", pljosnatom pečenom kukuruznom pogačom. A baš taj "večni kukuruz" je ono zlo koje prouzrokuje raspadanje njegove grude. Kukuruz nije samo pre 500 godina Astecima doneo krvave žrtve. Ne. On je i danas glavni krivac što vihor pretvara u pustinju sve veće setvene površine. Kao što većina Južnoamerikanaca, tako ni jugoistočni Azijati ne slute opasnost koja im pretila od erozije. U tim siromašnim, ali prenaseljenim zemljama nema, pre svega, novca kojim bi se, pomoću radne snage i naučnih metoda, delovalo protiv rasipanja dragocenog tla. "Već je i Afrika ugrožena. Ona zbog vetra i plahih olujnih kiša gubi i ono malo plodne zemlje koju poseduje", piše Žan-Pol Herou 1944. u svojoj knjizi *Afrique, terre qui meurt*.

Šiler se jednom u dva stiha čudio koliko je čovek nesposoban za “predviđanje”. On može da planira deset meseci unapred. To dokazuje ratarstvo, jer čovek ore brazde i seje. Zatim Šiler nastavlja čudeći se: “... a neodlučan si da u brazdu *vremena* baciš dela, koja će, mudročću posejana, tiho cvetati u večnosti?” Čovek, dakle, postaje ravnodušan prema onome što će se dogoditi za dve stotine godina. S druge strane izaziva ga, pošto je već jednom prosvećen, da s punom odgovornošću radi za budućnost. Amerikanac s lakoćom priznaje pogreške čim donese odluku da se kloni grešaka. On je 1934. izgubio svoju prvu rundu protiv peščanih oluja, koje su u stvari bile “ustanak zemlje”. Protivnik ga je pregazio. Kad je 1947. poplava Misurija odnela više od 115 miliona tona plodne zemlje i upropastila četvrtinu ukupne žitorodne zemlje Ajove farmeri, ipak, nisu bili tako bespomoćni, jer je predsednik Franklin D. Ruzvelt u Vašingtonu prodrmao kongres. U svom velikom istorijskom govoru od 3. juna 1937. uzviknuo je: “Priroda nam je toliko puta upućivala svoje opomene i pouke, koje nismo poslušali kako treba. Peščane oluje, poplave i šuše traže da sada delujemo bez oklevanja, ako želimo da našem potomstvu spasimo prirodne izvore dobara... Moramo gledati daleko u budućnost! Ta priroda nam poručuje da nije voljna da trpi dalje zlostavljanje od ljudskih ruku...”

On je govorio o pogreškama prošlosti. U stvarnosti se “zlostavljanje zemlje” nije moglo sasvim obustaviti preko noći... Ali su se zajedno s osećajem odgovornosti probudili novac i rad. Već su rasle šume i šiprag onde gde ih nikad nije bilo. Iskopane su terase da ublaže oticanje vode. Čovek je sejao seme trava. Širilo se zelenilo, najveći od svih osvajača, o kome je Karl Sandburg pevao: “Ja sam trava; ja pokrivam sve”. Milionska vojska mozgova i lopata dala se na posao da zemlju ponovo veže za staro tlo.

HLEB, ZDRAVLJE, POSAO I LJUDSKA DUŠA

“Hleb ima razum”

ITALIJANSKA POSLOVICA

135

Zloupotreba prirodnih dobara u doba modernih mašina nije se zbivala samo u ratarstvu, već i na drugim mestima gorostasnog prehrambenog fronta. Počelo se govoriti o šteti, koju je narodnom zdravlju naneo savremeni mlin.

Šta je to on loše mogao da učini čoveku? Nije li čovek među svim svojim oruđima baš u njemu našao dobrog prijatelja? On ima obilje razloga da potpiše ove Verherenovih stihove:

Chaque meule est dard et couteau
Contre ce qui tord, use ou casse.
Contre les poings du gel et les griffes de l'eau
Et les grands vents trouant l'espace.

*Svaki mlin je nož, ko koplje bode
protiv sveg, što hoće da nas obori;
protiv hladnoće, protiv vira vode
i oluje, što sve kida, razori.*

Tako je to bilo, ali mlin je mrvio i stvari, koje se nisu smele mrviti.

Začudjuća je brzina kojom se u Americi šire naučna mišljenja. Ona je nalik na brzinu kojom se u evropskom Srednjem veku širilo praznoverje... Čim u Americi neko razglasi: “Mi loše jedemo” ili “Mi se pogrešno hranimo” (kao što su to, na primer, učinili Kalet i Šlink 1930. u jednoj zabavno-srditoj knjizi *Stotinu miliona probnih kunića*), onda to odmah slušaju milioni. Veliki kapitali prehrambene industrije mese dnevno svoje kamate, a s njima i nove kapitale, ali, s druge strane, kao sporedni produkt i *ne-poverenje* koje svakog dana sve više raste... Milioni onih koji jedu postaju u isti mah i milioni sumnjičavih stražara. Današnji čovek (a to je nešto novo) ne želi da sa svakim obrokom bude samo sitiji, već i *zdraviji*.

Jednom lekaru, Silvesteru Grahamu, pre stotinu godina lebdeo je pred očima “zdravstveni hleb”, koji je po njemu kasnije tako i prozvan – Grahamov hleb. Posle Prvog svetskog rata s njegovim hlebom prvo se sukobio Amerikanac. Kakav je hleb zapravo jeo? Pa hleb, koji je kao fatamorgana lebdeo pred očima Parmantjea: hleb bez mekinja. To, što takvog hleba nije bilo, izazvalo je po Parmantjeovom mišljenju socijalnu i političku bedu pre Francuske revolucije. Ljudi su jeli mekinje umesto hleba, a što su ga više jeli, to su više gladovali. A mekinje su morali da jedu, jer nije bilo mašina, koje bi iz hleba izlučile mekinje. (O “*banalité des moulins*” govorio je Lavoazje.)

Tada su u Švajcarskoj Miler i Salcberger 1830. pronašli novi mlin. Umesto mlin-
skih kamenova sastavili su sedam redova porculanskih i čeličnih valjaka. Razmaci

među valjcima prvog reda bili su prilično široki. Oni su samo razbijali pšenično jezgro. Pri tom su se klice i ulje oslobodili i izdvojili iz brašna. Drugi valjci su ljuštili srednji deo. Na kraju su naročito tesno postavljeni valjci mrvili sadržinu jezgra u belo brašno. Nestajanjem klice, koja je brže trunula i mekinja, koje su prebrzo vezivale vlagu, brašno je ostajalo mnogo duže sveže. Taj novi mlinarski postupak, “švajcarski” ili “mađarski”, revolucionarno je primenio osamdesetih godina mlinski sistem Mineapolisa. Tada je društvo Vešburn i Pilsbari preplavilo zemlju belim brašnom... Do tada se mogla mleti samo mekana pšenica. Ozima, ona sa severa, nije se mogla mleti, jer je bila previše tvrda: pod njom se kršilo mlinsko kamenje. Sada je i ona mogla da se melje. Veliki mlinari zahtevali su građenje železnice prema istoku, gde su živeli njihovi potrošači, ali i prema zapadu – u područje pšenice. Od 1903. deo mlinarskih firmi složno se primicao Bafalu. Šta ih je mamilo? Možda *Nijagara*? Da li su njenu vodenu masu hteli da iskoriste kao Filisteji Samsona? Kao mlinarske robove? Da. To su hteli – čovek je daleko doterao. Otkad je 1875. Čarls B. Gaskil prvi put priključio žitni mlin na hidraulični sistem, koji je izgradio čovek koji je otkrio Nijagaru, Horas H. Dej, bilo je tu pet miliona konja, čija je snaga, pretvorena u titranje elektriciteta, mogla da samelje svu pšenicu Amerike. U Pompejima su se oko svakog mlina vrmala po dva konjića.

Kvantitet, kvantitet. A šta je s kvalitetom? Mlinovi su još bili u pohodu prema velikom davaocu snage Nijagare, kad se 1920. začuo prvi glas: “Vi ste ubili pšenično zrno!” Unuci su čuli od svojih dedova: “Dok je još kamen mleo brašno u njemu je bilo sve što i u zrnu – mekinje, skrob, materije klice... Sve zajedno samleveno. Ali, savremeno mlinarstvo uklanja ono najbolje!” “Kako takav hleb može biti sladak”, upade odjednom stotinu lekara, “kad, eto, mekinje sadrže minerale, a klica za život važni vitamin B₁!”

Hleb je, istina, bio bogat kalorijama. Uprkos svim tehničkim postupcima, energija je ostala u hlebu. Oko 1.200 kalorija po funti ili 75 kalorija po unci (što u Nemačkoj odgovara težini od 28,35 grama). Hleb je, osim toga, bio jeftin. Nemoguće je takav broj kalorija dobiti iz druge hrane uz manje troškove.

Današnja nauka je potvrdila ono što su Mojsije i Isus Hrist, Solon, Platon i mnogi učitelji Starog doba znali, premda nisu bili naučnici: da hleb bolje zasiti i napravi više energije od bilo koje druge hrane. Pa ipak se potrošnja hleba u Americi oko 1920. smanjila najmanje za jednu petinu. Kako to? Sve se bacilo na povrće, voće i sokove, koji su po sadržini bili bogatiji vitaminima. To napuštanje hleba izazvala je bučna propaganda protiv fino rafinisanog, preoštro mlevenog brašna. Mnogi oprezni Amerikanci počеше tada jesti “*Whole Wheat Bread*” – integralni pšenični hleb. Zašto su to činili? Zato što ih je novinska kampanja poučila da je taj integralni hleb jednako vredan kao “među mlinskim kamenovima samleveno brašno dedova”, za koje se tvrdilo da je sačuvalo 60 odsto tiamina pšeničnog zrna. Ali za kratko vreme počeo je beli hleb (integralni, bio je smeđe boje) ponovo da osvaja svoj stari položaj. Pošto su mlinari krenuli opasnim putem, sada dodoše pekari da ih vrata na pravi put. Nova mlinska aparatura, koja je stajala milijarde, nije se mogla ukloniti preko noći. I tako se inteligencija pekara složila s inteligencijom hemičara – da ponovo prokrijumčare u testo izgubljeni tiamin. Henri Klap Šerman, ekspert za prehrambene materije Kolumbija univerziteta, nabrojao je sve puteve kojima je hemija pokušala da priskoči u pomoć hlebu: u prah pretvoreno obrano mleko, vraćanje pšenične klice u brašno, vakcinisanje kvasca i testa vitaminima i

mineralnim solima. Sve se to već trinaest godina dešava u 15 biliona hlebova, koji se godišnje ispeku i pojedu u Sjedinjenim Državama. Prema stručnom časopisu *Baker's Weekly* "obogatili" su pekari u jesen 1941. oko 30 odsto belog hleba, u junu 1942. oko 55 odsto; godine 1949. već 75 odsto, a kasnije, kad je vlada u Vašingtonu, kao važnu ratnu meru propisala obogaćivanje svakog belog hleba, 100 odsto.

Ta činjenica držala je budnim "pristalice integralnog hleba". Upozoravali su da *njihov* hleb uopšte ne treba obogaćivati, pogotovo ne iz retorte. Osim toga pronađen je i novi proces mlevenja u čemu je, začudo, učestvovala i jedna velika pekarska fabrika – Erlov proces. Oni su još uvek ljuštili spoljnu pšeničnu ljusku i bar ublažavali gorki ukus punovrednog (integralnog) brašna. Tako se, rekoše, može u brašnu prirodnim putem da sačuva tri četvrtine vitamina. To nije bila čuška samo integralnom hlebu, koji nije prošao kroz Erlov proces, već se išlo i protiv interesa proizvođača kvasca. Poslovno-naučna bitka između integralnog i belog hleba, koji je "veštački" obogaćen, u koju su se odnedavno uvukle i mnogobojne linije "bezazlenih izbledivača brašna" i njihovih protivnika, nikada se nije stišala. Ona se u Evropi i dalje vodi i širi kako u Švedskoj, tako i u "Nemačkim pekarskim novinama". Korisnik u toj svađi je potrošač: sporne stranke se otimaju za njegovu milost. Otkad je pariski univerzitet 1673. započeo "kvasnu raspravu" (ispitivanje, da li je "*pain mollet*" pogodniji od kompaktnog seljačkog hleba), uvek je najveću korist izvlačio potrošač, jer su konkurenti bolje pekli. U Parizu iz doba perika pojavile su se velike poeme, a u Americi se borba vodila pomoću oglasa.

136

Godine između dva svetska rata nazvaće se u istoriji hleba "decenijama higijene". To zvuči kao gorka ironija. Jer, ako je godinu dana posle Ruzveltovog govora o budućnosti poljoprivrede u Americi Hitler mogao da napadne Evropu i izazove glad, kakva onda korist od svega onoga što je dotadašnja tehnika učinila ili propustila da učini za čistoću hleba? Ali, kao što je jednom rekao **Liebig**: "ratovi su epizode". Razvoj ih zabilazi. Od 1918. baš je za higijenu hleba dobijeno nešto što se nikad više neće izgubiti.

Higijena hleba! Šta to znači? Zar čistoća i hleb ne idu ruku podruku otkad su otkriveni? Nipošto! Godine 1886. spevao je Verharen u svom prvencu *Flamandes* realistički prikaz pečenja hleba u Belgiji, kako ga je on video:

Les servantes faisaient le pain pour les dimanches,
Avec le meilleur lait, avec le meilleur grain,
Le front courbé, le coude en pointe hors des manches,
La sueur les mouillant et coulant au pétrin.

Leurs mains, leurs doigts, leur corps entier fumait de hâte.
Leur gorge remuait dans les corsages pleins.
Leurs poings enfarinés pataugeaient dans la pâte
Et la moulaient en ronds comme la chair des seins.

Une chaleur montait: les braises étaient rouges.
Et deux par deux, du bout d'une planche, les gouges
Sous les dômes des fours engouifraient les pains mous.

Mais les flammes soudainement, s'ouvrant passage,
Comme une meute énorme et chaude de chiens roux,
Sautaient en rigissant leur mordre le visage.

Šta je mislio belgijski pesnik?

*Služavke videh: spremahu hleb za nedelju.
Uzeše najbolje mleko i uzeše najbolje brašno.
Čelo bejaše im pognuto, iz rukava iskočili laktovi.
Rukavi pili su znoj i loj se lio u naćve.*

*Prsti i ruke su žurili, od rada se parilo telo.
Grlo je lupalo, stešnjeno punim korzetom.
Brašnjave ruke su hvatale, divlje gnječile testo
kô meso na grudima žena zaobliše ga okruglo.*

*Kakva nastava vrućina! Mangal se crveno žario.
Dva po dva je hleba slala daska u pećnicu,
koja ih skupa proguta. – Najednom! Kao psi
iz rupe plameni jezici, ogromni crveni,
frktali su po vazduhu i zagrizoše u lica.*

Higijena i hleb nisu jedno te isto. Verharenove Belgijanke pekle su svoj hleb onako, kako su ga pre nekoliko hiljada godina pekle grčke služavke. (To pokazuje terakota u Luvru.) Bez obzira na to, što je prema Bibliji znoj ljudskog lica pratilac svakog rada, čini se da je on dobar akcidentski i u pripremanju testa. U ljudskom znoju ima sodium-hlorida u raznom sastavu, zatim mokraćne, mlečne i mravlje kiseline. Sve te kiseline i masti, čiji miris podseća na krave, maslac, kože i termite, izlučuje ljudsko telo pri znojenju. One su hiljadama godina prisutne u pekarama i hleb ljudi nije imao loš ukus.

Ali oko 1920. u gradovima se nije pekao hleb kao u doba mladog Verharena. Mašina je zakoračila u pekare i ljudsku ruku gurnula u stranu. Kako je potkraj Prvog svetskog rata izgledala američka velepekara? U svojoj pripovesti *Bread* Josef Hergešajmer ovako je opisuje:

Idućeg jutra odvezao je Avgust Tarnbul svoja kola u fabriku Tarnbul. To je bila gorostasna zgrada od cigala. Poslovni deo bio je s pročelja, a dvorište je tutnjalo od teretnih kola i od neugašenih motora. Sva ta vozila, koja je Avgust video, nosila su uvek nove plakate, koji su hvalili novi ratni hleb; među njima i jedan patriotski slogan, koji je, kao neka rikard-vagnerovska aliteracija, pružao odjednom četiri W-a: "Win the War with Wheat" (Dobi rat pšeničnim hlebom). On je kao i uvek bio fasciniran mamutskim putem hlebova, koji su jedan za drugim priticali u kola enormnom strujom. Svaka vekna

bila je nepropusno zatvorena u svojoj higijenskoj papirnoj vrećici; popularno praznovjerje "higijena" doprinelo je Avgustovom neobičnom uspehu baš toliko, koliko i druge stvari. Njemu je godilo da svoju osobu zamišlja kao veliku snagu, kao žitnicu, od koje je zavisio život čitavog grada, a sutra možda život čitave zemlje. Njega je pomalo zabavljalo da zamisli hiljade i hiljade ljudi – muškarce, žene i decu, kako čekaju na njegov hleb, pa, ako je moguće, da čak i pate, kad ga ne mogu kupiti.

Ironija ovih redaka ogleda se u pojavi junaka koji je "neugodni svat". (On je kasnije prošao prilično loše.) Ali "*popular superstition, sanitation*" (narodno praznovjerje o higijeni) nipošto ne zaslužuje ironiju. Dokle se došlo bez higijene pokazale su bune iz 1913, kada je jedna gradska komisija izvršila pregled pekara u Njujorku. Zbog jeftinih najamnina gotovo 2.400 bilo je smešteno u podrumima. Pod vođstvom dr. C. M. Prisa šest lekara pregledalo je 800 pekara zaposlenih u podrumima. Otkrilo se da su 453 bolesna. Oko 32 odsto bolovalo je od tuberkuloze, reume, malokrvnosti i veneričnih bolesti, 26 procenata od hroničnog katara, 12 odsto od bolesti očiju, a sedam procenata imalo je "pekarski osip", ekcem, koji je bio poznat još u Srednjem veku i koji napada samo i jedino pekare. Takvo stanje vapilo je za pomoć. Pošto su "*sweat shopovi*" više "kutije za znojenje", nego radne prostorije, čak i bez osvrta na higijenu, rešenje se nametalo samo po sebi – otvaranje velepogona.

Naravno da "čistoća" nije sama po sebi iznudila osnivanje velepogona, već ekonomska logika. Isti onaj ekonomsko-politički zakon, koji je mnoštvu od dvadeset hiljada sitnih rudara zabranio da jedan pokraj drugoga kopaju ugalj, jer nisu bili sposobni da zadovolje potrebe 100 miliona ljudi za gorivom. Isto se dogodilo i u pekarskoj delatnosti. Ne baš sasvim s pravom, jer je hiljadama godina pečenje hleba bilo zanat. U selima i malim gradovima još i danas nekoliko valjanih pekara, koji znaju dobro da organizuju posao, izvrsno prehranjuju svoju okolinu. U milionskim gradovima njujorškog, londonskog ili lenjingradske veličine, pa čak i u Stokholmu, Hamburgu i Amsterdamu, koji nisu mamutske naseobine, fabrike hleba u sve većoj meri potiskuju privatne pekare. Hleb više ne prave zanatlije, već fabrikanti koji ga pomoću velike flote automobila svakog jutra prebacuju u prodavnice.

O potrošnji hleba današnjih velegradova laik nema nikakve predstave. Pre trideset godina (oko 1920) 106 fabrika hleba Continental Baking Corporation trošilo je godišnje više od tri miliona tona brašna, 60 miliona funti šećera, 10 miliona jaja, 25 miliona litara mleka, 11 miliona funti soli, milione funti praška za pečenje i kvasca. Ta ogromna proizvodnja prouzrokovala je i mnoge brige za koje zanatlija nije ni znao: ekonomski gubitak od sasusienog ili prestarelog hleba. Hleb je lako kvarljiva hrana. Jednako s fizikalnog kao i s komercijalnog gledišta. Potrošač više voli svež hleb, ali fabrikant ne može ni jedan jedini dan u godini unapred da izračuna koliko će prodati vekni. Stanklif Dejvis i Vilfred Eldred ispitali su 1923. za "Food Research Institute" Stenfordskog univerziteta gubitke usled prestarelog hleba. Obojica su u fabrikama pronašli dnevni gubitak od 10 odsto kao najnižu donju granicu. U nekim slučajevima taj se gubitak penjaao sve do 25 odsto! Situacija se dodatno komplikovala činjenicom da je većina proizvođača hleba sklapala sa dućanima, koji su prodavali hleb, samo komisioni ugovor – ono što se ne bi prodalo, vraćalo se u fabriku. U tom ludilu, ogromne količine bajatog hleba, ali sasvim zdravog za ljudsku ishranu, umesto u ljudska usta išle su u zagrejane kotlove ne

bi li se iz njih ponovo ispekao hleb! U novembru 1917. Huver, “car prehrane”, godišnju reku starog hleba, koji se vraćao u pekare, procenio je na više od 600.000 barila brašna. Milionski gubitak! Jedna od prvih odredbi u Drugom svetskom ratu bila je zabrana zloupotrebe starog hleba. Vlada je objavila dekret po kojem se hleb mora bezuslovno konzumirati bio svež ili ne. Sve ostalo bilo je greh – ekonomski i etički.

Naša deca možda neće shvatiti šta je to briga zbog starog hleba. Ona neće znati šta je to “stari hleb”, a neće ni razumeti priču o “tvrđici u Majncu”, koga je u Srednjem veku odneo đavo, jer je propustio priliku da sirotinji pokloni džak hleba dok je bio svež... Starenje hleba je hemijsko pitanje, koje će se, pre ili kasnije, rešiti s lakoćom. Ranije se verovalo da je gubitak vlage glavni uzrok starenja hleba, ali posle eksperimenta Vilhelma Osvalda (1919) smatra se da je veći problem kvarenje skroba. Danas hemija može neke procese da “vrati u pređašnje stanje”, čim pronade koji su postupci doveli do prvog rezultata. Osvald je otkrio da se skrob, koji je prožet želatinom, naglo vraća u pređašnje stanje, čim se zagreje. To je bilo važno otkriće. Ali industrija hleba nije uvidala da iz toga mora da povuče nužne konsekvence. Kao i lozinka svake industrije, tako je i njena poruka bila: “Brži promet”. Zato njeni interesi nisu zahtevali da od hleba napravi *neku vrstu konzerve*, robu, koja vrlo dugo ostaje sveža. Ali ono što nije učinio Merkur iznudiće po svoj prilici Mars. Kao što se u Napoleonovo doba, 1810, pojavio Švajcarac Nikolaus Apert, koji je začuđenom svetu pokazao da se voće može konzervirati, ako se prokuva i hermetički zatvori, tako će se sigurno pojaviti i čovek koji će armiju učiniti nezavisnom od njene nezgodne poljske pekare, koja u džungli i u pustinji (gde je vazduh odviše vlažan ili suv) ionako ne funkcioniše.

Možda je taj čovek bio već tu, samo što su na njega sasvim zaboravili? U novembru 1942. čitale su se u Americi izjave nekolicine nemačkih zarobljenika, koje je engleska Osmo armija zarobila kod El Alamejna, da su imali “svež hleb, koji je bio ispečen pre nekoliko meseci u Minhenu”... Dakle hlebna konzerva. Kud god su tada telefonirali niko o tome nije znao nešto pobliže da kaže, a mnogi u to nisu hteli ni da veruju.

Ta priča je, ipak, bila istinita! Kad sam u jesen 1953. iz Njujorka doputovao u Hamburg, pokazali su mi u pekari potrošačke zadruge “Produktion” hleb nemačkog ratnog pohoda u Africi. Posle dugog traženja pronašli su jedini muzejski komad: kutija konzerve od nekalaisanog lima koja je ličila na ručnu granatu. Kad smo je polako otvorili, malo smo probedeli. Da li je u njoj mogla biti neka hlebu slična stvar, koja daje život? Nije li se osušila i pretvorila u mumiju? Nije, samo joj je spoljnu koru pokrila buđ. “Da smo tada imali belog lima, bio bi svežiji”, rekao mi je oklevajući jedan od zaposlenih. Hleb je bio neobično težak. Načeli smo ga. Još je imao svoj ukus, ali kiseo i gorak. Kad smo ga odneli u laboratoriju i započeli njegovo ispitivanje, pokazalo se, da je u tom “hlebu” bilo 43 odsto vode (stoga je, dakle, bio tako težak), 5,2 odsto mlečne kiseline i vrlo mnogo mineralnog pepela. Bio je to “hleb od El Alamejna”: zato je imao ukus suza i peska.

Prvi, koji je u hlebu Amerike video masovnu robu, bio je fabrikant V. B. Vord. Taj istinski utemeljitelj američke industrije hleba, “Napoleon pekarskog zanata”, otišao je

u planovima vrlo daleko. Njegov otac je 1849. započeo s jednom malom fabrikom u Njujorku. Već 1912. porodica Vord kontrolisala je čitavu vojsku pekara Istoka i Srednjeg zapada u vrednosti od 30 miliona dolara. Nešto kasnije, 1924. Vord je osnovao veliki Continental Baking Corporation, koja je odmah pokupovala akcije ostalih kompanija. Tada se Continental Baking Corporation spojila s General Baking Corporation u velepreduzeće za koje je Vord pribavio kapital. Svrha toga mamut-preduzeća bila je ujedinjenje svekolike industrije hleba u jednim rukama. “Malter života”, kao što reče programski spis Vilijama B. Vorda: “sa ciljem da narod Amerike dobije zdrav hleb po zdravoj ceni”, a osim toga: “da svako zdravo rođeno dete uživa pravo da zdravo doživi školski uzrast i da postane telesno i duševno zdrav američki građanin”.

To je zvučalo vrlo lepo. Ali tada se uplela država, jer je, bez sumnje, na vidiku bio jedan trust. A zakoni protiv trustova prinudili su američku državu da ne dopušta tvorevine koje guše konkurenciju.

Kad je Vord umro (1927), pokazalo se da su njegovi planovi, premda nisu bili ostvareni, uznemirili velike mlinare. Da je naširoko zamišljena akumulacija kontrolisanog kapitala ujedinila pekarsku industriju u jednoj ruci, mlinarska bi industrija bila prisiljena da svoj konačni proizvod, to jest brašno, prodaje po svakoj ceni. Da bi predupredili događaje u budućnosti sada se mlinari počele gurati u pekarsku industriju. Gold Dust Corporation i Standard Milling Company učiniše 1931. nešto na šta se već skoro dve hiljade godina nije pomišljalo: one su finansijski povezale svoje sa interesima pekarskog zanata. Mlinari i pekari bili su podeljeni od vremena rimskih careva. Sada su pokušali da se opet ujedine.

U Vordovom programu bilo je zanimljivo, kao uostalom i u celoj Americi, da se ništa ne može da reklamira što nije u vezi sa “zdravljem”. Misliti da je to licemerje, znači veliki stepen gluposti. “Higijena” je sporedni proizvod i to vrlo važni sporedni produkt današnjeg industrijskog razvoja. Taj industrijski razvoj kao da svojim nastojanjem da poboljša zdravlje u neku ruku moli da mu se oprostí vlastita egzistencija. U industriji hleba slogan glasi: “Odvojmo brašno od ljudske ruke!” Pod tom zastavom bile su iz industrije isključene mnoge male životne sudbine, ali sama lozinka na zastavi nije loša.

Ideja vodilja bila je da ljudska ruka ne dirne brašno u svim fazama – “između mlina i usta”. Ta ideja je ostvarena prilično temeljno, jer je danas ceo proces pečenja mehanizovan. Prvu mehaničku mesilicu prikazao je Francuskoj akademiji 1850. čuveni Arago. Bio je to prilično mali bubanj u kojem kao da su radili patuljci. Danas je mesilica mašina u kojoj snažne čelične ruke mešaju testo neshvatljivom brzinom, a sve to tako da se pri tom niko ne znoji. Danas pekare, baš kao i agrikultura, imaju svoje “metalne sluge”: uređaje za prosejavanje, mešalice i mesilice, o kojima stara vremena nisu znala ništa.

Dok je pekar bio zanatlija imao je proces pečenja svoje čudi. Otkad je mašina ušla u prostoriju pekare i zamenila jednostavni alat – sve je drukčije. Svaka vekna hleba je normirana i već po tome različita je od hleba zanatlije i domaćeice, koji nisu bili uvek isti. U mašinskoj pekari automatska vaga unapred meri sastojke. Pojedinačno i u tačnom sledu sipa ih jedna ruka, koja nije ljudska u mešalicu, gde se mešavina vrti i vitla sve dotle dok se kao rezultat ne postigne željena konzistencija i ispravna temperatura. Zatim se testo istovaruje u velike načve (korita) i vozi u ugrijanu prostoriju, gde prolazi kroz proces “dizanja”, pre nego što kroz strmi žleb poteče do mašina za merenje, reza-

nje i komadanje. Iz mašine za komadanje prelaze tačno izmereni komadi testa pokraj mehaničkog “ispitivača” u čelične ruke “modelatora”, koji naglim vajarskim pokretima daje grudvama testa, pre nego što padnu na plehove za pečenje, oblik hleba. Potom plehovi još jednom klize pokraj “naprave za ispitivanje”, koja “nedovoljno razvijenom” hlebu daje priliku za ponovno dizanje – i na kraju plehovi uleću u gorostasne peći, u kojima dan i noć vladaju temperature do 500 stepeni Farenhajta. Kad hlebovi budu ispečeni izbacuje ih peć opet napolje i istovaruje na stalke, gde se hlade pre nego što započne mehanička procedura “sanitarnog umotavanja”.

Ljudska ruka ih nije taknula niti ih je zapahnuo nečiji dah. Tek sada ih može dobiti trgovac...

138

Pekarska peć – automat!

Čovek snuždeno stoji pred monstrumom iz Sinsinatija. Pred velikom glatkom stenom, načičkanom kontrolnim satovima, koje može da očita samo inženjer. Svuda se blistaju poluge i prekidači pred kojima je laiku teskobno u duši. Ko da razume tu “grčku engleštinu”? Tu je *termostat, minute minder i hood exhauster switch*... Možda će već sutra – ne, možda već danas, stajati potomci tih div-peći u Štutgartu, Parizu i Londonu. Je li to zaista pekarska peć? Je li to kuća u kojoj stanuju boginje, recimo, Fornax i Ish-tar? To jeste pekarska peć, ali automatska.

Da li je, dakle, nestalo ono što je čoveka zanimalo od pradavnih vremena: mistični pir u promeni materija – tajna stvaranja hleba? Nije prestalo. Ono živi i dalje u folkloru, u snovima, a pre svega tamo gde još nije doprla mehanizacija gradova: u selima evropskog Istoka.

U fabrikama hleba Amerike zaposleni su radnici Poljaci, kojima hleb možda nije ništa drugo, nego fabrička roba. Ali oni su sinovi emigranata i rođaci seljaka, koji su ostali kod kuće, kojima je hleb bio sasvim nešto drugo. Tamo su naćve za testo i korita za narastanje nasleđstvom prelazila na sinove i unuke. Oni su navikli na vrenje. Znaju dobro kako testo u njima živi. Kada je u poljskom selu neko morao da nabavi nove naćve, jer su stare pukle, onda se koritar dobro savetovao da požuri s poslom: njegova vrednoća prenosi se na testo, a ono će potom biti “marljivo” i brzo se dizati. Svako je korito za testo bilo kao živo biće. I ono je imalo svoje navike: jednome je bila draga toplina, drugome hladnoća; neka su tražila tišinu, drugima buka nije značila ništa... Nijedna porodica nije uzimala u zajam naćve, jer bi posle vraćanja poprimile mirise i navike tuđih ljudi. Kad su bile pune testa, postupali su s njima s najvećom brižljivošću, pokrivali ih ovčjim kožama ili stavljali pod jastuke od perja. U njima je bilo živo biće: hleb, koji se rađa, tražio je nežnost kao dete, koje se ne sme prehladiti.

Doba mašina je samo ekonomsko stanje, ali u kome se ne gase pređašnja duševna stanja razvoja. Još se uvek peče, kod svih naroda koji imaju brašna – *hleb s likovima*. Kao što se u Hajneovoj pesmi “Hodočašće u Kevlar” prolivaju žrtve levanice od voska, tako pekari prave za svećane i obične dane pecivo u kome su sadržane želje, zaveti, zaklinjanja i bakanja protiv zla. Zavete kose, koji se kao pecivo zaodevaju u lik ženskih

pletenica; krugove sunca u vreme Uskrsa, mesečeve srpove, koje poznajemo pod imenom "Kipfel". Švajcarci u kantonu Tesin peku "golubicu" (colomba), a Hrvati svinjsku glavu, "horbu". Bez obzira na to da li je, kako misli Maks Hofler, u većini tih likova sačuvan religiozni običaj ili možda u rukama pekara postoji radost vajarskog stvaranja: za tako nešto mašina nije sposobna.

Civilizacija je, ako je bolje osmotrimo, samo varljiva pojava: u stvarnosti čovečanstvo proživljava sva svoja razdoblja, ali ih istovremeno i ponavlja. Tako pisac Fulop-Miler priča priču iz svoga rumunskog detinjstva:

Jednom mi se noću prisnilo da na stolu za doručak leži ogromna vekna hleba. Majka se baš spremala da hleb načne, ali je neko pozva da izađe. Čim je bila napolju, rastvorila se kora od hleba, a iz bele sredine izađe Ida, pekarka. Od hleba nije preostalo ništa: mekota se pretvorila u Idino telo, a kora u njenu kosu. Njen je topli miris ispunio svu sobu, a bio je tako jak, da je nova dadilja odmah pala bez svesti sa stola. Tada mi Ida reče: "Ja sam to učinila samo da bi vam stavila do znanja da svakog jutra dolazim u vašu kuću u vekni hleba. Ali to ne smeš nikome reći." Odmah se zatim njeno telo pretvori opet u mekotu, a njena kosa u koru i zatvori belu sredinu. Kad je majka ušla, ponovo je na stolu ležala nenačeta vekna hleba. Sećanje na san, u kome je Ida izašla iz hleba, bilo je od tada u meni tako živo, da sam, kad god je majka načinjala hleb, video pred sobom Idu kao da je živa. A kad sam zatim jeo hleb, mislio sam potajno: to što jedem, to je Ida!

Erotski čarobnu moć hleba, koju doživljava dete našeg vremena, poznavala je nekada većina naroda, jer je obla hlebna peć bila simbol ženskog krila. Hlebna peć je bila čak i ljubomorna: stanovnik ostrva Marquesas, koji je preko dana pekao hleb od bananinog brašna, iste noći nije smeo da dirne svoju ženu... Ono što se voli "stavlja se u hlebnu peć". "Vraćanje u majčinu utrobu", skrivanje muževa i sinova u hleбноj peći, kad dolaze neprijatelji, javlja se u mnogim starim pričama. Posle Sedmogodišnjeg rata pričala je neka seljanka da je jednom prilikom u svojoj hleбноj peći krila pred Austrijancima i samog Fridriha Velikog. Da bi odvrtila potragu, stavila je dva zemljana lonca s izmetom, ispred i iza peći... Da je Sigmund Frojd poznao folklor i simboliku pečenja hleba mnogo šta bi iskoristio za svoju nauku o ispunjavanju želja.

Hleb nije izgubio ništa od svojih moći otkad se pravi pomoću mašina. Dvojica švajcarskih plemića na konjima nađoše 1452, vrlo plodne godine, među klasjem neko usnuo dete, koje je bilo tako teško da ga niko nije mogao dići. Kad su pozvali u pomoć seljake vilinsko dete je nestalo, ali je čitav kraj bio pun mirisa hleba. Ta se drevna priča ponovo čuje 1940. u Istočnoj Evropi: u ratom pregaženim zemljama javlja se kao mit čežnje. Ko je tamo odneo tu priču? Niko. Narod je proizvodi nanovo. "Hleb ima razum", kaže Italijan. Štaviše, on je lovac koji može da izvede stvari za koje nije dovoljna prirodna sila. Američki vojnici, koji su 1942, za vreme rata, došli u Englesku, saznali su na svoje veliko čudo da mnogi Englezi zaista veruju u to "da hleb može da pronađe utopljenika". Ako se nešto žive (simbol nemira) ispeče u hlebu (simbol mira) i taj hleb baci na površinu vode, on će tako manevrisati da će privući mrtvacu i on će se pojaviti na površini. Pošto Amerikanci nisu poverovali Englezima ovi su ih uveravali da je 18. decembra 1885. taj ogled bio izvršen pred možda deset hiljada ljudi u mestu Stamford (Linkolnšair) i da je zaista uspeo. Sada su rat i mnogi brodolomi ponovo izvukli iz za-

borava to staro verovanje, kome je možda izvor ono nerazumljivo mesto u Bibliji: “Pu-
sti svoj hleb da pliva na vodi, a ti ćeš ga naći nakon dugog vremena!”

I kao što nije mrtva magija hleba, tako nisu ni religije, te velike sabirne posude na-
rodnog verovanja i predanja ništa izgubile od svoga verovanja u svetu moć hleba. Kad
su se godine 1942. američki vojnici iskrcali u Maroko saznali su iz neke knjižice, koju
su im dali uz put, da nikad ne smeju nožem da režu hleb kada ih gledaju muhamedan-
ci. Vrlo čudno, jer Muhamed nije mislio da je hleb živo biće, koje zaslužuje naročito
poštovanje. Ali religije rastu. U svetu, u kome je hrišćanstvo pridavalo hlebu značenje
kakvo nije pridavalo nijednoj drugoj stvari, morao je na kraju krajeva i islam da kori-
guje svoju ravnodušnost. Tako su Amerikanci naučili da svoj hleb lome, umesto da ga
režu kako ne bi nikoga ozlojedili. Nekoliko meseci kasnije ti isti Amerikanci su videli
kako su Jevreji u Tunisu prinosili na oltar svom Jehovi hleb – četvorouglo oblikovane
veknje bile su naslagane jedne iznad drugih, a male zlatne cevi dovodile su među njih
sveži vazduh. Tako su oblikovane veknje hladene kao nekim lepezama da se bogu ne bi
dalo nešto plesnivo: običaj, koji je pre nekoliko hiljada godina opisao Josefus Flavius...
Nijedan se običaj u vezi s hlebom nije ugasio. Puna ih je zemlja. Značajnije nego ikada
odjeknula je 1943, usred ratnog pustošenja, u Petrovoj crkvi u Rimu, u prisustvu pape
Pia XII, velika himna hlebu, koju je sastavio Toma Akvinski:

Ecce panis angelorum!
Factus cibus viatorum.
Vere panis filiorum!

Evo hleba anđeoskog!
To je hleb svih putnika.
Evo hleba vernikâ!

„*Sumunt boni, sumunt mali*“, kaže Toma Akvinski. Uzimaju ga dobri, uzimaju ga
zli! Euharistija (molitva) je delila milost svima. Neshvatljivo čudo duha. Sveštenik uči
katoličko dete da hostiju (beskvasni kolač) nikad ne prihvata zubima, već da je guta
celu, a on kaže detetu i zašto: bog se sme gutati, ali ne i gristi.

Sumunt boni, sumunt mali! Mnogi osporavaju da uzimanje sakramenta može kori-
stiti nevernici. Drugi misle sasvim drukčije. Pre nekoliko decenija napisao je pesnik
Gijom Apoliner raspravu o tome, da li crkveni miš, koji pojede komadić hostije, stiće
viši život. Zvuči kao šala, ali nije tako i verovano. To je pitanje često obrađivala francu-
ska literatura u vreme skolastike.

Hrišćanske sekte više se ne prepiru o pojmu, koji svaka od njih ima o hlebu. Ali
svaka ostaje pri svom mišljenju. Rulon. S. Hovels sastavio je pregled po kome u Ame-
rici postoji deset hrišćanskih crkava, koje vrlo raznoliko misle o hlebu kao telu Hristo-
vom: bilo simbolično, bilo realistično. Sve te crkve cvetaju i pružaju vernicima svoj
hleb. Ali ga one bez rasprave daju i susedu, ako ih zamoli. Kad je sveštenik na bojištima
svetskih ratova umirućima davao utehu, nudio im je ljubav, a ne dogmu.

I tako dok mi danas žlvimo simultano, savremenici smo mnogih doba, a hleb je važniji nego ikada. Splet novca i duha u kome ne mora uvek da pobedi novac susrećemo često u istoriji hleba 20. veka.

Godine 1899. izbio je u Americi spor oko praška za pečenje. Oko nedužnog proizvoda koji je **Liebig** poklonio nemačkim domaćicama da im se testo lakše digne. Nije bilo ništa novo što dve suparničke firme, American Baking Powder Association i Royal Baking Powder Company, kidišu jedna na drugu. Ali je novo u tom spornom slučaju bio odjek u javnosti. Počelo je kao i obično tako, što je finansijski jača strana proizvod slabije kuće označila u novinama kao "otrov". Godinu dana kasnije pretvorio se spor oko praška za pečenje u pravi rat tih prašaka, koji su besprimernom žestinom vodile ne samo firme, već i ljudi na ulici. Radilo se o pitanju: da li aluminijum sulfat, koji sadrži prašak za pečenje ugrožava ljudsko zdravlje. Da li se od njega umire? Bilo je to, dakle, čisto stručno pitanje, koje bi mogli da reše samo poznati ljudi, kakav je bio Harvej V. Vilej (1844-1930), vodeći američki hemičar i zakleti neprijatelj svih falsifikata. Umesto toga sve je urlalo "izdaja" i "ko je koga ovde potkupio"? Posledice su bile gomilanje naroda, izborne parole, ulični okršaji. Svada zbog jednog prehrambenog sredstva zasenila je svojim velikim slovima u američkim novinama čitav rusko-japanski rat. Kad je prašak za pečenje eksplodirao "zamračio je prašinom i krhotinama čak i zakonodavstvo države Misuri". U Vašingtonu, u predsobljima Kongresa, došlo je do tuče. Državni pravobranilac optužio je nekoliko senatora zbog podmitljivosti. Neki su umrli od izliva krvi u mozak, drugi su izvršavali samoubistva. Raskidali su se brakovi, prijatelji i braća postadoše neprijatelji. A zdravlje nacije? Je li to bilo vera ili fetiš? Krivci? Da li ima krivaca? Oni su ili bežali na sve strane ili su postali svedoci optužbe protiv vlastitih poslovnih ortaka. Položen je čitav niz lažnih zakletvi. Ljudi su u zabačenim selima razbijali jedni drugima glave zbog zdravlja Amerike. Kasnije je Abraham Morison sabrao optužbe, mišljenja stručnjaka, izjave i osude u dve fascikle na više od dve hiljade stranica! Stvar su započele dve suparničke firme. Isprva je bila u pitanju samo čistoća hleba, a zatim, preko noći, čistoća javnog života. Sve zajedno bilo je neobično američki. Dogodilo se to u narodu sumnjičavih posmatrača i neobično opreznih ljudi. To je kao kada je Teodor Ruzvelt "bacio svoju kobasicu kroz prozor, kada je u romanu Apton Sinklera o čikaškim klanicama pročitao šta sve može da se nađe u kobasicama". Bilo je to vreme kad je Kongres na štetu mnogobrojnih interesenata iznudio *Pure Food and Drug Act* (zakon protiv falsifikovanja prehrambene robe i lekova) i kad su mnogi mlinari morali u zatvor zato što su svoje brašno belili pomoću kiselina štetnih po zdravlje.

Da li je način na koji se nacija hleboždera borila za "zdravlje tela" bio "krajnji materijalizam"? Bio je i to – vrlo zapadnjački. Za to vreme na Istoku, u carskoj Rusiji, one iste 1899. godine, kada je otpočela borba oko praška za pečenje, opet je izbio duhovni rat zbog "zdravlja duše". Ni sa Cvinglijevih švajcarskih oltara, ni u elizabetanskoj Engleskoj, ni u uličnim neredima Francuske revolucije nisu nauku o transsupstancijaciji, nauku o pretvaranju Hrista u hleb, tako žestoko napadali, kao što ju je optužio Lav Nikolajevič Tolstoj u svom romanu *Vaskrsenje*.

Tolstoj, naravno, ne izgovara nijednu oštru reč. Zbog toga je i odviše velik umetnik. Evo opisa samo jednog događaja:

Pobožnost je započela. Jedan sveštenik, koji se obukao u neobično neudobnu, zlatom krcatu odeždu, najpre je izlomio i poređao komadiće hleba na tacni i potom ih sasu u pehar za vino, pri čemu je dozivao sveta imena. Za to vreme đakon je čitao molitve na starom crkvenoslovenskom jeziku, koje su ljudi teško mogli razumeti i koje su na kraju postale sasvim nerazumljive, jer ih je čitao vrlo brzo.

Sušтина bogosluženja sastojala se u pretpostavci da se hleb, koji je sveštenik izlomio i bacio u vino, pomoću ritmičkih manipulacija i molitvi, koje su pri tom izgovarane, pretvara u meso i krv Gospodovu. Ritmička manipulacija sastojala se u tome što je sveštenik, jako ometan zlatnom rizom, u određenim vremenskim razmacima dizao i širio ruke. Potom se spustio na kolena i poljubio sto i ono što se na njemu nalazilo. Zatim bi uzeo epitrahilj za dva kraja i s njime nežno prelazio iznad srebrnog ovala i zlatnog putira. U tom trenutku, tako se mislilo, postade od hleba i vina meso i krv. Zato je taj deo svetkovan s najvećom dostojanstvenošću.

Niko od prisutnih nije verovatno shvatao da je sve što se tu zbivalo bilo najveće bogohuljenje, uvreda istog onog Hrista u čije se ime sve to činilo... Sveštenik nije ni sam verovao da se hleb pretvara u telo. U to nije mogao verovati niko, ali je, ipak, sveštenik mislio da u to mora da poveruje svako. Ono što je njega podržavalo u tom mišljenju, bila je činjenica da je on – ispunjavajući crkvene zapovedi u poslednjih osamnaest godina ubirao prihode, od kojih je njegova porodica mogla pošteno da živi.

Zbog tog “ismejavanja sakramenta” (ne toliko ismejavanje koliko prikaz psihologa kakav je bio čuveni romanopisac) Tolstoj je 1901. izbačen iz Ruske pravoslavne crkve. Sile, koje su stajale iza tog isključenja, bile su vrlo materijalne: onaj, ko je napadao rusko bogosluženje, napadao je u isti mah carski dom. Taj je zajedno s oltarom napadao presto, poredak i građansku sigurnost... Nije li, međutim, ono što je Tolstoj izazvao protiv sebe, pre svega, bilo nešto spiritualno? Najviši crkveni dostojanstvenik Rusije, Konstantin Pobjedonoscev “vrhovni prokurator Svetog sinoda”, nije plamenu predao Tolstojevo telo, ali jeste njegovu dušu. Istoričara ne zanima da li je smrtni čovek, Pobjedonoscev, posedovao moć da tako nešto isposluje. Mnogo je važnije pitanje – da li je Tolstoj postigao ono što je želeo. A čemu je on zapravo težio? Da kriterijum očnog vida ponovi događaj, koji oko neće možda nikada uhvatiti. “Ništa nas ne može prevariti kao naše oko”, uzdiše turobno neka budistička izreka. Jedno je sigurno: on do većeg dela ruskih vernika uopšte nije mogao ni dopreti. Za rimokatolički svet papa Leon XIII (1878-1903), veliki političar, mislilac i psiholog, mogao je da kaže da će “hleb euharistije (zahvalnosti) biti u 20. veku činjenica od najvećeg značenja”. Od tada je prošlo mnogo godina. On baš nije pogrešio. Za vreme Drugog svetskog rata i posle njega rimokatolička crkva, a s njom i središte njene liturgije, pretvaranje hleba, igra značajniju ulogu nego ikada.

“ALI SE TADA ĐAVO...”

*Čujte, starci, i slušajte, svi stanovnici zemlje,
da li se tako što dogodilo u vaše dane ili
u dane vaših otaca!*

*Pričajte o tome deci svojoj, a deca vaša
neka pričaju svojoj deci, a ova potomcima
svojim:*

*“Što ostade od gusenica, pojedose skakavci,
što ostade od skakavaca, pojedose kukci, a što
ostaviše kukci, to pojede pogan...
Opustelo je polje, uvenula njiva!”*

JOEL

140

Ko je bio prorok Joel? Jedva da iko zna njegove reči u Starom zavetu o gladi kao posledici najezde skakavaca. Ta nevolja, bar po prostoru, nije bila velika. Ali njegove reči: “Da li se tako nešto dogodilo u vaše dane ili u dane vaših otaca?”, zvuče uzvišeno i legendarno.

No još su moćnije odjeknule reči, koje je 1944. sa propovedaonice izgovarao neki nemački propovednik, nedelju za nedeljom, sve dok ga nisu izvukli iz njegove crkve i bacili u “logor gladi” da nauči “šta znači glad”. Nije nam poznato njegovo ime. Kosti će mu ostati bezimene. Bio je evangelistički hrišćanin. Katolički sveštenik, koji je o tome pričao, imao je običaj da pita, ne bi li i novija istorija, baš kao i njeni počeci, pričala u obliku legende. Jer za nekoliko stotina godina niko neće da poveruje u ono što se dogodilo u naše vreme. Legenda bi morala da započne rečima: “A tada se dogodilo, da se đavo domogao hleba...”

141

Da, mi živimo u vremenu, koje još jedva shvata svoje vlastito juče. Ali pre nego što ono sasvim umine i uđe u carstvo snova mi, istoričari, moramo sebi sve jasno da predložimo – šta se i kako se sve zbilo.

Ni o čemu se u Evropi između oba svetska rata nije govorilo s toliko ponosa kao o napretku u agrikulturni. Usavršavanje kombajna, ogledi s ukrštanjima pšenice ili rekord u žetvi luka, teško bi pre Prvog svetskog rata našli put do novina. Posle 1920. te činjenice zauzeše širok prostor kao nekad političke ili, recimo, spiritualne stvari. Za to su postojali valjani razlozi: Upravo u toj tački samosvest Evrope dobila je osetljiv udarac. Evropa u toku svetskog rata ne samo da nije mogla da se prehrani, već je maltene skapala od gladi. Sada je htela da pokaže svojim hraniteljima, moćnim Amerikancima, da je više ne može zadesiti onakva glad kakva ju je zadesila 1917. Proračuni gotovo svih

država dokazuju da je Evropa u tom pogledu mislila ozbiljno. Vojni proračuni su premašili agrarne, ali drukčije i nije moglo biti: Ako ministar poljoprivrede jugoslovenske izbegličke vlade 1942. otkriva da u njegovoj otadžbini ima 500.000 drvenih plugova, mi naslućujemo da je ta brojka u vezi s brojem pušćanih cevi koje se, svakako, nisu mogle praviti od drveta.

Samosnabdevanje Evrope bilo je uglavnom dobro uređeno, naročito nemačko. Već prvog dana Drugog svetskog rata započelo je Hitlerovo Ministarstvo poljoprivrede propagandu u korist raži: “Jedite raženi hleb! Hranljivost ne uslovljava boja. Od hleba ražena, lica su rumena.” Niko u Berlinu nije mogao da zna koliko će dugo trajati rat. Ali se iz iskustva prošlog svetskog rata znalo da vlastite pšenice neće biti dovoljno, a da američka neće stići preko okeana. Zato su vrlo vešto pripremali narod za crni hleb. Kroz nemačke mlinove (bilo ih je oko 28.000) prošlo je 1936. oko devet miliona tona žita: 4,8 miliona tona raži i 4,2 miliona tona pšenice. Na svakog stanovnika dolazilo je, dakle, 135 kilograma žitarica. Početkom Drugog svetskog rata izmenio se odnos između raži i pšenice, ali se isprva nije izmenila brojka potrošnje brašna. Nemački zakon o hlebu iz maja 1935. dopuštao je da se u hlebno brašno može dodati deset odsto skroba od krompira. Šta? U otadžbini raži deset procenata brašna od krompira? Pa ipak, ražano brašno moralo se dopuniti – Ministarstvo poljoprivrede je već 1935. naslutilo kakva je ideja ministarstva rata. Nemačka je pri stupanju u rat imala zalihe krompira veće nego ikada: 53 miliona tona. Otprilike petinu svetskog roda. Od njega se moglo praviti sve, osim masti i belančevina.

U svakom slučaju, krompir je od vremena Fridriha Velikog, to jest otkad je stari kralj pokazao narodu kako se krtola jede, prirastao Nemcima za srce. I nacionalsocijalistima i njihovom ministru poljoprivrede Dareu nije moglo da padne na pamet ništa bolje, nego da u prvim danima rata proture vest kroz celu zemlju: “Engleski avioni su bacili iz vazduha larve krompirove zlatice!” To lažno ugrožavanje nemačkog gajenja krompira oružjem bakterijskog ratovanja uzbudilo je nemačko seljaštvo više nego ikakve druge vesti o ratnim grozotama. U taj se engleski zločin protiv krompira verovalo: to je nemačkom seljaku nagovestilo s kakvim se bezbožnim protivnikom bori.

Hitlerova “ljubav prema seljaštvu” nije bila iskrena. Kako je drukčije moglo i biti? Kao sin malih ljudi, navikao je da gleda uvis, a ne dole. Već u vilhelmskoj Nemačkoj slabo je cenjen prehrambeni stalež. “Car, kralj, plemić, građanin, seljak, prosjak”, to je bio stih po kome se deca uče da broje, a do nas je stigao iz Srednjeg veka. U tom hijerarhijskom redu oni koji su pravili hleb bili su svrstani neposredno pre prosjaka. To nije bila toliko stvar velegrada, gde se o seljaku nije znalo ništa, koliko nemačkog gradića, gde se o seljaku znalo i previše. Nemački ideal života bio je u malom gradu. Tu, gde je točilac piva vodio glavnu reč, gde je svoje prostorije stavljao na raspolaganje uglednicima gradića, gde je i najmanji poštanski službenik bio slika i prilika careva, jer je nosio uniformu: tu su seljaka duboko prezirali. Tu se zlim okom gledalo na čoveka, koji je tamo odlazio oznojen sa smradom od đubreta.

Svetski rat je to izmenio. Dodir s pravim seljačkim narodima, s Rusima i Srbima, probudio je u nemačkim malograđanima nostalgiju za posedovanjem zemlje. Oni su u bubnjarskoj vatri mutno naslućivali da je komadić vlastite zemlje najbolji lek za militarizam i nacionalizam. Da, taj strašni rat je nemačkog čoveka doveo u vezu s neobičnim narodima. Eto, na primer, s Bugarima. Berlinski generalštab se ne malo začudio kad su u proleće 1918. bugarski vojnici proricali da će 15. septembra iste te godine krenuti kući. Hindenburg, koji je o tome izvestio pretpostavljene, okrivio je zbog toga Ententinu propagandu i njene mogućnosti na dugi rok. Carski Berlin nije znao da na jugoistoku Evrope već nekoliko hiljada godina započinje 15. septembra “eleusinska nedelja”, kad se setveno zrno “vraća u Zemlju” – početak je ozime setve. Tačno 15. septembra svukli su bugarski seljaci svoje uniforme, napustili solunski front i počeli da obrađuju polja.

Gajiti vlastiti hleb, peći vlastiti hleb: to postade častan nemački san godine 1919. Kad je Hindenburg u januaru 1918. vodio kući potučenu vojsku, rekao je sledeće reči:

“Drugovi! U toku su predradnje za kolonizaciju velikih razmera; započće odmah. Ratnici, koji se vraćaju svojim kućama, prvi treba da prime tu zahvalnost otadžbine... Na jeftino stečenoj zemlji, s jeftinim državnim novcem otvoriće se za zemljoradnike, vrtlare i zanatlije stotine hiljada mesta... Veliko delo je već započelo. Dok se ono završi, proći će niz godina... Samo se još malo strpite! Pomozite svojoj ranjenoj otadžbini da prebrodi najteže vreme, spasite je još jednom nemačkom disciplinom i nemačkim smislom za red: tako ćete osigurati svoju vlastitu budućnost, svoju vlastitu sreću!”

Ta Hindenburgova proklamacija bila je predigra agrarnog programa nove Nemačke Republike. U avgustu 1919. državnim zakonom o naseljavanju određena je trećina nemačkih veleposeda za kolonizaciju. Da li se po njemu postupilo? Kad je 1941. umro svrgnuti car, još uvek je bio posednik 240.000 hektara zemlje. Mnogo siromašniji nisu bili ni knez od Plesa, ni Hohenlohovci i porodica Hohencolern-Sigmaringen. Da je nemačko seljaštvo imalo prave novine moglo je u njima da pročita da je podela veleposeda u Masarikovoj Čehoslovačkoj, u Srbiji kralja Aleksandra i u Poljskoj daleko bolje napredovala. Novine, međutim, koje je čitao seljak, bavile su se “nekulturom” novosnovanih slovenskih država... A šta je radila Nemačka Republika? Ona je imenovala komisije za proučavanje agrarnog pitanja, pre nego što se bilo šta učini. Kad je izveštaj bio dovršen nije bilo volje za promenama. Prilika je propuštena.

Dok je Hitler još “učio” iskustva posleratnog sveta dvadesetih godina, vrlo dobro je video da taj svet (visoko industrijalizovan, kakav je bio) zapravo ne može biti ništa drugo, nego fašistički ili komunistički svet. Seljak nije bio sposoban da vlada... Nigde! Ako je Hitlerova najbliža okolina neko vreme bila drugog mišljenja osvestila se tragičnim krajem Stambolijskog.

Aleksandar Stambolijski (1879-1923.), bugarski diktator, pokušao je da zemljom vlada samo preko seljaštva. Kao vođa agrarnih masa oborio se na antisrpsku politiku Ferdinanda Koburga: “Nama ne treba balkanski rat; narod seljaka, kakav je naš, može

živeti u miru sa svim susedima!” Kad je potom u Prvom svetskom ratu Bugarska poražena i kad je car Ferdinand morao da pobegne, Boris, njegov naslednik, morao je da ustupi svu vlast Stambolijskom – čoveku širokih ramena, divljeg lica i strašnih očiju, kose crne kao gavranovo krilo. Tri godine vladao je Stambolijski Bugarskom pomoću čeličnog raonika. Taj čovek, iz prošlog veka, rado je govorio biblijskim rečima: “Sofija, koja ne poštuje hleb, nestaće kao Sodoma i Gomora... i niko za njom neće plakati!” Četiri petine naroda stajale su zbijene iza agrarne diktature, jer su svi bili seljaci. Ali preostalih dvadeset odsto, sa džepovima punim italijanskog novca, digoše se u junu 1923. i u noćnom ustanku ubiše Stambolijskog. Kažu da je njegov poslednji krik bio: “Zelena internacionalo svih zemalja – osveti moju smrt!”

Tako nešto, kao što je “Zelena internacionala” ili “Svetsko seljaštvo” uopšte nije postojalo. Hitler, koji se u novembru 1923. spremao za svoj minhenski puč, bio je duboko impresioniran krajem Stambolijskog. On ga je naučio da je fašizam mnogo moćniji od ideje seljačke sloge. Ko želi realnu moć ne sme da se oslanja na plug.

Hitler, naravno, nije bio diletant. Njemu su, uprkos svemu, bili potrebni i glasovi seljaka. Kad je stupio na vlast, nije seljacima dao obećanu zemlju, koju bi morao da oduzme junckerima i konzervativcima, tom istorijskom “viteškom staležu”, ali im je zato dao “zakon o nasleđu” od 29. septembra 1933. Tim zakonom je određeno da se inokonsna gazdinstva do 125 hektara moraju štiti kao nasledna imovina. Zabrana hipotekarnog kreditiranja, izuzimanje zemlje iz prometa dobara, bila je korisna mera za veliki broj seljaka i njihovih porodica: ona je isključivala prinudnu prodaju. Nemačka Republika počinila je najveću ludost zato što je loše postupala sa seljacima Severne Marke, ali i zato što ih je ostavila bez zaštite u nedaćama ekonomskog života. Zaduživanje seljačkog imanja, s plakatima “Založeno”, koji su se često mogli videti pokraj letine, Hitler je ukinuo. Ali ono što on seljacima nije dao, a što im je bilo najvažnije, bile su poljoprivredne mašine: mašine za lakšu i veću proizvodnju. Posle šest godina vladavine nacionalsocijalizma, novi ministar poljoprivrede Herbert Bake morao je priznati da je manje od dva odsto seljačkih imanja posedovalo traktore.

Nemački seljak je voma dugo verovao Hitlerovim obećanjima – da će biti “seljački kancelar”. Moralo mu je pasti u oči da je isti onaj megafon, koji je obećavao privredni raj na zemlji “malom čoveku na selu”, dvadeset kilometara dalje isto to obećavao “malom čoveku u gradu”. Prodavcu žita, seljaku, obećavao je osobito visoke, a kupcu, građaninu, veoma niske cene. Bilo je jasno da se to ne može ispuniti. Seljak nije shvatio da jedan te isti izaslanik nacionalsocijalističke klike njemu obećava podelu veleposeda, a ritterskom veleposedniku oružanu zaštitu protiv svakog agrarnog preokreta. Nikad, otkad istorija pamti, nisu sve klase nekog naroda bile temeljitije prevarene.

Kad je 1939. stalež hlebotvoraca ušao u rat, seljak nije bio bogatiji nego inače. On je sedeo na svom “naslednom imanju”, znojio se, a cene su bile niske. Viteški veleposednik, kao i za vreme Vilhelma II, bio je opet oficir i vozikao se zemljom u automobilu... Godinu dana pre Hitlerovog skoka na vlast (1932) osnovano je 9.000 novih seljačkih imanja sa 102.000 hektara nove zemlje, od koje je 1937, pod vladavinom “seljačkog kancelara”, kolonistima, gladnima zemlje, podeljena jedva jedna trećina te površine. Kako se mogla izvesti takva prevara? Hitlerov ministar Valter Dare bio je prisiljen da 1938. na poljoprivrednoj skupštini u Goslaru, izmišlja razloge zbog čega nemački seljak

živi tako teško: gubitak više od tri četvrtine miliona poljoprivrednika koji su se preselili u grad... opterećenje seljačke žene radom, koji je sprečavao da u zdravlju odgaja svoju decu... zakonodavstvo u korist seljaka u opasnosti... seljak još uvek stenje u “okovima kapitalizma”.

Ono, o čemu je Dare morao da čuti, bilo je da nemačke seljake ne upropašćuju “okovi kapitalizma”, već njegovo “vojničko zarobljavanje”. Sve jača proizvodnja oružja gonila je poljoprivredne radnike u grad, a da mašinski sistem nije nadoknadio gubitak seljačkih ruku kao u Rusiji ili Americi. Od 1935. svaka misao nemačkih vođa bila je posvećena ratu, koji je bio na vidiku. Više od 600.000 hektara plodnih oranica isključeno je od obrađivanja da bi se osigurala mesta za barake, izletišta i vojnička vežbališta. Taj gubitak bio je veći od ukupne površine svih parkova kojima je Rajh raspolagao.

I dođe 1. septembar 1939. Rat! I tada se drznuše da kažu seljaku da je to rat za zemlju, na kojoj će se izvršiti kolonizacija. Nemački seljak oduzeće zemlju poljskom seljaku, koji je ne zna obrađivati... I tada će u Nemačkoj biti kraj hiljadugodišnjoj seljačkoj nevolji i neutoljivoj gladi za zemljom.

I za dvadeset dana pade Poljska. Letina, spremljena nekoliko nedelja ranije, bila je netaknuta. Pola godine kasnije nacistička šaka dokopala se holandske, belgijske i francuske plodne zemlje. Ogromne zalihe pšenice, koje su kroz nekoliko godina bile nagomilavane u Zapadnoj Evropi, slile su se u tren oka u Nemačku. Savez s Mađarskom i Rumunijom upotpunio je poljski i zapadnoevropski plen. Hlebna katastrofa, kakva je bila 1917, neće zadesiti Nemačku: to je objavilo nemačko ratno vođstvo. Svet je imao razloga da mu poveruje. Jer “Rat hrani rat”. Problem, je, međutim, što se ne zna – koliko dugo.

144

Evropsko samosnabdevanje bilo je vrlo dobro organizovano. Tim je, međutim, bila tragičnija potpuna propast 1940. godine. Nacisti su uz svako prehrambeno gazdinstvo naroda koje su porobili – stavljali tempiranu bombu.

S kakvom namerom? Glad je sama po sebi pojava koja ima nešto neumitno, kao polarna hladnoća ili vulkanski plamen, čime čovek ne može da upravlja. To pokazuje pesma Lorenza Binjona, koju je u decembru 1918. objavio londonski “Nacion”:

*Od naroda narodu poput sene klizim,
na svačijoj ćeš strani naći tihu mene.
Niko me ne vidi. Samo se zagledaju,
spuštaju glave i znaju: Tu sam.
Moje ćutanje čuti kao plima,
koja briše dečje igralište.
Kao što zima raste u noći, što se spušta,
kad ovde legnu smrznute male ptice.
Armije tabanaju, stupaju, razaraju.
Iz zemlje i vazduha riču meci njihovi.
A ja sam od armije strašniji*

*boje me se više od topova.
Kralj i kancelar zapovedaju –
iz mojih usta zapoved ne izlazi.
Ali me više slušaju, negoli kralja
ili govornika, najstrastvenijeg.
Pred mojim licem nevidljivim
padaju prisege zastavi i dela.
Poznaju me nerođeni i mrtvaci,
prvi i poslednji. – Ja Glad sam.*

Glad je elemenat koji čovek ne može branom zaustaviti, ali ni razbuktati... Nacistima je, međutim, pošlo za rukom da taj elemenat svesno učine ratnim oružjem. Da njime upravljaju kao gasom i čelikom. Neutralni švedski kralj Gustav V nazvao je jednom prilikom, u poverljivom krugu, Hitlera “šefom-inženjerom evropske gladi”. Nacisti su stvarno pucali gladu. Oni su njeno delovanje proračunali kao putanju granate.

Hranjen će biti samo onaj ko služi osvajačkom narodu. Svi ostali mogu skapati od gladi. Brže ili sporije? Zavisi od telesne konstitucije... To je bio pravi “*pacte de famine*”, kakav su Francuzi u snu snevali kad su u 18. veku verovali da je za dvor i plemstvo od koristi ako se istrebi opasno seljaštvo. Čista besmisao. Hitler je, međutim, besmislu dao smisao. U onome za šta nije bio sposoban organizatorski talenat “Ancien Régima”, pokušala je da učini organizatorska moć nacista u pokušaju da istrebe *evropsko stanovništvo veštačkom glađu*.

Da se uz pomoć hleba sklapaju, otkazuju ili podržavaju savezi – to nije bilo ništa novo. Već su rimski carevi znali za primer velikog Avgusta. Hindenburg u svojoj knjizi kaže da su u poslednji čas Turke 1917. primirili i sačuvali uz sebe dajući im rumunsku pšenicu. Šta to govori? Da svako radije hrani prijatelja, nego neprijatelja. Ali kad mala klika ljudi, koja sedi iza zatvorenih vrata, pomoću sistema rekvizicije i zakidanja osuđuje na polaganu smrt od gladi svakoga ko ne saraduje, pa čak i ravnodušne, a ne samo neprijatelje režima, onda je to sasvim nešto novo u istoriji čovečanstva.

Hitlerov “*pacte de famine*” bio je ponajpre ratna mera, kojom je zaplenjeno 75 odsto belgijske proizvodnje uglja i 80 odsto tekstilnih preradevina i proizvoda kožne industrije. A robovi rada? Oni su prikupljeni pomoću dodatnih hlebnih karata. A sam hleb? Kako je hleb izgledao? Crn, vlažan, siromašan brašnom, nož bi se okliznuo kada bi neko hteo da ga načne. Samo onaj koji je proizvodio nešto važno za rat dobijao je, počevši od decembra 1941, pored hleba, krompira i kostiju, još i po jedan dnevni dopunski obrok od pet i po grama maslaca, sedam grama margarina, pet i po grama pirinča, dva i četvrt grama šećera i pet i po grama sušenog povrća (ako je uopšte bilo takvih zaliha). Da li je to “jelovnik za cvrčka”, upitao je učtivo nadbiskup od Kenterberija s one strane Kanala. Ipak je to bio jelovnik za odraslog čoveka.

Hitlerov “*pacte de famine*” nije bio samo ratna mera. On je sebi utuvio u glavu da broj građana Evrope mora izmeniti u korist vlastitog naroda. On je vrlo jasno rekao Rojšningu: Istrebljenje naroda je nauka. I on je to istrebljivanje sprovodio kao šef-inženjer. Na Zapadu još s nekom merom (jer je englesko oko bilo blizu), ali na Istoku i u Jugoistočnoj Evropi hladno, sasvim poslovno i bez stida.

Glad na naučnoj osnovi! Svet dugo nije znao, jer se sve događalo iza zatvorenih vrata, kada su odgovorni, pre nego što su pokrenuli svoj “veštački rat gladi”, proučili *akta Društva naroda*. Došli su do odgovora kako telo reaguje, odnosno kako mu se obnavljaju ćelije, kada mu se uskrate hranljive materije. To medicinsko znanje upotrebili su kao batinu u nameri da “germanizuju” porobljene narode. U tome je bilo i razlika. Pojednim istočnim narodima, kao na primer Poljacima, bila je namenjena sudbina slugu. Drugi su morali nestati s lica zemlje – Jevreji. Čim Nemač dobije, recimo, 100 odsto potrebnih kalorija, Poljak može računati na 65, Jevrejin na svega 21 odsto. Pri sveopštoj nestašici masti Nemci su još uvek dobijali 77, Poljaci 18, a Jevreji tek 0,32 odsto.

Iz velike tačnosti, kojom je sve to bilo zabeženo, proizlazi da su u planu bile tri rase: dobro uhranjena rasa gospodara, radni narod, preslab za pobunu, i, konačno, rasa mrtvih. Ali, u Hitlerovom sistemu izgladnjivanja ostala su i otvorena vrata “pesimizmu mogućeg kraja”. Ako na kraju krajeva sve pođe po zlu i ako nacionalsocijalizam izgubi rat, onda će poput bogova Ede napustiti svet u uzvišenom uverenju – da se rezultat, ipak, isplatio. Posle toliko godina gladi, koja je naučno i spretno primenjivana, u Istočnoj Evropi odnos između Nemaca i Slovena biće zauvek izmenjen.

Ko je mogao dalje da živi? Ko je morao da umre? Kada bi se Dante danas vratio da svom “najdubljem krugu pakla” doda još jedno pevanje, možda bi odabrao “poslovnicu” u kojoj bića, nalik na ljudska, izvršavaju sve što im se naredi. Tom pisarnicom upravljaće Glad. O njoj govori pesma Laurensa Binjona – treći jahać Apokalipse. Ali on neće sedeti na konju niti će ga ko videti. Čuće se samo tiho kuckanje brzih mašina za pisanje, koje u zatvorenim kancelarijskim sobama izrađuju smrtne dekrete...

Neće je videti? Ona je u hiljadu plikova postala vidljiva na telu Evrope onog časa kada su Saveznici 1945. proveli svoje armije kroz logore gladi. Tu su ležali nikad mršaviji stanovnici tih logora poslagani jedni povrh drugih kao klade za ogrev. Brda, a među njima živi skeleti. Ležalo ih je na stotine hiljada. Ne samo “tuđi narodi” i pobijeni Jevreji. Bilo je tu i nemačkih ljudi: radnika, seljaka, sveštenika, oficira, koji su pokušali da se odupru đavolu. Ništa se tako, s toliko brižljivosti rađeno, kao ti “vrtovi gladi i kostiju”, nije videlo niti čulo u istoriji, pa ni u vremenima Srednjeg veka, u doba lišeno svake organizacije. “Naši su ulazili tiho”, pisao je tada francuski pisac Klod Presinje. “Prizor je bio sasvim nestvaran. I Englezi i Amerikanci kretali su se kao da idu na prstima. Niko reč nije prozborio. Samo se čulo škljocanje fotografskih aparata...”

Sve je bilo potpuno nestvarno. Objašnjenje neobjašnjivog, potpis za te slike, našao se u ormarima za spise srušene đavolje vladavine. Ali, gle čuda! Kad je ono što se dogodilo, viđeno, ali nikad shvaćeno, uporedilo s fotografskim pločama, na kojima su ti prizori trebalo da ostanu, slike su počele da otkazuju “službu”. Bilo je tri stotine “mlinova smrti”, ali su svi filmovi i sve fotografije snimljene na tim mestima čudno nejasne. Činilo se, kao da se s tih mesta grozote diže neka tanana magla, koja zastire optičke svedoke...

Iako tu nije bilo ničeg metafizičkog, imalo je mesta za nešto metaetičko. “Brdo kri-vice”, koje je nadmašilo sve dimenzije, koje nijedno oko nije u celosti sagledalo, da ga nikakav moral nije shvatio i da mu nijedna osuda iz ljudskih usta nije mogla biti primerena. Ubice, čak i da su sve uhvaćene, mogle su ionako samo jednom umreti, a njihova smrt nije bila dovoljna za ispaštanje. Ona je bila samo formalnost. Vojničke sudije, koje

su im sudile, bili su takođe smrtni ljudi. Kako su im mogli izreći osudu za grehe koji su počinjeni ne samo protiv ljudskog roda, već i protiv samoga boga? Čovek ne može suditi đavolu – ni u kojem vremenu, pa ni u našem. Tu će biti potreban neko DRUGI, o kome se u DIES IRAE kaže: “Kada sudija stane da sudi, sve će tajne biti znane, sve grehote okajane”.

JUDEX ERGO CUM SEDEBIT
QUIDQUID LATET APPAREBIT
NIL INULTUM REMANEBIT

EPILOG

Godina 1953. – Kakvi se to udarci čuju u letnjem vetru? To su udarci po metalnom limu. Nešto se gradi. Luka. Popravljaju se izrešetani trupovi brodova. Podižu razoreni kranovi. Dižu se tovari, istovaruje blago. Čuje se lupa u jutarnjem vetru. Stotinu metara dalje ista slika, isti zvuk.

I u unutrašnjosti zemlje zidari stoje na skelama. Ponegde vijori zeleni venac. Sve do horizonta dižu se iz zemlje skele, kao neko drveće u daljini. Zar je zemlja sve zaboravila? Zar je obnova proizvodnih snaga progutala sve grozote? Već je 1953! Gde sam ja zapravo? Možda su to Atina ili Pirej. Ili Ostia Rimljana. Ili stokholmska luka, Čikago, Njujork ili Lenjingrad. Na kojem sam mestu gde sam pisao ovu knjigu?

U Hamburgu sam. Čudno. Osam godina posle propasti sveta takmiče se poslovnice, brodski mešetari, brodovlasnici, prevoznici: “Šta želite? Šećer ili cement? Sve je juče stiglo”. Plutajući ekshaustori (mašina za isisavanje) cevastim sisaljkama, nalik na surle, istovaraju za nepun dan 9.000 tona žita.

A noću, kad ne odjekuju udarci čekića, mrak u nemačkim gradovima – u Hamburgu, Minhenu, Frankfurtu i Kelnu, ali tama nije posledica nedostatka svetla. Ima dovoljno neonskih svetiljki, ali one gledaju na ruševine. Plavičaste stepe između kuća pune su osame i tuge.

Sablasni Darmštat! Humke ruševina, kojima je Mesec izvadio utrobu. Između betonskih gromada džigljaju biljke sa cvetovima u boji gnoja od rana; s kosmatim krznom, kakvo niko nikad nije video u tim geografskim širinama. Sa čaškama, koje nareckane i nazubljene, oponašaju kraterne granata. Vazduh se udiše teško kao otrov. Vojska povijuša i trnja čuči kao da čuva mrtvu stražu nad urušenim kućama, oko kojih se skupljaju i leleču mrtvi tražeći da ih puste u njihove stanove. Ljudi, nekad odvučeni i udavljeni, drugi, koji su ubijeni kasnije, kada se nebo prolamalo od gvožđa. Nevini i krivi – od Loare do Rajne i od Švapskih Jura do Poljske. To su mrtvi bez doma, čiji je pepeo usisao vetar i koji se krišom vraćaju...

Ali, čim svane – sve je drukčije. Tada nas greje hleb u pekarama. U svim nemačkim gradovima pekari su podigli dućane odmah pokraj ruševina. Dućani s modnim stvarima, s nakitom, automobilima i fajansom, koje vole novi bogataši – oni su daleko odavde. A hleb se naselio odmah tu, pokraj ruševina. Evangelistička crkvena nedelja u Hamburgu. Zastave, trake s izrekama, skupovi. Neki pastor čita na ulici iz Luterovog “Malog katehizma”: ŠTA ZNAČI HLEB SVAKIDAŠNJI? I odgovor: “Sve, što se ubraja u hranu i potrebe tela, kao jelo, piće, odeća, obuća, kuća, dvor, njiva, stoka, novac, imanje, dobar muž, dobra deca, dobra čeljad, dobri i verni gospodari, dobra vlada, dobro vreme, mir, zdravlje, stega, čast, dobri prijatelji, verni susedi i tome slično.”

Koliko istine! Ono, što mi ljudi nazivamo hlebom, nije već odavno samo hleb. Hleb je ono na čemu počiva sve ostalo. To je rekao Matias Klaudius. A da bih u sebi sve to potkrepio, idem napolje u Vandsbek. Svaki od njegovih dobrih stihova bio je “vandsbeški glasnik” poslat u svet, a pre svega među njegove Nemce... On spava iza Hristove crkve, na tihom, usamljenom groblju. A trg, koji počinje odmah pokraj njega, koji se šareni od letnjeg cveća i na kome ima svega, pa i starih šerpi i jeftinih kućnih potrepština, slika je i prilika trga života. Sada bi i sam Klaudius mogao da dođe s mirisnim

hlebom u ruci. Pomalo neuredno odeven. Oko njega se oseća i miris od burmuta. Ide i gleda kroz mene. U njegovim dobrim očima pomešano je slobodoumlje i hrišćanstvo, ali i veliko znanje o hlebu.

Čovek ne sme da govori o sitnim stvarima ako je koji čas ranije bio s Klaudiusom. Ali ni zadružna pekara u Ajferštrase, koja svakog jutra snabdeva desetine hiljada Hamburgana hlebom, nije mala stvar. Ona mu ne samo služi, već se i naziva "konzum". Kao i svaki Nemač (na svakog stanovnika dolazi godišnje gotovo stotinu kilograma hlebnog žita), tako je Hamburganin veliki hlebožder. Dok je na zapadu odnos pšenice prema raži 50 prema 50, Hamburg je još uvek bastion raži. Tihim kanalom plovi brašno u širokim lađama u pekaru. Prolazi kroz pripremini proces po američkom uzoru, dolazi u veliku, mamutsku pekarsku peć, koja ovog puta nije konstruisana u Sinsinatiju, već u Štutgartu. Više od dvadeset vrsta peciva ispunjava kuću svojim mirisom, pre nego što ga flota automobila odveze u nekoliko stotina prodavnica.

– I opet se čovek pita, kad se noću probudi: U kojem sam zapravo gradu? Jesam li otputovao u Minesotu, s Huverovom pisanom preporukom u džepu, da vidim nove mlino-ve...? Ne, ja sam pošao u Evropu. Ali mi se još uvek čini kao da u snu vidim prostrana talasasta pšenična polja Alberte i Saskačevana.

Noću se mnogo toga skuplja, ali se mnogo toga i širi. Lice neke stare žene, koja u Koreji peče pogache od pirinča, širi se i u meni pretvara u "mir". Moje Ja leti u mnoga mesta u kojima je već jednom bio. Zatim se brzinom svetlosti uvlači natrag u telo.

Nisam li još čas pre bio u Njujorku? Video sam ljude u belim kapama, kako dugačkim motkama pomiču velike žute zavese. To su bili stolnjaci od pšeničnog testa u Gudmanovoj fabrici makarona, gde se za njujorške Italijane pravi njihovo omiljeno jelo. Otkad je pre sedam stotina godina Marko Polo putovao u Kinu i otuda doneo vest o tome kako Veliki kan Tatarije postupa s pšeničnim testom, Italijani, jedući makarone, ne prestaju da slave najvećeg putnika, "preteču Kolumba"... Ali ja sam u Hamburgu, a ne u Njujorku. Tamo će se ujutru sastati nacije ispred svojih prodavnica peciva: američki Francuz kupiće svoj pariski beli hleb, "lagan kao oblak na letnjem nebu", američki Nemač ješće svoj omiljeni raženi hleb, a oni, koji su poreklom iz Skandinavije, svoj lagani Knäcke-Brot. Sva su se ta blaga, koja su u Evropi za vreme propasti sveta postala sene reči, tamo, preko "bare", uvek mogla da kupe. I svako ih je uzimao kao nešto sasvim razumljivo. Naravno, kao nešto *odviše* razumljivo. "*It is difficult for our people*", rekao mi je onomad Herbert Huver, "*to picture widespread hunger or starvation* (naš narod zapravo ne može sebi stvoriti predstavu o masovnoj gladi). *We have not had such a thing in America since the time of the Pilgrim fathers.* (Tako nešto nezamislivo nismo imali u Americi, otkada su se ovde iskrcali naši očevi)..."

Ali ja to mogu da zamislim. Ja sam to doživeo. U koncentracionom logoru Buhenvald nismo imali ni hleba: ono, što se tako nazivalo, bila je mešavina od krompira, graška i piljevine. Kora mu je imala boju olova, sredina je izgledala kao gvožđe, a imala je i ukus na njega. Rosilo se vodom kao čelo izmučenog čoveka... Pa ipak smo to nazivali hlebom, sećajući se pravog hleba, koji smo nekad jeli. Voleli smo ga i jedva smo čekali čas da nam ga podele.

Mnogi su umrli, a da nikad više nisu probali pravi hleb. Ja živim. Meni se čini kao veliko čudo što jedem pravi hleb... Hleb je svet. Hleb je profan (svetovan). Najčudnije

mi je kada ga ima za sve: Na putu dugom šest hiljada godina, kojim su zajedno išli čovek i hleb, bilo je zaista časova kad nijedno od božjih stvorenja nije oskudevalo. “I oni bejahu siti”, kaže Biblija. Nikad nisu napisane četiri jednostavnije reči u znak zadovoljstva i zahvalnosti.

U znak zadovoljstva i zahvalnosti.

SADRŽAJ

PREDGOVOR	5
SEČAM SE KAO DA JE BILO DANAS	7
<i>PRVA KNJIGA</i>	
HLEB I PREISTORIJSKI ČOVEK	9
MRAVLJA ZAGONETKA	9
LEGENDA O PRONALASKU PLUGA	13
BORBA ŽITNIH SORTI ZA PREVLAST	17
<i>DRUGA KNJIGA</i>	
HLEB U ANTIČKOM SVETU	23
<i>EGIPAT</i> : OTKRIĆE PEČENJA	23
<i>IZRAEL</i> : U ZNOJU LICA SVOGA	34
<i>HELADA</i> : PATNJE SEMENOG ZRNA	43
<i>HELADA</i> : ELEUSINSKA CRKVA HLEBA	54
<i>RIM</i> : HLEB U POLITICI	67
<i>RIM</i> : BOG HLEBA, ISUS HRIST	78
<i>TREĆA KNJIGA</i>	
HLEB U SREDNJEM VEKU	93
NOVI NARODI NA STAROM TLU	93
FRATRI, SELJACI I DEMONI	98
MLINAR JE BIO ZAO ČOVEK	105
I PEKAR JE PUŠTAO DA UMIREMO	113
STOLEĆA GLADI	119
ČOVEK S MOTIKOM	130
HLEB KOJI KRVARI	135
LE PAIN SE LEVE – SELJAK SE DIŽE	143
SPOR OKO PRIČEŠĆA	155
<i>ČETVRTA KNJIGA</i>	
HLEB U RANOJ AMERICI	163
KUKURUZ, VELIKI PUTNIK	163
KROMPIR ZAPOČINJE SVOJE PUTOVANJE	175
IZMEĐU SKVANTA I OLIVERA EVANSA	183
<i>PETA KNJIGA</i>	
HLEB U 19. VEKU	197
MOŽE LI NAUKA DA SPREČI REVOLUCIJE?	197
HLEB: GLUMAC REVOLUCIJE	204
HLEB I NAPOLEONOV PAD	210
LINKOLN: HLEB JE BIO JAČI OD PAMUKA	217
MEK KORMIK: MAŠINA OSVAJA NJIVU	222
LAJBIG: ZEMLJI JE POTREBAN LEKAR	229
MALTUS: AGRARNI PESIMIZAM	235
AMERIČKA PŠENIČNA IMPERIJA	239

ŠESTA KNJIGA

HLEB U NAŠE DOBA.....	253
ULOGA HLEBA U PRVOM SVETSKOM RATU	253
RAT, KAKAV JE NEMAČKA ZAMISLILA.....	255
RUSKI HLEB – 1917.....	263
BOTANIČARI MENJAJU GEOGRAFSKU KARTU	270
SPASAVANJE FARMERA	279
USTANAK ZEMLJE	286
HLEB, ZDRAVLJE, POSAO I LJUDSKA DUŠA.....	292
“ALI SE TADA ĐAVO...”.....	304
EPILOG	313

Hajnrih Eduard Jakob
ŠEST HILJADA GODINA HLEBA

Izdavač
Balkankult fondacija
Beograd

Glavni i odgovorni urednik
Dimitrije Vujadinović

Štampa
Tampograf
Novi Sad

2009.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

664.6(091)
821.111(73)-3

ЈАКОБ, Хајнрих Едуард, 1889-1967

Šest hiljada godina hleba / Hajnrih Eduard Jakob ; - Beograd : Balkankult
fondacija, 2009 (Novi Sad ; Tampograf). - V, 320 str. ; 24 cm

Izv. stv. nasl.: Six Thousand Years of Bread / Heinrich Eduard Jacob. - Tiraž
1.000. - Str. V: Predgovor / Bojan Jovanović. - Str. 315: O delu i autoru /
Dimitrije Vujadinović.

ISBN 978-86-84159-20-7

а) Пекарство - Историја б) Хлеб
COBISS.SR-ID 169000460